НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АДАПТАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ

Колективна монографія

За редакцією Н. Ю. Голубєвої

Одеса
Фенікс
2026

УДК 341.93
А 28

Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 8 від 08.04.2026 р.)

Рецензенти:

Харитонов Є. О. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри приватного права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Гусаров К. В. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач кафедри цивільної юстиції та адвокатури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

Булеца С. Б. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри цивільного права та процесу Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет».

А 28

Адаптація цивільного процесуального права до європейських стандартів : кол. монографія [Електронне видання] / за ред. Н. Ю. Голубєвої. – Одеса : Фенікс, 2026. – 452 с. – Режим доступу: …

ISBN 978-617-8763-28-2

Колективна монографія є комплексним дослідженням проблем адаптації цивільного процесуального права до європейських стандартів. Монографія, представлена увазі читача, об'єднує досвід теоретичних досліджень і практичних напрацювань вітчизняних фахівців у галузі цивільного процесуального права. Автори аналізують ключові напрями гармонізації національного процесуального законодавства з європейськими стандартами, виявляють системні прогалини та пропонують прикладні механізми модернізації судового процесу.

Адресована науковцям, викладачам, юристам-практикам, студентам юридичних факультетів і всім, хто цікавиться розвитком цивільного процесуального права в умовах європейської інтеграції.

УДК 341.93

ISBN 978-617-8763-28-2

© Колектив авторів, 2026

АВТОРСЬКІЙ КОЛЕКТИВ

Голубєва Неллі Юріївна, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія», заслужений юрист України, адвокат – ***розділ 1.***

Андронов Ігор Володимирович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія», адвокат – ***розділ 2.***

Волкова Наталія Василівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія» – ***розділ 3.***

Бут Ілля Олександрович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національний університет «Одеська юридична академія», адвокат – ***розділ 4.***

Дрогозюк Крістіна Борисівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія» – ***розділ 5.***

Іліопол Інна Михайлівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національний університет «Одеська юридична академія» – ***розділ 9.***

Московчук Дмитро Олександрович, доктор філософії в галузі знань «Право», доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія» – **розділ 6.**

Павлова Юлія Сергіївна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національний університет «Одеська юридична академія» – ***розділ 7.***

Полуніна Ольга Олександрівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія» – ***підрозділи 2, 3, 6 розділу 10.***

Полюк Юлія Іванівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія» – ***розділ 8.***

Стоянова Тетяна Анатоліївна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національний університет «Одеська юридична академія» – ***підрозділи 1, 4, 5 розділу 10.***

Цал-Цалко Юлія Юліївна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу, Національного університету «Одеська юридична академія» – ***розділ 11.***

Яніцька Інна Анатолійовна, кандидат юридичних наук, доцент, кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія» – ***розділ 12.***

ЗМІСТ

Вступ від редактора 7

Розділ 1.
Судові витрати в цивільному судочинстві: європейські стандарти та національні тенденції розвитку ***(Голубєва Н. Ю.)***

Вступ 9
1. Засади відшкодування судових витрат в європейських країнах 17
2. Засади відшкодування судових витрат в Німеччині, Австрії, Франції, Італії, Великобританії, США та Канаді 22
3. Нові механізми фінансування судових витрат 47
4. Проблеми визначення розміру витрат на професійну правничу допомогу та їх розподілу між сторонами в Україні 60
Висновки 71

Розділ 2.
Вплив європейських стандартів судочинства на судові рішення у цивільних справах ***(Андронов І. В.)***

Вступ 74
1. Судові рішення та верховенство права 76
2. Види судових рішень в цивільному судочинстві України та країн ЄС 85
3. Ухвалення судового рішення в цивільній справі без нарадчої кімнати 90
4. Res judicata та законна сила судового рішення: співвідношення понять 98
Висновки 103

Розділ 3.
Участь дитини в цивільному судочинстві України: європейські стандарти та національні тенденції розвитку ***(Волкова Н. В.)***

Вступ 106
1. Забезпечення найкращих інтересів дитини у цивільному судочинстві: міжнародні стандарти та судова практика 108
2. Процесуальні гарантії участі дитини у цивільному судочинстві України в контексті європейських стандартів 115
3. Міжнародний механізм захисту прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві . . . 127
Висновки 140

Розділ 4.
Громадські центри правосуддя у механізмі забезпечення доступу до правосуддя: міжнародний та український досвід ***(Бут І. О.)***

Вступ 143
1. Іноземний досвід діяльності громадських центрів правосуддя 148
2. Досвід діяльності громадських центрів правосуддя в Україні 162
3. Характерні риси громадських центрів правосуддя 172
Висновки 176

Розділ 5.
Право на приватність та процесуальні гарантії при використанні електронних доказів: аналіз практики ЄС ***(Дрогозюк К. Б.)***

Вступ 179
1. Теоретико-правові основи права на приватність 181
2. Електронні докази та правові стандарти їх використання 186
3. Практика Європейсько суду з прав людини щодо права на приватність та допустимості електронних доказів 191
4. Імплементація європейських стандартів захисту приватності при використанні електронних доказів у цивільному процесі України 196
Висновки 199

Розділ 6.
Електронні докази у цивільному процесі: стандарти ЄС та особливості національного судочинства ***(Московчук Д. О.)***

Вступ 202
1. Правове регулювання електронних доказів у праві Європейського Союзу 203
2. Особливості використання електронних доказів у цивільному процесі окремих держав ЄС. 207
3. Перспективи розвитку правового регулювання електронних доказів у цивільному судочинстві 222
Висновки 224

Розділ 7.
Електронний документ та електронний документообіг у цивільному судочинстві України: адаптація до європейських стандартів ***(Павлова Ю. С.)***

Вступ 227
1. Правова природа електронного документа у цивільному судочинстві України 228
2. Електронний документообіг у системі цивільного судочинства України 234
3. Перспективи розвитку електронного судочинства в Україні з урахуванням процесу євроінтеграції 240
Висновки 245

Розділ 8.
Адаптація позовного провадження у цивільному судочинстві України до європейських стандартів правосуддя ***(Полюк Ю. І.)***

Вступ 249
1. Позовне провадження – форма реалізації права на справедливий суд: європейські стандарти та національна модель правового регулювання. 251
2. Конструкція позову в цивільному судочинстві України: взаємозв'язок видів позовів та ефективного способу судового захисту в контексті європейських стандартів 257
3. Система спрощення та оптимізації позовного провадження в цивільному судочинстві України у світлі європейських стандартів 265
Висновки 281

Розділ 9.
Європейські стандарти апеляційного перегляду судових рішень в цивільному процесі ***(Іліопол І. М.)***

Вступ 286

1. Право на апеляційний перегляд справи як елемент права на справедливий суд. 290
2. Апеляційні фільтри: баланс між ефективністю та доступністю правосуддя. 303
3. Тенденції уніфікації видів (моделей) апеляції під впливом європейських стандартів . . . 311
4. Проблеми мотивування постанов суду апеляційної інстанції у світлі практики ЄСПЛ . . 318
Висновки 327

Розділ 10.
Окреме провадження у світлі адаптації законодавства України до європейських стандартів ***(Стоянова Т. А., підрозділи 1, 4, 5; Полуніна О. О., підрозділи 2, 3, 6)***

Вступ 331
1. Трансформація окремого провадження у світлі адаптації законодавства України до європейських стандартів. 333
2. Особливості правового статусу суб'єктів процесуальних правовідносин у справах окремого провадження 340
3. Класифікація справ окремого провадження. Нові категорії справ окремого провадження 350
4. Справи про зміну правового статусу фізичної особи й встановлення фактів, що мають юридичне значення 360
5. Справи про визнання або відновлення неоспорюваних суб'єктивних прав та про застосування встановлених законом заходів щодо захисту прав і законних інтересів 369
6. Окреме провадження в умовах воєнного стану 380
Висновки 383

Розділ 11.
Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами в контексті новелізації цивільного процесуального законодавства України та адаптації до стандартів ЄСПЛ ***(Цал-Цалко Ю. Ю.)***

Вступ 386
1. Значення інституту перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами та процедура перегляду даних рішень. 388
2. Правова позиція Європейського Суду з прав людини щодо справ з перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами 405
Висновки 412

Розділ 12.
Мирова угода як інструмент врегулювання спорів: Європейські стандарти ***(Яніцька І. А.)***

Вступ 415
1. Актуалізація дослідження мирової угоди в контексті розвитку диспозитивних засад цивільного судочинства України та Європейської інтеграції 417
2. Системна модель примирення в Європейському правовому просторі: від термінології до процесуальних конструкцій 428
Висновки 447

ВСТУП ВІД РЕДАКТОРА

У сучасному світі інтеграційні процеси, зумовлені глобалізацією та поступовим зближенням правових систем, вимагають від національного цивільного процесуального права гнучкості, прозорості та відповідності міжнародним стандартам. Для України, яка вибрала європейський вектор розвитку, адаптація процесуального механізму забезпечення цивільних прав і свобод є не лише юридичною необхідністю, а й питанням державної стратегії захисту прав людини, зміцнення верховенства права та підвищення довіри до судової влади. Особливої ваги набуває не лише нормативне закріплення процесуальних гарантій, а й реальна здатність судочинства забезпечити ефективний захист прав і свобод людини.

Сила права виявляється не в абстрактних приписах, а в здатності захистити людину в конкретній справі. Саме ця думка найточніше відображає ідею пропонованої монографії, присвяченої адаптації цивільного процесуального права до європейських стандартів. У центрі дослідження – не лише зміст процесуальних інститутів, а й їхня реальна спроможність забезпечити доступ до правосуддя, справедливий розгляд справи, належний захист приватності, ефективне використання електронних доказів і сучасних форм судового захисту.

Колективна монографія є спробою комплексного осмислення цих перетворень. Представлені в ній розділи поєднують аналіз теоретичних засад і порівняльно-правове дослідження з апробацією конкретних нормативних і процесуальних рішень. Зокрема, робота охоплює проблематику судових витрат і механізмів їх фінансування, еволюцію моделей відшкодування витрат у провідних європейських юрисдикціях та вітчизняні практики; вплив європейських стандартів на зміст і мотивування судових рішень; особливості участі дитини в цивільному процесі та імплементацію відповідних гарантій; роль громадських центрів правосуддя у забезпеченні доступності правосуддя; а також комплекс питань, пов'язаних з електронними доказами та електронним документообігом, їх правовою природою.

Дослідження присвячено також адаптації фундаментальних процесуальних інститутів: позовного провадження (його конструкції, спрощених механізмів та інституційної диференціації форм судового розгляду), апеляційного перегляду (балансу між ефективністю та доступністю), окремого провадження в контексті нових правових категорій і викликів воєнного стану, а також інститутів перегляду рішень за нововиявленими чи виключними обставинами. Окрему увагу приділено місцю мирової угоди як механізму примирення та порівняльному аналізу систем примусового виконання рішень у низці країн ЄС, враховуючи цифрові трансформації та застосування інноваційних технологій.

Методологічно монографія спирається на поєднання історико-правового та порівняльно-правового підходів, аналізу практики ЄСПЛ та національних судів, а також емпіричних даних щодо функціонування процесуальних інститутів в умовах цифровізації і реформ. Практична спрямованість дослідження полягає у формулюванні рекомендацій для законодавця та практикуючих юристів щодо імплементації європейських стандартів з урахуванням українських реалій.

Віримо, що результати цього дослідження сприятимуть не лише науковому дискурсу, але й стануть дієвим інструментом для подальших реформ у сфері цивільного процесуального права, наближаючи українську систему правосуддя до європейських стандартів захисту прав і свобод людини.

Розділ 1

СУДОВІ ВИТРАТИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Голубєва Неллі Юріївна,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»,
заслужений юрист України, адвокат
ORCID: 0000-0002-3071-4990
DOI

Вступ
1. Засади відшкодування судових витрат в європейських країнах
2. Відшкодування судових витрат в Німеччині, Австрії, Франції, Італії, Великобританії, США та Канаді
3. Нові механізми фінансування судових витрат
4. Проблеми визначення розміру витрат на професійну правничу допомогу та їх розподілу між сторонами в Україні

Висновки

Вступ

Питання стягнення та вирахування судових витрат, деякі види з яких зазнали значних змін у новій редакції ЦПК, не втрачає своєї актуальності. Законодавству необхідно досягти балансу між достатньою прозорістю майбутніх витрат особи на судовий розгляд справи, щоб вона могла розрахувати економічні вигоди від ініціювання процесу, прогнозованість відшкодування, справедливість відшкодування, збереження доступності до правосуддя, але й, одночасно, запобігання створенню стимулів для ініціювання порожніх чи недобросовісних позовів тощо.

Відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судове рішення, за оновленим Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК) стало однією з основних засад цивільного судочинства (2017 року). Роль цього інституту зросла, на нього покладено великі надії у подоланні зловживання процесуальними правами, досягнення справедливості в судовому процесі.

За 8 років правозастосування нових правил вже можна зробити висновки щодо їх ефективності та можливих шляхів вдосконалення як законодавчого регулювання, так і практики їх застосування, в тому числі спираючись на найкращі практики у розвинутих країнах.

Згідно п. 12 ч. 3 ст. 2 ЦПК, відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судове рішення, є однією з основних засад цивільного судочинства (хоча згідно ст. 141 ЦПК можливий інший розподіл судових витрат, навіть до позбавлення права на відшкодування судових витрат стороні, на користь якої ухвалено рішення, як реакція на її негідну (недобросовісну) поведінку під час судового процесу).

Згідно ст. 11 ЦПК суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи в тому числі й розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями.

Значення стягнення судових витрат у справедливому розмірі за кожною справою неможливо переоцінити.

По-перше, це справедливе покладення на особу, яка порушила права та інтереси іншої сторони, витрат на відновлення права правої сторони (компенсаційна функція стягнення судових витрат). Фактично відбувається відшкодування збитків, які понесла сторона для відновлення свого права. Але звісно, що витрати, які пов'язані з веденням справ у суді, не можуть бути віднесені до шкоди, що підлягає відшкодуванню за правилами ст.ст. 22, 1166 тощо ЦК, оскільки вони не пов'язані безпосередньо з відновленням порушеного внаслідок завдання шкоди права. Отже, понесені особами, що беруть участь у справі, судові витрати не є збитками у цивільно-правовому сенсі, оскільки вони пов'язані з реалізацією не цивільно-правових, а процесуальних прав та обов'язків сторін у рамках судочинства[1].

По-друге, стягнення судових витрат у справедливому розмірі знижує сутяжництво: подання необґрунтованих позовів, безперспективних позовів тощо, оскільки економічна вигода від недобросовісної поведінки знижується (превентивна функція). Це спонукає в належний час виконувати договірні чи недоговірні зобов'язання учасниками цивільного обороту, не порушувати права інших осіб з боку посадових осіб державних органів, які мають думати про можливі регресні позови з боку держави, яка відшкодує шкоду, завдану через некомпетентність або недобросовісність чиновника тощо. Якщо ми не відійдемо від практики нестягнення судових витрат або стягнення їх у мінімальному, а не справедливому розмірі, то стимулюємо розповсюджену практику несплати боргів. Так, іноді вигідніше не виводити зі свого обороту гроші за поставлений товар чи послугу, дешевше відшкодувати позивачеві тільки судовий збір, оскільки обґрунтованість відшкодування витрат іншої

[1] Голубєва Н. Ю. Судові витрати. Частина І. Загальні положення. URL: https://yaizakon.com.ua/sudovi-vitrati-chastina-i-zagalni-polozhennya/

сторони на юридичний супровід справи в суді часто ставиться під сумнів або відшкодовуються невеликі суми, тому недобросовісна сторона мало чим ризикує. Ми не повинні заохочувати сутяжництво і зловживання процесуальними правами, необхідно позбавляти недобросовісних осіб інструментарію для зловживань. Недобросовісні особи повинні бути «покарані», в тому числі й обов'язком відшкодувати справедливі витрати сторони, що виграла. Справедливе відшкодування цих витрат підвищує і затребуваність нашої професії. Підвищенням відшкодування судових витрат буде винагороджена сумлінна права сторона і покарана недобросовісна неправа сторона[1].

Згідно ч. 3 та ч. 9 ст. 141 ЦПК України при вирішенні питання про розподіл судових витрат суд враховує поведінку сторони під час розгляду справи, що призвела до затягування розгляду справи, зокрема, подання стороною явно необґрунтованих заяв і клопотань, безпідставне твердження або заперечення стороною певних обставин, які мають значення для справи, безпідставне завищення позивачем позовних вимог тощо. У випадку зловживання стороною чи її представником процесуальними правами, або якщо спір виник внаслідок неправильних дій сторони, суд має право покласти на таку сторону судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору.

По-третє, має зрости повага до суду, збільшиться педантичність та уважність до судових процедур, якість документів, які подаються до суду, що дасть змогу виносити більш вмотивовані судові акти та в належний строк. Вірно зазначено у постанові Верховного Суду від 5 вересня 2019 року у справі № 826/841/17, що метою стягнення витрат на правничу допомогу є не тільки компенсація стороні, на користь якої прийняте рішення, витрачених коштів, але і в певному сенсі спонукання суб'єкта владних повноважень утримуватися від подачі безпідставних заяв, скарг і своєчасно вчиняти дії, необхідні для поновлення порушених прав та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин. Такий висновок справедливий і для приватно-правових відносин[2].

Сама по собі наявність судових витрат, зокрема, встановлений законодавством обов'язок оплати судового збору при зверненні до суду, не є порушенням принципу доступності правосуддя та відноситься до так званих «законних обмежень» за умови, що розмір судових витрат є розумним та не занадто обтяжливим щоб вважатися явною перешкодою для доступу до правосуддя. Такий висновок випливає з положень Рекомендації R (81) 7 Комітету міністрів державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14.05.1981 р., практики Європейського суду з прав людини (наприклад, рішення у справі Толстой-Милославський проти Сполученого

[1] Голубєва Н. Ю. Судові витрати: значення та види. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 11.

[2] Голубєва Н. Ю. Судові витрати: науково-практичний посібник. Одеса: Фенікс, 2020. С. 7.

Королівства (Tolstoy Miloslavsky v. The United Kingdom), та підтримується переважною більшістю дослідників. Водночас науковцями наголошується на тому, що правове регулювання судових витрат повинно бути гнучким та забезпечувати доступ до правосуддя для усіх, зокрема, малозабезпечених верств населення, у зв'язку з чим чинне законодавство повинно містити норми, які встановлюватимуть пільгові умови для осіб, які не в змозі самостійно нести тягар судових витрат. Тобто як перешкода у доступі до правосуддя може розглядатися не наявність судових витрат, а їх розмір. Наприклад, у рішеннях Європейського суду з прав людини Креуз проти Польщі (Kreuz v. Poland), Вейсман та інші проти Румунії (Weissman and Others v. Romania) надмірний розмір судових витрат визнавався як неправомірна перешкода у доступі до суду. Саме тому, зокрема, й було прийнято Рекомендацію № R (93) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення, що містить низку заходів, які рекомендуються для впровадження у країнах з метою сприяння доступу найбідніших верстав населення до правосуддя. У зв'язку з цим правовий інститут судових витрат можна вважати таким, що сприяє, а не перешкоджає доступності правосуддя за таких умов: 1) розмір судових витрат при зверненні до суду повинен бути посильним для більшості населення країни (бути орієнтованим на середній розмір доходу); 2) мають бути встановлені заходи для забезпечення доступу до правосуддя для малозабезпечених верств населення (система безоплатної правової допомоги, звільнення від оплати судового збору тощо); 3) має бути законодавчо закріплений справедливий механізм відшкодування судових витрат стороні, яка виграла справу[1].

Важливим елементом забезпечення справедливого доступу до правосуддя, особливо для фізичних осіб, є право на належну правничу допомогу, в тому числі на отримання кваліфікованих юридичних консультацій та представництво в суді, яке забезпечується можливістю перекладання відповідних витрат на сторону, яка винна у порушенні прав інших осіб.

Судові витрати поділяються на дві групи: 1) судовий збір; 2) витрати, пов'язані із розглядом справи.

У цьому дослідженні зосередимось на порівняльному контексті питання судових витрат та їх розподілу між сторонами. Для порівняння розглянуті концептуальні засади регулювання судових витрат у таких країнах Європи як Австрія, Німеччина, Франція, Італія, а також, з огляду на намагання комплексного аналізу, також здійснено аналіз відповідного регулювання у деяких країнах загального права.

Дуже слушним у контексті нашого дослідження є звернення до Модельних європейських правил цивільного процесу, переклад яких на українську

[1] Устюшенко С. Е. Судові витрати в цивільному процесі України: дис. … д-ра філософії: 081 «Право». Одеса, 2021. С. 7.

мову із коментарем здійснили відомі українські процесуалісти І. О. Ізарова, Т. А. Цувіна, Ю. Д. Притика та інші. Зокрема, йдеться про здобутки проєкту, який здійснено зусиллями провідних науковців, Європейського інституту права (European Law Institute, або ELI) та Міжнародного інституту з уніфікації приватного права (International Institute for the Unification of Private Law, або UNIDROIT). У 2004 році Міжнародний інститут з уніфікації приватного права (UNIDROIT) разом з Американським інститутом права (ALI) опублікували Принципи транскордонного цивільного процесу ALI-UNIDROIT. Ці принципи пропонували модель балансу між різними правовими системами та традиціями, але вони не були пристосовані до вимог окремих регіонів світу, особливо до специфіки європейських правових систем. Європейський інститут права (ELI) та Міжнародний інститут з уніфікації приватного права (UNIDROIT) об'єднали зусилля для розроблення Модельних європейських правил цивільного процесу ELI-UNIDROIT, щоб розробити більш детальні правила з огляду на наявні правові інструменти рівня ЄС, європейські правові традиції та сучасні реформи у сфері права в Європі, щоб створити рамкову основу та джерело натхнення для широкого кола суб'єктів, особливо законодавців та політиків[1].

Оскільки, як відмічає І. Ізарова, «у межах цих Правил автори не завжди чітко дотримуються єдиного підходу до назви Правил – використовують поняття Model European Rules of Civil Procedure та ELI-UNIDROIT Model Rules of European Civil Procedure. По суті, такі дві назви можна сприймати як відображення двох підходів до ролі та значення цих Правил – запровадження єдиних модельних правил європейського цивільного процесу як єдиного наднаціонального особливого процесуального режиму, що діє в державах- членах ЄС, або як європейські модельні правила цивільного процесу, тобто правила, які можуть бути застосовані в європейських країнах. З огляду на зміст Правил та викладені у преамбулі положення ми пропонуємо використовувати назву «Модельні європейські правила цивільного процесу»[2] – ми також будемо використовувати запропоновану назву.

Розробники «Модельних європейських правил цивільного процесу» на основі досвіду своїх країн та найкращих практик сформулювали також норми про витрати та їх відшкодування, при цьому відмічаючи, що судові витрати, зокрема положення щодо їх відшкодування за результатами розгляду справи, є набагато важливішими для процедури в цілому, ніж може здатися на перший погляд. Це зумовлено двома основними причинами. По-перше, потенційні витрати щодо судового процесу та можливість їх відшкодування протилежною стороною слугують важливим стимулом

[1] ELI-UNIDROIT. Модельні європейські правила цивільного процесу. Від транскордонних принципів до європейських правил цивільного процесу. І. О. Ізарова, Т. А. Цувіна, Ю. Д. Притика та ін. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2025. С. 3, 7.

[2] Там само. С. 7.

для процесуальної поведінки сторін у судовому процесі. Національні законодавці не завжди беруть до уваги цю ознаку. Зокрема, питання судових витрат часто є умовою доступності правосуддя для сторін, оскільки їхній розмір може бути вирішальним для прийняття рішення щодо відкриття провадження, вступу в розпочатий процес, його продовження або мирової угоди як форми врегулювання спору. По-друге, вимоги щодо відшкодування судових витрат зазвичай становлять значну частку економічних інтересів сторін у судовому процесі[1].

Судові збори можуть сприяти ефективному здійсненню правосуддя (наприклад, шляхом запобігання зловживанню з боку сторін або скорочення адміністративних витрат), проте також можуть обмежувати доступ до правосуддя. Надмірні судові збори, що перешкоджають позивачам подати цивільний позов, можуть становити порушення п. 1 статті 6 ЄКПЛ (ЄСПЛ, справа Kreuz v. Poland, №28249/95, 19 червня 2001 р., §§61–67)[2].

Аби встановити, чи особа може скористатися правом на доступ до суду, оцінювати судові збори слід з урахуванням конкретних обставин справи, включно зі спроможністю особи їх сплатити (див. також ЄСПЛ, справа Tolstoy Miloslavsky v. the United Kingdom), №18139/91, 13 липня 1995 р., §§61–67 про обґрунтованість вимоги внести значну заставу щодо судових витрат іншої сторони з огляду на те, що апеляція не вважалася добре обґрунтованою). Це право може бути порушене внаслідок відмови відшкодувати витрати сторони, яка виграла справу (ЄСПЛ, справа Stankiewicz v. Poland, №46917/99, 6 квітня 2006 р., §§60 і 75[3].

Дж. Бентам (Jeremy Bentham) 230 років тому у «Протесті проти судового мита (про велику пагубність фіскальних зборів, обмежуючих доступ до правосуддя» дуже емоційно та з великим болем за просту людину писав: «Судові мита покладаються на людину саме в той момент, коли існує максимальна ймовірність, що вона не має потрібних ресурсів... Більшість податків – як і має бути – стягується з ознак благополуччя (доходу, багатства); характерна особливість цього платежу та, що він є податком на тяжке становище… Засуджений злочинець має бодай надію на помилування. А бідний позбавлений правосуддя довічно… Багаті, навіть якщо їх урізали у правовому захисті, мають інші можливості для зниження шкоди. Їм на допомогу природний вплив благополуччя, суспільного становища, сила ділових і політичних зв'язків, переваги освіти та інтелекту, які йдуть пліч-о-пліч з багатством. У бідного є лише одна фортеця – захист закону, і … фінансист, анітрохи не замислюючись, виганяє його… На закінчення: або я сильно помиляюся, або

---

1 Там само. С. 165.

2 Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя. Агенція Європейського Союзу з основних прав і Рада Європи, 2016 рік. URL: https://mc.court.gov.ua/img/files/file_7959.pdf. С. 122.

3 Там само. С. 124.

все-таки зумів довести, що судові мита – податок на правосуддя – найгірший з усіх існуючих або потенційних податків. У цілому нині він – заперечення справедливості, податку страждання. Він стягується не з тих, хто має максимальну вигоду, а з тих, хто занепадає»[1].

Також Bentham критикував аргументи, які висувалась на користь справляння судових мит. «Перший полягає в тому, що у випадку з судами, як і в багатьох подібних ситуаціях, тягар утримання державної установи має лягати на тих, хто має користь з його діяльності. .. замість того, щоб змушувати людину, яка опинилася в тяжкому стані, нести додаткові витрати на доступ до суду, їй, швидше, має призначатися державна компенсація за докладені зусилля та витрачений час… Позивач – наша єдина опора та надія у цій війні з порушниками закону. Покласти на позивача витрати на відправлення правосуддя, окрім клопоту та ризиків, пов'язаних з поданням позову, однаково, що у разі вторгнення ворога змусити мешканців прикордонної зони не лише служити безоплатно, а й покривати всі витрати на війну зі своїх власних коштів…. Інший аргумент на користь судових зборів полягає в тому, що вони нібито є фактором стримування для судових розглядів. У нейтральному варіанті воно висловлює бездоганну реалізацію права на судовий захист, у негативному сенсі – це вид неправомірної поведінки – зловживання під прикриттям застосування свого права... Негативних сценаріїв можуть бути два: коли позов, незалежно від значення спірного питання для позивача, є безпідставним чи через незначність предмета вважається несуттєвим, дріб'язковим, тривіальним... Про безпідставні позови сказано достатньо. Тепер обговоримо аргумент про те, що судові мита покликані стримувати так звані «незначні позови». Мені багато відомо про безпідставні позови, але я не знаю нічого такого, що можна назвати легковажним позовом. Жодне відоме мені зло не може бути незначним. А для того, кому воно завдано, воно здається настільки серйозним, що він потребує справедливості та відплати. Ще одна несправедливість полягає в тому, що чим бідніша людина, тим більше вона схильна до пригнічувального впливу судових мит, спрямованих проти «сутяжництва». Але чим бідніша людина, тим менша вона схильна до судових позовів. Чим менше у людини вільного часу, який вона може витрачати непродуктивно (не кажучи вже про гроші), тим менша вона має витрачати сили та кошти на суперечки в суді… Ми часто міркуємо про бідних з точки зору благодійності, оскільки допомога нужденним дозволяє нам і здаватися добрими, і пишатися собою. Але ми рідко думаємо про них із позиції справедливості. Однак справедливість є більш важливою якістю, ніж милосердя. Якби до людей завжди ставилися справедливо, вони б меншою мірою потребували милосердя… Завжди необхідно відокремлювати неправомірну поведінку від законослухняної. Усі негативні наслідки мають пере-

[1] Jeremy Bentham. A Protest against Law Taxes. URL: https://oll.libertyfund.org/titles/bentham-a-protest-against-law-taxes

слідувати лише правопорушника, і не торкатися того, хто діє у своєму праві. Відкладіть покарання, доки вина не буде встановлена. Відкладіть витрати наскільки це можливо до останньої стадії судової процедури… Податки на споживання тиснуть на цілі групи людей: навіть найменша, будучи враженою, здатна прокричати на всю країну. Але немає спільноти платників судових мит: пригнічені та розорені податками на правосуддя люди самотньо плачуть кутами, як щури, що гинуть; жоден голос не знаходить іншого, щоб злитися у хорі».

Дуже проникливо пише автор, але на сьогодні практично всі держави світу справляють судові мита, окрім деяких країн (нижче буде згадуватись Франція, за виключеннями, наприклад, щодо комерційних справ). Багато в чому він правий, відношення до судочинства як до послуги держави чисто інтуїтивно принижує суддівську діяльність, з іншого боку абсолютно безкоштовне звернення до суду може провокувати безвідповідальне відношення учасників справи, що також досить принизливо.

Але в часи Бентама (кінець 18 століття) вартість звернення до суду була абсолютно непомірна до доходів людей (так, за твердженням автора «В Англії витрати на ведення справи не можуть бути меншими за 24 фунти стерлінгів …. Середні витрати англійського підданого, немовлят і дорослих, багатих і бідних, разом узятих… становлять 8 фунтів стерлінгів на рік. Таким чином, шестирічний дохід – це те, що людина повинна мати заздалегідь, перш ніж їй буде надано можливість поборотися за справедливість[1]»). Думаємо, що достатньо дотримання справедливого балансу у розмірі таких мит (судових зборів, в української термінології), щоб одночасно і зберегти доступність до правосуддя і дещо мати «охолоджуючий» ефект для переводу будь-якого спору до суду. Розмір судових зборів не повинен мати загороджувального характеру, який буде непосильним для учасників справи та обмежувати право на судовий захист.

Слушно пише автор: «відкладіть витрати наскільки це можливо до останньої стадії судової процедури»[2], на сьогодні можливості щодо звільнення (так зване «право бідності»[3]), зменшення, відстрочення та розстрочення плати судового збору частково зменшують тягар судових витрат для уразливих категорій громадян, є можливість отримати безоплатну правову допомогу,

[1] Там само.

[2] Там само.

[3] Термін «право бідності» використовується для окреслення процесуально-правового інституту судових витрат, який визначає порядок та умови надання пільг у сплаті судових витрат у конкретній справі залежно від майнового становища особи з метою реалізації права на звернення до суду. Він активно використовується у процесуальному праві Європейського Союзу. Під ним розуміють можливість отримання безкоштовної правової допомоги, однак із віднесенням її до судових витрат. Це означає, що у разі стягнення судових витрат з іншої сторони вона повинна відшкодувати вартість наданої правової допомоги (Цивільне процесуальне право України (Загальна частина): підруч. За ред. О. В. Гетманцева. Чернівці, 2022. С. 329.)

але попри ці можливості незаможні громадяни часто не звертаються в суд не тому, що вважають, що нема перспективи, а тому, що побоюються отримати неприємності, витрати та роздратування.

Прогнозуючи економічні вигоди та ефективність звернення до суду завжди є велика частка невідомого – чи вдасться стягнути борг, тобто добросовісна особа, яка зазнала шкоди від протиправних дій іншої особи, звернувшись до суду, сплативши судовий збір та інші витрати, які навіть і покладені на відповідача, але так само можуть бути не виконанні як і основна сума боргу. Відповідно навіть до офіційної статистики виконавчої служби фактичне стягнення присуджених сум судом за останнє десятиліття становить близько 20 відсотків в Україні. Отже, сумлінний позивач, який постраждав від протиправних дій відповідача, звертається до суду, сплачує судовий збір, а потім, після перемоги в цьому процесі, отримує лише виконавчий лист як на основну суму боргу, так і на судові витрати, в тому числі, судовий збір, який теоретично покладається на відповідача, але ніколи не буде виконаний або виконаний не в повному розмірі, якщо зважати на те, що тільки кожне 5 судове рішення успішно виконується. Тому питання судових витрат у судовому процесі та їх перерозподіл на сторону, яка програла, – тільки один з елементів досягнення справедливого правосуддя, який не може виконувати свої задачі у відриві від успішної реалізації інших процесуальних механізмів.

1. Засади відшкодування судових витрат в європейських країнах

Аналіз досвіду європейських країн щодо правового регулювання та практики застосування норм про судові витрати почнемо із загальноєвропейських правил. Відомо, що процесуальне законодавство країн-членів ЄС зберігає автономію та повністю залежить від національного правового регулювання, а Європейський суд виходить з того, що процесуальне право «належить» національним судам.

Однак, «європеїзація» національного цивільного процесуального права поступово відбувається. Ця тенденція, європейського впливу на цивільно-процесуальне право країн-членів, зумовлена багатьма факторами, в тому числі, впливом Європейської конвенції з прав людини, зростаючої кількості європейських нормативних актів, що виникають при пересіченні цивільно-процесуального права та міжнародного приватного права, а також ролі національного цивільного процесуального права в забезпеченні дотримання прав ЄС, в тому числі під впливом процесуальних норм у Директивах. Директиви містять процесуальні правила, що стосуються різних сфер цивільного

процесуального права держав-членів, таких як право застосування ex officio, тягра доказування, способи доказування, вільний вибір адвоката, тощо[1].

Судові витрати у цивільних справах регулюються національним законодавством і не уніфіковані на рівні ЄС.

У деяких випадках присудження судових витрат стороні, що виграла, обмежується основним судовим провадженням. В інших випадках воно покриває всі витрати. Також присудження судових витрат може бути автоматичним, як це передбачено нормативними актами, тоді як в інших воно має ґрунтуватися на офіційному запиті сторони, що виграла, і суд матиме повне право вирішувати, чи надавати їх та в якій сумі. На практиці в деяких країнах компенсація є досить мізерною і рідко становить більше десяти відсотків від понесених витрат. В інших країнах відшкодування покриває всі витрати. Стандартизація правил у цій сфері забезпечила б більшу прозорість. Можна уявити собі автоматичну систему відшкодування з фіксованими лімітами відповідно до сум, що стоять на кону, характеру конфлікту та рівня доходу сторони, що програла[2].

Для транкордонних спорів важливим є наступне. Багато нормативних актів направлені на подолання правових та адміністративних бар'єрів розвитку єдиного ринку у ЄС, в тому числі Римський договір (див. ст. 220), Маастрихтський договір (див. розділ VI), Амстердамський договір (див. ст. 65), Ніццький договір тощо. Але вартість використання систем правосуддя в ЄС є однією з перешкод для безперешкодного доступу до правосуддя. Основна причина цього складається з чотирьох пунктів. По-перше, складність оцінки через відсутність доступної інформації про витрати, пов'язані з судовими процедурами, може бути перешкодою. По-друге, істотні відмінності у вартості від однієї держави-члена до іншої також є перешкодою. По-третє, суттєві відмінності в правових системах держав-членів призводять до збільшення витрат на ведення справ (юристи, перекладачі, поїздки, повідомлення). Європейський Союз поставив собі за мету гарантувати доступ до правосуддя для своїх громадян. Ефективний доступ до правосуддя означає, що витрати на доступ до правосуддя є доступними для громадян, а інформація про такі витрати або джерела витрат є легкодоступною[3].

Думаємо, що сучасний функціонал Порталу Європейського електронного правосуддя (The European e-Justice Portal) створений для пересічного спожи-

---

1 Krans B. EU Law and National Civil Procedure Law: An Invisible Pillar. *European Review of Private Law* Volume 23, Issue undefined (2015) pp. 567-587. URL: https://kluwerlawonline.com/JournalArticle/European+Review+of+Private+Law/23.4/ERPL2015038

2 Study on the Transparency of Costs of Civil Judicial Proceedings in the European Union. URL: https://e-justice.europa.eu/sites/default/files/2012-12/cost_study_report_en.pdf?id=99bdd781-aa3d-49ed-b9ee-beb7eb04e3ce

3 Study on the Transparency of Costs of Civil Judicial Proceedings in the European Union. URL: https://e-justice.europa.eu/sites/default/files/2012-12/cost_study_report_en.pdf?id=99bdd781-aa3d-49ed-b9ee-beb7eb04e3ce

вача судових послуг в ЄС, багато в чому позитивно впливає на подолання першого та, частково, третього чинника зазначених вище, адже на мовах країн ЄС містить необхідну інформацію для звернення до суду[1].

The European e-Justice Portal містить опції пошуку: законодавчих актів Європейського Союзу, судових рішень; судів Європейського Союзу та судів держав-членів ЄС; реєстрів Європейського Союзу та реєстрів держав-членів ЄС: компаній, нерухомості, банкрутств; адвокатів, нотаріусів, перекладачів і медіаторів держав-членів ЄС; керівництв з правової допомоги; з медіації; зі спадкування; зі складання та реєстрації заповітів; з відеоконференцзв'язку і співпраці в галузі судочинства у цивільних або комерційних справах; діючих офіційних форм судових і позасудових документів.

Незахищені верстви населення для покриття витрат на судовий розгляд можуть звернутися за юридичною допомогою в межах країн ЄС. Також спеціальне законодавство передбачає стандарти правової допомоги в транскордонних цивільних справах, наприклад, Директива Ради 2002/8/ЄС від 27 січня 2003 року про покращення доступу до правосуддя у транскордонних спорах шляхом встановлення мінімальних спільних правил щодо правової допомоги у таких спорах[2].

У державах-членах ЄС основними джерелами судових витрат є такі: судові збори, гонорари адвокатів, гонорари судових приставів (або, якщо в державі-члені немає посади судового пристава, витрати на виконання судового рішення), гонорари експертів та перекладачів. Рівень прозорості витрат на правосуддя в Європі залежить від джерела витрат, так, судові збори переважно є найпрозорішими зборами, оскільки вони безпосередньо встановлені національним законодавством у більшості держав-членів. Менш прозорими витратами в більшості держав-членів є гонорари адвокатів, гонорари експертів та компенсація свідкам. Гонорари адвокатів є важливою частиною судових витрат. У багатьох державах-членах було встановлено тарифні таблиці. Однак вони, як правило, не є обов'язковими, оскільки в Європі спостерігається рух за дерегуляцію. Так, Нідерланди з 1997 року, Бельгія, Данія та Італія з 2006 року скасували свої обов'язкові закони щодо гонорарів адвокатів. Гонорари адвокатів, як правило, є предметом угоди між адвокатом та стороною на початку провадження. Однак вони можуть

[1] Цей Портал ми багато років згадуємо у різних працях, оскільки хоч він і не став дійсним єдиним вікном електронного судочинства ЄС (докладніше див. *Голубєва Н. Ю.* Електронне судочинство: міжнародний досвід: монографія. Одеса: Фенікс, 2020. 204 с. DOI: 10.32837/11300.14039. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14039), але вже багато років є цінним джерелом інформації про процедури і правила в країнах ЄС, див. за посиланням: The European e-Justice Portal. URL: https://e-justice.europa.eu/home.do?action=home

[2] Council Directive 2002/8/EC of 27 January 2003 to improve access to justice in cross-border disputes by establishing minimum common rules relating to legal aid for such disputes. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1427884684134&uri=CELEX:32003L0008

змінюватися залежно від багатьох параметрів, таких як складність справи, її тривалість. Гонорари адвокатів або погодинна ставка майже ніколи не публікуються[1].

Свобода договору, зокрема щодо гонорарів, робить їх особливо складними для оцінки для сторони у справі. Спосіб та час оплати гонорарів вільно встановлюються адвокатом за згодою зі своїм клієнтом у всіх державах ЄС[2].

Розмір гонорарів адвокатів окремо регулюються лише у кількох державах ЄС, наприклад, німецьке законодавство містить таблиці мінімальних та максимальних гонорарів адвокатів, а в Австрії закон **про тарифи на послуги адвокатів, хоч і не має імперативу щодо максимальних меж, але має два важливих наслідки: 1)** якщо сторони не підписали договір із фіксованою ставкою або погодинною оплатою, адвокат виставлятиме рахунок саме за цими офіційними тарифами; 2) це обов'язкова шкала для розрахунку відшкодування судових витрат стороною, яка програла, стороні, яка виграла.

Щодо витрат у справах, які мають «загально-європейське» регулювання, а саме щодо спрощених судових процедур в ЄС зазначимо наступне. Так, і в правилах «European payment order» (Європейське наказне провадження було запроваджено Регламентом Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу 1896/2006 від 12.12.2006 р. про запровадження Європейського наказного провадження), і в «European Small Claims Procedure» (Європейську процедуру щодо вирішення дрібних спорів було запроваджено Регламентом Європейського Парламенту та Ради від 11.07.2007 р. № 861/2007 про запровадження Європейської процедури щодо вирішення дрібних спорів) передбачено національний режим регулювання судових витрат.

Відповідно до п. 29 правил про Європейську процедуру вирішення дрібних спорів «на сторону, що програла, покладаються витрати на ведення справи. Ці витрати потрібно тлумачити відповідно до положень національного законодавства. Беручи до уваги такі цілі цієї процедури, як спрощення та зниження витрат, суд або уповноважений орган має зобов'язати сторону, яка програла, сплатити тільки витрати, що пов'язані з розглядом справи, включаючи, наприклад, будь-які витрати на представництво інтересів адвокатом або іншим фахівцем у галузі права, витрати, пов'язані з врученням документів, які пропорційні розміру вимог, або, які було фактично понесено»[3].

Модельні європейські правила цивільного процесу формулюють низку універсальних правил та найкращих практик стосовно алгоритму відшко-

---

1 Study on the Transparency of Costs of Civil Judicial Proceedings in the European Union. URL: https://e-justice.europa.eu/sites/default/files/2012-12/cost_study_report_en.pdf?id=99bdd781-aa3d-49ed-b9ee-beb7eb04e3ce

2 Там само.

3 Regulation (EC) No 861/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 establishing a European Small Claims Procedure. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2007/861/oj/eng

дування судових витрат. Розділ «Витрати» є відносно невеликим і містить 7 правил. Правила щодо визначення видів судових витрат та розподілу їх за результатами розгляду справи не є настільки конкретними, якими вони можуть бути в національних процесуальних кодексах. Правила базуються на розумінні того, що надмірна деталізація відшкодування судових витрат не сприятиме ефективному захисту сторін у процесі здійснення правосуддя. Ці Правила базуються на ідеї, яка полягає в наданні широкої дискреції суду щодо визначення способів відшкодування судових витрат. Такий підхід найкраще відповідає забезпеченню правосуддя в конкретних справах, враховуючи різноманітність ситуацій, що виникають у процесі здійснення судочинства[1].

Згідно п. 1. правила 239 Модельних європейських правил цивільного процесу «Питання про розподіл судових витрат вирішує суд, який ухвалив рішення по суті спору або припинив провадження в будь-який інший спосіб. До повноважень суду належить обов'язок визначити, на яку сторону буде покладено відшкодування витрат, якщо сторони не домовилися про інше. Будь-яке відшкодування витрат має обмежуватися розумними та пропорційними витратами».

При цьому «Пропорційність судових витрат» розглядається як складова принципу пропорційності в цивільному процесі, так, згідно правила 8 «судові витрати повинні бути, наскільки це можливо, співмірними із ціною позову, характером та складністю конкретного провадження, його важливістю для сторін та суспільних інтересів»[2].

Правило 240 визначає види витрат, пов'язаних із провадженням, які підлягають стягненню: a) розумні та пропорційні витрати на юридичне представництво у провадженні; b) судові та інші витрати, зокрема, витрати на призначених судом експертів, перекладачів, судових стенографістів тощо; c) інші розумні фінансові витрати сторін, пов'язані з розглядом справи, як-от витрати на експертів, обраних сторонами, витрати на поїздки та витрати на послуги з доставки документів. Предметом стягнення можуть бути тільки ті витрати, які розумно та пропорційно понесли сторони у зв'язку з провадженням у справі, з урахуванням суми спору, характеру та складності питань, значущості справи для сторін[3].

Критеріями покладання на іншу сторони судових витрат є обсяг задоволення вимог та добросовісність поведінки сторін і якою мірою вони сприяли справедливому, ефективному та швидкому вирішенню спору (правило 241). Перегляд рішення щодо витрат може бути оскаржене тільки щодо викори-

---

1 ELI-UNIDROIT. Модельні європейські правила цивільного процесу. Від транскордонних принципів до європейських правил цивільного процесу / І. О. Ізарова, Т. А. Цувіна, Ю. Д. Притика та ін. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2025. С. 165.

2 Там само. С. 71.

3 Там само. С. 168.

стання дискреції судом в апеляційного порядку, але не підлягає касаційному оскарженню (правило 242). Правило 243 регулює забезпечення витрат[1].

Згідно п. 3 правила 27 Модельних європейських правил цивільного процесу у разі неподання сторонами з неповажних причин або без повідомлення причин доказів, які витребовує суд, суд, залежно від того, яка особа ухиляється від подання доказів, може зобов'язати сторону або її представника нести витрати за невиконання. У разі злісного невиконання суд може призначити астрент (наказ про сплату штрафу, адміністративне стягнення штрафу), як це передбачено національним законодавством, або притягнути до відповідальності за зневажливе поводження сторони[2].

Перерозподіл витрат також згадується у правилі 55 Модельних європейських правил цивільного процесу в контексті зміни позовних вимог стороною; у правилі 56 – в контексті відмови від позову та визнання позову; у правилі 104 – в контексті покладення санкцій за порушення конфіденційності (суд може зобов'язати сторону, яка порушила конфіденційність, сплатити судові витрати у справі по суті незалежно від результату розгляду спору); у правилі 108 – в контексті несення витрат на виконання ухвали про доступ до доказів; у правилі 125 – в контексті відшкодування витрат на експерта; у правилі 163 – в контексті відкликання апеляційної скарги; у правилі 179 – в контексті предмету окремої скарги про перегляд; у правилі 194 – в контексті обмеження щодо ухвал про збереження майна; у правилі 209 – в контексті вимог до уповноважених позивачів (за потреби суд може вимагати забезпечення судових витрат); у правилі 224 – в контексті затвердження мирової угоди (суд не виносить ухвали про затвердження мирової угоди, якщо умови щодо оплати судових та інших пов'язаних з позовом витрат, незалежно від того, чи зазначені вони в запропонованій мировій угоді чи ні, є очевидно необґрунтованими).

Ці правила, разом із національними найкращими практиками можуть бути орієнтиром для українського судового процесу.

2. Засади відшкодування судових витрат в Німеччині, Австрії, Франції, Італії, Великобританії, США та Канаді

Німеччина. Німеччина має велику кількість законодавчих норм про судові витрати, що, напевне, зумовило вивчення окремої дисципліни студентами-правниками, яка називається Kosterecht (право про витрати).

Судові збори регулюються спеціальним законом (Gerichtskostengesetz, GKG) та Законом про судові витрати (у сімейних справах) (Gesetz über

[1] Там само. С. 169.
[2] Там само. С. 78.

Gerichtskosten in Familiensachen, FamGKG) і розраховуються на основі ціни спору та залежно від стадії розгляду, із застосуванням дегресивної шкали. Позивач зобов'язаний авансувати судові збори у повному обсязі, щоб позовну заяву було вручено судом відповідачу. Інші витрати, наприклад, витрати на оплату послуг призначених судом експертів, витрати свідків, адміністративні збори або послуги перекладачів також оплачуються сторонами, і суд може зобов'язати сторони авансувати ці витрати.

Гонорари адвокатів регулюються Законом про винагороду адвокатів (Rechtsanwaltsvergütungsgesetz, RVG – діє щодо членів адвокатських утворень, інших юридичних об'єднань, але не поширює свою дію на штатних юристів, арбітражних керуючих, душоприказників та подібних осіб), або на підставі договору між адвокатом та його клієнтом (§ 3a RVG)[1].

Згідно § 2 RVG розмір винагороди, якщо інше не передбачено цим Законом, розраховується з вартості предмета юридичних послуг (вартість спору Gegenstandswert). Розмір винагороди розраховується на підставі тарифів з відповідного переліку розмірів оплати за певні дії у Додатку до закону.

1 червня 2025 року RVG оновлено, підвищено ставки винагороди, що є частиною ширшої правової реформи, спрямованої на модернізацію системи юридичних витрат, і стосуються як гонорарів адвокатів, так і розрахунку судових витрат. Таблиця з базовими ставками містить ціну спору та базову ставку (див. у посиланні таблицю)[2], залежно від виду послуги базова ставка може бути змінена відповідно до коефіцієнта від 0,1 до 2,5[3].

Якщо гонорар ґрунтується на вартості позову, адвокати зобов'язані звернути увагу клієнта на цей факт до початку роботи (§ 49b підпункт 5 Федерального кодексу адвокатів (BRAO)). Якщо укладається угода про їх винагороду, адвокати повинні зазначити, що *якщо витрати відшкодовуються протилежною стороною, відшкодовуються лише встановлені законом гонорари* (§ 3a підпункт 1 RVG). Перед укладенням угоди про представництво інтересів клієнта у трудовому суді адвокати повинні звернути увагу клієнта на те, що його судові витрати не підлягають відшкодуванню (§ 12a підпункт 1 Закону про трудові суди [Arbeitsgerichtsgesetz][4]).

Закон дозволяє укладати угоду про погодинну оплату чи фіксовану ціну (фіксований гонорар застосовується досить рідко), яка може бути вищою,

---

1 Gesetz über die Vergütung der Rechtsanwältinnen und Rechtsanwälte. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/rvg/

2 Gesetz über die Vergütung der Rechtsanwältinnen und Rechtsanwälte (Rechtsanwaltsvergütungsgesetz – RVG) Anlage 2 (zu § 13 Absatz 1 Satz 3) . URL: https://www.gesetze-im-internet.de/rvg/anlage_2.html

3 Gesetz über die Vergütung der Rechtsanwältinnen und Rechtsanwälte (Rechtsanwaltsvergütungsgesetz – RVG)Anlage 1 (zu § 2 Absatz 2) Vergütungsverzeichnis. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/rvg/anlage_1.html

4 Costs. Germany. URL: https://e-justice.europa.eu/topics/taking-legal-action/where-and-how/costs/de_en

але не нижчою за встановлені RVG (за винятком випадків, дозволених законом). Але наприклад, при домовленості про погодинну оплату юридичних послуг, договір має містити застереження про те, що у разі стягнення судових витрат зі сторони, що програла, іншого учасника процесу або з бюджету такі витрати, як правило, підлягають відшкодуванню в розмірі не більшому, ніж встановлена законом винагорода для такого роду юридичних послуг.

Існує можливість отримати державну допомогу (Prozesskostenhilfe) для оплати адвоката, якщо клієнт не може покрити витрати самостійно.

Відшкодування судових витрат. Сторона, що програла, зобов'язана повністю сплатити витрати у справі чи, у разі часткової перемоги, витрати розподіляються пропорційно. Суд самостійно ухвалює рішення, в якому вказується, хто зобов'язаний нести витрати, пов'язані з веденням судової справи (абз. 2 § 308 Zivilprozessordnung, ZPO (Цивільного процесуального кодексу))[1]. Необхідність заяви відповідної вимоги стороною не вимагається.

Згідно абз. 1, 2 § 91 ZPO сторона, що програла, несе витрати на судовий розгляд, зокрема, відшкодовує протилежній стороні витрати, понесені тією мірою, якою вони були необхідні для належного відстоювання або захисту її законних прав. Відшкодування витрат також включає компенсацію протилежній стороні за час, втрачений через необхідність поїздок або присутність на слуханнях; відповідно застосовуються положення щодо компенсації для свідків. Встановлені законом гонорари та витрати адвоката сторони, що виграла, підлягають відшкодуванню у всіх судових розглядах. Транспортні витрати адвоката, який не зареєстрований і не проживає в окрузі суду, який розглядає справу, підлягають відшкодуванню, але лише в тій мірі, якою його участь була потрібна для належного ведення або захисту справи. Витрати кількох адвокатів підлягають відшкодуванню лише в тій мірі, якою вони не перевищують витрати одного адвоката або якщо була потрібна зміна адвоката. У своїй власній справі адвокату відшкодовуються гонорари та витрати, які він міг би вимагати як гонорари та витрати уповноваженого представника[2].

За необхідності розподілити судові витрати у випадках, коли за позивача і (чи) відповідача є множинність осіб, і розподіл може бути рівним, застосовується Формула Баумбаха (Baumbach'sche Formel, названа на честь відомого коментатора ZPO Adolf Baumbach, яка була запропонована ним у коментарі до § 100 ZPO та формулює принцип справедливого розподілу витрат, коли позов пред'явлений до кількох осіб (відповідачів) у рівному розмірі), однак суд приймає рішення про стягнення лише з однієї особи, іноді розрахунки здійснюються з допомогою спеціальних комп'ютерних програм.

Відшкодування гонорару адвоката стороною, що програла, обмежується встановленою законом ставкою, що робить фінансовий ризик програшу передбачуваним. Отже, у Німеччині немає спеціальних процедур контролю

[1] Zivilprozessordnung https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/__308.html

[2] Zivilprozessordnung. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/__91.html

за витратами (таких як, наприклад, бюджетування витрат в англійських судах). З іншого боку, лише в рідкому випадку стороні, що виграє, будуть відшкодовані всі витрати, понесені у зв'язку з судовим розглядом, оскільки встановлений законом гонорар, як правило, нижчий, ніж узгоджений гонорар на основі погодинних ставок[1].

Основні особливості відшкодування судових витрат в **Австрії**.

По-перше, згідно § 41 Цивільного процесуального кодексу Австрії (далі – Zivilprozessordnung) сторона, яка програла у судовому спорі в повному обсязі, зобов'язана відшкодувати своєму опоненту, а також будь-якій особі, яка приєдналася до протилежної сторони, всі витрати, понесені в ході судового розгляду та необхідні для належного відстоювання або захисту своїх законних прав. Суд визначає, які витрати вважаються необхідними при встановленні розміру судових витрат, не беручи до уваги докази, на власний розсуд, керуючись ретельною оцінкою всіх обставин»[2].

Згідно із принципом пропорційності сторона, що програла, відшкодовує витрати пропорційно частці програшу. Якщо позов частково задоволений, витрати діляться. Суд визначає, хто саме та в якому обсязі несе витрати у своєму рішенні (включаючи судові витрати, оплату юридичних послуг та деякі інші витрати сторін (наприклад, витрати на забезпечення збереження доказів та витрати на відрядження). Відповідно до Федерального закону від 27 листопада 1984 р. про судові та адміністративні збори (Закон про судові збори (далі – GGG)[3]), позивач (апелянт) має авансувати витрати. Їх розмір визначається виходячи із суми спору. Правила складання бюджетів видатків відсутні, тому не потрібно надавати детальної розбивки щодо кожного етапу судового процесу[4].

Згідно § 20 GGG у випадках, зазначених у § 70 Zivilprozessordnung, «а також у випадках особистого звільнення від сплати судових витрат з інших причин (стаття 10), протилежна сторона зобов'язана сплатити судові витрати, які повинна була б сплатити звільнена від сплати сторона, якщо вони були б покладені на неї чи вона би прийняли їх на себе в результаті мирової угоди. У разі сумнівів справляється половина суми витрати»[5].

---

1 Shchavelev A. Grundlagen des deutschen Zivilprozesses, insbesondere mit Beteiligung ausländischer Parteien. URL: https://www.goerg.de/sites/default/files/fields/content_types/publication/downloads/DRJV-Sammelband%20zum%20deutschen%20Recht%20in%20russischer%20Sprache%2C%20Ausgabe%20N%204%2C%20Dezember%202020_0.pdf

2 Zivilprozessordnung. URL: https://www.jusline.at/gesetz/zpo

3 Bundesgesetz vom 27. November 1984 über die Gerichts- und Justizverwaltungsgebühren (Gerichtsgebührengesetz – GGG). URL: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002667

4 Streitbeilegung 2025. URL: https://oblin.at/ru/znanija/putevoditeli-dlja-ehkspertov/razreshenie-sporov-avstrija-2025/

5 Bundesgesetz vom 27. November 1984 über die Gerichts- und Justizverwaltungsgebühren (Gerichtsgebührengesetz – GGG) . URL: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002667

По-друге, відшкодуванню підлягають лише необхідні витрати, розраховані на основі *офіційних тарифів* (Закон про гонорари адвокатів (RATG)[1]), а не фактично виплачена адвокату сума (якщо вона вища) за укладеним договором.

Згідно § 41 Zivilprozessordnung «у мірі, в якій розмір винагороди адвоката або інший розмір судових витрат регулюється тарифами, визначення розміру витрат має здійснюватися відповідно до цих тарифів…Витрати, понесені у зв'язку із залученням кількох адвокатів для однієї й тієї ж сторони, у будь-якому випадку відшкодовуються лише тією мірою, якою вони не перевищують витрати на залучення одного адвоката або тією мірою, якою була потрібна зміна адвоката»[2].

Угоди із адвокатом про погодинну оплату допустимі та поширені в Австрії, при цьому одноразові гонорари не заборонені, але рідше використовуються у судових справах.

Згідно § 3 Rechtsanwaltstarifgesetz (Закону про гонорари адвокатів) сума, що має значення для застосування конкретної тарифної ставки (основа оцінки), розраховується у цивільному судочинстві за вартістю предмета спору, у виконавчому провадженні (забезпеченні) – за вартістю вимоги, у провадженні у справах про банкрутство та реструктуризацію кредита – за сумою зареєстрованої вимоги. Згідно § 16 витрати на судові мита, поштові витрати та інші витрати, включаючи податок на додану вартість, відшкодовуються окремо. Винагороди, включаючи стандартний гонорар; витрати на відрядження, компенсація за втрату часу та інші витрати не включаються в загальну суму винагороди для цих цілей. Згідно § 18 адвокат не має права на винагороду за складання кошторису витрат або рахунки за послуги, що надаються стороні[3].

По-третє, позивачі, які проживають за межами ЄС, можуть бути зобов'язані внести заставу (процесуальну заставу) на покриття можливих судових витрат відповідача.

Відшкодування судових витрат у **Франції** базується на принципі, що сторона, що програла, покриває витрати іншої сторони, включаючи гонорари адвокатів (art. 700 Code de procédure civile – далі CPC) та процедурні витрати (експертизи, переклади). Але із таким застереженням, що витрати у Франції поділяються на:

– «ті, що відшкодовуються» (art. 695 CPC) – це витрати, понесені стороною в ході розгляду, які відшкодовуються стороною, що програла, якщо тільки суддя мотивованим рішенням не ухвалить про зворотне (art. 696 CPC);

---

1 Rechtsanwaltstarifgesetz (RATG). URL: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002143

2 Zivilprozessordnung. URL: https://www.jusline.at/gesetz/zpo

3 Там само.

– «ті, що не відшкодовуються» – це витрати, понесені стороною в ході розгляду, які не включені в загальну суму судових витрат і, отже, не підлягають «автоматичному» відшкодуванню, в тому числі гонорари адвокатів.

У Франції тарифи на послуги адвокатів є вільними, та можуть бути погодинними, фіксованими або залежати від результату, проте певні види юридичних послуг (наприклад, нотаріальні чи виконавчі) регулюються державою, забезпечуючи прозорість та фіксовану вартість.

Особливістю Франції є те, що Законом № 77-1468 від 30 грудня 1977 року встановлено принцип безкоштовного судового розгляду у цивільних та адміністративних судах (мається на увазі, що не сплачується судовий збір, але за деякими винятками, подання позову до цивільних судів першої інстанції або ж трудовий суд вимагає придбання податкової марки вартістю 50 євро), але інші витрати, які властиві судочинству, сплачуються особою, яка звертається в суд, наприклад, витрати на переклад, компенсації свідкам, експертам, виконання тощо (art. 695 CPC).

Art. 695 CPC містить вичерпний список витрат (збори, податки та винагороди, що стягуються секретарями суду; втрати на обов'язковий переклад; компенсація свідкам; винагорода технічних фахівців, зокрема експертів, призначених судом; регульовані витрати; винагорода державних та міністерських службовців; регульована винагорода адвокатів, за винятком нерегульованих гонорарів; витрати на міжнародне вручення судових документів; певні витрати на соціальні розслідування чи конкретні судові заходи). Цей список тлумачать суворо. Будь-які витрати, не включені до нього, виключаються з витрат, насамперед із гонорарів адвокатів та витрат, понесених у особистих цілях[1].

Відповідно до art. 696 CPC, сторона, що програла, як правило, зобов'язана сплатити судові витрати. У цивільних справах будь-яке судове рішення, яке припиняє розгляд справи, має містити ухвалу про відшкодування судових витрат, понесених у ході процесу. Проте суддя має дискреційні повноваження, що дозволяють йому мотивованим рішенням розподіляти судові витрати, перерозподілити їх. Також згідно art. 696 CPC умови, за яких сторона, яка отримує юридичну допомогу, також може бути зобов'язана сплатити всі або частину судових витрат.

Art. 700 CPC дозволяє судді зобов'язати сторону, яка несе відповідальність за судові витрати, або, в іншому випадку, сторону, що програла, виплатити іншій стороні суму, призначену для компенсації всіх або частини понесених витрат, не включених до загальної суми судових витрат, тобто і тих, «що не відшкодовуються». Згідно art. 700 CPC у всіх випадках суддя бере до уваги справедливість та економічний стан сторони, проти якої виноситься

[1] Les frais, les dépens et le tarif du commissaire de justice. URL: https://acta.fr/actualites/les-frais-les-depens-et-le-tarif-du-commissaire-de-justice/

рішення. Суддя може, навіть з власної ініціативи, з причин, що ґрунтуються на тих же міркуваннях, визнати такі рішення необґрунтованими. Сторони можуть подати документи, що підтверджують, заявлені ними суми[1].

Це рішення не виноситься автоматично, а вимагає прямого запиту від зацікавленої сторони та підпадає під суверенну оцінну компетенцію судді, який приймає рішення у порядку справедливості та з урахуванням економічного стану сторін. На практиці важливо чітко розрізняти три категорії витрат: витрати, безпосередньо пов'язані з судовим розглядом і виникаючих за резуьтатами спору; невідшкодовані витрати, що підлягають можливому та частковому відшкодуванню, оцінюються справедливо; виконавчі витрати, що виникають після винесення рішення і регульовані незалежним режимом[2].

Передбачений процесуальним законодавством Франції і механізм боротьби із недобросовісною поведінкою адвокатів. Так, згідно art. 698 CPC «Витрати, пов'язані з необґрунтованими судовими розглядами, позовами та процедурами примусового виконання, несуть юристи, які їх ініціювали, без шкоди для будь-яких претензій на відшкодування збитків. Те саме стосується витрат, пов'язаних із судовими розглядами, позовами та процедурами примусового виконання, які визнані недійсними з вини самого юриста»[3].

Італія. Судові збори регулюються Зведеним законом про судові витрати (Testo Unico delle spese di giustizia (TUSG, D. P. R. 30 maggio 2002, n. 115) – основний італійський нормативний акт, що регулює витрати на судові процеси (цивільні, кримінальні, адміністративні та ін.). Він охоплює оплату послуг, внески, безкоштовну правову допомогу (patrocinio a spese dello Stato – одне з ключових положень, що забезпечує право на захист незаможних громадян), стягнення судових витрат, штрафів та витрати, що покриваються державою[4]. Стандартне мито варіюється в залежності від вартості позову. Стандартне мито за подання позову збільшується вдвічі під час оскарження та подвоюється під час розгляду справи в Касаційному суді.[5]

Діяльність адвокатури регулюється Законом № 247/2012 про юридичну професію. Розмір гонорарів, встановлений у Постанові Міністерства № 55/2014 (в новій ред. № 147/2022[6]).

---

1 Code de procédure civile. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070716/2026-02-11

2 Les frais, les dépens et le tarif du commissaire de justice. URL: https://acta.fr/actualites/les-frais-les-depens-et-le-tarif-du-commissaire-de-justice/

3 Там само.

4 Testo unico in materia di spese di giustizia. Decreto del Presidente della Repubblica 30 maggio 2002, n. 115. URL: https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2015/01/14/testo-unico-in-materia-di-spese-di-giustizia

5 Costs. Italy. URL: https://e-justice.europa.eu/topics/taking-legal-action/where-and-how/costs/it_en

6 Тут наведено тарифи, передбачені Постановою Міністерства № 147/2022: Seguono i compensi previsti dal d.m. 147/2022. URL: https://e-justice.europa.eu/sites/default/files/2024-09/Costs_Italy_fees%20for%20proceedings_IT_IT_it.pdf?id=079771cf-0fe9-45ee-be5d-4f68a9461a59

В Італії існує лише одна категорія адвокатів, які, будучи зареєстрованими в колегії адвокатів, мають право брати участь у будь-яких видах судових розглядів та виступати в будь-яких судах, за винятком вищих судів (Касаційного суду та Державної ради – Corte di Cassazione та Consiglio di Stato), для яких потрібна додаткова спеціальна кваліфікація.

Постанова, яка встановлює параметри оплати гонорарів для юристів, відповідно до п. 6 ст. 13 Закону № 247 від 31 грудня 2012 р., затв. Указом міністра юстиції від 10 березня 2014 р., № 55 регулює параметри гонорарів адвокатів за професійні послуги у випадках, коли на момент укладання договору або згодом розмір гонорару не було визначено у письмовій формі, або у будь-якому випадку, коли він не був визначений за взаємною згодою, у тому числі у разі вихідної допомоги, а також послуг, наданих на користь третіх осіб, або службових послуг, передбачених законом, без шкоди – навіть у разі договірного визначення гонорару – *для положень про відшкодування витрат*.[1] Порядок визначення винагороди регулюється статтею 13 Закону № 247/2012. Розмір винагороди може бути узгоджений довільно: допускається фіксована сума, що залежить від часу, як правило, щодо однієї чи кількох справ, виходячи з обсягу та термінів надання послуг, окремих етапів чи послуг, або всього періоду діяльності, у вигляді відсотка від вартості справи чи суми, яку може отримати одержувач послуги. Заборонені угоди, відповідно до яких адвокат отримує як винагороду, повністю або частково, частку у майні, до якого належить надана послуга або спір, що розглядається.

У **Великобританії** спори про правильне визначення розміру судових витрат, умови і порядок їх відшкодування складають окрему категорію справ, які вирішуються суддями, які спеціалізуються саме на таких справах.

Управління судових витрат вищих судів (SCCO) є окремою частиною Верховного Суду. SCCO оцінює витрати, понесені в ході цивільного судочинства, щоб визначити, якою мірою: по-перше, сторона, що перемогла, в судовому процесі може отримати компенсацію від свого опонента; по-друге, адвокат чи соліситор може отримати компенсацію із державних коштів; по-третє, клієнт має сплатити за послуги свого адвоката[2].

SCCO має у штаті суддів з судових витрат (*Cost Judges*) та уповноважених судових службовців (*Costs Officers*), чиї рішення можуть бути оскаржені судді з судових витрат. Основною функцією SCCO є оцінка судових витрат, які підлягають стягненню з одного учасника судового розгляду іншим учасником судового розгляду або адвокатом. SCCO має юрисдикцію оцінювати

[1] DECRETO 10 marzo 2014, n. 55 Regolamento recante la determinazione dei parametri per la liquidazione dei compensi per la professione forense, ai sensi dell'articolo 13, comma 6, della legge 31 dicembre 2012, n. 247. (14G00067) (GU Serie Generale n.77 del 02-04-2014) . URL: https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2014/04/02/14G00067/sg

[2] Senior Courts Costs Office. URL: https://www.gov.uk/courts-tribunals/senior-courts-costs-office

судові витрати, присуджені будь-яким суддею Верховного Суду, Апеляційного суду (Цивільне відділення), Окружного суду, трибуналів. Регіональні судді з судових витрат призначені у всіх округах за межами Лондона. Критерії для передачі детальної оцінки регіональному судді з судових витрат, а не місцевому окружному судді, такі: оцінка часу для детальної оцінки перевищує один день; та/або заявлена сума перевищує 100 000 фунтів стерлінгів; та/або складні аргументи з правових питань, або питання, що стосується групи подібних справ[1]. SCCO також розглядає оскарження рішень про відшкодування судових витрат, прийнятих Агентством юридичної допомоги (яке надає безоплатну допомогу певним верствам населення).

Справи у спорах про судові витрати у великих юридичних фірмах ведуться також спеціальними юристами. Правники, які спеціалізуються на судових витратах отримують *кваліфікацію юриста з судових витрат* пройшовши спеціальний курс в Асоціації правників з питань судових витрат (ACL)[2]. Рада зі стандартів у справах адвокатів з питань судових витрат (CLSB, яка є дочірньою компанією ACL) розглядає скарги на адвоката з питань судових витрат.

Рада зі стандартів у справах адвокатів з питань судових витрат уповноважена надавати права слухання та права ведення судових процесів відповідно кваліфікованим членам. Адвокати з питань судових витрат мають обмежені права слухання в оціночних процедурах та обмежені права ведення судових процесів відповідно до Частини III Закону про соліситорів 1974 року[3].

Центр етики та практики (створено Радою адвокатів Англії та Уельсу) регулярно оновлює рекомендації для адвокатів. Комітет з винагород Колегії адвокатів відібрав рішення, на які інші адвокати можуть посилатися під час подання заяв про гонорари з таких питань, як: додаткові звинувачення та додаткові справи; класифікація/категоризація правопорушень; гонорари Апеляційного суду; цифрові матеріали; гонорари за слухання щодо конфіскації; гонорари за неефективні судові процеси; гонорари за спеціальну підготовку; гонорари за неефективну підготовку та інші випадки[4]. Рішення суддів з питань витрат публікуються на сайті Ради адвокатів та регулярно оновлюються[5].

SCCO вивчає рахунки, щоб визначити розумну суму, яку сторона, яка виграла справу, може стягнути зі сторони, яка програла, цей процес назива-

---

1 The Senior Courts Costs Office Guide 2025. URL: https://www.judiciary.uk/guidance-and-resources/the-senior-courts-costs-office-guide-2025/

2 Association of Costs Lawyers. [Сайт]. URL: https://associationofcostslawyers.co.uk/

3 The Senior Courts Costs Office Guide 2025. URL: https://www.judiciary.uk/guidance-and-resources/the-senior-courts-costs-office-guide-2025/

4 Remuneration and Contracts. Cost Judge Decisions listing. URL: https://www.barcouncilethics.co.uk/documents/cost-judge-decisions-listing/

5 Cost Judge Decisions listing. URL: https://www.barcouncil.org.uk/policy-representation/policy-issues/remuneration/cost-judge-decisions-listing.html

ється «детальна оцінка» (Detailed Assessment). Судді SCCO оцінюють витрати на предмет їх розумності (reasonableness) та пропорційності (proportionality) до суми позову та складності справи – принципи оцінки. У посібнику «SCCO Guide 2025» описуються процедури та принципи для користувачів суду, він містить рекомендації щодо того, що є детальною оцінкою, повноваження уповноваженої судової посадової особи та про порядок подання заперечень проти проведення оцінки цією особою.

Детальна оцінка – це процедура, яка зазвичай проводиться після завершення судового розгляду, в ході якої суд визначає розмір судових витрат, що підлягають сплаті стороною, що програла стороні, що виграла (відповідно до правила 47 Правил цивільного процесу, Civil Procedure Rules, далі – CPR[1]). Попередня оцінка – це форма оцінки, при якій суд попередньо визначає розмір судових витрат до слухання справи. Оцінка проводиться окружним суддею, який надає «попередню оцінку» витрат, на які має право сторона[2].

До витрат зазвичай відносять гонорари адвоката, судові збори, витрати свідків тощо. Витрати, що сплачуються однією стороною іншій, можуть за певних обставин включати витрати, понесені до початку провадження (In Re Gibson's Settlement Trusts [1981], розділ 179). *У судовому процесі жодна сторона не має права на відшкодування судових витрат. Витрати визначаються на розсуд суду.* Якщо суд вважає за потрібне винести рішення щодо судових витрат, загальне правило полягає в тому, що сторона, яка не виграла справу, має сплатити витрати сторони, яка виграла справу (CPR 44.2(2)(a)). Суд може винести рішення про судові витрати, яке відображає ступінь успіху кожної сторони у різних питаннях[3].

Так, загальне правило правило CPR говорить, що жодна із сторін не має права на відшкодування витрат, тому, у випадках, коли в попередній постанові суду не згадуються судові витрати, суддя наступної інстанції не має юрисдикції змінювати цю постанову (див. справу Griffiths v Metropolitan Police Comr [2003] EWCA Civ 313), проте є винятки, викладені у пункті 44.10(2) CPR. Так, якщо суд виносить ухвалу про дозвіл на оскарження; ухвалу про дозвіл на подання заяви про судовий перегляд; або будь-яка інша постанова або вказівка, запитана стороною в заяві без повідомлення, і в її постанові не згадуються судові витрати, вона вважатиметься такою, що включає постанову про відшкодування судових витрат заявника у справі[4]. Також є винятки згадані у п.п. 37.(4) 36.10(1) 38.6 CPR, наприклад, якщо позивач припиняє

1 Civil Procedure Rules. URL: https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil

2 Detailed assessment—what is it, who does it and where? URL: https://www.lexisnexis.co.uk/legal/guidance/detailed-assessment-what-is-it-who-does-it-where

3 The Senior Courts Costs Office Guide 2025. URL: https://www.judiciary.uk/guidance-and-resources/the-senior-courts-costs-office-guide-2025/

4 Costs Orders Available to the Court: Ensuring the Correct Order is Obtained. URL: https://www.athenelegal.co.uk/costs-orders-available-to-the-court-ensuring-the-correct-order-is-obtained/

провадження, право відповідача на судові витрати виникає, навіть якщо суд не виносить конкретного рішення про витрати.

Суд має абсолютну свободу дій щодо судових витрат. Рішення щодо судових витрат можуть включати рішення про те, що сторона повинна сплатити: 1) частку судових витрат іншої сторони; 2) встановлену суму судових витрат іншої сторони; 3) судові витрати з певної дати або до певної дати; 4) судові витрати, понесені до початку провадження; 5) витрати, пов'язані з окремими етапами провадження; 6) витрати, що стосуються лише окремої частини провадження; 7) відсотки на судові витрати з певної дати або до неї (CPR 44.2(6)[1].

Цікаво, що вони розташовані за ступенем бажаності для полегшення оцінки витрат. На цьому наголошується у пункті 44.2(7) CPR, який передбачає, що перш ніж суд розгляне питання про винесення рішення про відшкодування витрат, що стосуються лише певної частини розгляду, він розгляне, чи доцільно винести рішення на основі відсотка чи рішення про присудження витрат лише з певної дати. Цей підхід успішно застосовувався у низці справ, включаючи справу Budgen v Andrew Gardner Partnership [2002] EWCA Civ 1125, де суддя першої інстанції зобов'язав відповідача сплатити 75% судових витрат позивача на тій підставі, що позивач програв по одному питанню, яке займало значну частину судового розгляду. Апеляцію відповідача на відмову судді винести рішення на його користь по суті справи було відхилено. У багатьох випадках сторони повинні мати можливість подати свої аргументи щодо судових витрат, а суддя повинен мати можливість відобразити відносний успіх сторін з різних питань, ухваливши рішення про відшкодування витрат у процентному співвідношенні. Це незмінно призведе до більш короткого та детального розгляду справи[2].

Суд може зобов'язати сторони оцінювати судові витрати:

– на стандартній основі, або
– на основі повного відшкодування збитків. Але будь-якому випадку необґрунтовані витрати не будуть враховані.

На стандартній основі суд дозволить лише ті витрати, які є пропорційними до справ, що розглядаються, та вирішить будь-які сумніви, які він може мати щодо того, чи були витрати обґрунтовано понесені або обґрунтованими та пропорційними за розміром на користь сторони, що сплачує (п. 44.3(2) CPR)[3]. Якщо в постанові не вказано схему оцінки витрат, то автоматично застосовується стандартна схема.

---

1 Civil Procedure Rules. URL: https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/rules/part-44-general-rules-about-costs

2 Costs Orders Available to the Court: Ensuring the Correct Order is Obtained. URL: https://www.athenelegal.co.uk/costs-orders-available-to-the-court-ensuring-the-correct-order-is-obtained/

3 The Senior Courts Costs Office Guide 2025. URL: https://www.judiciary.uk/guidance-and-resources/the-senior-courts-costs-office-guide-2025/

Коли витрати оцінюються з урахуванням принципу відшкодування, суду досить переконатися у *розумності*, а питання *пропорційності немає значення*. Якщо суд не впевнений у тому, чи були витрати розумно понесені чи були вони розумні за сумою, він вирішить це питання на користь іншої сторони (п. 44.3(3) CPR). Принцип відшкодування витрат зазвичай використовується *для покарання сторони за неналежну поведінку* та в деяких інших обставинах, передбачених CPR.

Згідно п. 44.4 (3) чинниками, які слід враховувати щодо розміру витрат (крім принципів оцінювання за стандартною основою чи на основі принципу відшкодування збитків), є також такі:

(a) поведінка всіх сторін, включаючи, зокрема, – (i) поведінка до початку та під час розгляду; (ii) зусилля, докладені, якщо такі були, до і під час розгляду з метою спробувати вирішити спір;
(б) сума або вартість будь-яких задіяних коштів або майна;
(c) важливість питання для всіх сторін;
(d) особлива складність питання або труднощі та новизна порушених питань;
(e) навички, зусилля, спеціальні знання та відповідальність, необхідні для виконання роботи;
(f) час, витрачений на справу;
(g) місце та обставини, за яких було виконано роботу або якусь її частину;
(h) останній затверджений або узгоджений бюджет приймаючої сторони[1].

Як вже зазначалось, вирішуючи питання про судові витрати, суд повинен враховувати всі обставини, включаючи поведінку всіх сторін, в тому числі чи була пропозиція про врегулювання (CPR 44.2(4). У судовій практиці вже вироблені певні обставини, за яких відмова сторони від участі в альтернативному вирішення спорів (АРС) може призвести до накладення санкцій у вигляді відшкодування судових витрат, а також ситуації, коли такі санкції можуть не застосовуватись.

Хоча сторони завжди повинні розглядати питання про те, чи підходять їхні спори для АРС, цей процес має добровільний характер, і немає презумпції, що сторона спору має погоджуватися на медіацію чи інші альтернативні методи вирішення спорів. Однак сторони повинні розуміти, що якщо сторона, що програла, зможе довести, що відмова сторони, що виграла, від участі в АРС була необґрунтованою, презумпція відшкодування судових витрат може бути спростована. Так званий «Тест Хелсі» виник зі справи Halsey v Milton Keynes General NHS Trust; Steel v Joy [2004] EWCA Civ 576, в якому Апеляційний суд розглянув попередні рішення, щоб встановити чіткі вказівки щодо того, чи буде відмова від участі в альтернативному вирішенні спорів

[1] Civil Procedure Rules. URL: https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/rules/part-44-general-rules-about-costs

вважатися необґрунтованою. Апеляційний суд встановив, що при визначенні того, чи була відмова від участі в АРС нерозумною, слід враховувати такі фактори: 1) «більшість справ за своєю природою не є непридатними для альтернативного вирішення суперечок»; 2) «той факт, що сторона обґрунтовано вважає, що вона має незаперечні докази провини, цілком може бути достатньою підставою для відмови від медіації»; 3) чи були застосовані інші методи врегулювання спорів; 4) чи не будуть витрати на альтернативне вирішення спорів непропорційно високими; 5) етап розгляду, на якому пропонується альтернативне вирішення спорів, і чи це сприятиме затримці судового процесу; 6) чи має він розумні перспективи на успіх. Також було встановлено, що тягар доведення необґрунтованості відмови сторони, що виграла, лежить на стороні, що програла[1].

Розвиток судової практики, щодо визнання обставин, у яких недотримання вимог може призвести до стягнення судових витрат та обставини, за яких може бути застосовано правило «Без штрафних санкцій» відбувається постійно. Так, у випадках, коли сторона відмовляється від медіації, вважаючи, що вона не має реальних перспектив на успіх і, отже, є недоцільною, санкції у вигляді відшкодування судових витрат можуть не застосовуватись. У справі Hurst v Leeming [2002] EWHC 1051 (Ch) думка містера Лімінга про нездатність містера Херста до збалансованої оцінки фактів була визнана обґрунтованою, і суд відмовився карати містера Лімінга за відмову від медіації. Таким чином, сторона має надати достатні підстави для свого рішення відмовитись від АРС. Якщо відмова сторони, що виграла, від участі в АРС буде визнана необґрунтованою, існує висока ймовірність того, що суд відступить від загального правила, згідно з яким судові витрати повинні слідувати за результатом розгляду, і відмовить цій стороні, принаймні, в частині її витрат[2].

Методи оцінки судових витрат. Коли суд виносить постанову про судові витрати, він може зобов'язати виплатити певну суму коштів на судові витрати, або ж може наказати провести детальний розгляд судових витрат. Якщо наказано провести детальний розгляд, сторона має підготувати рахунок із зазначенням виконаної роботи, і, зрештою, суд розгляне цей рахунок, заслухавши аргументи обох сторін щодо того, які пункти та суми слід і не слід допускати[3].

Важливим принципом відшкодування є те, що сторони, що виграли справу, не можуть отримати від сторін, що програли, більше у вигляді судових витрат, ніж вони зобов'язані сплатити своїм власним представни-

[1] Refusal to Engage in Alternative Dispute Resolution: Costs Sanction or no Costs Sanction. URL: https://www.athenelegal.co.uk/refusal-to-engage-in-alternative-dispute-resolution-costs-sanction-or-no-costs-sanction/

[2] Там само.

[3] The Senior Courts Costs Office Guide 2025. URL: https://www.judiciary.uk/guidance-and-resources/the-senior-courts-costs-office-guide-2025/

кам: Harold v Smith [1865] H&N та Gundry v Sainsbury [1910]. Існує кілька винятків із цього принципу, включаючи законодавчі винятки щодо правової допомоги, угод про умовний гонорар (гонорар успіху) та угод про відшкодування збитків[1].

Згідно правил CPR існують обмеження щодо виконання наказів про витрати, отриманих від позивачів у позовах про відшкодування тілесних ушкоджень, особливості сплати дитиною або захищеною стороною, витрат опікунів, іпотекодержателів, групових судових учасників, у сімейних справах тощо.

Згідно п. 44.7 CPR «якщо суд видає наказ про сплату судових витрат, сторона, що сплачує судові витрати, повинна здійснити платіж протягом 14 днів з дати винесення наказу, в якому зазначена сума до сплати». За певних обставин під час основного розгляду можуть бути отримані проміжні платежі (п.п. 44.2(1) та (2) CPR).

Так, у справі RXK проти Hampshire Hospitals NHS Foundation Trust [2019] EWHC 2751 (QB) суддя розглянув заяву про проміжну виплату в рахунок судових витрат у справі про лікарську недбалість, де відповідальність була встановлена, і до визначення розміру компенсації могло пройти багато років. У липні 2017 року було винесено рішення про присудження компенсації, розмір якої мав бути визначений, а також присуджено позивачеві компенсацію судових витрат, що підлягає оцінці. Це рішення також передбачало проміжні виплати у розмірі 100 000 фунтів стерлінгів за рахунок компенсації збитків та 50 000 фунтів стерлінгів за рахунок судових витрат. Через два роки, у березні 2019 року, на попередньому слуханні позивач зажадала ще 150 000 фунтів стерлінгів в рахунок судових витрат. Це становило приблизно 60% загальної суми витрат, понесених позивачем. Суд підтримав підхід, прийнятий суддею Робінсоном у справі X проти Hull & East Yorkshire Hospitals NHS Trust [2019] 2 WLUK 723 (25 лютого 2019 р.), а саме, що пункти 44.2(1) та (2) CPR досить широкі, щоб дозволити суддям рішення такого роду. Однак він вважав, що в цих обставинах слід подавати клопотання про стягнення судових витрат до певної дати та проміжної виплати в рахунок цих витрат. Такі ухвали можна охарактеризувати як «перспективні» або «попередні» ухвали про стягнення судових витрат, оскільки вони виносяться до завершення розгляду[2].

З Ключовими рішеннями суддів з питань судових витрат можна ознайомитись у спеціальній підбірці таких рішень від Агентства юридичної допомоги[3].

---

1 Там само.

2 Obtaining Interim Payments on Account of Costs During the Claim By Athene LegalInsights5 min read. URL: https://www.athenelegal.co.uk/obtaining-interim-payments-on-account-of-costs-during-the-claim/

3 Key Cost Judge Decisions. URL: https://www.gov.uk/guidance/key-cost-judge-decisions

Що стосується спорів з питань інтелектуальної власності, то Суд із питань інтелектуальної власності (IPEC – створений для розгляду спорів у сфері інтелектуальної власності з невеликою вартістю) керується загальним правилом в Англії та Уельсі, згідно з яким сторона, що програла, оплачує судові витрати сторони, що виграла, проте у IPEC, встановлені суворі обмеження на відшкодовані витрати, щоб забезпечити пропорційність та доступність судових розглядів (обмежено сумою 60 000 фунтів стерлінгів). Справи, що стосуються інтелектуальної власності, можуть розглядатися також у Високому суді, в якому судові витрати не обмежені. Проте Високий суд, як правило, вимагає від сторін надання кошторисів видатків, які затверджуються на першій нараді з питань витрат та управління справою. Кошториси витрат зазвичай складаються на початок судового розгляду щодо відшкодування збитків. Після затвердження сторона не може стягнути більше витрат на кожному етапі розгляду, ніж зазначено в затвердженому кошторисі витрат, якщо немає вагомих причин для відхилення від затвердженої суми. Наприклад, поважною причиною може бути той факт, що судовий розгляд затягнувся на 5 днів, хоча був призначений лише на 4 дні. Витрати у справах щодо інтелектуальної власності у Високому суді часто бувають значними. Складний характер справ про інтелектуальну власність зазвичай призводить до великих витрат на етапі підготовки позовів/подання доказів, особливо з урахуванням початкового розкриття інформації, а також розкриття інформації, свідчень свідків, підготовки до судового розгляду та самого судового процесу. У складніших випадках нерідко сторона залучає двох адвокатів, часто одного провідного адвоката та молодшого адвоката. У ході детальної оцінки витрат сторони, що сплатили послуги, часто представляють заперечення проти погодинних ставок, що стягуються адвокатами[1].

До SCCO також можна подати заяву про оскарження рахунку, виставленого адвокатом клієнту, протягом місяця з моменту отримання рахунку від адвоката, якщо клієнт вважає, що рахунок необґрунтований. SCCO проведе «детальну оцінку» рахунку та може знизити суму рахунку, якщо визнає його занадто високим (якщо клієнт хоче поскаржитися на поведінку свого адвоката, існує інша процедура, зазначеної не стосується). За певних умов можна звернутися і пізніше[2].

«Рекомендовані погодинні ставки для адвокатів» містять орієнтовні дані щодо зведеної оцінки судових витрат, згруповані за категоріями заробітної плати і розрядам для різних регіонів країни[3].

---

1 Recoverability of Legal Costs in Intellectual Property Disputes. URL: https://www.athenelegal.co.uk/legal-costs-in-intellectual-property-disputes/

2 Challenge your solicitor's bill. URL: https://www.gov.uk/challenge-solicitors-bill

3 Solicitors' guideline hourly rates. URL: https://www.gov.uk/guidance/solicitors-guideline-hourly-rates

Але якими б не були критерії оцінки та їх методи, всім відомо, що «англійське правосуддя дуже дороге», тільки дивуватись можна присудженим сумам гонорарів адвокатів, часто набагато більших, ніж сума позову. У одному з гучних останніх прикладів Telegram Group Inc. та TON Issuer Inc. виграли спір у Лондонському міжнародному арбітражному суді, а судові витрати у два з половиною рази перевищили ціну позову. З позовом до них звернувся засновник компанії Zotobi Management Limited Ігор Чупрін, який інвестував у криптовалюту TON 1 млн. доларів. Після того як Комісія з цінних паперів і бірж США (SEC) заборонила випуск криптовалюти Gram, Дуров запропонував інвесторам відразу забрати 72% вкладених коштів або залишити гроші команді месенджера ще на рік як позику і після цього отримати 110% від суми інвестицій. Позивач відмовився надати Telegram свої кошти як позику, а також зазначав, що поспіхом ухвалив рішення інвестувати в TON і не прочитав документи для інвесторів з перерахуванням ризиків до того, як підписав угоду про купівлю криптовалюти. Він наполягав у позові, що не отримував документів із перерахуванням ризиків від Telegram. Проте арбітраж вирішив, що Ігор Чупрін або ознайомився з цими документами, оскільки вони поширювалися у відкритому доступі в інтернеті та обговорювалися у блокчейн-спільноті, або «розумів усі ризики і його це не турбувало». В результаті арбітраж повністю відмовив у позові та стягнув із позивача судові витрати відповідачів – $700 000 (ціна позову – $280 000). Крім цього, суд стягнув витрати на арбітраж – ще £55 944[1]. Іноді суми судових витрат рахуються мільйонами, наприклад, спір на $6,5 млрд. між двома відомими російськими олігархами (один з них – відомий в Англії як власник футбольного клубу Челсі) запам'ятався ще й величиною судових витрат, яку оцінили у $100 млн., тому проблематика стягнення та перерозподіл судових витрат в цій країні вельми актуальна, в тому числі, з огляду на досить високу вартість послуг місцевих адвокатів.

Цивільний процес **США** вирізняється від проаналізованих вище тим, що витрати на правову допомогу не включаються у перерозподіл судових витрат. Відповідно до п. 1 Правила 54(d) Federal Rules of Civil Procedure (Федеральних правил цивільного судочинства, далі – FRCP) «Якщо федеральний закон, ці правила чи ухвала суду не передбачають іншого, витрати – за винятком гонорарів адвокатів – повинні бути присуджені стороні, що виграла. Проте витрати проти Сполучених Штатів, їхніх посадових осіб та їхніх установ можуть бути стягнуті лише тією мірою, якою це дозволено законом. Секретар суду може визначити розмір витрат...» [2]. Тобто судові витрати можуть покладатися на сторону, яка програла, окрім оплати гонорарів адвокатів.

---

[1] Інвестор TON програв суд проти Telegram про повернення вкладень у проект. URL: https://forklog.com/news/investor-ton-proigral-sud-protiv-telegram-o-vozvrate-vlozhenij-v-proekt

[2] Federal Rules of Civil Procedure. URL: https://www.federalrulesofcivilprocedure.org/frcp/

«Кожен учасник судового процесу оплачує гонорари власних адвокатів, незалежно від результату справи» – відоме правило, яке має широковживану назву: «American rule» (Американське правило) та означає, що на іншу сторону судові витрати на адвокатів не можуть бути перекладені, але існують деякі винятки для патентних та інших спорів.

Сторони самі несуть свої витрати на юридичну домомогу та не можуть розраховувати на перенесення їх на іншу сторону. Це протилежність так званому «loser pays» підходу. Коли дослідники аналізують це правило, зазвичай принцип континентального права, до якого належить і Україна, на противагу називають English rule (Англійське правило), яке полягає в тому, що сторона, яка програла, відшкодовує значну частину судових витрат, включно з lawyer's fees, тобто витрати на гонорари представників, понесених стороною, яка виграла[1].

«American rule» виправдовується як правило тим, що воно дозволяє не відлякувати людей від подання позовів та уникати надмірного фінансового ризику. Але у реальності це правило вигідніше тому, хто має більше ресурсів, оскільки він може затягувати процес, примушувати опонента до виснажливого врегулювання (правило не усуває нерівність сторін, бо заможніша сторона і без того краще здатна витримати тривалий процес) та використовувати сам факт дорогого судочинства (у смислові необхідності винаймати адвоката, вартість послуг яких у США є однією з найвищих у світі, варіюючись від 200 до 350 $ за годину у нескладних справах) як інструмент тиску. Крім того воно може стимулювати «слабкі» або спекулятивні позови, оскільки позивач не боїться автоматично сплатити чужі витрати у разі програшу[2].

American Rule стосується гонорарів адвокатів. Але інші судові витрати (court fees, filing fees, витрати на експертів, витрати на свідків, окремі процесуальні витрати) можуть перерозподілятися (*fee-shifting*), їх перелік міститься, наприклад, у розділі 28 Зводу законів США (далі – U. S. Code), § 1920. Сторона, яка виграла справу та бажає отримання сплати своїх витрат від сторони, яка програла справу, має дотримуватися строків та відповідних форм заяв.

Заява до секретаря про повернення судових витрат подається протягом 14 днів після того, як суд винесе остаточне рішення у справі, та має містити: 1) перелік усіх витрат, щоб секретар міг легко зрозуміти запитувані витрати; 2) підтвердження витрат, включаючи копії квитанцій, повернених чеків, рахунків та судових наказів, які слід додати як додатки; 3) декларацію сторони, що виграла справу, яка підтверджує, що пункти, заявлені

---

[1] Голубєва Н. Ю. Розподіл судових витрат між сторонами в цивільному судочинстві США. *Соціально-політична та правова система України в цифрову епоху: сучасні виклики:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 22 квіт. 2026 р.). Одеса: Фенікс, 2026. Т. 2. С. 160-163. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/5c6666c5-66dd-450a-b669-3023329f5875

[2] Там само.

як витрати, є правильними, витрати були обов'язково понесені у справі, а послуги, за які було стягнуто плату, були фактично та обов'язково надані. Сторона, яка програла справу, може подати «Заперечення проти рахунку витрат» протягом 14 днів після вручення Заяви секретарю суду у письмовій формі та містити конкретні підстави для заперечення, наприклад, було пред'явлено витрати не дозволені федеральним законом, FRCP або місцевими правилами цивільного процесу, чи сума є необґрунтованою, посилаючись на середню вартість товару або послуги. Далі сторона, що виграла справу, може подати та вручити письмову «Відповідь» на заперечення протягом 3 днів після вручення заперечення проти рахунку судових витрат. Якщо суд задовольнить заяву сторони, що виграла справу, суд видає остаточний «Рахунок судових витрат» із зазначенням кожної категорії витрат та суму, яку повинна сплатити сторона, яка програла справу. Протягом 7 днів після видання судом рахунка судових витрат сторона, що програла справу, може подати та вручити «Клопотання про перерахування судових витрат», доводячи, що вона не може дозволити собі оплатити судові витрати; не погоджується з сумою конкретного пункту, зазначеного у рахунку судових витрат; вважає, що її справа зачіпає важливе правове питання і що стягнення судових витрат може перешкодити іншим особам подавати аналогічні справи в майбутньому[1]. Тобто вже після розгляду основної справи відбувається декілька етапів розгляду питання стягнення судових витрат: 1) клопотання сторони, яка виграла, 2) заперечення сторони, яка програла, 3) відповідь на заперечення, 4) погодження та видача судом рахунка судових витрат, 5) клопотання проти рахунку вже після всіх перерахованих дій.

American rule використовується за умовчанням. Але, за деяких обставин сторона, яка виграла справу, має право на відшкодування витрат на правову допомогу адвоката від сторони, яка програла. Винятками із American rule є випадки прямо зазначені на федеральному рівні чи рівні штатів, які дозволяють переможцю судового спору стягнути гонорари адвокатів (attorney's fees): у справах про дискримінацію; у трудових спорах; у справах про захист споживачів; у деяких екологічних позовах; у справах про порушення авторських прав тощо, а також у випадках, коли в самому договорі сторонами передбачено, що «у разі спору одна сторона відшкодовує attorney's fees іншої» (зустрічається у комерційних договорах, договорах кредиту, оренди, франчайзингу тощо)[2].

---

1 Post-Judgment Guide: The Potential Costs of Losing Your Case in Federal Court. URL: https://publiccounsel.org/wp-content/uploads/2024/01/Guide-The-Potential-Costs-of-Losing-Your-Case-in-Federal-Court-2023.pdf

2 Голубєва Н. Ю. Розподіл судових витрат між сторонами в цивільному судочинстві США. *Соціально-політична та правова система України в цифрову епоху: сучасні виклики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 22 квіт. 2026 р.). Одеса: Фенікс, 2026. Т. 2. С. 160-163. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/5c6666c5-66dd-450a-b669-3023329f5875

Присудження гонорару адвоката та розмір гонорару адвоката для сторони, яка виграла справу, повністю залежить від того, чи надає закон їй право на отримання відшкодування своїх судових витрат. Наприклад, розділ 42 U. S. Code § 1988(b) надає право стороні, що виграла справу, отримати відшкодування своїх адвокатських гонорарів у справах про цивільні права, порушених відповідно до розділу 42 U. S. Code § 1983. Суд на свій розсуд може присудити стороні, яка виграла, розумну плату за послуги адвоката як частину судових витрат[1]. Відповідно до правила (2) 54(d) FRCP «вимога про відшкодування гонорару адвоката та пов'язаних з ним витрат має бути подана у порядку клопотання, якщо тільки матеріальне право не вимагає, щоб ці витрати були доведені в суді як елемент відшкодування збитків… подане не пізніше ніж через 14 днів після ухвалення рішення…». У правилах 54(c) та 54(d) FRCP визначено процедури розгляду таких запитів[2].

Сторона, що подає клопотання, повинна описати остаточне рішення у справі; вказати на закон, правило або іншу причину, з якої вона має право на відшкодування адвокатських гонорарів; вказати запитувану суму (або справедливу оцінку запитуваної суми). За рішенням суду, вона має розкрити умови будь-якої угоди між клієнтом та адвокатом щодо гонорару адвоката[3].

Винятками із American rule є також § 1927 розділу 28 U. S. Code, який передбачає, що будь-який адвокат або інша особа, допущена до ведення справ в будь-якому суді Сполучених Штатів або будь-якої їх території, яка необґрунтовано і зловмисно затягує судові розгляди у якій-небудь справі, може бути зобов'язана судом особисто нести зайво понесені витрати, витрати та гонорари адвокатів, розумно обумовлені такою поведінкою[4], тобто як покарання за процесуальну поведінку сторони, яка зловживає.

У патентних спорах також діє «American rule», але згідно спеціальної норми розділу 35 U. S. Code § 285 (з 1946 року), суд може присудити витрати адвоката у «exceptional cases», але не автоматично, а тільки, якщо справа була винятковою за своєю природою, а не «як покарання за порушення у частині патентних прав». Це виключення обумовлено тим, що такі справи часто технічно складні; надзвичайно дорогі; використовуються як зброя проти конкурентів.

У справі Brooks Furniture Федеральний окружний суд визначив «виключний випадок» як випадок, який або включає «істотну неналежну поведінку»,

---

1 U. S. Code. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/42/1988

2 Federal Rules of Civil Procedure. URL: https://www.federalrulesofcivilprocedure.org/frcp/

3 Post-Judgment Guide: The Potential Costs of Losing Your Case in Federal Court. URL: https://publiccounsel.org/wp-content/uploads/2024/01/Guide-The-Potential-Costs-of-Losing-Your-Case-in-Federal-Court-2023.pdf

4 U. S. Code. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/28/1927

або одночасно є «об'єктивно безпідставним» і «подається з суб'єктивною недозволеністю», що підтверджується ясними і переконливими доказами[1].

Після рішення Верховного суду США у справі Octane Fitness, LLC проти ICON Health & Fitness, Inc. (2014) стандарт став гнучкішим, «винятковою» може бути справа, яка є: явно слабкою, необґрунтовано затягнутою, або такою, що вирізняється за рівнем зловживання чи нестандартності. За обставинами справи ICON Health & Fitness подала до суду на Octane Fitness у 2010 році за порушення патенту, пов'язаного з конструкцією еліптичного тренажера. Федеральний окружний суд виніс рішення на користь Octane Fitness, не виявивши порушення. Однак суд відхилив вимогу Octane про стягнення гонорарів адвокатів. Верховний Суд одноголосно скасував рішення Федерального окружного суду, встановивши, що «винятковий» означає рідкісний, незвичайний випадок, а не лише випадки, що стосуються недобросовісності або об'єктивної безпідставності. Після повернення справи Octane Fitness отримала приблизно 1,6 мільйона доларів компенсації судових витрат[2]. Це рішення показує, що патентне право США відходить від формальної нейтральності та дедалі більше використовує fee-shifting (перерозподіл судових витрат) як механізм стримування патентного тролінгу та безпідставних позовів.

У справі Highmark Inc. проти Allcare Health Management System, Inc. (2014) щодо патенту на комп'ютерний метод створення варіантів лікування на основі даних про симптоми, які введені лікарем. Федеральний окружний суд ухвалив рішення у спрощеному порядку на користь Highmark. Суд також встановив, що Allcare навмисне подавала легковажні позови про порушення, і зобов'язав її сплатити гонорари та витрати адвоката Highmark[3]. У цій справі Верховний суд уточнив, що рішення про присудження витрат у «exceptional case» має значною мірою базуватися на дискреції суду першої інстанції, а апеляційний перегляд має бути обмеженим[4]. Це дійсно важливе рішення, адже суди нижчих інстанцій отримали широкий простір для оцінки поведінки сторін, а fee-shifting у патентних справах став не механічною санкцією, а інструментом суддівського контролю над зловживаннями.

У справі Fogerty v. Fantasy, Inc., 510 U. S. 517 (1994) після успішного захисту заявника Fogerty від позову про порушення авторських прав, поданого проти нього відповідачем Fantasy, окружний суд відхилив його клопотання про гонорари адвокатів відповідно до розділу 17 U. S. Code § 505, який перед-

---

1 Octane Fitness, LLC v. ICON Health & Fitness, Inc., 572 US 545 (2014). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/572/545/

2 Там само.

3 Див. обставини справи докладніше тут: Highmark Inc. v. Allcare Health Mgmt. Sys., Inc., 572 U. S. 559 (2014). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/572/559/

4 Opinion recap: Justices want Federal Circuit out of loop on fee disputes in patent cases. URL: https://www.scotusblog.com/2014/04/opinion-recap-justices-want-federal-circuit-out-of-loop-on-fee-disputes-in-patent-cases/

бачає у відповідній частині, що в такому позові «суд може ... присудити стороні, що виграла, розумний гонорар адвоката як частину витрат». Також відхилено аргумент Fogerty про те, що § 505 запровадив «Британське правило», яке дозволяє автоматично відшкодовувати гонорари адвокатів … за відсутності виняткових обставин. Слово «може» в § 505 явно означає дискреційний розсуд при присудженні таких зборів, і автоматичне присудження перешкодить здійсненню цього розсуду. Крім того, оскільки Конгрес приймає закони на тлі сильного американського правила, яке вимагає від сторін оплачувати власні гонорари адвокатів, якщо Конгрес не передбачає інше, він, безумовно, вибрав би більш чіткий законодавчий припис і законодавчий коментар, якби мав намір прийняти британське правило в § 505»[1]. Привертає увагу як суд суворо обстоює своє дискреційне право на свій розсуд вирішувати чи взагалі стягувати витрати зі сторони, що програла, та їх розмір.

У Каліфорнії, згідно ст. 1780 Civil Code (Цивільного кодексу), «(a) Будь-який споживач, який зазнав шкоди внаслідок використання або застосування будь-якою особою методу, дії або практики, оголошених незаконними відповідно до статті 1770, може подати позов проти цієї особи для стягнення або отримання будь-якої з таких… (e) Суд присуджує судові витрати та гонорари адвокатів позивачу, який виграв справу відповідно до цього розділу. Розумні гонорари адвокатів можуть бути присуджені відповідачеві, який виграв справу, якщо суд встановить, що дії позивача в рамках позову були несумлінними»[2]. Це рішення спростило для сторін, що виграли справу (як позивачів, так і відповідачів), процес стягнення судових витрат відповідно до розділу 35 U. S. C. § 285.

Fee-shifting часто використовується як інструмент протидії зловживанням, наприклад у так званих процесах SLAPP (Strategic lawsuit against public participation). Впливові, заможні особи чи корпорації, які бажають змусити замовкнути своїх критиків, використовують судові процеси для тиску на опонентів, правозахисників, журналістів тощо, не для того, щоб виграти у суді, а змушуючи відповідачів до витрати свого часу і грошей на судовий захист. Такі судові позови, спрямовані проти участі громадськості, використовуються впливовими особами для залякування, фінансового виснаження та цензури критиків. Закони Anti-SLAPP в окремих штатах направлені на протидію цьому явищу та передбачають, серед іншого, що судові витрати відповідача мають бути компенсовані позивачем.

Комітет репортерів за свободу преси (Reporters Committee for Freedom of the Press, RCFP) надає докладний огляд та ресурси за анти-SLAPP законами (Anti-SLAPP Laws), які захищають журналістів і громадян від необ-

[1] Fogerty v. Fantasy, Inc., 510 U. S. 517 (1994) . URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/510/517/

[2] Civil Code. URL: https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codes_displayText.xhtml?division=3.&chapter=4.&part=4.&lawCode=CIV&title=1.5.

ґрунтованих судових позовів, спрямованих на придушення свободи слова (SLAPP). Ці закони дозволяють швидко припиняти справи, пов'язані з питаннями суспільного інтересу, та відшкодовувати судові витрати. Більшість законів передбачає процедуру «клопотання про припинення справи» (motion to strike/dismiss), якщо позов стосується реалізації права на свободу слова, гарантованого Першою поправкою до Конституції США. При поданні анти-SLAPP клопотання тягар доказування перекладається на позивача. Він має довести високу ймовірність виграшу справи. RCFP пропонує інтерактивну карту та посібники з анти-SLAPP законів для кожного штату США, допомагаючи визначити, чи застосовні вони в конкретному випадку[1].

Наприклад, групи, що займаються захистом навколишнього середовища, організували протести проти підземного газопроводу Dakota Access Pipeline, компанія з видобутку природного газу Energy Transfer Partners звернулася з позовом до однієї з некомерційних організацій, що підтримують демонстрації. У ньому вона звинувачувала організацію у шантажі та дифамації. Суддя окружного суду негайно відмовив у розгляді позову з посиланням на Anti-SLAPP закон штату Арканзас, що дозволяє захисникам довкілля уникнути судових витрат, понесених у зв'язку з поданням до них необґрунтованих позовів[2].

Такі позови розповсюджені не тільки в США, у грудні 2024 року Коаліція проти стратегічних позовів проти громадської участі в Європі (CASE) опублікувала звіт «SLAPPs у Європі: Аналіз тенденцій та випадків», який висвітлює зростання кількості таких позовів у Європі. Згідно зі звітом, у 2023 році було зафіксовано 166 нових випадків SLAPP, а загальна кількість таких справ з 2010 року досягла 1 049. Більшість позовів стосувалися питань корупції та екології, а основними ініціаторами були підприємства та політики. Найбільше постраждали незалежні журналісти[3]. В Україні також оголошено про розробку анти-SLAPP законодавства для захисту журналістів і громадськості[4], але в контексті нашого дослідження така ініціатива не є актуальною, адже American rule не застосовується в Україні, тому судові витрати в будь-якому разі сплачує сторона, яка програла.

Наведені приклади не є вичерпним переліком виключень із American rule, при цьому треба враховувати, що простір для суддівської дискреції і непередбачуваності залишається доволі суттєвим в цих випадках, оскільки автоматичного перерозподілу судових витрат не відбувається.

---

1 Understanding Anti-SLAPP laws. URL: https://www.rcfp.org/resources/anti-slapp-laws/

2 Transfer v. Greenpeace International. URL: https://www.rcfp.org/briefs-comments/energy-transfer-v-greenpeace/ Energy

3 Берназюк Я. SLAPP – позови як виклик правосуддю: інструменти ідентифікації, юридичні підходи та захист права на свободу вираження поглядів. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/116_SLAPP_bernaziuk.pdf

4 В Україні розробляють анти-SLAPP законодавство для захисту журналістів і громадськості

У **Канаді** норми про судові витрати (costs) нагадають британські правила, і щодо широкої дискреції судді, і щодо оцінки витрат спеціальною особою (але канадські правила виглядають не так формалізовано), і можливістю покласти несення витрат на сторону, яка програла чи винна у якоїсь поведінці, яка не дозволяє претендувати на відшкодування своїх витрат.

У Канаді немає єдиного Цивільного процесуального кодексу, а процесуальні норми визначаються провінціями та територіями (наприклад, Онтаріо, Британська Колумбія, Квебек мають власні правила (Rules of Civil Procedure), на федеральному рівні діють Federal Courts Rules (Федеральні правила суду), які регулюють питання, що належать до компетенції федерального суду.

У цивільних процесах Канади відшкодування судових витрат зазвичай покладається на сторону, що програла, але рідко покриває 100% реальних витрат на адвокатів. Суди використовують шкалу часткового відшкодування (partial indemnity, яке окриває близько 40-60% реальних юридичних рахунків (стандарт)) або суттєвого відшкодування (substantial indemnity, яке покриває 70-90% реальних юридичних рахунків та призначається при недобросовісній поведінці відповідача), враховуючи розумність витрат, поведінку сторін та пропозиції щодо врегулювання (offers to settle). У дрібних позовах (Small Claims Court) витрати також можуть бути присуджені переможцю.

Згідно правилу 400 Federal Courts Rules суд володіє повною дискреційною владою у відношенні розміру та розподілу витрат, а також визначення того, хто повинен їх оплатити (1); витрати можуть бути присуджені Короні або стягненні з неї (2). При здійсненні свого розгляду відповідно до пункту (1) суд може враховувати: (a) результат розгляду; (b) заявлені суми та суми, отримані в результаті стягнення; (c) важливість і складність розглянутих питань; (d) розподіл відповідальності; (e) будь-яку письмову пропозицію про регулювання; (g) обсяг роботи; (h) чи виправдовує суспільний інтерес у проведенні судового розгляду присудження конкретних судових витрат; (i) будь-яку поведінку сторони, яка мала тенденцію до скорочення або неоправданного збільшення тривалості розгляду; (j) нездатність сторони визнати що-небудь, що повинно було бути визнано, або нездатність надіслати запит про визнання. Також суд оцінює чи можливо, що якась процесуальна дія була не необхідною, неналежною, такою, що «дратує», чи виправдані були витрати, необхідні для залучення експерта в якості свідка тощо[1].

Розрахунок для вирахування судових витрат не є довільним. У додатку до Federal Courts Rules міститься Тариф Б, в якому передбачено форму подання здійсненних витрат на гонорари адвокатів та інші витрати, які мають бути оплачені та мають бути оцінені згідно правилам 400 і 407. Якщо послуга містить оцінку на основі кількості годин, то має бути зазначено явну кількість годин і підтверджено доказами цих годин. У рахунок витрат повинні

[1] Federal Courts Rules SOR/98-106. URL: https://www.canlii.org/en/ca/laws/regu/sor-98-106/latest/sor-98-106.html

бути включені тільки вимоги щодо послуг, оплачені або підлеглі оплати з гонорарів адвокатів або витрат, дозволених відповідно до чинного Тарифу. Ніякі витрати, крім зборів, оплачених в Реєстрі, не будуть нараховуватися або вирішуватися відповідно до чинного Тарифу, якщо вони не є розумними та не підтверджені аффідавітом або адвокатом, який бере участь в оцінці, що витрати були здійснені або мали бути сплачені стороною. Вартість одиниці розрахунку за станом на 1 січня 1998 року становив 100 доларів, але 1 квітня кожного року Голови Апелляційного суду та Федерального суду коригують вартість одиниць, ураховуючи індекс споживчих цін.

Суд має повну свободу у визначенні справедливості нарахування витрат, у присудженні їх стороні, яка, на думку суду неналежно користується своїми правами чи порушує процесуальний закон. Так, згідно правила 293 суд може присудити судові витрати будь-якої сторони, включаючи сторону, яка виграла справу, якщо він встановить, що вона збільшила свої вимоги, включаючи зустрічний позов або позов третьої сторони, лише для того, щоб уникнути застосування правил про спрощення провадження (застосування якого, як правило, залежить від суми позову згідно правила 292) . При цьому згідно правилу 400 (6), суд може на свій розсуд: (a) присуджувати чи відмовляти у відшкодуванні судових витрат за конкретним питанням або етапом розгляду; (b) присудити відсоток від знесених витрат або відсоток від знесених витрат до певного етапу розгляду включно; (c) присудити всі або частину судових витрат на підставі угоди між адвокатом і клієнтом; або (d) присудити судові витрати проти сторони, яка виграла. Правилом 404 (1) передбачено відповідальність адвоката за судові витрати. Так, якщо витрати в судовому процесі понесені неналежним чином або без важливих причин, або потрачені впусту з-за невиправданої затримки або іншого неправомірного провадження або невиконання зобов'язань, суд може винести постанову проти будь-якого адвоката, якого він вважає відповідальним: (a) зобов'язати адвоката особисто оплатити судові витрати однієї із сторін розгляду; або (b) відмовити у відшкодування витрат між адвокатом та клієнтом адвоката[1].

Оцінка витрат регулюється правилами 405-414. Згідно правила 414 сторона, незадоволена оцінкою, проведеною оцінною посадовою особою, яка не є суддею, може протягом 10 днів після оцінки подати клопотання з проханням до судді Федерального суду переглянути рішення про присудження судових витрат. Забезпечення судових витрат також докладно регулюються (правила 415-418), в тому числі передбачено забезпечення судових витрат стороною, яка не проживає постійно в Канаді.

Правила 56-58 Rules of Civil Procedure Онтаріо також регулюють забезпечення судових витрат, витрати на провадження, оцінку судових витрат, в тому числі і при застосуванні досудових процедур. Згідно правила 57.01

[1] Federal Courts Rules SOR/98-106. URL: https://www.canlii.org/en/ca/laws/regu/sor-98-106/latest/sor-98-106.html

(1) чинниками на розсуд суду для визначення розміру судових витрат, які стягуються з іншої сторони є: принцип відшкодування збитків, включаючи, де це застосовно, досвід адвоката для сторони, яка має право на витрати, а також стягувані ставки та години, витрачені цим адвокатом; сума витрат, яку сторона може розумно розраховувати сплатити; розподіл відповідальності; складність розгляду; важливість питань; поведінка будь-якої сторони, яка мала тенденцію скорочувати або без необхідності збільшувати тривалість судового розгляду; чи був якийсь крок у розгляді неправильним, прикрим чи непотрібним, або прийнятим через недбалість, помилку або надмірну обережність тощо. При цьому той факт, що сторона є успішною у процесі або на стадії провадження, не заважає суду присудити судові витрати в належному випадку. Повноваження суду: ніщо в цьому правилі або правилах 57.02–57.07 *не торкається авторитету суду присудити або відхилити витрати з конкретного питання або частини розгляду*; присудити відсоток від оцінених витрат або присудити оціночні витрати до або від певної стадії судового розгляду; відшкодувати всі або частину витрат тощо. Суд повинен розробити та прийняти найпростіший, найменш дорогий та найшвидший спосіб визначення витрат. Якщо необхідно оцінити витрати, суд може дати вказівки співробітнику з оцінки. У додатку міститься таблиця: Тариф А (Адвокатські збори та виплати, допустимі відповідно до правил 57.01 і 58.05) та Тариф С (витрати на адвокатів під час проходження рахунків без слухання). Згідно правила 58.05 жодні виплати, за винятком платежів, сплачених суду, не повинні оцінюватися або дозволятися, якщо це не встановлено показаннями під присягою або адвокатом, який вказав на оцінку, що виплату було здійснено або сторона несе відповідальність за неї.

Таким чином, дуже стисло можна зробити висновок, що судові мита (судовий збір), як правило чітко регулюються у законодавствах країн, правові норми яких порівнювались, та повністю можуть бути стягнуті із сторони, яка програла в повному обсязі. Особливо виглядає Франція, в якій звернення до суду у цивільних справах є безкоштовним (це не стосується інших витрат) та судова система фінансується державою, а не за рахунок осіб, які звертаються до суду (за деякими винятками, подання позову до цивільних судів першої інстанції або ж трудовий суд вимагає тільки придбання податкової марки вартістю 50 євро).

Щодо гонорарів судових представників – адвокатів. В більшості європейських країн сторони вільно формують вартість послуг (за винятком Німеччини, Австрії, законодавство яких містить тарифні сітки, що впливає на можливість стягнути тільки певну частину витрат стороні, яка виграла, якщо фактичний гонорар був вище). Але суд має право зменшити суми витрат, які відшкодовує сторона, яка програла, за критеріями розумності та пропорційності, з урахуванням економічного становища сторони, яка програла. Також суди розглядають спробу позасудового врегулювання як показник сумлінності сторони.

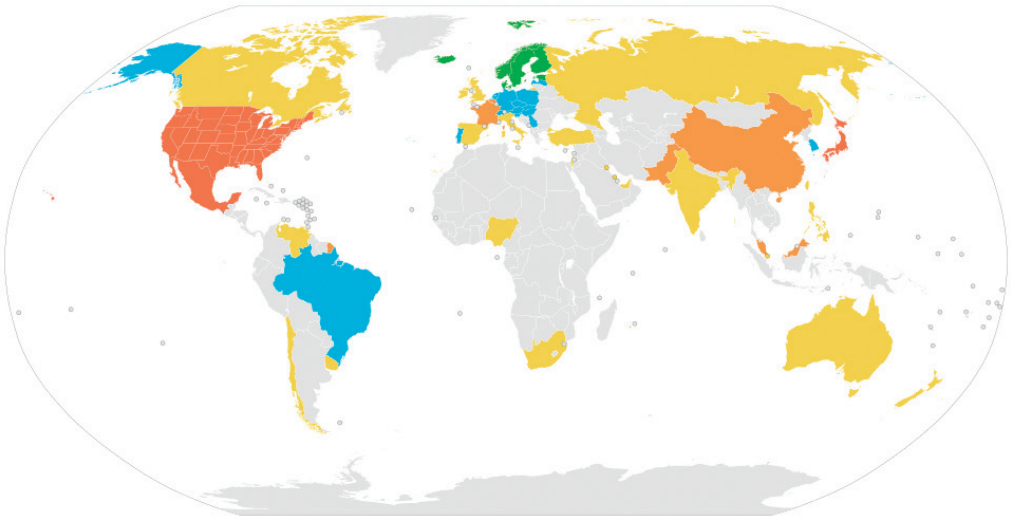

Мал.: Правила щодо можливості стягнення гонорарів адвокатів зі сторони, що програла, залежно від країни:
Зелений колір: діє англійське правило – той, хто програв, зобов'язаний сплатити переможцю всі розумні витрати.
Синій колір: діє англійське правило, але той, хто програв, оплачує гонорар адвоката переможця відповідно до фіксованого графіка або у відсотках.
Жовтий колір: діє правило «на розсуд судді», але гонорари зазвичай присуджуються принаймні частково.
Жовтогарячий колір: діє правило «на розсуд судді», але гонорар зазвичай не присуджується.
Червоний колір: діє американське правило – переможці зазвичай оплачують свої власні судові витрати[1].

Наша країна на малюнкові не визначена кольором, але вона мала б бути пофарбованою у жовтий колір.

3. Нові механізми фінансування судових витрат

Останні десятиліття ситуація із фінансуванням судових розглядів значно змінилася у багатьох країнах, так, у корпоративному секторі юристи та фінансисти прагнуть пропонувати інноваційні способи фінансування судових процесів:

– пряме фінансування судових процесів,
– угоди про умовну винагороду (гонорар успіху),
– страхування юридичних витрат.

[1] Малюнок та опис за посиланням: File:Attorney's fee rules.svg. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Attorney%27s_fee_rules.svg

Фінансування судових процесів сторонніми особами. В Україні судові витрати несуть сторони, заявники та не застосовується інститут фінансування судового процесу третьою стороною (third-party funding, TPF) чи (Third-Party Litigation Financing, TPLF). Йдеться про сторонніх для процесу осіб, які беруть на себе фінансування судових витрат, очікуючи отримання доходу від виграних справ, тобто інвесторів судових процесів (не плутати із третіми особами у цивільному процесі), що дозволяє позивачам отримувати доступ до правосуддя в тих випадках, коли вони не можуть собі дозволити судові витрати.

Інститут фінансування судового процесу третьою стороною має розповсюдження, насамперед, в країнах загального права.

Так, у Великобританії фінансування з боку третіх осіб надає підприємствам можливість вести судові спори, зберігаючи при цьому ліквідність та мінімізуючи ризики, тим самим розширюючи можливості для пред'явлення певних позовів. Щоб оцінити масштаби попиту на фінансування з боку третіх осіб, слід зазначити, що загальні активи британських компаній, які фінансують судові процеси, зросли з 0,4 млрд. фунтів стерлінгів у 2015 році до приблизно 2 млрд. фунтів стерлінгів в даний час. Якщо ця тенденція збережеться, фінансування з боку третіх осіб здатне суттєво змінити ландшафт судових розглядів. Для того, щоб фінансування третьою стороною було ефективним, необхідна наявність достатньої суми компенсації, але при цьому витрати на ведення справи повинні бути пропорційні розміру позову, оскільки сторона, що фінансує, покриває судові витрати в обмін на частку у стягненій компенсації. Це також важливо у випадках програшу справи та відповідальності фінансуючої сторони за судові витрати опонента, особливо після рішення Апеляційного суду у справі Chapelgate Credit Opportunity Master Fund Ltd. v Money [2020] коштів) не є обов'язковим правилом[1].

Континентальні країни також імплементують поступово застосування цього інституту в своїх правових системах.

Так, у Німеччині фінансування судових розглядів третіми особами полягає в тому, що у позовах, які стосуються виконання зобов'язання (Leistungsklage), спрямованих перш за все на виплату грошових коштів, матеріальну підтримку позивачеві для подання позову може надати третя особа, що є інвестором (Prozessfinanzierer). Предметом інвестицій може бути будь-яка вимога, спрямована на виплату грошових коштів. Загальні умови фінансування досить прості: сума вимоги повинна досягати певного мінімуму, наприклад в 10, 50 або 100 тисяч євро; відповідач за вимогою повинен бути матеріально спроможний виконати зобов'язання; ймовірність виграти справу повинна бути досить висока. Частка інвестора у виручці варіюється і залежить від багатьох чинників. Орієнтовна формула великих інвесторів: 30% при

[1] What are the Roles of a Costs Draftsman in Funding Litigation? URL: https://www.athenelegal.co.uk/role-of-costs-draftsman-in-funding-litigation/

вимозі до 500 тисяч євро і 25% на все, що цю суму перевищує при досягненні успіху шляхом судового розгляду[1].

Ринок фінансування судових розглядів третіми особами є відносно зрілим та добре розвиненим, з присутністю як німецьких, так і іноземних компаній. Переважною моделлю є сценарій «без ризику», у якому сторона, що фінансує, зобов'язана відшкодувати фінансованій стороні витрати протилежної сторони у разі, якщо позов в кінцевому підсумку виявиться безуспішним, і фінансована сторона не зобов'язана відшкодувати фінансуючій стороні ці витрати. При цьому витрати на отримання фінансування та частку сторони, що фінансує, від виграної суми позову, як правило, не підлягають відшкодуванню відповідачем, що програв. В останні роки компанії, що надають послуги зі стягнення боргів, за допомогою нових технологій розробили нову бізнес-модель, яка полегшує і робить економічно привабливим пред'явлення таких претензій споживачів, які або мають невеликий обсяг (наприклад, компенсація за затримку або скасування рейсів), або засновані на однакових або схожих фактичних даних (наприклад, претензії до німецьких авто). Ця модель поєднує у собі традиційну послугу зі стягнення боргів із фінансуванням третьою стороною. Принципова законність цієї бізнес-моделі була підтверджена Федеральним Верховним судом у листопаді 2019 року та кількох наступних рішеннях, але із застереженням, що необхідно проводити аналіз відповідної бізнес-моделі за кожним конкретним випадком[2].

Австрія. Сторони можуть порушувати справу за допомогою фінансування третьої сторони, а третя сторона може отримати частку від надходжень за позовом. Але фінансування третьою стороною дозволено зазвичай для високих сум спору (мінімум близько 50 000 євро)[3].

Згідно Правила 245 *Модельних європейських правил цивільного процесу* сторона, яка отримує фінансування провадження від професійної третьої сторони або від краудфандера, зобов'язана повідомити про цей факт та про особу, що фінансує справу, суду та іншій стороні на початку провадження. Однак ця вимога не поширюється на деталі такої угоди про фінансування третьою стороною. Така угода про фінансування третьою стороною має відповідати чинному законодавству і не повинна передбачати неадекватну компенсацію для особи, яка здійснює фінансування, або надавати їй можливість здійснювати будь-який неправомірний вплив на хід провадження у справі.

---

1 Устюшенко С. Е. Судові витрати в цивільному процесі України: дис. … д-ра філософії: 081 «Право». Одеса, 2021. С. 134.

2 Shchavelev A. Grundlagen des deutschen Zivilprozesses, insbesondere mit Beteiligung ausländischer Parteien. URL: https://www.goerg.de/sites/default/files/fields/content_types/publication/downloads/DRJV-Sammelband%20zum%20deutschen%20Recht%20in%20russischer%20Sprache%2C%20Ausgabe%20N%204%2C%20Dezember%202020_0.pdf

3 Streitbeilegung 2025. URL: https://oblin.at/ru/znanija/putevoditeli-dlja-ehkspertov/razreshenie-sporov-avstrija-2025/

Ці правила діють також і для колективних проваджень, так, згідно Правила 237 Модельних європейських правил цивільного процесу («Фінансування третьою стороною») уповноважений позивач може використовувати фінансування судового процесу, яке надають треті сторони. Суд може вимагати від уповноваженого позивача розкрити деталі такої угоди про фінансування.

Таким чином, Модельні правила принципово дозволяють цей інститут, але передбачають декілька запобіжних порушенню прав особи, розгляд справи якої фінансується, заходів: по-перше, компенсація має бути адекватною; по-друге, не має бути передбачено неправомірного впливу особи, яка фінансує на судовий процес; по-третє, суд може ознайомитися із договором про фінансування, але тільки у колективних провадженнях. Нам видається, що остатнє правило могло б розповсюджуватися на всі випадки.

Тема фінансування судового процесу третьою стороною дуже популярна зараз у дослідників в Європі, так, перший номер European Review of Private Law у 2026 році (№34) присвячений цій тематиці (спеціальний випуск), а саме розвитку ландшафту фінансування судових процесів за участю третіх осіб (TPLF) у Європейському Союзі. У редакційній статті Maria Cecilia Paglietti, Cristina Poncibò під назвою «Фінансування судових процесів за участю третіх осіб у Європейському Союзі» відзначають, що дослідження у цьому спеціальному випуску дозволяють виокремити такі закономірності. По-перше, напруженість між метою доступу до правосуддя та прагненням до підзвітності. Деякі автори досліджують, як фінансування судових процесів може покращити доступ до цивільного правосуддя, одночасно піднімаючи занепокоєння щодо прозорості, конфлікту інтересів та контролю над стратегією судового розгляду. Dori та Kramer безпосередньо досліджують цей баланс, зосереджуючись на судовому нагляді та імперативі прозорості у судових процесах, що фінансуються ЄС. Patti обговорює врегулювання та контроль над судовими процесами, підкреслюючи необхідність процесуальних гарантій, що зберігають автономію сторін. Poncibò пропонує всебічний огляд TPLF в ЄС, підкреслюючи, що правосуддя все частіше «має свою ціну», і стверджуючи, що це явище слід розуміти на перетині ринкової динаміки та споживчого попиту на доступ до правосуддя. По-друге, регуляторний імпульс як на рівні ЄС, так і на міжнародному рівні. Malaguti досліджує контекст врегулювання спорів між інвестором та державою (ISDS), показуючи, як міжнародний арбітраж тисне на політиків, щоб уточнити контури допустимого фінансування. Paglietti аналізує регулятивну силу м'якого права в ЄС, зокрема Принципів Європейського інституту права (ELI), також демонструючи, як керівні принципи та саморегулівні рамки все частіше заповнюють прогалини, що залишилися через відсутність жорсткого законодавства. Sabato, спираючись на судову практику Європейського суду з прав людини, висвітлює, як судова практика Суду концептуалізує TPLF як інструмент

доступу до правосуддя, пропонуючи нормативні вказівки, що стосуються майбутніх реформ. [1] При цьому, Rott у своїй статті аналізує TPLF та робить висновок, що єдиною спірною областю є застосування TPLF компаніями з управління претензіями, але реальні проблеми з цими компаніями пов'язані не із застосуванням TPLF, а з іншими питаннями, такими як недостатня прозорість та надмірні збори.[2]

Таким чином, європейські дослідники знаходяться у активному пошуку найліпшого рішення, яке забезпечить незалежність сторони, яка звертається до інвестування вирішення свого спору судом, з боку третіх осіб та недопущення такого суворого регулювання цього інституту, яке зведе нанівець зацікавленість інвесторів у фінансуванні, позбавленні їх стимулів щодо нього.

Фінансування судових процесів перетворилося з інструменту для безгрошових позивачів на фінансовий інструмент, який використовують компанії всіх розмірів, а на ринку було розроблено кілька альтернативних варіантів фінансування. Ці фінансові структури з'явилися для полегшення доступу до правосуддя, пропонуючи рішення сторонам без доступу до необхідних коштів, але нині організації використовують фінансування управління судовими витратами для збереження оборотного капіталу. Ця трансформація створила різноманітний ринок із кількома структурами фінансування:

- класичне фінансування третьої сторони;
- портфельне фінансування (фінансування портфеля складається з фінансування низки претензій одночасно, або кількох претензій одного клієнта, або кількох претензій щодо різних клієнтів, що дозволяє здійснювати перехресне забезпечення судових активів, за якими прибутковість забезпечують успішні кейси);
- спільне фінансування та субфінансування (спільне фінансування дозволяє розподіляти зобов'язання та потенційні ризики між двома чи більше спонсорами, а при субфінансуванні субфінансар отримає винагороду лише від основного спонсора після того, як останній отримає свою винагороду);
- купівля майбутніх доходів (спонсор купує частину майбутніх доходів при оплаті певних витрат та виплат, пов'язаних із реалізацією вимоги, а сума виручки буде розрахована спонсору на основі формули, аналогічної до тієї, яка зазвичай застосовується для розрахунку прибутковості спонсора: кратна покупній ціні чи відсоток загальної виручки);
- відступлення вимог (з нагоди певних подій, таких як неспроможність, реструктуризація, реорганізація бізнесу, продаж або злиття, компа-

[1] Editorial Third-Party Litigation Funding in the European Union'. European Review of Private Law 34, no. 1 (2026): 1–2. URL: https://kluwerlawonline.com/api/Product/CitationPDFURL?file=Journals\ERPL\ERPL2026001.pdf

[2] European Review of Private Law Volume 34, Issue 1 [pre-publication] (2026) pp. 1 – 10. URL: https://kluwerlawonline.com/journalarticle/European+Review+of+Private+Law/34.1%20[pre-publication]/ERPL2026002

нія може бути зацікавленою у продажу претензії. Багато юрисдикцій (принаймні в континентальній Європі) дозволяють боржнику за певних обставин і певних умов погасити свій борг, заплативши бенефіціару відступлення вимог суму, що дорівнює ціні, яку він заплатив за купівлю позову (retrait litigieux));

– фінансування юридичної фірми (спонсор надає фінансування юридичній фірмі, а не позивачу).

Як наслідок, судові справи тепер можна розглядати як реальні активи, які можуть бути монетизовані. З цією монетизацією претензій з'явився реальний ринок фінансування судових розглядів із більшою конкуренцією і гравці постійно шукають нові альтернативи фінансування[1].

Таким чином, можливість сплати судових витрат та зборів третіми особами, як правило, спеціалізованим фондом, є однією із світових тенденцій розвитку процесуального права, як механізму, здатного розширити можливості позивачів, який поступово розвинувся вже як багатомільярдна індустрія. Дослідники сперечаються щодо необхідності розкриття інформації про фінансування для запобігання конфлікту інтересів, контролю інвестора над ходом процесу, щодо шляхів захисту від зловживань, але в цілому необхідність розвитку такої моделі не заперечується. Вважаємо, що доступ до фінансування процесу третіми особами також має стати важливим елементом забезпечення справедливого доступу до правосуддя, особливо для незахищених верств населення.

Умови про гонорари за успіх (угоди про умовну винагороду). Такі угоди набули значного поширення в країнах загального права. Так, у Англії та Уельсі гонорари успіху цілком допустимі. Найрозповсюдженіші спеціальні угоди про гонорар між клієнтом та його адвокатом, коли компенсація адвоката залежить від успіху справи, – це CFA (Conditional Fee Agreements) та DBA (Damages-Based Agreements).

Угоди про умовне відшкодування (CFA) (відомі як угоди про оплату «без виграшу – без оплати») передбачають, що адвокат погоджується з тим, що його витрати та винагорода (або будь-яка їх частина) будуть сплачені лише за певних обставин, як правило, у разі «успіху» у розгляді справи. Якщо відбувається «успіх», адвокату виплачується винагорода за звичайною ставкою, плюс підвищення, яке називають «платою за успіх», який компенсує адвокату прийнятий ризик. Максимальна плата за успіх за CFA складає 100% від базового гонорару адвоката. Якщо ймовірність того, що плата за успіх перевищить 100% від базового гонорару адвоката, CFA не матиме примусової сили[2].

---

1 What is Arbitration Funding? URL: https://www.deminor.com/arbitration/

2 England & Wales – Litigation & Dispute Resolution Laws and Regulations 2026. URL: https://iclg.com/practice-areas/litigation-and-dispute-resolution-laws-and-regulations/england-and-wales/

Якщо жодного з певних критеріїв успіху не досягнуто (тобто справу програно або не було присуджено узгодженого рівня відшкодування збитків), клієнт заплатить лише зменшений гонорар або не заплатить його зовсім, залежно від умов CFA. У більшості CFAs для комерційних спорів усі виплати (включаючи гонорари адвокатів та експертів) та витрати оплачуються клієнтом у будь-якому випадку. Гонорар успіху CFA не може бути відсотком від суми збитків, присуджених або узгоджених клієнтом[1].

DBA (угоди засновані на відшкодуванні збитків) можуть бути укладені позивачами (і відповідачами, але тільки коли вони висувають зустрічний позов) для всіх спірних справ, за винятком кримінальних та сімейних. DBA – це альтернативна форма угоди «без виграшу – без плати» між клієнтом та його представником, при якому, якщо клієнт зазнає невдачі, адвокату не буде сплачено гонорар, але якщо клієнт отримує «певну фінансову вигоду» (зазвичай збитки, що виплачується стороною, що програла, або в результаті врегулювання спору), то адвокат отримує узгоджений відсоток компенсації, отриманої клієнтом. Застосовна законодавча база вимагає, щоб DBA не передбачав виплату адвокату, що перевищує 50% сум, стягнутих клієнтом за комерційними претензіями та 25% за позовами про тілесні ушкодження[2].

Адвокати не зобов'язані приймати справу по CFA, і при ухваленні рішення про те, чи діяти на цій основі, чи ні, вони будуть брати до уваги суть справи, її ймовірний результат і рівень гонорару за успіх. Для захисту від необхідності оплати судових витрат опонента та виплат обох сторін (інші витрати або збори, такі як збори за свідків, експертів, якщо вони необхідні), заявники, які вступають до CFA, можуть оформити страховий поліс після події (ATE), відповідно до якого страховик погоджується андерарувати (іноді за умови максимуму)[3].

Типи CFA: традиційна угода про умовний гонорар («немає виграшу – немає гонорару»); CFA Lite («безкоштовно для вас») – за звичайних обставин клієнт несе відповідальність лише за ті витрати, які стягнені під час судового розгляду; CFA Max («угода лише про гонорар за успіх»); угода про пільгову умовну винагороду («немає виграшу – низька плата»), також відома як «угода про часткову умовну оплату» або «угода про гарантовану оплату» – у разі програшу справи застосовується пільговий гонорар; пільго-

---

1 Success fees in conditional fee agreements entered into from 1 April 2013 by Practical Law Dispute Resolution in association with Alexander Hutton KC, Hailsham Chambers. URL: https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/0-368-5965?originationContext=document&transitionType=DocumentItem&contextData=(sc.Default)&ppcid=8554d091864345779e0c9bb857b92fcb&comp=pluk&firstPage=true

2 England & Wales – Litigation & Dispute Resolution Laws and Regulations 2026. URL: https://iclg.com/practice-areas/litigation-and-dispute-resolution-laws-and-regulations/england-and-wales/

3 No win, no fee funding arrangements https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-7607/

вий CFA – знижена плата виплачується незалежно від того, виграно справу чи програно, що унеможливлює виплату гонорару за успіх; дисконтований CFA Max – знижка на гонорар виплачується незалежно від результату справи та додатково виплачується гонорар за успіх, що розраховується як узгоджений відсоток стягнених базових витрат.[1]

Адвокати, пояснюючи клієнтам механізм дії CFA, наголошують, що це угода про поділ ризику шляхом поєднання результату справи з гонорарами, які підлягають адвокату, що допомагає зменшити тиск судового розгляду, розділивши з адвокатом фінансовий тягар процесу. Наприклад, домовившись про знижку стандартних зборів адвоката 35%, клієнт сплатить 65% зборів, якщо результат справи буде невдалим. Якщо результат буде успішним, клієнт заплатить і заздалегідь узгоджений збір за успіх, і стандартну погодинну базову ставку, що у сукупності є винагородою адвоката за ризик не отримати оплату[2].

В Англії та Уельсі навіть можливі CFA укладені «заднім числом». Так, Генеральна рада адвокатів відповідаючи на запити від адвокатів та їх помічників щодо угод про умовний гонорар (CFA) та угод, що ґрунтуються на відшкодуванні збитків (DBA), зазначила, що угоди про фінансову підтримку зі зворотною силою (CFA), датовані датою їх укладання, але такі, що вступають в силу з більш ранньої дати, допускаються, хоча суди в таких випадках, як правило, ставляться до них з небажанням[3].

Щодо можливості стягнення «гонорару за успіх» зі сторони що програла справу. Розділи 58 та 58A Закону про суди та юридичні послуги 1990 року, які передбачають регулювання угод про умовні гонорари та стягнення гонорарів за успіх, були змінені Законом про правову допомогу, винесення вироків та покарання правопорушників 2012 року (LASPO 2012), в результаті чого (з урахуванням перехідних положень) гонорар за успіх, що підлягає сплаті за угодою про умовні гонорари, більше не може бути стягнутий зі сторони, яка програла, у будь-якому провадженні, але, з урахуванням певних обмежень у справах про тілесні ушкодження[4].

Але, часто угоди про гонорар за успіх визнаються такими, що не мають юридичної сили. У справі Global Energy Horizons Corporation у Winros Partnership [2020] EWHC B27 (Costs) три угоди про гонорар за успіх були

---

1 Private Civil Litigation Funding Agreements (CFA and DBAS) I. Frequently Asked Questions. General Bar Council. URL: https://www.barcouncilethics.co.uk/wp-content/uploads/2017/10/CFA-and-DBA-FAQs-202111.pdf

2 Conditional Fee Agreenment (CFA). URL: https://www.summitlawllp.co.uk/conditional-fee-agreenment-cfa/

3 Private Civil Litigation Funding Agreements (CFA and DBAS) I. Frequently Asked Questions. General Bar Council. URL: https://www.barcouncilethics.co.uk/wp-content/uploads/2017/10/CFA-and-DBA-FAQs-202111.pdf

4 The Senior Courts Costs Office Guide 2025. URL: https://www.judiciary.uk/guidance-and-resources/the-senior-courts-costs-office-guide-2025/

визнані такими, що не мають юридичної сили, оскільки потенційно могли призвести до вимоги про виплату гонорару за успіх, що перевищує 100%. У справі Worley v Persimmon Homes (West Yorkshire) угоду про гонорар за успіх було визнано такою, що не має юридичної сили, оскільки в ній не було вказано розмір гонорару у відсотках[1].

Щодо країн континентального права, то умови про гонорари за успіх у договорах про надання правової допомоги були забороні у багатьох країнах Європи, якщо умовами було передбачено, що адвокат не отримає винагороду, якщо його клієнт програє позов, наприклад, у Німеччині, Данії, Мальті, Швеції, однак такі суворі правила поступово лібералізуються. У Словаччині, навпаки, було дозволено гонорари за успіх у справі, навіть дозволено передбачити, що адвокат отримає лише компенсацію своїх витрат та не отримає жодного гонорару, якщо його клієнт програє справу. У Чеській Республіці гонорари за успіх можливі в розумних межах (максимум становить близько 25 %). У Литві гонорари за успіх можливі, якщо вони не порушують принципи Асоціації адвокатів. У Бельгії, Франції, Люксембурзі, Нідерландах та Румунії гонорари за успіх дозволені, якщо вони не становлять єдиної винагороди адвоката[2].

Німеччина. Гонорар успіху в Німеччині на перший погляд заборонено, оскільки згідно абз. 2 § 49b Федерального положення про адвокатуру (Bundesrechtsanwaltsordnung, BRAO) угоди, в яких винагорода або її розмір залежать від результату справи чи успіху юридичних послуг, або відповідно до яких адвокат отримує частину отриманої суми як гонорар (гонорар за успіх), неприпустимі, *якщо інше не зазначено у Законі про гонорари адвокатів.* Угоди, відповідно до яких адвокат зобов'язується нести судові витрати, адміністративні витрати або витрати інших сторін, допустимі лише в тому випадку, якщо у справі узгоджено гонорар за успіх відповідно до п.1 абз. 1 ст. 4а Закону про гонорари адвокатів. Тобто загальне правило про їх недопустимість залишилось, але є відсилка до іншого закону[3].

У § 4а Закону про гонорари адвокатів (Rechtsanwaltsvergütungsgesetz, RVG) з 1 липня 2008 року з'являється норма («Гонорар, що залежить від результату» про гонорар за успіх, який може бути узгоджений лише у тому випадку, якщо: 1) стосується грошової вимоги у розмірі не більше 2000 євро; 2) послуга зі стягнення боргів надається поза судом або в рамках однієї з процедур, згаданих у пункті 2, підпункті 2, пункті 4 статті 79 Цивільного процесуального кодексу, або 3) в окремих випадках, після розумного роз-

[1] What are the Roles of a Costs Draftsman in Funding Litigation? URL: https://www.athenelegal.co.uk/role-of-costs-draftsman-in-funding-litigation/

[2] Study on the Transparency of Costs of Civil Judicial Proceedings in the European Union. URL: https://e-justice.europa.eu/sites/default/files/2012-12/cost_study_report_en.pdf?id=99bdd781-aa3d-49ed-b9ee-beb7eb04e3ce

[3] Bundesrechtsanwaltsordnung in der im Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 303-8. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/brao/BJNR005650959.html

гляду, клієнта можна усунути від подальшого судового розгляду без угоди про гонорар за успіх. До угоди про винагороду за успіх мають бути включені такі пункти: уточнення того, яка винагорода має бути отримана у разі настання яких умов; уточнення того, чи повинна угода надавати і, якщо так, який вплив вона має надавати на судові витрати, адміністративні витрати та витрати інших сторін, що підлягають оплаті клієнтом, які можуть бути оплачені клієнтом; основні причини, що визначають розрахунок гонорару за успіх[1].

При обговоренні в Бундестазі цих змін у закон (згідно рекомендації Комітету з правових питань щодо законопроєкту закону про реформу заборони угод про винагороду за успіх) спирались на «рішення Федерального конституційного суду від 12 грудня 2006 року, яке послужило поштовхом до ухвалення законопроекту, в якому суд поставив під сумнів абсолютну заборону на гонорари, що залежать від результату, – фундаментальне рішення щодо гонорарів та зборів. Рішення призвело до обов'язку діяти лише в конкретному випадку, а саме, за наявності перешкод для судового розгляду через певні економічні та особисті обставини. Ця нормативна вимога була реалізована належним чином і в найкращих інтересах сторін, чому значною мірою сприяли дискусії між суддями. У результаті було досягнуто згоди про умови, за яких повинна бути дозволена угода про гонорар, що залежить від результату. У цитованому рішенні Федеральний конституційний суд прямо залишив відкритим питання включення додаткових обставин, які виходять за межі конкретної розглянутої справи. Таким чином, стало можливим всеосяжне введення угод про винагороду, яка залежить від результату. Однак, оскільки було досягнуто згоди у відхиленні змін, які ввели елементи американської моделі винагороди, проект закону обмежується регулюванням фактів, що лежать в основі рішення Федерального конституційного суду»[2].

Таким чином, RVG було врегульовано умови, за одночасної наявності яких допустимо гонорар успіху: можливість укладання угоди лише у винятковому випадку; недостатні можливості довірителя для захисту прав; пропорційність гонорару успіху.

Можливість укладання угоди лише у винятковому випадку тлумачиться як таке, що викликане фінансовим становищем довірителя, яке не дозволяє захистити права без можливості виплати гонорару успіху. *Адвокат не може рекламувати свою готовність надавати допомогу виключно на основі гонорару успіху або укладати з довірителями рамкові угоди, відповідно до яких деякі або усі доручення виконуватимуться лише за гонорар успіху.* Неможливість

[1] Gesetz über die Vergütung der Rechtsanwältinnen und Rechtsanwälte. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/rvg/

[2] Beschlussempfehlung und Bericht des Rechtsausschusses (6. Ausschuss) zu dem Gesetzentwurf der Bundesregierung – Drucksache 16/8384 – Entwurf eines Gesetzes zur Neuregelung des Verbots der Vereinbarung von Erfolgshonoraren. URL: https://dserver.bundestag.de/btd/16/089/1608916.pdf

ливість захисту прав визначається на основі об'єктивних критеріїв недоступності для довірителя правової допомоги, так і при оцінці фінансових ризиків неотримання необхідного результату та їх індивідуальної оцінки довірителем (суб'єктивний критерій). Сукупність цих двох гнучких критеріїв дозволяє, наприклад, фінансово стійким компаніям середнього розміру укладати з адвокатами угоди за умови виплати гонорару успіху у великих будівельних спорах. Оскільки в Німеччині розвинута та ефективно функціонує система надання безкоштовної юридичної допомоги (що фінансується за рахунок держави), то угоди про гонорар успіху в судовій практиці визнаються нікчемними, якщо фактично довіритель лише через об'єктивні обставини не може звернутися до суду. Так, Федеральний конституційний суд у 2007 році вказав, що винятковий випадок із принципової заборони гонорару успіху є ситуацією, коли особа, яка звертається за правовою допомогою, не відповідає критеріям, які дозволяють отримувати безкоштовну юридичну допомогу. Якщо в конкретному випадку є всі передумови для того, щоб особі було надано безоплатну правову допомогу, то немає підстав вважати, що фінансове становище перешкоджає йому звернутися за захистом своїх прав. Вважається допустимою як умова, що при недосягнені перемоги, не буде і винагороди, так і угода про певну надбавку за перемогу або, навпаки, знижку за юридичну допомогу у разі програшу[1].

Звичайно, що передплата за правові послуги – це найоптимальніший варіант для сторін. Але проблема в тому, що багато клієнтів просто не мають грошей на попередню оплату юристу. Для таких клієнтів і призначені вищеописані інструменти. Думаємо, що для України вони тим більше необхідні з огляду на економічну ситуацію у країні. Запровадження гонорару успіху спрямоване на забезпечення насамперед доступності юридичної допомоги.

Австрія. Якщо не зазначено інше, гонорари адвокатів регулюються австрійським законом про гонорари адвокатів. Сторони можуть укладати угоди «без виграшу – без гонорару» чи інші види угод про умовний або обумовлений гонорар між адвокатом та клієнтом, але умовні гонорари припустимі лише у тому випадку, якщо вони не розраховуються як відсоток від суми, присудженої судом. Сторонам, які не можуть дозволити собі сплатити витрати та гонорари, надається юридична допомога. Угоди про гонорар, за якими частина стягненого передається адвокату, заборонені[2].

Франція. Гонорар успіху (honoraire de résultat) заборонений як єдиний вид оплати, але дозволений у вигляді доплати до фіксованої частини (процент від виграшу).

---

[1] BeckOK RVG (ред. v. Seltmann, 45-е изд., 01.12.2018) к § 4a RVG (Rn. 1-11) . URL: https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fkomm%2FBeckOKRVG_70%2Fcont%2FBeckOKRVG. Inhaltsverzeichnis.htm&anchor=Y-400-W-BECKOKRVG

[2] Streitbeilegung 2025. URL: https://oblin.at/ru/znanija/putevoditeli-dlja-ehkspertov/razreshenie-sporov-avstrija-2025/

Україна. У юридичній спільноті широко обговорювався висновок Верховного Суду щодо так званого «гонорару успіху», що не є платою за надані адвокатом послуги так званий «гонорар успіху» (винагорода за досягнення позитивного рішення у справі), оскільки за нормами ст. 30 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» формою винагороди адвоката за здійснення представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту є гонорар (плата за договором), порядок обчислення якого (фіксований розмір чи погодинна оплата), підстави для зміни його розміру, порядок сплати, умови повернення тощо, які визначаються в договорі про надання правової допомоги. Одночасно додаткова винагорода адвокату за досягнення позитивного рішення у справі, то за своїм змістом і правовою природою така винагорода не є ціною договору (платою за надані послуги) у розумінні ст. ст. 632, 903 ЦК та ст. 30 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а є платою за сам результат (позитивне рішення), досягнення якого відповідно до умов договору не ставиться в залежність від фактично наданих послуг[1].

Про гонорар успіху написано багато статей, порівняльних аналізів щодо інших країн за останні 10-15 років. З точки зору вітчизняного цивільного права можемо констатувати, що загальне правило договорів про надання послуг є те, що оплаті підлягає не результат, а процес надання послуги. Це означає, що послуга як така має бути оплачена, незалежно від досягнутого результату (за винятком випадків, коли сторона доведе, що послуги не відповідали якості, стандартам тощо, тобто були порушені умови договору).

Але це правило ні яким чином не суперечить тому, що може бути оплачений і результат також, якщо сторони про це домовились. Так званий «ефект послуги» дійсно знаходиться за межами власне договору про надання послуг, але він не є «байдужим» для юридичних відносин сторін, оскільки домовленість про оплату ефекту послуги має юридичний характер, не суперечить моральними устоям суспільства та не заборонена законодавством. В українському цивільному праві не існує заборони домовлятися про особливий порядок оплати наперед зазначеного найбільш бажаного результату, але при збереженні оплати послуги як такої (це відрізняє наш гонорар успіху від можливості у країнах загального права передбачити сплату тільки гонорару успіху).

Що стосується можливості включити гонорар успіху до судових витрат, які розподіляються між сторонами, вважаємо, що на сторону, що програла, такі витрати можуть частково покладатися у виключних випадках, тільки коли основний гонорар мав занижений характер, тому частину гонорару успіху можна вважати обґрунтованою. Але за загальним правилом *такий гонорар не може включатися до витрат, які розподіляються між сторо-*

[1] Постанова Верховного Суду від 12.06.2018 р. у справі № 462/9002/14-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76022516

нами, в силу вимог дотримання пропорційності та розумності судових витрат. До речі в країнах, де практикується гонорар успіху, він зазвичай не перекладається на сторону, що програла, а в США, де гонорар успіху має найбільше розповсюдження, взагалі діє принцип, відповідно до якого кожен платить сам, а на іншу сторону судові витрати взагалі не можуть бути перекладені за загальним правилом[1].

Страхування судових витрат. Директива Ради ЄС 87/344/ЄЕС «Щодо узгодження законів, постанов та адміністративних положень стосовно страхування судових витрат» від 22 червня 1987 року передбачає, що страхування судових витрат полягає в зобов'язанні, за виплату премії, покриття витрат на судове провадження та надання інших послуг, безпосередньо пов'язаних зі страховим покриттям, з метою забезпечення компенсації втрат, збитків чи пошкоджень, що понесені страхувальником, шляхом врегулювання в позасудовому порядку, або в порядку цивільного чи кримінального провадження; захисту чи представництва страхувальника у цивільному, кримінальному, адміністративному чи іншому провадженні чи стосовно будь-яких вимог до нього[2].

В багатьох країнах Європи страхування правового захисту – розповсюджене явище, наприклад, в Австрії такий інструмент, який повністю або частково покриває витрати на адвокатів, суд, експертів та свідків є надзвичайно популярним через дуже високу вартість судових процесів. А через надзвичайно високі судові мита та суворе законодавство цей поліс є майже у кожного другого жителя Німеччини.

Страхування судових витрат передбачене в Законі України «Про страхування» (клас 17), але розповсюдження в практиці не набуло, хоча багато страхових компаній України пропонують цей продукт та розроблені правила добровільного страхування судових витрат. Страхування судових витрат може передбачати страхування не тільки витрат, понесених страхувальником у зв'язку з розглядом спору за його участю у загальних, господарських та адміністративних судах України, але й у третейських судах або у Міжнародному комерційному арбітражі при Торгово-промисловій палаті України.

---

1 Голубєва Н. Ю. Судові витрати: науково-практичний посібник. Одеса: Фенікс, 2020. С. 46.

2 Директива Ради 87/344/ЄЕС «Щодо узгодження законів, постанов та адміністративних положень стосовно страхування судових витрат» від 22 червня 1987 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_288#Text

4. Проблеми визначення розміру витрат на професійну правничу допомогу та їх розподілу між сторонами в Україні

В Україні судові витрати поділяються на дві групи: 1) судовий збір; 2) витрати, пов'язані із розглядом справи. Ми докладно аналізували норми про ці витрати у спеціальному дослідженні, в тому числі і новели ЦПК 2017 року. Тут, вважаємо за потрібне, зосередитися на відшкодуванні витрат на правничу допомогу. На практиці найбільші спори викликає саме розмір винагороди представників, надавачів юридичних послуг сторонам.

Згідно ч. 2 ст. 137 ЦПК «за результатами розгляду справи витрати на правничу допомогу адвоката підлягають розподілу між сторонами разом із іншими судовими витратами». Норми ст. 137 ЦПК зазнали значних змін із новою редакцією ЦПК. Розповсюджується її дія тільки на витрати, пов'язані з правничою допомогою адвоката («вимоги щодо розподілу судових витрат, згідно розрахунку судових витрат, який зроблений позивачем, в частині надання правової допомоги особами, які не є адвокатами, не підлягають задоволенню[1]), а граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу (сам термін змінено на «правничу»), передбачений раніше чинним законодавством, – скасовано. Як і раніше, ці витрати несуть сторони, крім випадків надання правничої допомоги за рахунок держави (раніше було зазначено про безоплатну правову допомогу, тепер змінено на «за рахунок держави», що є більш точним та чітко вказує на випадки надання правничих послуг згідно Закону України «Про безоплатну правничу допомогу», який визначає зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок його реалізації, підстави та порядок надання безоплатних правових послуг)[2].

Відшкодування витрат на професійну правничу допомогу відбувається в такі етапи: 1) попереднє визначення суми судових витрат на професійну правничу допомогу; 2) визначення розміру судових витрат на професійну правничу допомогу, що підлягають розподілу між сторонами: (1) подання заяви (клопотання) про відшкодування судових витрат на професійну правничу допомогу разом з (2) детальним описом робіт (наданих послуг), виконаних адвокатом, і здійснених ним витрат, необхідних для надання правничої допомоги, та (3) доказами, що підтверджують здійснення робіт (наданих послуг) і розмір судових витрат, які сторона сплатила або має сплатити у зв'язку з розглядом справи; 3) розподіл судових витрат (постанова об'єднаної палати Верховного Суду у складі суддів Касаційного господарського суду від 03 жовтня 2019 року у справі № 922/445/19)[3].

---

1 Додаткова постанова Верховного Суду від 12.09.2018 у справі №810/4749/15. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76397938

2 Голубєва Н. Ю. Судові витрати: науково-практичний посібник. Одеса: Фенікс, 2020. С. 27.

3 Постанова Верховного Суду від 03 жовтня 2019 року у справі № 922/445/19. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85211544

Обґрунтування понесених витрат покладається на сторону, яка їх понесла. Для оцінки розумності і співмірності зазначених витрат до суду подається детальний опис робіт/послуг та підтвердження понесених фактичних витрат, які здійснив адвокат, виконуючи доручення. Тому сторона, яка розраховує на компенсацію своїх витрат на надання правничої допомоги обов'язково має додати такий розрахунок та документально підтвердити понесені витрати. Оскільки гонорар має бути розумним і враховувати витрачений адвокатом час, оцінка розумності гонорару має безпосередній зв'язок зі складністю послуг. Документальним підтвердженням цих витрат є: 1) договір про надання правової/правничої допомоги, договір доручення, договір про надання юридичних послуг (договір із адвокатом, адвокатським бюро або адвокатським об'єднанням у письмовій формі); 2) документи, що свідчать про оплату гонорару та інших витрат, пов'язаних із наданням правової допомоги, оформлені у встановленому законом порядку (квитанція до прибуткового касового ордера, платіжне доручення з позначкою банку або інший банківський документ, касові чеки, посвідчення про відрядження та ін.); 3) підтвердження обсягу наданих послуг і виконаних робіт (акт приймання-передачі послуг за договором); 4) документи, що підтверджують витрати адвоката, необхідні для виконання доручення клієнта (витрати на відрядження, нотаріальні послуги, переклад документів тощо)[1]. Зазначений перелік документів є орієнтовним, необов'язково, щоб всі ці документи були у наявності. Так, «необґрунтованою є вимога щодо прайс-листа та акту виконаних робіт (послуг) за умови, що надані документи дозволяють встановити зміст наданих послуг та їх вартість» (постанова Верховного Суду від 16.05.2019 р. у справі № 823/2638/18) [2], «посилання позивача на обов'язковість ведення адвокатом Книги обліку доходів та витрат, які ведуть фізичні особи-підприємці, крім осіб, що обрали спрощену систему оподаткування, і фізичні особи, які провадять незалежну професійну діяльність, колегія суддів їх не приймає, оскільки предметом спірних правовідносин є фактичне понесення витрат на правову допомогу та їх відшкодування відповідною стороною у справі, тому для підтвердження витрат на правову допомогу дані з Книги обліку доходів і витрат адвоката не потрібні (постанова Верховного Суду (КАС) у справі № 569/17904/17 від 01.10.2018 р.)[3], «акт про надані послуги має містити інформацію про конкретну судову справу, в межах якої заявлені витрати до відшкодування» (постанова Верховного Суду від 15 травня 2018 року у справі № 821/1594/17[4]).

---

1 Голубєва Н. Ю. Судові витрати: науково-практичний посібник. Одеса: Фенікс, 2020. С. 28.

2 Постанова Верховного Суду від 16.05.2019 р. у справі № 823/2638/18. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81795750

3 Постанова Верховного Суду у справі 569/17904/17 від 01.10.2018 р. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76885538

4 Постанова Верховного Суду від 15 травня 2018 року у справі №821/1594/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74028749

Розмір гонорару визначається за погодженням адвоката з клієнтом і може бути змінений лише за їх взаємною домовленістю. Оскільки ЦПК не обмежує розмір компенсації витрат на професійну правничу допомогу, передбачено можливість запобігти зловживанням у визначенні цього розміру з боку учасників судового процесу та осіб, які надають правничу допомогу. Інша сторона може поставити під сумнів розрахунок витрат на правничу допомогу. Варто враховувати, що кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних з вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій (ч. 4 ст. 12 ЦПК України).

Чинним процесуальним законодавством не передбачено обов'язку сторони, яка заявляє клопотання про відшкодування витрат на правничу допомогу, доводити обґрунтованість їх ринкової вартості. Натомість саме на сторону, яка заявляє клопотання про зменшення витрат на оплату правничої допомоги адвоката, покладено обов'язок доведення неспівмірності витрат з наданням відповідних доказів. Підставою *зменшення розміру витрат* може бути їх неспівмірність із значеними у ст. 137 ЦПК обставинами:

По-перше, *складністю справи та виконаних адвокатом робіт* (наданих послуг). Вартість юридичних послуг часто досить суб'єктивна та залежить не тільки від якості, а й від ступеня довіри довірителя, яка може формуватися за рахунок популярності конкретних адвокатів та юридичних компаній. На ціну впливають два головних чинника: 1) характеристика справи – категорія спору, складність справи з точки зору обсягу документів, експертиз, розрахунків та іншої доказової інформації, кількості учасників, наявності однакової практики або її відсутності тощо; 2) характеристика самого виконавця. Так, високий рівень кваліфікації може оцінюватися з огляду на стаж роботи у сфері права, участь певного адвоката у спеціальних сертифікаційних програмах, тренінгах з певної проблематики, кількість справ певної категорії, в яких брав участь адвокат та отримав позитивний результат для довірителів тощо. Але характеристика особистості адвоката має мати меншу вагу, ніж характеристика складності справи. Згідно з конституційного припису кожен має право на професійну правничу допомогу та є вільним у виборі захисника своїх прав. Сторона не обмежена у виборі найкращого фахівця у певній сфері для захисту своїх прав, але якщо цей тягар ляже на іншу сторону після розподілу судових витрат, несправедливим було б правило про безумовну компенсацію надмірних витрат (необ'єктивних, витрат «престижу»). Тому суд оцінює розумність залучення до ведення справи, наприклад, спеціаліста з високим рівнем кваліфікації[1].

По-друге, *часом, витраченим адвокатом на виконання відповідних робіт (надання послуг).* Верховний Суд у зазначає, що розрахунок платної правової допомоги повинен відображати вартість години за певний вид послуги та

[1] Голубєва Н. Ю. Судові витрати: значення та види. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 12-18.

час, витрачений на: участь у судових засіданнях; вчинення окремих процесуальних дій поза судовим засіданням; ознайомлення з матеріалами справи в суді тощо[1], витрати за час перебування адвоката у судовому засіданні повинні підтверджуватися хронометричними даними протоколу судового засідання[2], урахування наведеного часу, який адвокат витрачає на дорогу для участі у судовому засіданні, є складовою правничої допомоги і підлягає компенсації нарівні з іншими витратами[3].

Однією з форм визначення ціни юридичних послуг є погодинна оплата. Це звичайна світова практика, яка в Україні не має розповсюдження (окрім власне часу судових засідань, які досить легко вирахувати). Навіть якщо у договорі не передбачена погодинна оплата, суд може враховувати час, витрачений адвокатом. Фактично, у цьому випадку суд оцінює знову ж складність справи. Для того, щоб запобігти суб'єктивній оцінці судом такого часу, необхідно разом з поданням детального опису наданих послуг адвокатом додавати обґрунтування часу, витраченого адвокатом на певний вид правничої допомоги (зокрема, на основі складності справи, ціни позову, кількості учасників справи та необхідності вивчати позицію кожного з учасників тощо).

З цього приводу наведемо приклад з європейської практики, який широко обговорюється у європейських юридичних колах. Так, у січні 2023 р. Суд Європейського Союзу, відповідаючи на питання, поставлені перед ним Верховним судом Литви у зв'язку з необхідністю тлумачення положень законодавства ЄС про неприпустимість несправедливих умов у договорах із споживачами (Директива ЄС 93/13) стосовно договорів юристів, зазначив, що у відносинах із споживачами *потрібно більше прозорості при встановленні погодинних ставок за договором надання юридичних послуг.* Умови про погодинну оплату в договорі зі споживачем мають бути ясними і зрозумілими, а це, на думку Суду ЄС, досягається лише в тому випадку, якщо до укладення договору споживач отримав інформацію про цінові умови в такому обсязі, що міг ухвалити рішення про укладення договору виважено та з повним усвідомленням економічних наслідків застосування погодинних ставок. В іншому випадку національний суд може ухвалити рішення, відповідно до якого споживач повинен опинитися в такому положенні, якби в договорі не було умови про погодинну оплату, навіть якщо в цьому випадку юрист залишиться без винагороди[4].

---

1 Постанова Верховного Суду від 01.10.2018 р. у справі № 569/17904/17. URL:

2 Постанова Верховного Суду від 12.09.2018 у справі №810/4749/15. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76397938

3 Постанова Верховного Суду від 25 травня 2021року у справі № 910/7586/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97218330

4 Reference for a preliminary ruling . Unfair terms in consumer contracts. Directive 93/13/EEC. Judgment of the court, 12 January 2023. URL: https://infocuria.curia.europa.eu/tabs/document?source=document&docid=269150&doclang=en

І хоча Суд ЄС зазначає, що від адвокатів не можна вимагати інформування своїх клієнтів про остаточні фінансові наслідки (у конкретних цифрах), які залежать від непередбачених майбутніх подій, на які юрист не має жодного впливу, водночас принцип прозорості, на думку Суду ЄС, передбачає, що клієнт-споживач повинен при укладанні договору розуміти, які події можуть бути. Інформація, надана юристом клієнту-споживачеві до укладення договору з умовою про погодинну оплату, повинна містити відомості, що у сукупності дозволяють клієнту хоча б приблизно оцінити величину загальної вартості юридичних послуг за договором. Наприклад, адвокат або має повідомити «очікувані та безумовно необхідні витрати часу», тобто орієнтовну кількість годин, яка буде потрібна при наданні послуг для досягнення бажаної мети або хоча б кількість часу, яка неодмінно буде витрачена (умовний обов'язковий мінімум), або юрист за умовами договору з погодинною формою оплати зобов'язується виставляти клієнту проміжні рахунки через певні проміжки часу або регулярно. Водночас Суд ЄС зазначив, що сама по собі умова про погодинну оплату в договорі про надання юридичних послуг не є несправедливою договірною умовою через її невідповідність вимогі прозорості умов, якщо інше прямо не передбачено національним законодавством. Загалом прийняття подальших рішень щодо справедливості чи несправедливості договірних умов про погодинну оплату послуг адвокатів (юристів) дається національним судом[1].

Тому при укладанні договору бажано включити до договору умови про порядок визначення вартості наданих послуг за ведення відповідної судової справи (почасова оплата, фіксована сума тощо) та детально фіксувати послуги, які надаються у рамках ведення певної судової справи, витрачений час на певні послуги та їх вартість. Якщо в справі беруть участь декілька адвокатів, їх участь також має бути обґрунтована з точки зору реальної потреби такого залучення. Так, Верховний Суд зменшив розмір заявлених витрат на професійну правничу допомогу з 120 тис. грн до 5 тис. грн., з огляду на відсутність необхідності участі у справі 3-х адвокатів як представників сторони у справі[2].

По-третє, *обсягом наданих адвокатом послуг та виконаних робіт.* Під час визначення обсягу юридичної і технічної роботи за результатами розгляду відповідного клопотання про зменшення розміру судових витрат на професійну правничу допомогу суд ураховує, чи змінювалася правова позиція сторін у справі в судах першої, апеляційної та касаційної інстанції; чи

[1] Rechtsanwälte müssen mehr als nur den Stundensatz mitteilen. URL: https://www.lto.de/recht/juristen/b/rechtsanwaelte-verguetung-honorarvereinbarung-stundensatz-transparenz-verbraucher-rvg-anwaltsgebuehren

[2] Додаткова постанова Верховного Суду від 26.09.2018 р. у справі №753/15683/15. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76889457

потрібно було адвокату вивчати додаткові джерела права, законодавство, що регулює спір у справі, документи та доводи, якими протилежні сторони у справі обґрунтували свої вимоги, та інші обставини[1].

Наприклад, Верховний Суд зазначив, що критично ставиться до твердження відповідача про те, що відзив на касаційну скаргу не є «науковою діяльністю» представника позивача, а складається із витягів законодавства, витягів із справ Єдиного державного реєстру судових рішень, оскільки таке твердження не ґрунтується на жодних положеннях закону та спростовується наявним у матеріалах справи відзиві на касаційну скаргу, який свідчить про проведену адвокатом роботу, крім того доводи зазначеного відзиву були оцінені та враховані при постановленні судового рішення за результатами касаційного перегляду справи. *У контексті цієї справи суд зазначає, що метою стягнення витрат на правничу допомогу є не тільки компенсація стороні, на користь якої прийняте рішення понесених збитків, але і у певному сенсі має спонукати суб'єкта владних повноважень утримуватися від подачі безпідставних заяв, скарг та своєчасно вчиняти дії, необхідні для поновлення порушених прав та інтересів фізичних та юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин* (додаткова постанова ВС від 05 вересня 2019 року у справі № 826/841/17)[2].

Останнє твердження надзвичайно актуальне для розвитку взагалі судового права та справедливо щодо будь-яких суб'єктів права.

По-четверте, *ціною позову та (або) значенням справи для сторони, в тому числі впливом вирішення справи на репутацію сторони або публічним інтересом до справи.* Критерій ціни позову дозволяє урахувати об'єктивну обставину, а критерій значення справи для сторони дозволяє урахувати суб'єктивну обставину, оскільки при певних обставинах особливе соціальне положення сторони, вплив справи на її ділову репутацію тощо можуть «вибачати» певну неспівмірність ціни позову та вартості (високої) правничих послуг.

Таким чином, згідно ЦПК суд задовольняє вимогу про відшкодування витрат на правничу допомогу в разі: 1) подання стороною до суду разом з першою заявою по суті попереднього (орієнтовного) розрахунку суми судових витрат, які вона понесла і які очікує понести в зв'язку з розглядом справи; 2) подання до суду доказів, які підтверджують понесені стороною витрати на правничу допомогу та відповідають приписам ч.ч. 3,4,5 ст. 141 ЦПК; 3) неподання іншою стороною клопотання про зменшення розміру відшкодування на правничу допомогу (це не безумовна підстава, витрати все одно оцінюються судом); 4) відсутності розумних сумнівів у суду щодо

---

1 Постанова Верховного Суду від 04.12.2018 р. у справі №911/3386/17. URL: https://lpd.court.gov.ua/adjudication/4617.

2 Додаткова постанова ВС від 05 вересня 2019 року у справі №826/841/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84041003

обґрунтованості та пропорційності заявлених (документально підтверджених) витрат[1].

За текстом ч. 5 ст. 137 ЦПК можна зробити висновок, що тільки за клопотанням іншої сторони (а не за власною ініціативою) суд може зменшити розмір витрат на правничу допомогу, які підлягають розподілу між сторонами. Так, Верховний Суд зазначає у постанові від 18.12.2018 у справі № 910/4881/18, що місцевим господарським судом було встановлено, що Компанією понесені витрати на професійну правничу допомогу у розмірі 337665,08 грн. (витрати на професійну правничу допомогу адвоката, а також вартість послуг помічника адвоката, які пов'язані зі справою та підготовкою до її розгляду). При цьому клопотань про зменшення розміру витрат на професійну правничу допомогу, які підлягають розподілу між сторонами від Товариства не надходило.

Це питання стало досить дискусійним за час дії нової редакції ЦПК. Пропонується два кардинально різні погляди: 1) суд без клопотання іншої сторони не має права ставити під сумнів розрахунки судових витрат; 2) визначення обґрунтованого та пропорційного розміру судових витрат – дискреційне право суду.

При вирішенні цього питання маємо враховувати положення ст. 141, яка, на відміну від ст. 137 ЦПК (про витрати на правничу допомогу), регулює не окремий вид витрат у судовому процесі, а розподіл судових витрат між сторонами, тобто її ціль – найсправедливіший алгоритм такого розподілу для вирішення задач та цілей відшкодування іншою стороною судових витрат та недопущення перетворення цього інституту у інститут «розправи» із стороною, яка програла, її покарання за неправоту.

Згідно ч. 3 цієї статті при вирішенні питання про розподіл судових витрат суд враховує: 1) чи пов'язані ці витрати з розглядом справи; 2) чи є розмір таких витрат обґрунтованим та пропорційним до предмета спору з урахуванням ціни позову, значення справи для сторін, в тому числі чи міг результат її вирішення вплинути на репутацію сторони або чи викликала справа публічний інтерес; 3) поведінку сторони під час розгляду справи, що призвела до затягування розгляду справи, зокрема, подання стороною явно необґрунтованих заяв і клопотань, безпідставне твердження або заперечення стороною певних обставин, які мають значення для справи, безпідставне завищення позивачем позовних вимог тощо; 4) дії сторони щодо досудового вирішення спору та щодо врегулювання спору мирним шляхом під час розгляду справи, стадію розгляду справи, на якій такі дії вчинялися. Згідно ч. 9 у випадку зловживання стороною чи її представником процесуальними правами, або якщо спір виник внаслідок неправильних дій сторони, суд має право покласти на таку сторону судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору.

[1] Голубєва Н. Ю. Судові витрати: науково-практичний посібник. Одеса: Фенікс, 2020. С. 43.

В силу ч. 3 ст. 141 ЦПК при вирішенні питання про розподіл судових витрат судом має бути оцінена доцільність (необхідність) послуг. Так, «надані послуги повинні бути обґрунтованими, тобто доцільність надання такої послуги та її вплив на кінцевий результат розгляду справи, якого прагне сторона, повинно бути доведено стороною в процесі»[1], «ряд послуг, які надавалися позивачу не є доцільними, дублюють одна одну, не мали впливу на хід розгляду справи та не потребують спеціальних професійних навиків»[2].

Має бути оцінено також, чи є розмір таких витрат обґрунтованим і пропорційним до предмета спору. Пропорційність та обґрунтованість – це ті ж критерії, про які йшлося вище, а саме – співмірність із складністю справи, часом, витраченим адвокатом, обсягом робіт, ціною позову та (або) значенням справи для сторони. Ті самі критерії застосовує Європейський суд з прав людини, присуджуючи судові витрати на підставі ст. 41 Конвенції. Зокрема, згідно з його практикою заявник має право на компенсацію судових та інших витрат, лише якщо буде доведено, що такі витрати були *фактичними й неминучими*, а їх розмір – обґрунтованим (рішення у справі «East/West Alliance Limited» проти України», заява № 19336/04). У рішенні ЄСПЛ у справі «Лавентс проти Латвії» зазначено, що відшкодовуються тільки витрати, які мають розумний розмір[3].

Що стосується розумності розміру судових витрат, виходячи з конкретних обставин справи – цей критерій часто застосовується ЄСПЛ, хоча він і не згаданий у проаналізованих нормах ЦПК. Розумність у ЦПК частіше пов'язується зі строками. У значенні, яке тут надається терміну «розумність», йдеться про те, що суд також розподіляє судові витрати, виходячи з їх співмірності та відповідності обставинам справи, тобто поглинається пропорційністю. Що стосується «фінансового стану обох сторін» – такий критерій в ЦПК не згадується (але згадується в судовій практиці: постанова ВС від 31 січня 2019 у справі № 185/1718/18 та від 6 червня 2019 у справі № 752/4513/17), вважаємо, що його застосування недоцільно, адже судові витрати в кінцевому рахунку несе сторона, яка визнана відповідальною за порушення прав другої особи, тому її фінансовий стан не може бути вибаченням несумлінності її або осіб, за дії яких вона відповідає[4], хоча він і застосовується, наприклад, у Франції, про що згадувалось вище.

Сторони можуть витратити на судові процедури скільки вважають за потрібне (це їх право), але не є обов'язком суду «відшкодувати все».

---

1 Постанова Верховного Суду від 11 квітня 2018 року у справі №814/698/16. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73356068

2 Додаткова постанова Верховного Суду від 12 вересня 2018 року у справі №810/4749/15. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76397938

3 Голубєва Н. Ю. Судові витрати: науково-практичний посібник. Одеса: Фенікс, 2020. С. 40.

4 Там само. С. 41.

Тому вважаємо вірною позицію суду (КАС ВС), викладену у справі № 340/4492/22, *що наявність / відсутність з боку іншої сторони заперечень проти відшкодування витрат на професійну правничу допомогу має значення лише для вирішення питання про співмірність* заявлених до відшкодування судових витрат на правову допомогу (як це встановлено ч. 7 ст. 134 КАС), але не впливає на обов'язок суду під час вирішення питання про розподіл судових витрат на професійну правничу допомогу застосовувати вимоги ч.ч.1-4 ст. 134 цього Кодексу і перевіряти заявлені витрати на відповідність іншим, окрім співмірності, критеріям[1].

Для порівняння зазначимо, що ЄСПЛ може призначити відшкодування заявнику понесених витрат. До цих витрат зазвичай відносять вартість юридичної допомоги, судові збори тощо. До них можуть входити витрати на проїзд і проживання, зокрема для участі в слуханнях, які проводяться Судом. Витрати мають: 1) стосуватися справи («стосуються визнаних ним порушень»); 2) бути дійсними. Тобто вони мають бути дійсно сплачені заявником, або ж він має бути зобов'язаним їх сплатити, відповідно до зобов'язань; 3) бути необхідними. Тобто їх сплата має бути необхідною для запобігання порушенню або для отримання компенсації після того, як воно сталося; 4) їх сума повинна бути обґрунтованою. *Якщо Суд визнає їх надмірними, він призначить суму, яка на його думку є розумною.* Суду мають бути надані докази, такі як докладні рахунки та фактури. Вони повинні бути достатньо детальними, аби Суд міг визначити, наскільки вищенаведені вимоги були дотримані[2]. У рішенні ЄСПЛ від 28 листопада 2002 року у справі «Лавентс проти Латвії» зазначено, що відшкодовуються лише витрати, які мають розумний розмір. Тобто суд не тільки має впевнитися у тому, що витрати були понесені (або достовірно будуть понесені), але має впевнитися, що ці витрати були необхідні.

Як зазначалось вище в європейських країнах також не відшкодовуються безумовно всі витрати, які понесли сторони. Витрати відшкодовуються за рахунок сторони, що програла: 1) у межах встановлених в законі спеціальних тарифних сіток (в Австрії, Німеччині, Італії); 2) у межах певного відсотка від величини позову (в Іспанії – 33,3% від ціни позову, а за немайновими позовами – 6 тисяч євро[3]); 3) суд визначає межу розумності судових витрат, які

[1] Постанова Касаційного адміністративного суду ВС у справі № 340/4492/22 від 25.07.2023 https://reyestr.court.gov.ua/Review/112414555

[2] ЄСПЛ. Вимоги щодо справедливої сатисфакції (Практична рекомендація видана Головою Суду 28 березня 2007 р. відповідно до правила 32 Регламенту Суду). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/PD_satisfaction_claims_UKR.pdf

[3] Схоже регулюється це питання у ст. 113 ЦПК Республіки Казахстан: «за клопотанням сторони, на користь якої відбулося рішення, суд присуджує з іншого боку понесені нею витрати на оплату допомоги представника … у розмірі фактично понесених стороною витрат. За майновими вимогами загальна сума цих витрат не має перевищувати десять відсотків від задоволеної частини позову» (Цивільний процесуальний кодекс Республіки Казахстан. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377)

можна покласти на сторону, що програла, та вирішує це питання з урахуванням певних критеріїв (Великобританія, Франція, Україна)[1].

Вирішення питання щодо розподілу витрат на оплату послуг адвоката є, безумовно, дискрецією суду (лат. discretio – рішення посадовою особою або державним органом, що відноситься до його ведення питання на власний розсуд), який розглядає відповідне питання з урахуванням всіх конкретних обставин справи в їх сукупності та реалізується ним у кожному конкретному випадку за наслідками оцінки обставин справи, наведених учасниками справи обґрунтувань, дослідження та оцінки доказів за правилами статей 86, 210 ГПК України (постанова Верховного Суду від 05.09.2024 у справі № 910/14283/21).

Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R(80)2 визначають дискреційні повноваження як такі, що залишають суб'єкту деяку свободу вибору – діяти чи ні, і якщо діяти, то як саме. Вибір при цьому має ґрунтуватися на чинному законі та конкретних обставинах справи.

Під дискреційними повноваженнями розуміється сукупність прав та обов'язків суб'єкта на власний розсуд визначати повністю або частково вид і зміст управлінського рішення, можливість вибору на власний розсуд одного з декількох варіантів рішень, кожне з яких є правомірним. Обов'язковою умовою для її застосування є зв'язаність дискреції нормативними актами, що, як наслідок, виключає існування «вільного розсуду» або розсуду за межами закону (права).[2]

Дискреція суду (суддівський розсуд) – це надане законом право суду приймати рішення на власний розсуд, обираючи найкращий варіант із кількох юридично допустимих, базуючись на принципах права, моралі та конкретних обставинах справи. Вона дозволяє індивідуалізувати відповідальність, враховувати індивідуальні обставини справи та забезпечити зваженість, обґрунтованість та справедливість у межах, встановлених законом, але вона не є безмежною, оскільки обмежена Конституцією України, законами України, процесуальними нормами та принципами права (пропорційність, обґрунтованість).

Верховний Суд неодноразово наголошував, що дискреційні повноваження є складовою правосуддя, але вони повинні здійснюватися виключно в межах повноважень, наданих законом.

Дискреція суду при вирішенні питання про суми до стягнення в частині витрат на правничу допомогу, приводить до того, що навіть враховуючи судову практику, наперед неможливо визначити, яка сума може бути стягнута кінець кінцем, але ця непрогнозованість властива всім проаналізованим вище правопорядкам, крім тих, де є тарифні сітки, граничні розміри. Так,

---

[1] Голубєва Н. Ю. Судові витрати: науково-практичний посібник. Одеса: Фенікс, 2020.

[2] Блажівська Н. Дискреція в адміністративному судочинстві https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_diskrecia.pdf

з точки зору клієнта, перевага регулювання умов оплати послуг адвокатів у Німеччині, виходячи з наявності законодавчого регулювання ставок на ті чи інші дії, у тому, що він наперед знає приблизну вартість, які гіпотетично можуть бути стягнуті з нього у разі програшу на компенсацію вартості послуг адвоката іншої сторони, незалежно від узгоджених його опонентом зі своїми адвокатами умов договору. Позивач чи відповідач наперед може оцінити приблизно свої шанси на виграш, наявність певних доказів, достатніх для дотримання певного стандарту доказування та більш вивірено оцінити свої шанси на виграш чи більш адекватно оцінити можливі поступки у мировій угоді. Його економічний розрахунок стає більш точним. Але навряд чи українським адвокатам сподобаються пропозиції встановити наперед оцінену годину оплати їх праці, оскільки, на відміну від Німеччини, в Україні інфляційні процеси настільки інтенсивні, що будь-яка встановлена наперед тарифна сітка стане неадекватною ринковим цінам. Тому на цьому етапі розвитку нашої держави, її економіки, правосвідомості учасників процесу, думаємо, саме на суд має покладатися функція дотримання балансу між сторонами, а не на адміністративно встановлені тарифи.

Адвокати скаржаться, що сторона, яка перемогла, заявляє про відшкодування з іншої сторони значної суми, які витрачені на їх послуги на підставі актів, договорів, а суд зменшує її в кілька разів за своїми власними алгоритмами та розумінням вартості (як по ціні так і по годинам) тих чи інших послуг. Але маємо враховувати, що не тільки в Україні, а і в інших країнах, які ми проаналізували, у суду нема задачі відшкодувати стороні, яка виграла, всі її затрати. Навіть не ставлячи під сумнів, що вони дійсно понесені, але ставлячи під сумнів їх необхідність та справедливість покладення на іншу сторону. Вирішення питання співмірності, обґрунтованості, справедливості тощо заявлених для розподілу витрат є рутинною процесуальною задачею суду. Суд, застосовуючи свій досвід, вирішує питання розміру цих витрат, багато в чому «умоглядно» (так, на думку сторони, витрати якої не покрито, такий розрахунок може здаватися несправедливим), але суд вирішує більш глибоку задачу – досягнення балансу між сторонами, справедливості, а ці категорії не мають математичного виміру.

В українському законодавстві регулювання питання погодження ціни договору про надання юридичних послуг є досить вільними, в тому числі, виходячи з погодинних ставок. Немає жодних імперативно встановлених ставок, тарифів, таблиць тощо та законодавчо закріпленого «максимуму» чи «розумних меж» вартості юридичних послуг, але це, звичайно, не означає, що не є обмеженими судові витрати, які покладаються на іншу сторону, в останньому випадку розумні межи судових витрат мають зіграти роль балансу між можливостями однієї із сторін на залучення «найліпших» і ролі суду для обмеження покладання відповідальності та грошового тягаря на іншу сторону. Вважаємо справедливим, що клієнт, будучи готовим платити

юристам великі суми, практично не може перекласти тягар несення таких витрат на опонента, що програв, через визнання їх надмірними.

Висновки

У цьому дослідженні зосереджено увагу на правилах перерозподілу судових витрат у порівняльному контексті. У країнах ЄС основними джерелами судових витрат є: судові збори, гонорари адвокатів, експертів та перекладачів, витрати на виконання судового рішення. Важливим елементом забезпечення справедливого доступу до правосуддя, є право на належну правничу допомогу, яке забезпечується можливістю перекладання відповідних витрат на сторону, яка винна у порушенні прав інших осіб. Гонорари адвокатів є важливою частиною судових витрат, але такою, яку важко спрогнозувати наперед особою, яка вирішує питання звернення до суду та свої переспективи, окрім деяких країн, наприклад, німецьке законодавство містить таблиці мінімальних та максимальних гонорарів адвокатів, а австрійський закон установлює тарифи на послуги адвокатів, які необов'язкові, але вони є основою розрахунку відшкодування судових витрат стороною, яка програла, стороні, яка виграла.

Розмір витрат, понесених у процесі вирішення конфлікту, які сторона, яка виграла, може відшкодувати, тобто компенсувати за рахунок сторони, яка програла, відрізняється в різних країнах. У більшості країн розподіл витрат залежить від результатів судового розгляду. Кожна система має свою логіку: американське правило, яке залишає кожну сторону відповідальною за власні витрати, засноване на ціновій логіці – правосуддя як послуга, що надається учасникам процесу, має свою вартість, і, отже, всі сторони, незалежно від результату судового розгляду, повинні платити за доступ до цієї послуги. Англійське правило, яке передбачає, що сторона, яка програла, оплачує всі судові витрати, засноване на компенсаційній логіці, адже сторона, на боці якої закон, не повинна нести витрати на забезпечення правосуддя судом[1].

Щодо вільності встановлення гонорарів судових представників та можливістю їх перерозподілу у європейських країнах, зроблено висновок, що у більшості європейських країн сторони вільно формують вартість послуг (за винятком Німеччини, Австрії, законодавство яких містить тарифні сітки, що впливає на можливість стягнути тільки певну частину витрат стороні, яка виграла, якщо фактичний гонорар був вище). Але суд має право зменшити суми витрат, які відшкодовує сторона, яка програла, за критеріями розум-

[1] Study on the Transparency of Costs of Civil Judicial Proceedings in the European Union. URL: https://e-justice.europa.eu/sites/default/files/2012-12/cost_study_report_en.pdf?id=99bdd781-aa3d-49ed-b9ee-beb7eb04e3ce

ності та пропорційності. Також суди розглядають спробу позасудового врегулювання як показник добросовісності сторони.

Україна може бути віднесена до країн із досить детальним регулюванням судових витрат в процесуальному законодавстві, вільним визначенням вартості послуг адвокатів, можливістю покласти витрати на сторону, яка програла, наявністю механізмів реакції на недобросовісну поведінку перерозподілом судових витрат тощо. Можливість дискреції суду у вирішенні питань визначення пропорційності і розумності витрат бачиться нами обмеженою порівняно із всіма іншими країнами, які порівнювались в цьому дослідженні.

Стрімко розвиваються нові механізми фінансування судових витрат у судових процесах розвинутих країн: фінансування судових процесів третіми сторонами, угоди про умовну винагороду, страхування юридичних витрат.

Загалом цивільне судочинство засновується на принципі процесуальної відповідальності, а сторона, що програла, як правило, несе витрати на судовий процес в цілому. З іншого боку, суддя має право коригувати присуджену суму на основі принципів справедливості, що унеможливлює абсолютну автоматичність.

Можливість стягнення судових витрат зі сторони, що програла або, яка зловживає, – важливий інструмент досягнення справедливості в судовому процесі. Це механізм боротьби із сутяжництвом та іншим процесуальними зловживаннями. Встановлення високих ставок судового збору також може боротися із цими явищами, але воно однаково відсікає і «добрих», і «злих», ще на самому початку. Можливість перерозподілити витрати сторін – більш тонкий та справедливий механізм реагування на неправильну поведінку сторони в матеріальних відносинах (спір щодо яких привів сторони до суду) чи процесуальних відносинах. Суди мають використовувати передбачені процесуальним законом інструменти максимально широко задля сторін та й в інтересах правосуддя в цілому, зловживання не мають залишатися без реакції з боку суду та мають блокуватися в процесі розгляду справи (наприклад, накладення штрафу) і впливати наприкінці на економічні інтереси сторони, що зловживала.

Анотація

У дослідженні здійснено комплексний науково-правовий аналіз засад визначення судових витрат та їх розподілу між сторонами в низці зарубіжних юрисдикцій та Україні. Досліджено засади відшкодування судових витрат в Німеччині, Австрії, Франції, Італії, Великобританії, США та Канаді та зроблено висновок, що можливість стягнення судових витрат зі сторони, що програла або, яка зловживає, – важливий інструмент досягнення справедливості в судовому процесі, механізм реагування на неправильну

поведінку сторони в матеріальних відносинах чи процесуальних відносинах, що впливає на економічні інтереси сторони, яка порушила права іншої.

Проаналізовано законодавчі підходи щодо вільності встановлення гонорарів судових представників та можливістю їх перерозподілу в різних країнах. Порівняльний аспект дозволив обґрунтовано позицію, що Україна може бути віднесена до країн із досить детальним регулюванням судових витрат в процесуальному законодавстві, вільним визначенням вартості послуг адвокатів, можливістю покласти витрати на сторону, яка програла, наявністю механізмів реакції на недобросовісну поведінку перерозподілом судових витрат тощо.

Проаналізовано нові механізми фінансування судових витрат у судових процесах розвинутих країн: фінансування судових процесів третіми сторонами, угоди про умовну винагороду, страхування юридичних витрат. Досліджено законодавство України щодо визначення розміру витрат на професійну правничу допомогу та їх розподілу між сторонами в Україні, виявлено проблеми та шляхи їх вирішення. Обґрунтовано необхідність удосконалення національного законодавства з метою забезпечення ефективної реалізації процесуальних прав.

***Ключові слова**: цивільний процес, цивільне судочинство, доступ до правосуддя, судові витрати, зловживання процесуальними правами, відшкодування витрат, професійна правнича допомога, судова практика, оцінка витрат, гонорар*

***Keywords**: civil procedure, civil proceedings, access to justice, court costs, abuse of procedural rights, reimbursement of costs, professional legal aid, case law, cost assessment, fee*

Розділ 2

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ СУДОЧИНСТВА НА СУДОВІ РІШЕННЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

Андронов Ігор Володимирович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-7490-3638
DOI

Вступ
1. Судові рішення та верховенство права
2. Види судових рішень в цивільному судочинстві України та країн ЄС
3. Ухвалення судового рішення в цивільній справі без нарадчої кімнати
4. Res judicata та законна сила судового рішення: співвідношення понять
Висновки

Вступ

Євроінтеграційні процеси у нашій державі передбачають поступову трансформацію усіх видів судочинства, адаптацію процесуального законодавства до європейських стандартів справедливого судочинства, інтеграцію вітчизняних юридичних механізмів судового захисту права до європейського правового простору.

Судове рішення як один із центральних правових інститутів цивільного процесуального права та найважливіший процесуальний документ, що є втіленням здійснення правосуддя у цивільних справах, не може залишитися поза процесом реформ судочинства. Будь-які зміни процедури розгляду та вирішення цивільних справ, якщо вони не дають практичних результатів та не призводять до підвищення ефективності судового захисту права, ухвалення судами законних, обгрунтованих та справедливих судових рішень, позбавлені жодного сенсу, та є, скоріше, шкідливими, адже відтягують значний обсяг людських та фінансових ресурсів, не даючи, натомість, очікуваних результатів.

Будь-яка глибока трансформація правової системи чи окремих її галузей повинна мати під собою міцне підгрунтя, ідеологічну основу, яку забезпечують правові принципи. Обравши європейський вектор розвитку, наша держава зобов'язана дотримуватись європейських правових цінностей, цен-

тральним та найбільш фундаментальним з яких є верховенство права. Вплив даного принципу на судове рішення у цивільній справі є важливим питанням, що потребує грунтового наукового дослідження.

Диференціація процедур цивільного судочинства закономірно призводить до диференціації судових рішень, що повною мірою відповідає принципу пропорційності та робить систему актів правосуддя логічною та внутрішньо узгодженою. Вивчення досвіду європейських країн у питанні правового регулювання окремих видів судових рішень у цивільному процесі дає змогу вдосконалити вітчизняні підходи до правового регулювання та практики ухвалення судових рішень.

Оновлення правового регулювання порядку ухвалення судових рішень шляхом скасування інституту нарадчої кімнати зумовлює необхідність дослідження правових наслідків таких нововведень, їх вплив на ефективність роботи суддів та можливість збереження таємниці ухвалення судових рішень в нових законодавчих умовах.

Застосування судами положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 рок та практики Європейського суду з прав людини як джерела права спричиняє виникнення цілої низки проблем, пов'язаних з необхідністю узгодження практики Європейського суду з прав людини та правових стандартів, на яких вона грунтується, з нормами та інститутами вітчизняного процесуального законодавства. Одним з таких питань, що потребує наукового аналізу, є розкриття змісту принципу res judicata, який нерідко можна зустріти у рішеннях Європейського суду з прав людини, та його співвідношення з інститутом законної сили судового рішення, що не лише є невід'ємною частиною цивільного процесуального права України, однак має під собою суттєве доктринальне підгрунтя.

Незаперечна важливість вдосконалення вчення про судові рішення у цивільному процесі для розвитку цивільного процесуального права в цілому та підвищення ефективності судового захисту права зумовлює постійну увагу не лише науковців, а й юристів-практиків до даної проблематики. Наразі вітчизняними вченими підготовлено значну кількість дисертаційних та монографічних праць, а також наукових статей, присвячених судовим рішенням у цивільному процесі в цілому, або окремим питанням даної проблематики. Вагомий внесок у розвиток вчення про судові рішення в цивільному процесі здійснили такі вітчизняні науковці як В. І. Бобрик, С. В. Васильєв, Р. О. Гаврік, Н. Ю. Голубєва, П. Д. Гуйван, К. В. Гусаров, Д. Н. Іванцев, І. О. Ізарова, І. О. Колотілова, В. В. Комаров, В. А. Кройтор, О. В. Мороз, Ю. В. Навроцька, П. І. Радченко, Н. М. Савчин, Ю. М. Самолюк, С. В. Сеник, Г. В. Фазикош, В. П. Феннич, О. З. Хотинська-Нор, Т. А. Цувіна, Ю. С. Червоний, О. М. Шиманович, М. Й. Штефан та ін. Встиг плідно попрацівати на цій ниві і автор даного розділу (див. монографію «Судові рішення у цивільному

процесі України»[1]). Однак низка питань, пов'язаних з необхідністю реформування цивільного процесуального законодавства України під впливом європейських стандартів судочинства, зокрема тих, що стосуються судових рішень у цивільному судочинстві, потребують подальших наукових досліджень, що зумовлює актуальність теми даної наукової роботи.

Метою даного наукового дослідження є визначення характеру впливу деяких європейських стандартів справедливого судочинства на судові рішення, ухвалені в порядку цивільного судочинства України.

1. Судові рішення та верховенство права

Принципи цивільного судочинства є фундаментальною основою діяльності суду в процесі здійснення правосуддя у цивільних справах. Вони визначають модель судового процесу, особливості та диференціацію судових процедур, порядок розподілу прав та обов'язків між суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин, закріплення у законодавстві про цивільне судочинство конкретних процесуальних прав та гарантій їх реалізації. С. В. Васильєв відносить принципи права до джерел цивільного процесуального права[2], а В. А. Кройтор зазначає, що «принципи цивільного судочинства визначають процес формування, функціонування та розвитку всієї галузі цивільного процесуального права»[3]. Впливають принципи цивільного судочинства і на порядок ухвалення, оприлюднення та виконання судових рішень, а також на їх форму та зміст.

Основним принципом, яким керуються судді в процесі здійснення правосуддя, є принцип верховенства права (ст. 129 Конституції України).

Зі змісту ст. 10 ЦПК України вбачається, що законодавець, розкриваючи характер дії принципу верховенства права в цивільному судочинстві України, акцентує увагу на кількох речах: ієрархії джерел права при їх застосуванні судом в процесі здійснення правосуддя, зокрема, верховенстві норм Конституції України та діях суду у разі конкуренції норм різних правових актів; такому способі усунення судом прогалин у законодавчому регулюванні суспільних відносин як застосування аналогії закону та аналогії права. Тобто визначення принципу верховенства права у ст. 10 ЦПК України лише дещо конкретизує положення ст. 8 Конституції України.

---

1 Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України: монографія. Одеса: Юридична література, 2018. 372 с.

2 Васильєв С. В. Джерела цивільного процесуального права України: традиції й інновації: монографія. Харків: Еспада, 2013. С. 103-113

3 Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики: монографія. Харків: Право, 2020. С. 138

Значно ширше зміст цього принципу розкривається у Доповіді № 512/2009 від 4 квітня 2011 року Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) «Верховенство права», згідно якої до обов'язкових елементів поняття «верховенство права» належать:

– законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права;
– юридична визначеність;
– заборона свавілля;
– доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю;
– дотримання прав людини;
– заборона дискримінації та рівність перед законом[1].

Подібне до вищенаведеного розуміння верховенства права відображено і в п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про правотворчу діяльність», згідно якого верховенство права «включає, але не виключно, принципи законності, юридичної визначеності, запобігання зловживанню повноваженнями, рівності перед законом та недискримінації, доступу до правосуддя»[2].

Так само і Конституційний Суд України у своєму рішенні від 23 січня 2020 року № 1-р/2020 зазначив, що «верховенство права як нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, і як універсальний та інтегральний принцип права необхідно розглядати, у тому числі, в контексті основоположних таких його складових, як принцип законності, принцип поділу влади, принцип народного суверенітету, принцип демократії, принцип юридичної визначеності, принцип справедливого суду»[3].

Таким чином, керуватися верховенством права при здійсненні правосуддя означає для суду дотримання усіх тих вищезазначених принципів та правил, сукупний вплив яких на суспільні відносини і утворює такий спосіб співіснування людини і держави, який ми і називаємо верховенством права.

На першому місці серед складових елементів верховенства права більшість авторів указують законність, що вимагає суворого та неухильного дотримання вимог закону усіма учасниками правовідносин. Головне, щоб сам закон відповідав загальновизнаним стандартам, зокрема міжнародним принципам прав людини[4]. Як зазначив Конституційний Суд України, «верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та пра-

---

[1] Верховенство права: Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) № 512/2009 від 4 квітня 2011 року. *Право України*. 2011. № 10. С. 177

[2] Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 93. Ст. 364

[3] Рішення Конституційного Суду України від 23 січня 2020 року № 1-р/2020. *Офіційний вісник України*. 2020. № 16. Ст. 634

[4] Лисик М. А. Значення принципу правозаконності у контексті розбудови правової держави в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 4. С. 10

возастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо»[1]. При цьому законність для приватних суб'єктів передбачає загальнодозвільний тип правового регулювання, а для органів влади – спеціально-дозвільний. Відповідно, законність зобов'язує суди здійснювати свої повноваження у межах, встановлених Конституцією України і відповідно до законів України (ст. 6 Конституції України), а тому в процесі розгляду та вирішення цивільних справ вони повинні «діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» (ст. 19 Конституції України)[2].

Одним із проявів дії засади законності в цивільному судочинстві є закріплення вимоги законності судового рішення[3]. Відповідно до ч. 2 ст. 263 ЦПК України «законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права»[4]. Аналіз положень ст. 263 ЦПК України у співвідношенні з нормами ст. 376 ЦПК України дає підстави стверджувати, що умовами законності судового рішення є: 1) правильне застосування судом норм матеріального права, що включає обрання судом саме тієї норми, яка поширює свою дію на спірні відносини, правильне тлумачення судом змісту цієї норми з урахуванням правових висновків, сформульованих Верховним Судом в аналогічних справах, а у разі відсутності норми, яка регулює спірні відносини, – застосування судом аналогії закону чи аналогії права; 2) дотримання судом норм процесуального права у процесі розгляду та вирішення справи. При цьому, дрібні порушення норм процесуального права (які не належать до закріплених у ЦПК України обов'язкових підстав скасування судового рішення, не свідчать про порушення загальних засад судочинства та не призводять до неправильного вирішення справи) не спричиняють незаконності ухваленого судового рішення.

Верховенство права тісно пов'язане з ідеєю справедливості. У рішенні Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003 зазначається, що «правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах»[5]. Тому варто цілковито погодитись із твердженням С. П. Погребняка, що «саме здійснення правосуддя є однією з необхідних процедур, зав-

---

1 Рішення Конституційного Суду України 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975

2 Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141

3 Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України: монографія. Одеса: Юридична література, 2018. С. 50

4 Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492

5 Ррішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003. *Офіційний вісник України*. 2003. № 6. Ст. 245

дяки якій стає можливим поєднання права зі справедливістю. Невипадково термін «iustitia» має одночасно два значення – правосуддя і справедливість, а судова система багатьох держав називається юстицією»[1].

Про зв'язок принципу законності з принципом справедливості або, якщо розглядати процесуальний аспект цього принципу, – правом на справедливий судовий розгляд слушно зазначає А. Чубай[2]. Право на справедливий судовий розгляд є одним з важливих правових стандартів, закріпленим не лише в українському законодавстві (ч. 1 ст. 2 ЦПК України, ст.ст. 2, 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів), а й у міжнародно-правових актах, наприклад, у п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року. Право на справедливий судовий розгляд грунтується на ідеї формальної справедливості, тобто рівності перед законом і судом та надання сторонам судового спору рівних можливостей відстоювання в суді своїх прав, однак не обмежується нею. Необхідно підтримати точку зору С. П. Погребняка щодо того, що ідея справедливості втілюється у судочинстві через поєднання процесуальної та матеріальної справедливості[3]. Суть концепції процесуальної справедливості зводиться до того, що справедливе судове рішення може бути ухвалене лише в результаті проведення справедливої судової процедури, тобто справедливість судового рішення значною мірою визначається дотриманням судом критеріїв справедливого судового розгляду. Такі критерії можна визначити, проаналізувавши практику застосування Європейським судом з прав людини положень п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. У підручнику «Курс цивільного процесу» за ред. В. В. Комарова зазначається, що «основними складовими елементами права на справедливий судовий розгляд у широкому значенні є такі: необтяжений юридичними та економічними перешкодами доступ до судової установи; належна (справедлива) судова процедура; публічний судовий розгляд; розумний строк судового розгляду; розгляд справи незалежним та безстороннім судом, встановленим законом»[4]. Якщо більш детально розглядати наведені елементи права особи на справедливий судовий розгляд у їх застосуванні безпосередньо до судового рішення, то можна побачити, що реалізація цього права неможлива без дотримання вимог законності,

---

1 Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стовба / (Відп. ред. В. С. Бігун). Київ, 2009. С. 72

2 Чубай А. Законність як основа публічної адміністрації. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 3. С. 423

3 Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стовба / (Відп. ред. В. С. Бігун). Київ, 2009. С. 79-84

4 Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 71

мотивованості та публічності судових рішень, а також створення гарантій реального виконання остаточних судових рішень.

Як бачимо, справедливість судової процедури забезпечуватиме справедливість судового рішення лише за умови дотримання судом вимоги законності. У. Б. Андрусів стверджує, що згідно усталеного підходу Європейського суду з прав людини «дотримання принципу законності передбачає відповідність таким основним критеріям: наявність правової підстави в національному правовому полі; відповідність законодавства принципу верховенства права; відповідність закону вимозі якості, тобто він повинен бути доступним, чітко сформульованим і передбачуваним; чітке встановлення меж дискреційних повноважень компетентних органів з урахуванням законної мети й забезпечення захисту від свавільного втручання»[1]. Тобто, застосовуючи при вирішення справи норми матеріального права, суд переходить у сферу так званої матеріальної справедливості та, за влучним твердженням С. П. Погребняка, «переносить ідею справедливості, втілену в нормах права, на рівень конкретних правовідносин»[2].

Таким чином, принцип справедливості реалізується у судовому рішенні за умови, що таке рішення ухвалене в результаті дотримання умов справедливого судового розгляду та є максимально наближеним до ідеї справедливості, втіленій у нормах матеріального права, застосованих судом при вирішенні справи по суті.

Важливою складовою верховенства права є принцип юридичної визначеності. Даний принцип має доволі широку сферу застосування та діє як в процесі правотворення, так і у всіх формах реалізації права, зокрема, у правозастосовній діяльності. Основна ідея даного принципу полягає в тому, що механізм правового регулювання суспільних відносин має бути побудований таким чином, щоб кожна повністю дієздатна та розумно обачна особа, в кожен момент часу мала змогу чітко зрозуміти, яка її поведінка є правомірною, а яка протиправною, та які правові наслідки спричиняють її дії чи бездіяльність. І оскільки судове рішення також є елементом механізму правового регулювання суспільних відносин, на нього поширюється дія даного принципу.

Вплив принципу юридичної визначеності на судове рішення у цивільній справі проявляється у таких аспектах:

1) встановлення вимоги точності та ясності змісту судового рішення, а також повноти відповіді на всі заявлені вимоги. З тексту судового рішення має бути чітко зрозуміло зміст встановлених судом прав та обов'язків сторін

---

[1] Андрусів У. Б. Зміст принципу законності в прецедентній практиці ЄСПЛ. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 5. Vol. 2. С. 23

[2] Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стовба / (Відп. ред. В. С. Бігун). Київ, 2009. С. 79-80

юридичного спору, внаслідок чого, власне, цей спір і усувається, вирішується судом по суті. Судове рішення не повинно породжувати нових спорів. Тому в ньому має бути у доступній зрозумілій формі визначено спосіб захисту права, застосований судом, розмір присудженого, хто та які саме дії повинен вчинити для виконання приписів даного рішення. При цьому ЦПК України закріплює механізм усунення недоліків неточності, неповноти та неясності судового рішення шляхом виправлення описок та арифметичних помилок у судовому рішенні (ст. 269 ЦПК України), ухвалення додаткового рішення суду (ст. 270 ЦПК України) та роз'яснення судового рішення (ст. 271 ЦПК України) відповідно. З цією ж метою у вітчизняному цивільному судочинстві не допускається ухвалення альтернативних та умовних судових рішень як таких, що можуть породжувати нові спори у процесі їх виконання, а тому суперечать юридичній визначеності;

2) стійкість остаточних судових рішень (принцип res judicata), що означає неможливість нескінченного оскарження та перегляду судових рішень, а також неможливість множинного виникнення судових спорів з одного і того ж питання. Право та гарантована законом можливість оскарження судового рішення не повинна ставити під сумнів стабільність тих правовідносин, які були офіційно підтверджені судовим рішенням, що набрало законної сили. Учасник правовідносин, суб'єктивне право якого було підтверджене та захищене законною силою судового рішення, повинен бути впевнений у його непорушності, оскільки від цього багато в чому залежить довіра громадян до судової системи та переконаність в ефективності судової форми захисту права[1]. Європейський суд з прав людини у цілій низці своїх рішень наголошував на тому, що «юридична визначеність передбачає дотримання принципу res judicata, тобто принципу остаточності рішення, недопустимості повторного розгляду вже раз вирішеної справи. Цей принцип наполягає на тому, що жодна сторона не має права домагатися перегляду кінцевого і обов'язкового рішення тільки з метою нового слухання і вирішення справи. Повноваження судів вищої ланки переглядати рішення повинні використовуватися для виправлення судових помилок, помилок у здійсненні правосуддя, а не заміни рішень» (Ryabykh v. Russia (Application no. 52854/99), 24.07.2003, § 52[2]; Svetlana Naumenko v. Ukraine (Application no. 41984/98), 09.11.2004, § 91[3] та ін.). Безкінечна можливість оскарження судового рішення (зокрема,

---

[1] Андронов І. В. Принцип остаточності судового рішення «RES JUDICATA». Правове життя сучасної України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С. В. Ківалова (м. Одеса, 16–17 трав. 2014 р.) : у 2 т. Т. 1. Одеса : Юрид. літ., 2014. С. 376

[2] Рішення Європейського суду з прав людини від 24.07.2003 у справі Рябих проти Росії (Ryabykh v. Russia). Application no. 52854/99. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-61261

[3] Рішення Європейського суду з прав людини від 09.11.2004 у справі Світлана Науменко проти України (Svetlana Naumenko v. Ukraine). Application no. 41984/98. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-67357

така, що не обмежена певними розумними строками), ставить під сумнів можливість виконання судового рішення, перетворюючи право на судовий захист на просту декларацію[1]. Саме тому, на думку Європейського суду з прав людини, «якщо звичайний строк оскарження поновлюється зі спливом значного періоду часу, таке рішення може порушити принцип правової визначеності. Хоча саме національним судам, перш за все, належить виносити рішення про поновлення строку оскарження, їх свобода розсуду не є необмеженою. Суди повинні обґрунтовувати відповідне рішення. У кожному випадку національні суди повинні встановити, чи виправдовують причини поновлення строку оскарження втручання у принцип res judicata, особливо коли національне законодавство не обмежує дискреційні повноваження судів стосовно часу або підстав для поновлення строків» (Ponomaryov v. Ukraine, (Application no. 3236/03), 03.04.2008, § 41[2]; Ustimenko v. Ukraine, (Application no. 32053/13). 29.10.2015, § 47[3]);

3) встановлення вимоги забезпечення єдності судової практики, згідно якої суди повинні при ухваленні судових рішень однаково застосовувати одні й ті самі норми закону в аналогічних ситуаціях, адже загальновизнано, що nihil in lege intolerabilus est, eandem rem diverso jure conseri (лат. «ніщо не є більш нестерпним у праві, ніж те, коли одне і те ж питання вирішується судом по-різному»). Різне застосування судами правових норм в аналогічних ситуаціях нівелює будь-яку юридичну визначеність, оскільки неможливо з належною чіткістю спрогнозувати, як саме суд застосує норму закону в ситуації конкретної людини, що ставить цю людину у невизначеність щодо правових наслідків її поведінки. Основна роль у забезпеченні єдності судової практики відведена Верховному Суду, який формулює правові висновки щодо застосування норм права, які повинні враховуватися судами при розгляді аналогічних справ. У Висновку № 20 (2017) КРЄС про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону підкреслюється, що однакове та уніфіковане застосування закону обумовлює загальнообов'язковість закону, рівність перед законом та правову визначеність (пункт 1). Втім, КРЄС також звертає увагу, що, з іншого боку, потреба в забезпеченні єдиного застосування закону не має ані призводити до негнучкості такого закону й до необґрунтованих обмежень у відповідному розвитку законодавства, ані ставити під сумнів принцип суддівської незалежності (пункт 1). Отже, у контексті

---

1 Андронов І. В. Принцип остаточності судового рішення «RES JUDICATA». Правове життя сучасної України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С. В. Ківалова (м. Одеса, 16–17 трав. 2014 р.) : у 2 т. Т. 1. Одеса : Юрид. літ., 2014. С. 378

2 Рішення Європейського суду з прав людини від 03.04.2008 у справі Пономарьов проти України (Ponomaryov v. Ukraine). Application no. 3236/03. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-85683

3 Рішення Європейського суду з прав людини від 29.10.2015 у справі Устименко проти України (Ustimenko v. Ukraine).Application no. 32053/13. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-158143

належного формування судової практики необхідно розрізняти три складові: 1) однакове та уніфіковане застосування закону, досягнення єдності судової практики; 2) забезпечення розвитку права, зокрема судової практики, здатності адекватно відповідати на зміни в очікуваннях суспільства; 3) дотримання принципу суддівської незалежності[1].

Утім, юридичний механізм забезпечення єдності судової практики через формулювання Верховним Судом правових висновків не є бездоганним. Проблема з правовими висновками Верховного Суду полягає у можливості відступлення Верховним Судом від власного правового висновку та формулювання нового, який інакше визначає порядок застосування правової норми в конкретних умовах. При цьому, на відміну від норми закону, стосовно правових висновків Верховного Суду відсутнє правило про заборону їх зворотної дії у часі. Тобто положення роз'яснення, що містяться в оновленому правовому висновку, поширюють свою дію й на правовідносини, що виникли до його формулювання Верховним Судом. Тому ви не можете почуватися у цілковитій безпеці, навіть якщо дотримуєтесь вимог закону саме так, як це роз'яснив Верховний Суд, оскільки він у будь-який момент може змінити підхід до застосування норми закону у вашій ситуації.

На жаль, цю проблему неможливо «полікувати» на законодавчому рівні, поширивши правило про заборону зворотної дії в часі на правові висновки Верховного Суду, оскільки це суперечитиме самій суті правових висновків Верховного Суду. Якщо норма закону приймається на перспективу та поширює свою дію на невизначене коло суспільних відносин, які виникнуть у майбутньому, то предметом судового розгляду завжди є правовідносини, які вже відбулися. Це означає, що Верховний Суд, як і інші суди, кожного разу змушений діяти ретроспективно. Тому встановлення заборони зворотної дії в часі правових висновків Верховного Суду просто не дозволить Верховному Суду ефективно виправляти судові помилки у правозастосуванні.

У зв'язку з цим, єдиним можливим способом зменшення негативних наслідків відступлення Верховного Суду від власних правових висновків є дотримання виваженого підходу до процесу відступлення від власних правових висновків з дотриманням розумного балансу між вищенаведеними трьома складовими формування судової практики.

Ще один принцип, без якого важко уявити верховенство права, і який впливає на зміст судового рішення у цивільній справі, є принцип пропорційності. За твердженням М. Братасюк та О. Росоляк, «верховенство права включає принцип пропорційності, відповідно до якого в нормотворчості та правозастосовній діяльності необхідно дотримуватися балансу приватного

[1] Практика Великої Палати Верховного Суду: вплив на судову систему. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Praktika_VPVS_vustyp.pdf

інтересу та суспільного»[1]. С. П. Погребняк визначає принцип пропорційності як «загальний принцип права, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються»[2]. Якщо говорити максимально спрощено, принцип пропорційності забезпечує розумний баланс між забезпеченням публічного та приватного інтересу, а також між метою та засобами її досягнення. З погляду цього принципу досягнення легітимної мети повинно виправдовувати використані для цього засоби.

Як вбачається, саме на такому підході засноване формулювання принципу пропорційності в цивільному судочинстві, закріплене у ст. 11 ЦПК України. Зокрема, якраз на цьому принципі заснована диференціація судових процедур у межах цивільного судочинства. Комплекс процесуальних засобів, якими наповнена та чи інша судова процедура, має бути необхідним та достатнім для досягнення мети цивільного судочинства – ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Він залежить від низки критеріїв, таких як ціна позову; значення справи для сторін; обраний позивачем спосіб захисту; категорія та складність справи; обсяг та характер доказів у справі, в тому числі чи потрібно у справі призначити експертизу, викликати свідків тощо; кількість сторін та інших учасників справи;чи становить розгляд справи значний суспільний інтерес; думку сторін щодо необхідності розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження (ч. 3 ст. 274 ЦПК України). Основне правило: чим простіша та менш значуща справа, тим простішою та швидшою має бути судова процедура її розгляду, і навпаки.

Застосування принципу пропорційності до судових рішень у цивільних справах полягає у забезпеченні розумного балансу між складністю і важливістю справи або окремого процесуального питання, що вирішується судом, та обсягом мотивувальної частини судового рішення, яким ця справа (процесуальне питання) вирішується. Так, у мотивувальній частині рішень і постанов має міститися мотивована оцінка кожного аргументу, наведеного учасниками справи (п. 3 ч. 4 ст. 265, п.п. «в» п. 3 ч. 1 ст. 382, п.п. «а» п. 3 ч. 1 ст. 416 ЦПК України), тоді як у мотивувальній частині судової ухвали повинні зазначатися лише мотиви, з яких суд дійшов висновків, і закону, яким керувався суд, постановляючи ухвалу (п. 3 ч. 1 ст. 260 ЦПК України). Мотивувальна частина судового наказу взагалі обмежується самим лише посилання на

[1] Братасюк М., Росоляк О. Співвідношення принципу верховенства права та принципу законності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1 (13). С. 14

[2] Погребняк С. П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ // Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С. В. Ківалова ; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2012. С. 306

закон, на підставі якого підлягають задоволенню заявлені вимоги (п. 4 ч. 1 ст. 168 ЦПК України).

2. Види судових рішень в цивільному судочинстві України та країн ЄС

Класифікацію судових рішень за різними критеріями, а також характеристику окремих видів судових рішень у цивільному судочинстві було докладно розглянуто у монографії «Судові рішення в цивільному процесі України»[1]. У цьому підрозділі варто звернути увагу лише на деякі види судових рішень у контексті порівняльного аналізу їх правового регулювання в Україні та окремих країнах Європейського Союзу (Німеччині, Франції, Італії та Польщі).

Заочне рішення. Заочне рішення є рішенням суду, ухваленим за відсутності (in absentia) однієї зі сторін спору. Відповідно до ЦПК України заочне рішення є результатом заочного розгляду справи, який проводиться судом за одночасної наявності таких умов: 1) відповідач належним чином повідомлений про дату, час і місце судового засідання; 2) відповідач не з'явився в судове засідання без поважних причин або без повідомлення причин; 3) відповідач не подав відзив; 4) позивач не заперечує проти такого вирішення справи (ч. 1 ст. 280 ЦПК України)[2].

Як і в українському цивільному судочинстві, цивільне процесуальне законодавство Польщі та Франції передбачає ухвалення заочного рішення у разі неявки до суду лише відповідача.

У ЦПК Польщі процедура ухвалення заочного рішення більш подібна до української. Заочне рішення ухвалюється у разі неподання відповідачем відзиву на позовну заяву та його неявки в судове засідання (ст. ст. 339-340 ЦПК Польщі). Ухвалене рішення суду не буде заочним, якщо від відповідача надійшло клопотання про розгляд справи за його відсутності або якщо він надавав усні чи письмові пояснення суду (§ 2 ст. 340 ЦПК Польщі).

У французькому цивільному процесуальному законодавстві заочне рішення (jugement par défaut) протиставляється змагальному рішенню (jugement contradictoire), під яким розуміють рішення суду, ухвалене за участі обох сторін, які з'являються в судове засідання особисто або через своїх представників (ст. 467 ЦПК Франції). Норми ст. 473 ЦПК Франції передбачають, що суд ухвалює заочне рішення, якщо рішення є остаточним і якщо

[1] Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України: монографія. Одеса: Юридична література, 2018. 372 с.

[2] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492

повістка не була вручена відповідачеві особисто (вживалися необхідні заходи для такого вручення, однак вони не дали потрібних результатів). Якщо заочне рішення не буде вручене відповідачеві протягом шести місяців з моменту його ухвалення, воно втрачає юридичну силу (стає недійсним) (ст. 478 ЦПК Франції).

На відміну від цього, ЦПК Німеччини та Італії передбачають ухвалення заочного рішення не лише у разі неявки відповідача (ст. 331 ЦПК Німеччини, ст. 291 ЦПК Італії), а й у разі неявки позивача (ст. 330 ЦПК Німеччини, ст. 290 ЦПК Італії). При цьому цікаво, що якщо на усне слухання справи, яке відбувається у Земельному суді (Landgericht), Верховному земельному суді (Oberlandesgericht) або Федеральній судовій палаті (Bundesgerichtshof) Німеччини, з'являється особисто сторона, однак не з'являється її уповноважений представник (адвокат), то сторона вважається такою, що не з'явилася, у розумінні статей 330 та 331 ЦПК Німеччини, крім випадків, якщо ця сторона сама вправі виступати як представник в суді згідно вимог ст. 78 ЦПК Німеччини (тобто є адвокатом)[1].

Підхід, що існує у Німеччині та Італії більшою мірою дисциплінує позивачів, оскільки в Україні у разі неявки позивача в судове засідання позов залишається без розгляду, що не забороняє позивачеві повторно звернутися до суду з таким самим позовом. Натомість, у Німеччині позивач у цій самій ситуації отримує заочне рішення про відмову в задоволенні позову, що в разі, якщо йому не вдасться скасувати заочне рішення (а якщо в нього не було поважних причин неявки, то не вдасться), призводить до неможливості повторного звернення до суду з тотожним позовом.

Важливо, що в Україні заочне рішення – це не обов'язково рішення на користь позивача. Хоча воно ухвалюється за неявки відповідача в судове засідання та на підставі лише тих доводів та доказів, які надав позивач, суд все одно може дійти висновків, що позиція позивача є непереконливою, недостатньо обгрунтованою та ухвалити заочне рішення про відмову в позові. Не виключається ухвалення заочного рішення про відмову в позові й у цивільному судочинстві Польщі (ст. 342 ЦПК Польщі). Натомість, заочне рішення у Німеччині ухвалюється на користь тієї особи, за заявою якої воно винесене судом лише на основі неявки іншої сторони, за наявності самих лише формальних підстав. Визначальним є факт належного повідомлення сторони, яка не з'явилася, про час слухання справи.

Важливою особливістю заочного рішення є порядок його оскарження, який передбачає звернення з заявою (скаргою, запереченням) до суду, який ухвалив заочне рішення.

---

[1] Zivilprozessrecht: Vorlesung im Wintersemester 2020/2021 (Professor Dr. Christian Gomille). Universität des Saarlandes. S. 77. URL: https://www.uni-saarland.de/fileadmin/upload/lehrstuhl/gomille/Allgemein_Team_Ver%C3%B6ffentlichungen/GOMILLE_ZPO_WS2020-2021_gesamt.pdf

Відповідно до ч. 1 ст. 284 ЦПК України заочне рішення може бути переглянуте судом, що його ухвалив, за письмовою заявою відповідача. При цьому, при перегляді заочного рішення суд не перевіряє його законність чи обгрунтованість. Предметом судового розгляду під час такого перегляду є два питання: поважність причин неявки в судове засідання та неподання відзиву відповідачем, а також наявність нових доказів, на які відповідач посилається, що мають істотне значення для правильного вирішення справи. Скасовуючи власне заочне рішення, суд призначає справу до нового розгляду.

Подібний до українського порядок оскарження заочного рішення передбачений у ЦПК Польщі. Відповідач протягом двох тижнів з моменту вручення йому копії заочного рішення вправі подати до суду, який ухвалив рішення, заперечення (sprzeciw) на таке заочне рішення (ст. 344 ЦПК Польщі). Суд вручає копію такого заперечення позивачеві та розпочинає судове провадження. За клопотанням відповідача суд може зупинити виконання заочного рішення. Після повторного розгляду справи суд постановляє рішення, яким може залишити заочне рішення в силі повністю або частково, або скасувати його та по-новому вирішити по суті позовні вимоги (ст. 347 ЦПК Польщі).

Особливістю польського процесуального законодавства є те, що у випадку, якщо після винесення заочного рішення буде з'ясовано, що відповідач на момент пред'явлення позову не мав правоздатності, необхідного обсягу процесуальної дієздатності або не мав органу, уповноваженого здійснювати його представництво в суді, і ці недоліки не були усунені у встановлений кодексом строк, суд за власною ініціативою скасовує заочне рішення (ст. 343-1 ЦПК Польщі).

Згідно німецького цивільного процесуального законодавства заперечення (einspruch) на заочне рішення вправі подати до суду сторона, проти якої ухвалене заочне рішення (ст. 338 ЦПК Німеччини), протягом двох тижнів з моменту його вручення цій стороні (ст. 339 ЦПК Німеччини). При цьому заперечення можна подавати як проти усього рішення, так і проти певної його частини. Цивільне процесуальне законодавство Німеччини як і цивільне процесуальне законодавство України містить положення про повторне заочне рішення (ст. 345 ЦПК Німеччини) з аналогічними правовими наслідками його ухвалення.

Спеціальний порядок оскарження заочного рішення закріплений і в цивільному процесуальному законодавстві Франції. Воно оскаржується відповідачем шляхом подання заперечення (l'opposition) до суду, який ухвалив заочне рішення з метою ініціювання повторного розгляду справи (ст. ст. 571-578 ЦПК Франції). Це єдиний процесуальний засіб захисту відповідача проти заочного рішення за французським цивільним процесуальним законодавством.

Додаткове рішення. Додаткове рішення розглядається як процесуальний засіб усунення неповноти основного судового рішення та є одним з небага-

тьох винятків із загального правила: одна справа – одне рішення суду. Відповідно до ч. 1 ст. 270 ЦПК України суд, що ухвалив рішення, може за заявою учасників справи чи з власної ініціативи ухвалити додаткове рішення, якщо:

1) стосовно певної позовної вимоги, з приводу якої сторони подавали докази і давали пояснення, не ухвалено рішення;
2) суд, вирішивши питання про право, не зазначив точної грошової суми, присудженої до стягнення, або майно, яке підлягає передачі, або дії, що треба виконати;
3) судом не вирішено питання про судові витрати;
4) суд не допустив негайного виконання рішення у випадках, встановлених статтею 430 цього Кодексу[1].

Можливість ухвалення додаткового рішення (ergänzung des urteils) передбачена ст. 321 ЦПК Німеччини у разі, якщо в основному рішенні було пропущено одну із заявлених позовних вимог, або не вирішене питання про судові витрати. Заява про ухвалення додаткового рішення може бути подана у письмовій формі протягом двох тижнів, починаючи з дня вручення рішення.

У ст. 463 ЦПК Франції передбачене право суду доповнити резолютивну частину власного рішення (ухвалити виправне рішення – jugement rectificatif) у випадку ненадання судом відповіді на одну із заявлених позовних вимог, не ставлячи під сумнів інші вирішені вимоги, за умови, що у мотивувальній частині рішення містилося обгрунтування цієї вимоги, однак в резолютивній частині її було пропущено. Дана процедура застосовується і у випадках, коли судовим рішенням не було вирішене питання про судові витрати. Наведений юридичний механізм розглядається як виправлення канцелярської помилки та є чимось середнім між виправленням описок та арифметичних помилок (ст. 269 ЦПК України) та ухваленням додаткового рішення (ст. 270 ЦПК України).

Часткове рішення. Часткове рішення, як і додаткове, є винятком із правила про повноту рішення суду (концентрацію відповідей суду на всі позовні вимоги, об'єднані в одній справі, в одному рішенні суду). Часткове рішення з'явилося у вітчизняному цивільному судочинстві внаслідок прийняття Закону України від 03.10.2017 № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» і, як вбачається, є прикладом невдалого запозичення іноземного юридичного засобу (скоріш за все, з німецького цивільного процесу). Відповідно до ч. 3 ст. 259 ЦПК України якщо в одному провадженні об'єднані кілька взаємопов'язаних самостійних вимог, суд може ухвалити щодо будь-якої вимоги часткове рішення та продовжити провадження в частині невирішених вимог. Якщо за вимогами, об'єднаними в одне провадження,

[1] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492

відповідачем є одна особа, ухвалення часткового рішення не допускається у разі обґрунтованих заперечень з боку відповідача[1].

Відповідно до ст. 301 ЦПК Німеччини якщо з кількох позовних вимог, об'єднаних у позовній заяві, лише одна або кілька готові до вирішення, або у випадку наявності в одній справі первісного та зустрічного позову лише один з цих позовів готовий до вирішення, суд виносить часткове рішення (teilurteil) на противагу повному рішенню (vollurteil), яким вирішується по суті увесь предмет спору. При цьому навіть німецькі вчені визнають, що в ситуації, коли суддя спочатку одним рішенням вирішує частину предмета спору, а згодом іншим рішенням – іншу частину, між цими двома рішеннями суду можуть виникнути логічні суперечності[2]. Тому доцільність запозичення відповідної процедури до вітчизняного процесуального законодавства викликає питання. Якщо подивитись судову практику, то можна побачити, що вітчизняні судді не поспішають використовувати такий процесуальний інструмент як часткове рішення. І це зрозуміло, адже якщо кілька позовних вимог об'єднані в одному судовому процесі, то вони є взаємопов'язаними, і вирішувати їх необхідно одночасно з метою запобігання ухваленню суперечливих рішень.

В німецькому підручнику наводиться такий приклад ухвалення часткового рішення: «К подає проти В позов про стягнення 4000 євро за договором купівлі-продажу, та ще 3000 євро за договором підряду. Якщо частина спору, що стосується вимоги за договором купівлі-продажу вже готова до вирішення, а інша частина – ні (наприклад, якщо ще потрібно зібрати докази), тоді може бути винесено часткове рішення щодо першої вимоги»[3]. Зрозуміло, що у випадку такого об'єднання позовних вимог, коли вони пов'язані між собою лише сторонами спору, окреме вирішення кожного з них навряд чи призведе до ухвалення суперечливих рішень. Однак в українському цивільному судочинстві об'єднання таких вимог в одному провадженні не допускається, оскільки вони не пов'язані між собою підставою виникнення або поданими доказами, не є основною та похідною позовними вимогами, а отже їх спільний розгляд не є доцільним. Тому, як вбачається, інший підхід до об'єднання позовних вимог в одне провадження робить недоцільним існування в українському цивільному судочинстві часткових рішень.

---

1 Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492

2 Zivilprozessrecht: Vorlesung im Wintersemester 2020/2021 (Professor Dr. Christian Gomille). Universität des Saarlandes. S. 199. URL: https://www.uni-saarland.de/fileadmin/upload/lehrstuhl/gomille/Allgemein_Team_Ver%C3%B6ffentlichungen/GOMILLE_ZPO_WS2020-2021_gesamt.pdf

3 Langels H. Zivilprozessrecht. Erkenntnisverfahren zwangsvollstreckungsrecht einstweiliger rechtsschutz. Eine nach strukturelementen geordnete darstellung des examensrelevanten zivilrechts. 8. Überarbeitete und erweiterte auflage. S. 72. URL: http://www.al-online.de/images/pdf/13_Zivilprozessrecht_8.Auflage_2017.pdf

Попереднє (проміжне) рішення. Попереднім або проміжним є рішення, у якому суд робить загальний висновок у справі про повне або часткове задоволення позовних вимог, а конкретний розмір присудженого визначає пізніше. Попереднє рішення відрізняється від часткового тим, що попереднім рішенням вирішується лише частина позовної вимоги, тоді як частковим рішенням повністю вирішується одна з об'єднаних в одній справі позовних вимог. Наприклад, відповідно до ст. 318 ЦПК Польщі якщо суд визнає позов обґрунтованим у принципі, він може винести попереднє рішення лише щодо самого принципу, а щодо спірної суми позову він може призначити або повторне слухання, або відкласти судовий розгляд справи. Якщо призначено повторне слухання, рішення щодо суми позову, а також рішення про судові витрати можуть бути винесені лише після того, як попереднє рішення набуде чинності. Так само положення ст. ст. 303, 304 ЦПК Німеччини дозволяють суду, наприклад, ухвалити юридично обов'язкове попереднє рішення щодо того, чи несе відповідач відповідальність перед позивачем у принципі, наприклад, за збитки внаслідок конкретної події, якщо дане спірне питання готове до вирішення, з подальшим розглядом питання про конкретний розмір грошової суми відшкодування. Схожа процедура передбачена й у ст. 278 ЦПК Італії. Дещо відмінним є проміжне рішення у французькому цивільному судочинстві. Шляхом ухвалення проміжних рішень (les jugements avant dire droit) французький суд вживає тимчасових заходів, які діють до вирішення спору по суті (ст. ст. 482, 483 ЦПК Франції). Тобто французькі проміжні рішення за своєю юридичною природою більш наближені до ухвал українських судів.

В українському цивільному судочинстві ухвалення попереднього рішення не допускається. Вирішення судом питання про право без зазначення точної грошової суми, присудженої до стягнення, або майна, яке підлягає передачі, або дії, що треба виконати, розглядається як недолік неповноти рішення суду та підлягає виправленню шляхом ухвалення додаткового рішення (п. 2 ч. 1 ст. 270 ЦПК України).

3. Ухвалення судового рішення в цивільній справі без нарадчої кімнати

Законом України від 19 грудня 2024 року № 4173-IX «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень» (далі – Закон № 4173-IX) було скасовано інститут нарадчої кімнати в цивільному та інших видах судочинства України. У пояснювальній записці до законопроекту зазначалося, що нарадча кімната є «рудиментом радянського законодавства» та наразі «має вигляд надмірного формалізму

та не відповідає ані меті запровадження терміну «таємниця нарадчої кімнати», яка насамперед має передбачати заборону втручання та впливу на прийняття судового рішення, ані суті судової діяльності, яка передбачає здійснення ефективного правосуддя в розумні строки»[1].

Як справедливо відзначають деякі фахівці[2], історія нарадчої кімнати більш давня, та витоки цього правового інституту можна відшукати у Статуті цивільного судочинства Російської імперії 1864 року (ст. 693), хоча там кімната, до якої судді видалялися для ухвалення рішення, не називалася нарадчою, а просто «особлива кімната». Також, як вірно зазначає П. Прохоров, «інститут таємниці нарадчої кімнати народився як невіддільна частина суду присяжних»[3], а отже в цій формі (спеціальної кімнати для журі присяжних – the jury room, the jury deliberation room) він існує у багатьох країнах світу, в яких функціонує інститут присяжних, наприклад, в США та Великій Британії. У СРСР замість журі присяжних у процесі ухвалення судового рішення приймали участь народні засідателі, які входили до складу суду, разом із суддею розглядали справу та, відповідно, разом із суддею йшли до нарадчої кімнати. Тому, загалом, не можна заперечувати того факту, що у звичному для нас вигляді інститут нарадчої кімнати сформувався саме у радянському процесуальному законодавстві та судовому процесі.

Відповідно до чинного цивільного процесуального законодавства України з урахуванням внесених змін процес ухвалення та проголошення судового рішення виглядає таким чином. Після завершення судових дебатів суд оголошує про перехід до стадії ухвалення судового рішення. При цьому суд може обрати один з таких варіантів:

1) повідомити сторонам час проголошення судового рішення в цьому судовому засіданні, одразу приступивши до ухвалення судового рішення, попередньо потурбувавшись про забезпечення таємниці ухвалення судового рішення (суддя (судді) може перейти із зали судового засідання до іншого приміщення суду, до якого матимуть доступ лише судді, що входять до складу суду, або залишатися в залі судового засідання, видаливши з неї усіх крім складу суду). В такому випадку судове рішення ухвалюється та проголошується судом в день завершення розгляду справи. При цьому суд може оголосити лише вступну та резолютивну частини або повний текст судового рішення. Якщо судом проголошувалися лише вступна та резолютивна

---

1 Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень № 9445 від 30.06.2023. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/42180

2 Гарський О. Нарадча кімната у кримінальному процесі, як рудимент радянського законодавства / *Я і Закон.* Інформаційно-юридичний сайт / 07 жовтня 2020 року. URL: https://yaizakon.com.ua/naradcha-kimnata-u-kriminalnomu-protsesi-yak-rudiment-radyanskogo-zakonodavstva

3 Прохоров П. Нарадча кімната: сучасна необхідність чи «рудимент» минулого? *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 9. С. 55

частини судового рішення, складання повного судового рішення може бути відкладено на строк не більш як на десять днів, а якщо справа розглянута у порядку спрощеного провадження – не більш як на п'ять днів з дня закінчення розгляду справи. При цьому, як роз'яснив Верховний Суд, нове судове засідання для проголошення повного тексту судового рішення не призначається. Воно просто вручається учасникам справи після його складання та підписання у порядку, встановленому ЦПК України[1];

2) у виняткових випадках залежно від складності справи суд може відкласти ухвалення та проголошення судового рішення на строк не більше десяти днів з дня переходу до стадії ухвалення судового рішення, оголосивши дату та час його проголошення. Тобто проголошення судового рішення переноситься на іншу дату. Вчинення інших процесуальних дій у цій справі протягом цього періоду, а також у призначеному для проголошення судового рішення судовому засіданні, не допускається[2]. На жаль, ЦПК України не містить чіткої відповіді на питання, в якому обсязі має відбутись проголошення судового рішення, якщо суд відклав ухвалення та проголошення судового рішення в порядку абз. 2 ч. 1 ст. 244 ЦПК України. Верховний Суд у вже згаданих рекомендаціях зазначив, що протягом строку, на який було відкладено ухвалення та проголошення судового рішення, суд повинен ухвалити повне судове рішення. Це автоматично означає, що й проголошено має бути повний текст судового рішення. Даний підхід вже критикується у юридичній літературі[3]. Утім, логіка Верховного Суду є цілком зрозумілою. Суд відкладає ухвалення судового рішення на десять днів. Це ті самі десять днів, які надаються для написання повного тексту судового рішення. Тому, оскільки в суду було достатньо часу на підготовку повного тексту судового рішення, то він повинен його написати та проголошувати саме повний текст судового рішення. Таке тлумачення цілком вкладається у наявну законодавчу модель ухвалення та проголошення судового рішення. Просто сама модель є застарілою та наповнена надмірним формалізмом. Узагалі, проголошення повного тексту судового рішення в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій видається непотрібною процедурою, яка лише втомлює та марно витрачає час суддів і учасників справи. Тому вбачається за необхідне повні-

[1] Верховний Суд: Рекомендації апеляційним та місцевим судам у зв'язку зі скасуванням інституту «нарадчої кімнати». URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/recomend_naradcha_kimnata

[2] Верховний Суд: Рекомендації апеляційним та місцевим судам у зв'язку зі скасуванням інституту «нарадчої кімнати». URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/recomend_naradcha_kimnata

[3] Брич Я. О. Скасування нарадчої кімнати: крок до підвищення ефективності в цивільному процесі? // Захист прав та інтересів особи в умовах реформування приватного права в Україні : збірник наукових праць учасників круглого столу (28 лютого 2025 року) / [редкол.: Музика Л. А., Федосєєва Т. Р., Ханик-Посполітак Р. Ю.] ; Національний університет «Києво-Могилянська академія», Факультет правничих наук, Кафедра приватного права. Київ : НаУКМА, 2025. С. 82-88.

стю прибрати з ЦПК України норму про проголошення повного тексту судового рішення та залишити в усіх випадках, коли повинно відбуватися проголошення судового рішення, обов'язок суду проголошувати лише вступну та резолютивну частини судового рішення.

Якщо подивитись, як процес ухвалення судового рішення відбувається у наших європейських партнерів, то, наприклад, у цивільному процесуальному законодавстві Польщі (ст. 324 ЦПК Польщі), Італії (ст. 276 ЦПК Італії) та Франції (ст. 448 ЦПК Франції) передбачено таємницю наради суддів під час ухвалення рішення, однак положення про якусь спеціально обладнану нарадчу кімнату не закріплені. Таємниця наради суддів «за зачиненими дверима» передбачена й Регламентом Європейського суду з прав людини (правило 22), однак про окрему спеціальну кімнату в ньому також мова не йде. Присяга судді Європейського суду з прав людини та судді Суду Справедливості ЄС безпосередньо містить урочисте зобов'язання зберігати таємницю всіх суддівських нарад. На думку Європейського суду з прав людини, участь однієї зі сторін спору в таємній нараді суддів є порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, оскільки дає цій стороні додаткову можливість просувати свою позицію, не боячись заперечень з боку іншої сторони (див.: Borgers v. Belgium (Application no. 12005/86), 30.11.1991, § 28[1]; Lobo Machado v. Portugal (Application no. 15764/89), 20.02.1996, § 32[2]). Таким чином, збереження таємниці ухвалення судового рішення (наради суддів) є поширеною європейською практикою, яка забезпечується без існування інституту нарадчої кімнати як окремого, спеціально створеного для наради суддів приміщення.

Думки не лише вітчизняних теоретиків, а й практикуючих суддів щодо доцільності скасування інституту нарадчої кімнати розійшлися та перебувають у діапазоні від «скасовувати інститут нарадчої кімнати недоречно та не на часі»[3] до «інститут нарадчої кімнати не тільки не відповідає сучасному законодавству і реальному життю, але й перешкоджає ефективному правосуддю»[4]. Утім, у більшості публікацій, присвячених питанню скасування

---

1 Рішення Європейського суду з прав людини від 30.11.1991 у справі Боргерс проти Бельгії (Borgers v. Belgium). Application no. 12005/86. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57720

2 Рішення Європейського суду з прав людини від 20.02.1996 у справі Лобо Мачадо проти Португалії (Lobo Machado v. Portugal). Application no. 15764/89. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57978

3 Луспеник Д., Сакара Н. Нарадча кімната: надмірний формалізм чи запорука справедливого судового розгляду. *Судово-юридична газета* від 17 листопада 2023 року. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/285980-naradcha-kimnata-nadmirniy-formalizm-chi-zaporuka-spravedlivogo-sudovogo-rozglyadu

4 Гарський О. Нарадча кімната у кримінальному процесі, як рудимент радянського законодавства / *Я і Закон.* Інформаційно-юридичний сайт / 07 жовтня 2020 року. URL: https://yaizakon.com.ua/naradcha-kimnata-u-kriminalnomu-protsesi-yak-rudiment-radyanskogo-zakonodavstva

інституту нарадчої кімнати, дана законодавча новела оцінюється скоріше позитивно[1].

Безумовно, питання про доцільність запровадження чи збереження в законодавстві та судовій практиці того чи іншого процесуального інституту повинно вирішуватися не за його походженням, а виходячи з того, чи має він практичний сенс та наскільки ефективно він виконує ті завдання, задля яких його було запроваджено.

Існування інституту нарадчої кімнати було зумовлено необхідністю вирішення таких завдань:

1) забезпечення реалізації принципу безперервності судового розгляду справи;
2) забезпечення таємниці ухвалення судового рішення (таємниці нарадчої кімнати).

Чи допомагає нарадча кімната забезпечити дотримання принципу безперервності судового розгляду справи? Відповідь на це питання не є очевидною. Дослідження принципу безперервності судового розгляду справи, переважно, здійснюється науковцями, що працюють у сфері кримінального процесуального права. Це пов'язано з тим, що даний принцип закріплений лише у КПК України (ч. 1 ст. 322 КПК України) та відсутній у інших процесуальних кодексах. Утім, навряд чи у кримінальному судочинстві потреба у безперервності судового розгляду є більшою, ніж в інших видах судочинства. Тому дію даного принципу можна прослідкувати й у цивільному судочинстві навіть попри відсутність його законодавчого закріплення у ЦПК України.

Принцип безперервності судового розгляду справи передбачає, що розгляд справи по суті має відбутися, по можливості, в одне судове засідання, протягом якого відбувається дослідження усіх судових доказів, виступ сторін у судових дебатах та ухвалення судового рішення. В окремих юридичних джерелах зазначається, що безперервність судового розгляду закріплена з метою дотримання розумного строку судового розгляду[2]. Це правда, але не вся. Безперервність судового розгляду сприяє концентрації всієї інформації про обставини справи в межах одного судового засідання, що дозволяє судді (колегії суддів) зосередитись на одній справі, не відволікаючись на розгляд

[1] Хотинська-Нор О., Потапенко А., Свояк Д. Основні новели Закону №4173-IX щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень: коментарі членів авторського колективу законодавчих пропозицій. *Судово-юридична газета*. 27 січня 2025. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/321569-osnovnye-novelly-zakona-no4173-ix-po-usovershenstvovaniyu-prinyatiya-i-provozglasheniya-sudebnykh-resheniy-kommentarii-chlenov-avtorskogo-kollektiva-zakonodatelnykh-predlozheniy; Цвіркун Ю. І., Лаухін Д. Ф. Щодо правових механізмів забезпечення таємниці ухвалення судового рішення відповідно до законодавства України та законодавства інших зарубіжних країн. *Київський часопис права*. 2025. № 2. С. 312

[2] Кубарєва О. В. Своєчасне правосуддя у кримінальному процесі: проблеми дотримання засади розумних строків під час судового розгляду. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2023. № 63. С. 121

інших, та, як правильно зазначає С. Р. Рафальонт, дає судді (суддям) комплексне уявлення про обставини справи, «внаслідок чого у суддів вимальовується цілісна картина події, що є предметом судового розгляду»[1]. Саме задля дотримання даного принципу процесуальне законодавство зобов'язувало суддю одразу після закінчення судових дебатів направлятися до нарадчої кімнати ухвалювати судове рішення, коли враження від виступів сторін та дослідження судових доказів іще свіжі. Саме з цією метою в процесуальному законодавстві було закріплено заборону судді (суддям) розглядати інші справи під час перебування у нарадчій кімнаті (ч. 2 ст. 245 ЦПК України в ред. до 19.12.2024). Утім, цей задум, насправді доволі непоганий, так і не був практично реалізований, залишившись простою декларацією, оскільки у переважній більшості справ слухання неодноразово відкладається, оголошуються перерви в судових засідання, протягом яких судді все одно слухають інші справи, що, фактично, нівелює безперервність судового розгляду як таку. Тому зберігати інститут нарадчої кімнати заради забезпечення безперервності судового розгляду справи точно не варто. Навпаки, змушувати суддю (суддів), стомленого наприкінці тривалого та важкого робочого дня, просиджувати у нарадчій кімнаті, видаючи «нагора» готовий текст судового рішення (або, принаймні, його вступну та резолютивну частини), а не менш стомлених учасників справи – очікувати на нього, не вбачається аж настільки необхідним.

Л. Г. Лічман, який є не лише науковцем, а й суддею з великим досвідом здійснення правосуддя, у своєму дослідженні, критикуючи наявну в процесуальному законодавстві вимогу ухвалювати судове рішення негайно після закінчення розгляду справи, відзначив, що «маючи в свідомості певний результат розгляду справи, суддя, виготовляючи мотивувальну частину рішення, під час складної аналітичної і творчої роботи, може прийти до висновку, який повністю або частково суперечить первинному. Таким чином, у разі проголошення вступної та резолютивної частин суддя вже буде змушений підганяти фактичні обставини під певний результат (висновок), який було оголошено, усі фактичні обставини (посилки), іноді їх спотворюючи. Тому саме у складних справах має бути надане право судді після закінчення розгляду справи, без оголошення резолютивної частини, повідомити про день оголошення повного тексту рішення суду»[2]. Законодавчу вимогу ухвалювати судове рішення одразу після завершення усного слухання з подальшим обов'язковим проголошенням тексту судового рішення критично оцінює й суддя Верховного Суду О. Р. Кібенко: «Вимога ухвалювати рішення в нарадчій кімнаті одразу після заслуховування пояснень сторін є очевидним

[1] Рафальонт С. Р. Безперервність судового розгляду кримінального провадження. *Право і суспільство.* 2023. № 1. С. 340

[2] Лічман Л. Г. Вдосконалення правозастосовчого механізму в сучасному цивільному процесі України (судове рішення). *Право і суспільство.* 2013. № 6. С. 106

атавізмом, який піддається активній критиці серед суддів. Суд касаційної інстанції повинен мати достатньо часу для ухвалення виваженого й аргументованого рішення, а не писати його поспіхом у нарадчій кімнаті, в незручних умовах, під тиском істотних часових обмежень»[1].

Тому новий підхід до порядку ухвалення судових рішень, закріплений у ст.ст. 244, 259 ЦПК України, згідно якого судді (колегії суддів) надається можливість відкласти ухвалення та проголошення судового рішення, вбачається цілком прийнятним варіантом.

Чи можна стверджувати, що без існування нарадчої кімнати неможливо забезпечити дотримання таємниці ухвалення судового рішення?

Зберігати таємницю ухвалення судового рішення є професійним обов'язком судді відповідно до п. 5 ч. 7 ст. 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», за порушення якого суддя може бути притягнений до дисциплінарної відповідальності (п. 5 ч. 1 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Таємниця ухвалення судового рішення визначається у даному законі як одна з гарантій забезпечення незалежності судді (п. 4 ч. 5 ст. 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Судді та присяжні не можуть бути допитані як свідки про обставини обговорення питань, що виникли під час ухвалення судового рішення (п. 4 ч. 1 ст. 70 ЦПК України).

Як зазначив Верховний Суд, «таємниця наради суддів є одним із найважливіших принципів правосуддя, що служить гарантом об'єктивності, незалежності, безсторонності, неупередженості і справедливості суду»[2].

Однак не варто переоцінювати значення нарадчої кімнати для забезпечення вищезазначених принципів. Не лише в юридичній літературі, а й у судовій практиці часом точаться суперечки з приводу того, чи може суддя вийти з нарадчої кімнати на перерву для відпочинку, протягом якого часу суддя повинен перебувати в нарадчій кімнаті, щоб рішення виглядало таким, що справді ухвалене в нарадчій кімнаті, чи може суддя під час перебування в нарадчій кімнаті користуватись телефоном чи іншими засобами зв'язку та ін. Тобто створюється враження, що в суспільства є бажання зачинити суддів у нарадчій кімнаті як єпископів під час обрання нового Папи Римьского, повністю ізолювати від усього світу і не випускати звідти, поки «білий дим не піде», тобто поки не буде ухвалене судове рішення. Це свідчить, скоріше, про недовіру до суддів та судової системи в цілому, ніж про дотримання принципів судочинства.

Законом № 4173-IX обов'язок ухвалення рішення в нарадчій кімнаті, забезпечуючи таємницю нарадчої кімнати, був замінений обов'язком обго-

[1] Кібенко О. Р. Чи потрібні відкриті судові засідання та нарадча кімната в суді касаційної інстанції? *Судово-юридична газета*. 16 жовтня 2019 року. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/151824-chi-potribni-vidkriti-sudovi-zasidannya-ta-naradcha-kimnata-v-sudi-kasatsiynoyi-instantsiyi

[2] Постанова колегії суддів ККС ВС від 10 квітня 2019 року у справі № 127/8831/14-к, провадження № 51-3678км18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81329229

ворення та ухвалення судового рішення у приміщенні суду з дотриманням вимог таємниці ухвалення судового рішення. Безумовно, неможливо забезпечити таємницю ухвалення судового рішення, не усамітнившись в окремому приміщенні, куди під час ухвалення судового рішення не мають доступу ніхто крім складу суду, який розглядає справу. Просто тепер судді вільні обирати місце проведення суддівської наради та складення судового рішення, головне, щоб це відбувалося в приміщенні суду та було забезпечено таємницю ухвалення судового рішення. При цьому таємниця ухвалення судового рішення включає: 1) заборону обговорювати під час ухвалення судового рішення обставини та матеріали справи, застосування норм права та судову практику в цій справі, а також зміст судового рішення з іншими особами, крім складу суду, який розглядає справу; 2) заборону втручання у процес ухвалення судом судового рішення; 3) заборону розголошувати хід обговорення та ухвалення судового рішення. Закон № 4173-IX принципово змінив три речі: скасував необхідність існування нарадчої кімнати як спеціального приміщення для ухвалення судових рішень, усунув безальтернативну необхідність ухвалення судового рішення одразу після закінчення судових дебатів та зняв заборону суддям слухати інші справи під час перебування в процесі ухвалення судового рішення. Тому, перейшовши до стадії ухвалення судового рішення та відклавши ухвалення та проголошення судового рішення на строк не більше десяти днів, суддя цілком вправі під час цього періоду слухати інші справи. Про це, зокрема, вказує у своїх рекомендаціях і Верховний Суд[1].

Таємниця ухвалення судових рішень поширюється і на процес постановлення судових ухвал, які оформлюються окремим процесуальним документом. Для їх постановлення суд оголошує перерву в судовому засіданні (ч. 4 ст. 259 ЦПК України).

У підсумку варто зазначити, що таємниця ухвалення судового рішення є важливим правовим інститутом, який захищає суддю (суддів) від можливого тиску під час ухвалення судового рішення, дає судді (суддям) можливість усамітнитись та у спокійній атмосфері, коли ніхто не стоїть над головою, не заглядає через плече та не пронизує допитливим поглядом, обміркувати справу, обговорити нюанси справи з членами колегії та провести голосування, якщо справа розглядається колегіально, і ухвалити виважене, а отже законне та обгрунтоване судове рішення. Однак таємниця ухвалення судового рішення не обов'язково дорівнює необхідності створення спеціальних приміщень для ухвалення судових рішень – нарадчих кімнат. В «ідеальному світі», в якому суди будуються «з нуля» за спеціально розробленими для них проектами, що передбачають достатньо місця для облаштування поряд

[1] Верховний Суд: Рекомендації апеляційним та місцевим судам у зв'язку зі скасуванням інституту «нарадчої кімнати». URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/recomend_naradcha_kimnata

із залами судових засідань необхідної кількості нарадчих кімнат, запровадження інституту нарадчої кімнати видається доволі зручним та ефективним рішенням. Однак у нашому прагматичному світі, де у переважній більшості випадків під суди адаптують будівлі, заздалегідь не пристосовані для проведення судових засідань, в яких не те що нарадчих кімнат, навіть зал судових засідань на всіх суддів не вистачає, і тому судді змушені слухати справи в особистому кабінеті, мати в законі обов'язкові нарадчі кімнати – невиправдана розкіш. Адже усі ті завданння, які вирішуються шляхом запровадження інституту нарадчої кімнати, або не відповідають умовам сучасного судового процесу, або цілком можуть бути вирішені і без нього.

4. Res judicata та законна сила судового рішення: співвідношення понять

Res judicata є однією з суттєвих характеристик судової системи та, загалом, сучасної держави, оскільки вона відіграє важливу роль у зміцненні авторитету судової функції, а також довіри людей до суддів і, отже, до правових норм, які вони застосовують. Забезпечуючи, щоб справи, вирішені судом, не розглядалися повторно, res judicata є основною умовою ефективності механізму вирішення спорів, який втілений у судовому процесі як соціальному інституті. Сторони судового розгляду повинні колективно довіряти здатності судів поширювати дію власних рішень не лише на сторін спору, але й на них самих, а також на інші суди. Остаточність того, що було вирішено шляхом судового втручання, надає цим органам повноваження, необхідні для створення ефективної правової системи. Вона захищає суди від спроб поставити під сумнів легітимність їхніх рішень[1].

Юридична концепція або принцип «res judicata» походить від латинського вислову: «res judicata pro veritate accipitur», або в іншому варіанті: «res judicata pro veritate habetur», що означає: «вирішена судом справа приймається за істину».

Витоки даного принципу можна знайти в римському праві в так званій exceptio rei judicatae (заперечення про вирішену справу). Як зазначається у посібнику з основ римського цивільного права, «exceptio – заперечення відповідача проти претензії позивача. Заперечення вводилось у формулу після intentio і обумовлювала condemnatio. Якщо справа вже розглядалася або позов уже пред'являвся, проти цього відповідач висував exceptio rei judicatae»[2].

[1] Turmo A. Res judicata in European Union law: a multi-faceted principle in a multilevel judicial system. Granada: Eu Law Live Press, 2022. P. 1. URL: https://bookshop.eulawlive.com/app/uploads/sample-res-judicata-1.pdf

[2] Козуб І. Г., Боднарук М. І. Основи римського цивільного права : навч. посібник / І. Г. Козуб, М. І. Боднарук. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. С. 123

Принцип «res judicata» – це універсальний правовий принцип, який знайшов відображення в усіх правових системах, як країн загального права (Common law), так і країн континентального права (Civil law), а також вважається принципом міжнародного права.

Розвиток концепції res judicata у країнах загального права доволі грунтовно описано у наукових статтях Т. А. Цувіної «Реалізація принципу res judicata у цивільному судочинстві: досвід зарубіжних держав»[1] та К. М. Пількова «Res judicata та споріднені доктрини остаточної дії судового рішення: порівняльно-правовий аспект»[2], докладний розбір практики застосування даного принципу Європейським судом з прав людини наведено у науковій статті П. Д. Гуйвана «Res judicata як елемент справедливого судочинства»[3], порівняльний аналіз застосування принципу res judicata в Україні та Литві наведено у науковій статті К. В. Гусарова та В. В. Терехова «Finality of judgments in civil cases and related considerations: the experience of Ukraine and Lithuania»[4]. У зв'язку з цим у даному підрозділі основна увага буде приділена змісту даної концепції (принципу) в країнах континентального права, а саме – країнах ЄС. Основний акцент зроблено на порівнянні правового регулювання дії принципу res judicata в Україні та таких європейських країнах як Німеччина, Франція, Італія та Польща.

Принцип res judicata знайшов правове закріплення в правовій доктрині та нормах законодавства усіх вищезазначених європейських держав: у цивільному судочинстві Франції – la chose jugée, у цивільному судочинстві Німеччини – rechtskraft, у цивільному судочинстві Італії – cosa giudicata, у цивільному судочинстві Польщі – prawomocność або rzeczy osądzonej та у цивільному судочинстві України – законна сила.

У польському законодавстві, як і в українському, використовуються два терміни для позначення остаточного характеру судового рішення: prawomocność та rzeczy osądzonej. Останній закріплено у ст. 366 ЦПК Польщі та є буквально перекладом res judicata на польську мову. Як вбачається, така подвійна термінологія, як і в нашій державі, пов'язана з наявністю «соціалістичного» юридичного спадку в польському законодавстві. І справа не стільки в самій термінології, що використовується. Не так вже й важливо, який саме термін ми використовуємо для позначення певної концепції чи принципу. Значно більше важить те, яким змістом ми його наповнюємо. Як

---

1 Цувіна Т. А. Реалізація принципу res judicata у цивільному судочинстві: досвід зарубіж них держав. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 220-225.

2 Пільков К. М. Res judicata та споріднені доктрини остаточної дії судового рішення: порівняльно-правовий аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 3. С. 15-21.

3 Гуйван П. Д. Res judicata як елемент справедливого судочинства. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2017. № 6. С. 360-364.

4 Gusarov K., Terekhov V. Finality of judgments in civil cases and related considerations: the experience of Ukraine and Lithuania. *Access to justice in Eastern Europe*. 2019. Issue №. 4(5). P. 6-29

писав відомий «радянський» болгарський процесуаліст Ж. Стальов, «говорячи про сутність res judicata, я маю на увазі дію res judicata у соціалістичному цивільному судочинстві. Будучи органічним компонентом процесу, res judicata відрізняється в різних історичних типах цивільного судочинства. Йдеться не лише про безперечну різницю в класовій сутності, а й про різницю в юридичній сутності res judicata. Цивільний процес, побудований на основі формальної істини та принципової незмінності остаточних судових рішень, тобто буржуазний процес, та цивільний процес, побудований на основі об'єктивної істини та принципової можливості скасування остаточних але неправильних рішень, тобто соціалістичний процес, цілком зрозуміло займатимуть різну позицію щодо суб'єктивного матеріального права як предмета судового розгляду»[1]. Тобто, як бачимо, радянська процесуальна доктрина відкидала таку правову цінність як остаточність судового рішення, допускаючи можливість виправлення судової помилки у будь-який момент, без принципового обмеження у строках. Об'єктивна істина ставилася вище за сталість правовідносин та юридичну визначеність у її сучасному розумінні. Однак неможливо мати в юридичному арсеналі res judicata, не визнаючи суті цього принципу – неможливості скасування остаточного судового рішення. Тому, як вбачається, у СРСР та країнах соціалістичного табору намагалися замінити принцип res judicata іншими «небуржуазними» правовими категоріями, які б виконували його функцію: законна сила, prawomocność та ін.

У найбільш загальному вигляді принцип res judicata визначається як остаточне вирішення справи судом. Як правило, виділяють матеріальну res judicata (materielle rechtskraft у ст. 322 ЦПК Німеччини; cosa giudicata sostanziale у ст. 2909 ЦК Італії; autorité de la chose jugée у ст. 480 ЦПК Франції; prawomocność materialna у ст. 365 ЦПК Польщі) та формальну (процесуальну) res judicata (formelle rechtskraft у ст. 705 ЦПК Німеччини, cosa giudicata formale у ст. 324 ЦПК Італії, la force de chose jugée у ст. 500 ЦПК Франції; prawomocność formalna у ст. 363 ЦПК Польщі).

Матеріальна res judicata зв'язує суд і сторони судового спору обов'язковістю висновків суду, який раз і назавжди визначає у судовому рішенні обсяг і зміст взаємних прав та обов'язків сторін у конкретних матеріальних правовідносинах. При цьому, наголошується, що відповідні правові наслідки поширюються лише на сторін судового спору та їх правонаступників і діють в межах тих матеріальних правовідносин, що були предметом судового розгляду. У вітчизняній правовій доктрині це називають обов'язковістю судового рішення, що набрало законної сили, а також незмінністю судового рішення (неможливістю зміни рішення судом, який його ухвалив).

Процесуальна res judicata створює неможливість оскарження остаточного судового рішення у звичний спосіб (як правило, йдеться про апеляцію).

[1] Stalew Ż. Istota powagi rzeczy osądzonej w procesie cywilnym. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*. 1960. № 4. S. 91

У вітчизняній правовій доктрині це називають неспростовністю судового рішення, що набрало законної сили.

Матеріальна res judicata є органічним наслідком настання процесуальної res judicata. Хоча з цього правила є винятки. Як справедливо відмітила Т. А. Цувіна, «в цивільному процесі Франції розрізняють поняття «autorité de chose jugée», яке набуває рішення суду в момент його ухвалення, та «force de chose jugée», яке набуває рішення суду тоді, коли жодні ординарні засоби, що мають відкладальний ефект, зокрема, апеляційне провадження не може бути порушене»[1]. Це, фактично, означає, що у французькому цивільному судочинстві матеріальна res judicata виникає раніше за формальну (процесуальну).

Говорячи про дію принципу res judicata, зазвичай, зазначають, що він спричиняє певні ефекти. Виділяють позитивні та негативні ефекти принципу res judicata.

Позитивний ефектом res judicata полягає в обов'язку судів враховувати зміст остаточного судового рішення під час вирішення інших справ. У вітчизняній правовій доктрині це називають преюдиціальністю судового рішення, що набрало законної сили.

Негативним ефектом res judicata є заборона на виникнення повторного судового провадження щодо того самого юридичного спору: між тими самими сторонами щодо того самого предмета позову та з тих самих підстав позову (ne bis in idem). У вітчизняній правовій доктрині це називають виключністю судового рішення, що набрало законної сили.

Як зазначає К. М. Пільков, «у сучасній фаховій літературі вживання поняття «законна сила» (англ. legal force, legal effect) зазнає критики, оскільки саме поняття пов'язане з радянською спадщиною у доктрині процесуальних галузей»[2]. Можна погодитись із науковцем у тому, що поняття законної сили судового рішення «успадковане із радянської доктрини, де воно усувало потребу в res judicata як окремого принципу і важливої цінності»[3]. Простіше кажучи, принцип res judicata, який за радянських часів був трансформований у вітчизняній правовій доктрині та законодавстві на законну силу судового рішення, знову повернувся до нашого правового простору через практику Європейського суду з прав людини. Однак повернувшись, даний принцип закономірно накладається на вже існуючу та доволі розвинену доктрину законної сили судового рішення, певною мірою конкуруючи з нею. Це можна наочно прослідкувати на прикладі фактичного співпадіння наявних поглядів

---

1 Цувіна Т. А. Реалізація принципу res judicata у цивільному судочинстві: досвід зарубіж них держав. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 223

2 Пільков К. М. Res judicata, остаточність і законна сила судового рішення: співвідношення понять. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Вип. 71. С. 47

3 Пільков К. М. Res judicata, остаточність і законна сила судового рішення: співвідношення понять. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Вип. 71. С. 47

на сутність матеріальної та формальної res judicata, її позитивного і негативного ефектів, а також звичного для вітчизняної доктрини цивільного процесуального права розуміння правових наслідків (властивостей) набрання рішенням суду законної сили, про що зазначалося вище.

На думку К. М. Пількова, «категорії «остаточність», «законна сила» судового рішення та «res judicata» можуть перебувати у фаховому вжитку із значеннями, які не накладаються одне на одне»[1]. Як видається, дана точка зору закликає пристосуватись до вже наявного стану речей, коли необхідно якось узгодити положення процесуального законодавства про законну силу судового рішення та практику Європейського суду з прав людини з його принципом res judicata, яку вітчизняні суди повинні застосовувати як джерело права. За такого підходу ми намагаємося штучно «розвести» дві юридичні категорії, які позначають, по суті, одне й те саме правове явище. Це як з принципом публічності судового розгляду, який також прийшов до нас завдяки невдалому перекладу рішень Європейського суду з прав людини і тому його постійно намагаються відрізнити від вітчизняного принципу гласності.

Кращим виходом видається визнання того факту, що категорії «остаточність судового рішення» та «res judicata», які використовуються у закордонній юридичній літературі та судовій практиці, зокрема, у практиці Європейського суду з прав людини, є нічим іншим, як аналогом вітчизняної категорії «законна сила» судового рішення. Наявність деяких відмінностей та нюансів інтерпретації залежить виключно від різниці у наукових поглядах окремих науковців, існуванням різних наукових течій та специфіці правового регулювання цих правових явищ у різних країнах.

Зокрема, саме на такому підході була заснована точка зору про неприпустимість наділення законною силою судових ухвал, як різновиду судових рішень, що не призводять до остаточного вирішення матеріально-правового спору між сторонами, викладена у монографії «Судові рішення в цивільному процесі України»[2].

Окреме самостійне використання категорії «res judicata» є доцільним саме для позначення принципу, покладеного в основу законної сили судового рішення.

---

[1] Пільков К. М. Res judicata, остаточність і законна сила судового рішення: співвідношення понять. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2022. Вип. 71. С. 47

[2] Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України: монографія. Одеса: Юридична література, 2018. С. 227-233.

Висновки

Принципи цивільного судочинства, а особливо принцип верховенства права, впливають на порядок ухвалення, оприлюднення та виконання судових рішень, а також на їх форму та зміст. Керуватися верховенством права при здійсненні правосуддя означає для суду дотримання усіх тих принципів та правил, що вважаються складовими елементами верховенства права (йдеться, зокрема, про законність, справедливість, юридичну визначеність та пропорційність), і сукупний вплив яких на суспільні відносини утворює такий спосіб співіснування людини і держави, який ми і називаємо верховенством права.

Підхід до ухвалення заочних рішень, що існує у Німеччині та Італії більшою мірою дисциплінує позивачів, оскільки в Україні у разі неявки позивача в судове засідання позов залишається без розгляду, що не забороняє позивачеві повторно звернутися до суду з таким самим позовом. Натомість, у Німеччині позивач у цій самій ситуації отримує заочне рішення про відмову в задоволенні позову, що в разі, якщо йому не вдасться скасувати заочне рішення (а якщо в нього не було поважних причин неявки, то не вдасться), призводить до неможливості повторного звернення до суду з тотожним позовом.

Часткове рішення є прикладом невдалого запозичення іноземного юридичного засобу (скоріш за все, з німецького цивільного процесу). Інший, відмінний від німецького, підхід до об'єднання позовних вимог в одне провадження робить недоцільним існування в українському цивільному судочинстві часткових рішень.

Недоцільним вбачається запозичення до цивільного процесуального законодавства та цивільного судочинтсва україни так званих попередніх (проміжних) рішень. Наразі, в українському цивільному судочинстві ухвалення попереднього рішення не допускається. Вирішення судом питання про право без зазначення точної грошової суми, присудженої до стягнення, або майна, яке підлягає передачі, або дії, що треба виконати, розглядається як недолік неповноти рішення суду та підлягає виправленню шляхом ухвалення додаткового рішення (п. 2 ч. 1 ст. 270 ЦПК України).

Таємниця ухвалення судового рішення є важливим правовим інститутом, який захищає суддю (суддів) від можливого тиску під час ухвалення судового рішення. При цьому таємниця ухвалення судового рішення не обов'язково дорівнює необхідності створення спеціальних приміщень для ухвалення судових рішень – нарадчих кімнат. У сучасних умовах відправлення правосуддя в Україні, де у переважній більшості випадків під суди адаптують будівлі, заздалегідь не пристосовані для проведення судових засідань, в яких не те що нарадчих кімнат, навіть зал судових засідань на всіх суддів не вистачає, і тому судді змушені слухати справи в особистому

кабінеті, мати в законі обов'язкові нарадчі кімнати – невиправдана розкіш. Адже усі ті завданння, які вирішуються шляхом запровадження інституту нарадчої кімнати, або не відповідають умовам сучасного судового процесу, або цілком можуть бути вирішені і без нього.

Необхідно визнати той факт, що що категорії «остаточність судового рішення» та «res judicata», які використовуються у закордонній юридичній літературі та судовій практиці, зокрема, у практиці Європейського суду з прав людини, є нічим іншим, як аналогом вітчизняної категорії «законна сила» судового рішення. Наявність деяких відмінностей та нюансів інтерпретації залежить виключно від різниці у наукових поглядах окремих науковців, існуванням різних наукових течій та специфіці правового регулювання цих правових явищ у різних країнах. Окреме самостійне використання категорії «res judicata» є доцільним саме для позначення принципу, покладеного в основу законної сили судового рішення.

Анотація

Дане наукове дослідження присвячене встановленню характеру впливу деяких європейських стандартів справедливого судочинства на судові рішення, ухвалені в порядку цивільного судочинства.

Проаналізовано особливості дії принципу верховнества права та його складових елементів (законності, справедливості, юридичної визначеності та пропорційності) у цивільному процесі, зокрема, його вплив на порядок ухвалення, форму, зміст, а також інші харакетристики судових рішень у цивільних справах.

Охарактеризовано деякі види судових рішень у контексті порівняльного аналізу їх правового регулювання в Україні та окремих країнах Європейського Союзу (Німеччині, Франції, Італії та Польщі). Серед них: заочне рішення, додаткове рішення, часткове рішення та попереднє (проміжне) рішення.

Досліджено процесуальний порядок ухвалення судового рішення в умовах оновленого процесуального законодавства, тобто після скасування інституту нарадчої кімнати. Встановлено характер впливу інституту нарадчої кімнати на вирішення таких завдань як забезпечення реалізації принципу безперервності судового розгляду справи та забезпечення таємниці ухвалення судового рішення. Досліджено порядок ухвалення судового за процесуальним законодавством таких європейських країн як Польща, Італія та Франція, а також окремі особливості порядку ухвалення судових рішень Європейським судом з прав людини.

Встановлено зміст концепції (принципу) res judicata в країнах континентального права, а саме – країнах ЄС. Основний акцент зроблено на порівнянні правового регулювання дії принципу res judicata в Україні та таких

європейських країнах як Німеччина, Франція, Італія та Польща. Визначено співвідношення понять «res judicata», «остаточність судового рішення» та «законна сила» судового рішення. Зроблено висновок, що що категорії «остаточність судового рішення» та «res judicata», які використовуються у закордонній юридичній літературі та судовій практиці, зокрема, у практиці Європейського суду з прав людини, є нічим іншим, як аналогом вітчизняної категорії «законна сила» судового рішення. Наявність деяких відмінностей та нюансів інтерпретації залежить виключно від різниці у наукових поглядах окремих науковців, існуванням різних наукових течій та специфіці правового регулювання цих правових явищ у різних країнах.

Ключові слова: *верховенство права, цивільний процес, цивільне судочинство, судове рішення, види судових рішень, заочне рішення, додаткове рішення, ухвалення судового рішення, нарадча кімната, res judicata, остаточність судового рішення, законна сила судового рішення.*

Keywords*: rule of law, civil process, civil proceedings, judgement, types of judgements, absentia judgement, additional judgement, adoption of judgement, deliberation room, res judicata, finality of judgement, legal force of judgement.*

Розділ 3

УЧАСТЬ ДИТИНИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Волкова Наталія Василівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-4346-1862
DOI

Вступ
1. Забезпечення найкращих інтересів дитини у цивільному судочинстві: міжнародні стандарти та судова практика
2. Процесуальні гарантії участі дитини у цивільному судочинстві України в контексті європейських стандартів
3. Міжнародний механізм захисту прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві
Висновки

Вступ

Забезпечення прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві є однією з ключових проблем сучасного цивільного процесуального права, що поєднує конституційні, цивільно-правові та міжнародно-правові підходи. Визнання дитини як самостійного суб'єкта права, здатного брати участь у правовідносинах та впливати на вирішення питань, які стосуються її життя, особистого розвитку, безпеки тощо, стає пріоритетом правових систем сучасних держав, у тому числі України. Актуальність дослідження зумовлена посиленням ролі міжнародних стандартів у національному законодавстві, необхідністю імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, Європейської конвенції про здійснення прав дітей та ін., а також розвитком судової практики, що забезпечує реальну участь дитини у цивільному судочинстві України.

Сучасний підхід до забезпечення найкращих інтересів дитини ґрунтується на принципі, який визнається базовим у міжнародному праві, оскільки будь-яке рішення, що стосується дитини, має прийматися з пріоритетом її інтересів. Цей принцип закріплений у ст. 3 Конвенції ООН про права дитини та детально розкритий у протоколах до неї. Зважаючи на те, що принцип

забезпечення найкращих інтересів дитини закріплений у низці міжнародних документів, Комітет з прав дитини, підкреслюючи його пріоритетне значення, підготував Загальне зауваження № 14 (2013) під назвою «Про право дитини на першочерговий розгляд її найкращих інтересів». Водночас принцип забезпечення найкращих інтересів дитини також повинен реалізовуватись з дотриманням положень Європейської конвенції про здійснення прав дітей, де передбачено не лише оцінку інтересів дитини, а й обов'язок суду враховувати її думку, рівень усвідомлення та надавати можливість висловитися у доступній формі. Важливим є те, що принцип найкращих інтересів дитини не суперечить врахуванню інтересів батьків, проте у разі конфлікту перевага надається саме дитині, що створює необхідну основу для правозастосовної практики.

Одним із напрямів дослідження є аналіз процесуальних гарантій участі дитини у цивільному судочинстві України. Правовий статус дитини визначається віковою категорією та рівнем розвитку її цивільної процесуальної правоздатності й цивільної процесуальної дієздатності. Законодавство України диференціює малолітніх та неповнолітніх осіб, встановлюючи особливі права та обмеження для кожної категорії, наприклад, неповнолітні з 14 років можуть самостійно реалізовувати цивільні процесуальні права у справах, що безпосередньо їх стосуються, що відповідає європейській практиці забезпечення участі дітей у цивільному судочинстві. З цього випливає, що формування правового статусу дитини у цивільному судочинстві є складним та багаторівневим процесом, який передбачає баланс між захистом інтересів дитини та дотриманням прав батьків (законних представників).

Важливу роль у забезпеченні прав дитини відіграє міжнародний механізм захисту, що включає систему міжнародних органів та судів, здатних контролювати виконання державами своїх зобов'язань у сфері прав дитини. Європейський суд з прав людини, рішення якого мають обов'язковий характер для держав, що ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, забезпечує практичну реалізацію міжнародних стандартів у національному правовому полі. Національні суди, у свою чергу, зобов'язані враховувати ці стандарти та практику Європейського суду з прав людини, що створює ефективний правовий механізм для захисту прав та інтересів дитини.

Таким чином, дослідження участі дитини у цивільному судочинстві України має високу наукову та практичну значення. Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю адаптації національного законодавства з європейськими стандартами, підвищенням ефективності механізмів захисту прав дітей та забезпеченням їх реальної участі у цивільному судочинстві, що впливають на їхнє життя та розвиток. Дослідження цього питання в комплексі – від теоретичного визначення правового статусу дитини до аналізу міжнародних та національних механізмів правового захисту дитини – доз-

воляє створити науково обґрунтовану базу для подальшого вдосконалення законодавства та практики цивільного судочинства.

1. Забезпечення найкращих інтересів дитини у цивільному судочинстві: міжнародні стандарти та судова практика

Конституційно-правові положення України покладають відповідальність за забезпечення та охорону прав і законних інтересів дітей як на державу, так і на батьків дитини. Гарантія захисту прав і інтересів дитини належить до основних функцій будь-якої сучасної держави, у тому числі й України, що зумовлює необхідність комплексного аналізу та подальшого вдосконалення механізмів такого захисту. Для ґрунтовного дослідження проблем захисту прав та інтересів дитини, зокрема у судовій площині, визначальне значення має принцип забезпечення найкращих інтересів дитини.

Конвенція ООН про права дитини та протоколи до неї загалом сприяли посиленню правових гарантій охорони прав та інтересів дитини. Вирішальним аспектом є спрямованість її положень на забезпечення найкращих інтересів дитини. Відповідно до ст. 3 зазначеної Конвенції у всіх заходах щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального захисту, судами, адміністративними або законодавчими органами, першочергова увага повинна приділятися забезпеченню найкращих інтересів дитини[1]. Водночас положення ст. ст. 18 і 19 Конвенції про права дитини встановлюють, що, як правило, саме батьки забезпечують найкращі інтереси дитини та несуть основну відповідальність за її виховання і розвиток. Разом із тим норма ст. 3 Конвенції про права дитини у певних ситуаціях виконує захисну функцію щодо дитини у випадках неналежного ставлення до неї або відсутності належної батьківської турботи.

Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини також закріплений у Європейській конвенції про здійснення прав дітей. Так, у ст. 6 цього міжнародного акта зазначено, що процедура ухвалення рішень стосовно дитини має ґрунтуватися на принципі її найкращих інтересів, а перед прийняттям відповідного рішення судовий орган: а) з'ясовує, чи володіє він достатнім обсягом інформації для ухвалення рішення в інтересах дитини, та у разі потреби отримує додаткові відомості, зокрема від осіб, на яких покладена батьківська відповідальність; б) якщо відповідно до національного законодавства дитина визнається такою, що має достатній рівень усвідомлення,

[1] Конвенція про права дитини : конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.1.1989. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

переконується, що їй надано всю необхідну інформацію, за потреби безпосередньо або через інших осіб чи органи консультує дитину у зрозумілій для неї формі, якщо це не суперечить її найкращим інтересам, а також забезпечує можливість вільного висловлення дитиною власної думки; в) надає належну увагу позиції, висловленій дитиною[1].

Беручи до уваги те, що принцип забезпечення найкращих інтересів дитини закріплений у низці міжнародних актів, Комітет з прав дитини, визнаючи його ключове значення, розробив Зауваження загального порядку № 14 (2013) «Про право дитини на приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню її інтересів»[2]. У цьому документі підкреслюється, що найкращі інтереси дитини мають оцінюватися та враховуватися як пріоритетні під час ухвалення будь-яких рішень або вчинення дій як у публічній, так і в приватній сферах. Відповідно до положень Конвенції ООН про права дитини та зазначених Зауважень загального порядку, найкращі інтереси дитини повинні виступати визначальним критерієм, що, однак, не виключає необхідності врахування інтересів її батьків. У разі виникнення конфлікту між інтересами батьків і дитини перевага завжди має надаватися інтересам дитини.

Водночас слід зауважити, що жоден із наведених міжнародних документів не містить вичерпного та детального тлумачення принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Це зумовлено тим, що зміст зазначеного принципу перебуває у постійному розвитку та трансформації й залежить від низки чинників, зокрема від суспільних цінностей щодо дітей, а також індивідуальних особливостей кожної дитини – її віку, рівня зрілості, стану здоров'я, потреб, здібностей та інших обставин.

Крім того, попри те, що держави, які ратифікували Конвенцію ООН про права дитини, зобов'язані дотримуватися спільної концепції забезпечення найкращих інтересів дитини, національне законодавство кожної з таких держав містить власні підходи та визначення змісту цього принципу. Аналіз положень цієї Конвенції свідчить про неможливість у межах одного міжнародного акта сформувати універсальний та вичерпний перелік критеріїв, які могли б однаково застосовуватися до всіх ситуацій захисту прав і інтересів дитини в різних країнах. У контексті забезпечення найкращих інтересів дитини не може бути встановлено єдиних правил, обов'язкових для кожної держави, оскільки правові системи та традиції істотно відрізняються, що, своєю чергою, зумовлює різні підходи до захисту прав та інтересів дитини.

---

[1] Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996. Базаданих «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

[2] Convention on the Rights of the Child. Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 14 (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1)*. URL: http://www2.ohchr.org/English/bodies/crc/docs/GC/CRC_C_GC_14_ENG. pdf

Разом із тим на міжнародному рівні визначаються єдині мінімальні стандарти захисту прав і законних інтересів дитини, обов'язкові для всіх держав, які ратифікували Конвенцію ООН про права дитини. У зв'язку з цим на національному рівні концепція забезпечення найкращих інтересів дитини часто залишається недостатньо конкретизованою. Проте, як обґрунтовано зазначається у правовій доктрині, «така гнучкість і право на розсуд необхідні для можливості прийняття справедливого рішення щодо кожної конкретної справи у кожній країні»[1].

А. М. Мамульчик, здійснюючи аналіз міжнародно-правових актів і практики Європейського суду з прав людини, звертає увагу на те, що зміст принципу забезпечення найкращих інтересів дитини ґрунтується на концепції прав дитини, відповідно до якої дитина визнається самостійною особистістю з власними потребами, інтересами та правами. За такого підходу дитина розглядається не лише як об'єкт батьківського піклування, а й як повноправний суб'єкт, права й законні інтереси якого підлягають обов'язковому дотриманню. Відтак у випадках, коли батьки неналежним чином виконують свої обов'язки щодо дитини настільки, що це може зашкодити її безпеці або добробуту, держава зобов'язана втрутитися шляхом застосування відповідних заходів і фактично замінити батьків з метою ухвалення рішення щодо дитини, яке забезпечить для неї оптимальні умови проживання та розвитку з урахуванням короткострокових, середньострокових і довгострокових наслідків такого рішення у перспективі часу[2].

Варто зазначити, що Законом України від 26 січня 2016 року № 936-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» були внесені відповідні зміни до Закону України «Про охорону дитинства». Зокрема, на законодавчому рівні було закріплено визначення поняття «забезпечення найкращих інтересів дитини». Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», забезпечення найкращих інтересів дитини розуміється як дії та рішення, спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини з урахуванням її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, сімейної, культурної та етнічної належності, а також з обов'язковим урахуванням думки дитини за умови досягнення нею такого віку та рівня розвитку, які дозволяють цю думку висловити[3].

---

1 Van Buren Dzheraldina. International law about the rights of the child. Klyuver International law. 1998. Page 47.

2 Мамульчик А. М. Принцип найкращого забезпечення прав дитини (огляд міжнародного законодавства). Право як ефективний суспільний регулятор: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15–16 лютого 2019 р.) Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 66–69.

3 Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. База даних «Законодавство України» /ВР України. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

На сьогодні принцип забезпечення найкращих інтересів дитини активно використовується судами та іншими органами державної влади під час вирішення справ, пов'язаних із захистом прав та інтересів дитини. Водночас у правовій доктрині досі не сформовано загальновизнаного поняття «найкращі інтереси дитини». Так, Ж. В. Петрочко зазначає, що забезпечення найкращих інтересів дитини полягає у задоволенні її індивідуальних потреб з урахуванням віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, сімейної, культурної та етнічної належності, а також із врахуванням думки дитини[1]. О. В. Мельник звертає увагу на те, що найкращі інтереси можуть ототожнюватися з категорією благополуччя, яка охоплює матеріальні, духовні, емоційні, психічні та інші складові[2]. На думку А. В. Ольхової, найкращі інтереси дитини полягають у становленні дитини як активного суб'єкта власного життя шляхом реалізації її права на найкраще забезпечення своїх інтересів[3]. І. С. Демченко, своєю чергою, наголошує, що найкращі інтереси дитини – це певний підхід, за якого благополуччя дитини та її інтереси мають пріоритет над правами інших заінтересованих осіб[4].

Різноманітність підходів до тлумачення та розуміння цього принципу зумовлює очевидну потребу у виробленні узагальненого підходу до визначення змісту концепції забезпечення найкращих інтересів дитини. Водночас слід підкреслити, що дотримання найкращих інтересів дитини є обов'язком батьків, законних представників та має переважне значення під час ухвалення будь-яких рішень і вчинення дій, спрямованих на захист прав та інтересів дитини з боку компетентних органів і суду.

Визначення найкращих інтересів дитини ґрунтується на процедурі «оцінки», яка передбачає з'ясування та збалансування всіх складових таких інтересів у конкретній життєвій ситуації. У межах цього підходу Комітет з прав дитини запроваджує так звані «процесуальні гарантії реалізації найкращих інтересів дитини» та послідовно наголошує, що критерії визначення найкращих інтересів дитини, сама процедура їх оцінювання, а також обов'язок належного обґрунтування прийнятих рішень мають узгоджуватися з іншими релевантними міркуваннями[5].

---

1 Петрочко Ж. В. Найкращі інтереси дитини: сутність і шляхи забезпечення. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 3. С. 71.

2 Мельник О. В. Правове поняття та характерні особливості інтересів дитини при усиновленні. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. 2015. № 4 (14). С. 75. С. 73–76.

3 Ольхова А. В. Принцип якнайкращого забезпечення інтересів дитини у міжнародному гуманітарному праві. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 348–352.

4 Демченко І. С. Найкращі інтереси дитини у сфері охороні здоров'я: український підхід. *Часопис Київського університету права.* 2016. № 4. С. 170– 176.

5 General Comment no 7, paras 13(a)-(b); Committee on the Rights of the Child, 'General Comment No. 11 (2009). Indigenous children and their rights under the Convention' CRC/C/GC/11 (12 February 2009), paras 30-33.

Вказаний Комітет з прав дитини звертає увагу, що з огляду на динамічний характер цієї концепції та її спрямованість на врегулювання широкого кола питань, що постійно еволюціонують, недоцільно намагатися наперед визначити, що саме є найкращим для дитини в кожній можливій ситуації та у будь-який проміжок часу[1]. Водночас цей Комітет надає низку орієнтовних рекомендацій щодо здійснення оцінки найкращих інтересів дитини, зокрема наголошує на необхідності врахування як індивідуальних характеристик конкретної дитини, так і соціального та культурного середовища, в якому вона перебуває. Він пропонує перелік критеріїв (елементів) для визначення найкращих інтересів дитини, зазначаючи при цьому, що формування «невичерпного та неієрархічного списку елементів» є доцільним і корисним. До них, зокрема, віднесено погляди дитини, її ідентичність, збереження сімейного оточення, підтримання контактів із родиною, належний догляд, захист і безпеку, стан уразливості, право на охорону здоров'я, право на освіту та інші аспекти. Разом із тим Комітетом з прав дитини не було розроблено чітких рекомендацій щодо механізмів збалансування найкращих інтересів дитини з іншими конкуруючими інтересами.

Підсумовуючи, Комітет з прав дитини дійшов висновку, що кожен спір має вирішуватися «у кожному конкретному випадку шляхом ретельного зважування інтересів усіх заінтересованих сторін і пошуку належного компромісу»[2], або ж шляхом співвіднесення відповідних прав із наданням більшої ваги тому рішенню, яке найбільшою мірою відповідає інтересам дитини. У ситуаціях, коли окремі елементи вступають у суперечність між собою, вони підлягають оцінці та співставленню з подальшим обранням такого варіанту рішення, який найбільшою мірою відповідає найкращим інтересам дитини.

Таким чином, під час ухвалення рішень у справах про захист прав та інтересів дитини уповноважені особи й органи, суди зобов'язані здійснювати оцінку найкращих інтересів дитини, що передбачає пошук балансу між усіма відповідними складовими на момент прийняття рішення щодо конкретної дитини в певних життєвих обставинах. Така оцінка має здійснюватися відповідальною особою, яка ухвалює рішення, за можливості із залученням самої дитини. При цьому визначення найкращих інтересів дитини повинно відбу-

[1] Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and Committee on the Rights of the Child, 'Joint general comment No. 4 (2017) of the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and No. 23 (2017) of the Committee on the Rights of the Child on State obligations regarding the human rights of children in the context of international migration in countries of origin, transit, destination and return' CMW/C/GC/4- CRC/C/GC/23 (16 November 2017), para 11.

[2] Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and Committee on the Rights of the Child, 'Joint general comment No. 4 (2017) of the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and No. 23 (2017) of the Committee on the Rights of the Child on State obligations regarding the human rights of children in the context of international migration in countries of origin, transit, destination and return' CMW/C/GC/4- CRC/C/GC/23 (16 November 2017), para 11.

ватися з урахуванням критеріїв, закріплених у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», а саме: віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності, а також із врахуванням думки дитини за умови досягнення нею відповідного віку та рівня розвитку, що дозволяє таку думку висловити[1]. Водночас зазначені критерії не можуть розглядатися як вичерпні або достатні для ухвалення судового рішення у справах про захист прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, їх радше слід сприймати як загальні орієнтири.

Крім того, у кожній конкретній категорії цивільних справ необхідно враховувати додаткові критерії, зумовлені предметом спору, колом його учасників та індивідуальними особливостями дитини, права та інтереси якої підлягають судовому захисту. Так, наприклад, у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини суди мають оцінювати сукупність чинників, серед яких: вік і стан здоров'я дитини, рівень її прихильності до кожного з батьків, умови проживання, ставлення батьків до дитини, наявність чи відсутність фактів жорстокого поводження з дитиною, притягнення батьків до відповідальності за такі дії тощо. Верховний Суд у постанові від 15 січня 2025 р. у справі № 760/2096/22 акцентував увагу на принципі першочергового врахування найкращих інтересів дитини під час вирішення спору про місце проживання малолітньої дитини. Суд зафіксував, що забезпечення стабільного розвитку, безпеки, зв'язків з сім'єю та соціального середовища дитини має пріоритет над приватними правами та інтересами батьків, які, за чинним сімейним законодавством та міжнародними стандартами, не наділені абсолютним правом на проживання з дитиною лише на підставі батьківства. Суд також підкреслив необхідність виваженої оцінки всіх суттєвих обставин справи, зокрема: сталі соціальні контакти дитини; місце її навчання; психологічний стан та потреби; здатність кожного з батьків створити належні умови для розвитку. Важливо, що у своїй аргументації Верховний Суд сформулював правовий стандарт балансу між інтересами дитини та батьків, де інтереси дитини мають переважну силу: при їх зіткненні суди повинні виходити насамперед з того, що сприятиме її благополуччю та гармонійному розвитку[2].

У постанові від 25 вересня 2024 р. у справі № 522/10087/23 Верховний Суд сформував кваліфікований підхід до реалізації права дитини бути почутою під час розгляду справ, що безпосередньо впливають на її життя та інтереси. Суд зазначив, що дитина є суб'єктом права, наділеним відповідним обсягом прав, серед яких ключовим є право висловлювати власну думку з питань, які її стосуються, і це право має бути враховано при формуванні судового

---

1 Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. База даних «Законодавство України» /ВР України. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

2 Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 15 січня 2025 р. у справі № 760/2096/22. URL: https://kma.court.gov.ua/sud4820/gromadyanam/1/760209622

рішення, зокрема у спорах про місце проживання, повернення за кордон чи інші сімейні правовідносини. Суд також наголосив на тому, що право дитини бути вислуханою не є абсолютним для суду, та може бути обмежене або не мати вирішального значення, якщо висловлена думка суперечить її власним найкращим інтересам або не відповідає іншим обставинам справи[1]. Таким чином, Верховний Суд створив збалансований критерій, де думка дитини розглядається як один із елементів комплексної оцінки, але не автоматично виступає вирішальним фактором без ретельного аналізу контексту справи та умов життя дитини.

Показовою є також позиція Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду викладена у постанові від 4 вересня 2024 року, у справі № 334/5244/23, де суд **відхилив касаційну скаргу батька** щодо забезпечення повернення малолітньої дитини до Французької Республіки, залишивши без змін рішення судів першої та апеляційної інстанцій. Розглядаючи справу, Верховний Суд наголосив на правовій позиції Європейського суду з прав людини, відповідно до якої **в усіх справах, що стосуються дітей, пріоритетними є їхні найкращі інтереси.** З огляду на це, повернення дитини до іншої держави не може здійснюватися формально чи автоматично, а має відбуватися виключно після всебічної оцінки того, чи відповідає таке повернення інтересам самої дитини[2].

Отже, поряд із загальними критеріями найкращих інтересів дитини доцільно виокремлювати й спеціальні критерії, які мають враховуватися під час оцінки найкращих інтересів та ухвалення відповідних рішень залежно від категорії справи й індивідуальних особливостей конкретної дитини у цивільному судочинстві. До таких критеріїв слід віднести: 1) потреби дитини у психічному та психологічному розвитку, освіті, безпеці, стабільності, сімейному оточенні; 2) рівень прихильності дитини до кожного з батьків та інших членів сім'ї; 3) попередній досвід дитини, зокрема наявність випадків жорстокого поводження або насильства щодо дитини; 4) здатність батьків чи інших відповідальних осіб забезпечити належні умови життя та задоволення потреб дитини; 5) збереження особистих зв'язків з особами, до яких дитина відчуває емоційну прив'язаність; 6) дотримання балансу між інтересами дитини, правами батьків на її виховання та їх обов'язком діяти в інтересах дитини тощо[3].

Узагальнюючи викладене, зміст принципу забезпечення найкращих інтересів дитини у справах про захист прав та інтересів дитини у цивільному

---

[1] Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 25.09.2024 р. у справі № 522/10087/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122032629

[2] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 4 вересня 2024 року у справі № 334/5244/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122888532.

[3] Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 / Волкова, Наталія Василівна. Одеса, 2022. С. 42-43.

судочинстві можна визначити як підхід до законотворчої та правозастосовної діяльності, за якого під час прийняття нових і застосування чинних нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини за участю дитини, пріоритет надається саме інтересам дитини над інтересами дорослих осіб у тій мірі, у якій це сприяє повному та всебічному задоволенню її потреб.

2. Процесуальні гарантії участі дитини у цивільному судочинстві України в контексті європейських стандартів

Правова категорія «дитина» традиційно перебуває в центрі наукових дискусій, що зумовлено складністю та багато вимірністю її дефініції. Універсальне визначення цього поняття закріплено у ст. 1 Конвенції ООН про права дитини, ухваленій Резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. Відповідно до зазначеної норми, дитиною визнається «кожна людська істота до досягнення нею вісімнадцятирічного віку, за винятком випадків, коли згідно із законом, застосовуваним до конкретної особи, повноліття настає раніше»[1].

Аналогічний підхід простежується й у національному законодавстві України. Так, ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» визначає дитину як особу віком до 18 років, якщо відповідно до застосовного до неї закону вона не набуває прав повнолітньої особи раніше[2]. Схоже положення закріплене й у ч. 1 ст. 6 СК України, відповідно до якої правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття[3].

Аналіз наведених норм дає підстави стверджувати, що законодавець, формулюючи правову категорію «дитина», оперує такими базовими поняттями, як «людина» та «особа, яка не досягла повноліття (18 років)». При цьому ключовим для правового регулювання є використання терміну «особа», який у праві ототожнюється з фізичною особою як носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. У цьому контексті людина розглядається не абстрактно, а як активний або пасивний учасник правовідносин. Як свідчить аналіз чинного законодавства, для позначення людини у праві переважно застосовуються саме категорії «особа» та «фізична особа»[4].

---

1 Конвенція про права дитини: конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.1.1989. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

2 Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. База даних «Законодавство України» http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14.

3 Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2947-14.

4 Волкова Н. В. Цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. С. 17-18.

Водночас слід констатувати, що термін «особа», незважаючи на його широке використання у сучасних нормативно-правових актах, не завжди застосовується з дотриманням принципів єдності та одноманітності. Зокрема, у площині конституційно-правового регулювання переважає розуміння поняття «особа» як «людина» або «громадянин», що не завжди корелює з цивілістичним чи процесуальним підходом[1].

Сучасна юридична доктрина, особливо в галузі теорії права, не виробила єдиного та чіткого підходу до тлумачення поняття «особа». У загальному вигляді під нею розуміють носія юридичних прав і обов'язків, який є учасником відповідних правовідносин. Такий підхід обумовлює тісний функціональний зв'язок між особою як суб'єктом права та правовідносинами, у межах яких реалізуються її права та обов'язки. При цьому права особи не можуть існувати поза правовідносинами, тоді як права людини мають більш універсальний характер і можуть розглядатися поза їх межами. Саме це дозволяє обґрунтувати розмежування між категоріями «людина», «особа» та «суб'єкт права», водночас підкреслюючи їх взаємозумовленість.

У наукових дослідженнях обґрунтовується доцільність виокремлення у понятті «особа» двох взаємопов'язаних аспектів: формального та змістовного. Формальний (зовнішній) аспект не розкриває внутрішньої сутності суб'єкта права, а відображає лише юридично умовне ставлення правопорядку до нього як до персони. У цьому значенні термін «особа» має технік-юридичний характер. Натомість змістовний (внутрішній) аспект дозволяє виявити соціально-правові якості суб'єкта, зокрема його здатність до усвідомленого волевиявлення, прийняття рішень, участі у правовідносинах, а також наявність внутрішньої самоцінності. У такому контексті поняття «особа» відображає глибинний зв'язок між суб'єктом права та людиною як правовою особистістю[2]. Д. О. Єрмоленко, розвиваючи зазначену позицію, підкреслює, що відмінність між поняттями «людина» та «особа» полягає не в обсязі, а в змісті, оскільки саме категорія «особа» акцентує увагу на соціальній природі людини та її зв'язку із суспільними закономірностями буття[3].

Отже, поняття «особа» слід розглядати як одну з ключових філософсько-правових категорій. Його правове значення полягає в тому, що воно використовується для позначення носія конкретних юридичних прав і обов'язків, який є учасником відповідних правовідносин. Згідно зі ст. 24 ЦК

---

[1] Балтанов О. В., Макаренко Л. О. Особа. Юридична енциклопедія у 6 т.: Т.4 «Н-П», гол. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2002. С. 351.

[2] Волкова Н. В. Цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. С.19-20.

[3] Єрмоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2002. С.92.

України людина як учасник цивільних відносин визнається фізичною особою[1]. Це дозволяє дійти висновку, що категорії «людина» та «фізична особа» перебувають у тісному взаємозв'язку, але не є тотожними: фізична особа в правовому розумінні завжди є людиною, однак не кожна людина обов'язково виступає учасником правовідносин[2].

Досліджуючи правовий статус дитини, слід зазначити, що у науковій літературі та нормах сімейного законодавства поряд із поняттям «дитина» використовується також низка суміжних категорій, зокрема «малолітня особа» та «неповнолітня особа». Застосування такого понятійно-правового апарату зумовлює необхідність чіткого розмежування відповідних дефініцій, що, однак, не завжди має місце у наукових підходах. Як слушно зауважує Н. В. Ортинська, відсутність усталеності у науковому сприйнятті проявляється навіть на рівні базових категорій, оскільки нерідко ототожнюються поняття «діти», «малолітні», «неповнолітні», «підлітки», «молодь», «особи юного віку», що з наукової точки зору є методологічно некоректним[3].

Аналіз норм сімейного законодавства України дає підстави стверджувати, що законодавець здійснює чітку диференціацію осіб за віковою ознакою. Так, відповідно до ст. 6 СК України малолітньою визнається особа, яка не досягла чотирнадцятирічного віку, тоді як неповнолітньою є особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Аналогічний підхід закріплений і в положеннях ЦК України та ЦПК України, що свідчить про системність законодавчого регулювання у цій сфері.

Водночас необхідно враховувати, що вік настання повноліття визначається кожною державою самостійно, з урахуванням національних правових традицій та соціокультурних особливостей. Так, у більшості держав світу, зокрема в Україні та Молдові, повноліття настає у 18 років, тоді як у Канаді – у 19 років, у Португалії та Японії – у 20 років, а в Монако та Болівії – у 21 рік тощо.

Оскільки правове регулювання передбачає наявність у суб'єктів певних юридично значущих властивостей, у теорії права використовується категорія правового статусу. Водночас єдиного підходу до її розуміння у правовій науці не вироблено. Визначаючи правовий статус дитини, доцільно підтримати позицію О. Є. Аврамової, яка розглядає його як правовий стан особи в межах конкретних правовідносин, що охоплює систему взаємопов'язаних елементів, зокрема правосуб'єктність, сукупність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, а також механізми охорони прав. При цьому зазначені

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. База даних «Законодавство України». ВР https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

[2] Волкова Н. В. Цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. С.21.

[3] Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2017. С.54.

елементи щодо дитини мають специфічні особливості, зумовлені її віком та рівнем розвитку[1].

Правовий статус нерозривно пов'язаний із правосуб'єктністю, яка визначає здатність особи бути учасником правовідносин та носієм прав і обов'язків у відповідній галузі права[2]. У науковій літературі правосуб'єктність традиційно визначається як передбачена нормами права можливість бути учасником правовідносин. Так, О. Ф. Скакун визначає правосуб'єктність як юридично закріплену здатність (можливість) суб'єктів брати участь у правовідносинах[3].

Що стосується цивільної процесуальної правосуб'єктності, то в доктрині права вона, як правило, пов'язується з наявністю цивільної процесуальної правоздатності та цивільної процесуальної дієздатності. Цивільна процесуальна правоздатність визначена у ст. 46 ЦПК України, відповідно до якої здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника або заінтересованої особи мають усі фізичні та юридичні особи.

Водночас цивільна процесуальна дієздатність, згідно зі ст. 47 ЦПК України, полягає у здатності особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки в суді. Повна цивільна процесуальна дієздатність надається фізичним особам з моменту досягнення повноліття, а також юридичним особам. Разом із тим законодавець передбачає певні винятки з цього правила. Зокрема, неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років можуть особисто реалізовувати цивільні процесуальні права та виконувати обов'язки у справах, що виникають із правовідносин, у яких вони безпосередньо беруть участь, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 47 ЦПК України). Крім того, цивільна процесуальна дієздатність може виникати у особи, яка не досягла повноліття, з моменту реєстрації шлюбу або з часу надання їй повної цивільної дієздатності у порядку, визначеному ЦК України (ч. 3 ст. 47 ЦПК України).

Сімейне законодавство України також містить положення, що розширюють процесуальні можливості дитини. Так, відповідно до ч. 2 ст. 18 СК України кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу. Аналогічна норма закріплена і в ч. 4 ст. 152 СК України, яка надає дитині право особисто звертатися до суду за захистом своїх прав та інтересів з досягненням чотирнадцятирічного віку.

Разом із тим у науковій літературі висловлюються критичні зауваження щодо узгодженості зазначених норм із положеннями цивільного та цивільного

---

1 Аврамова О. Є. Правовий статус дитини у житлових правовідносинах. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 161.

2 Волкова Н. В. Цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. С. 23.

3 Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. С. 376.

процесуального законодавства. Зокрема, В. І. Труба обґрунтовує позицію, відповідно до якої ці норми не повною мірою відповідають системі чинного законодавства, що пояснюється асинхронністю прийняття СК України та ЦК України[1]. Водночас підтримується підхід, згідно з яким можливість самостійного звернення особи, яка досягла 14 років, до суду за захистом своїх сімейних прав та інтересів має обмежуватися випадками, прямо передбаченими сімейним законодавством, зокрема у справах про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК України), визначення місця проживання дитини (ст. 160 СК України), захист прав неповнолітніх батьків (ст. 156 СК України), а також у справах про скасування усиновлення чи визнання його недійсним (ст. 240 СК України).

Разом із тим у науковій доктрині висловлюється й протилежна позиція щодо обсягу процесуальних прав дитини, яка досягла чотирнадцятирічного віку. Так, З. В. Ромовська розглядає закріплене в СК України право дитини на безпосереднє звернення до суду як одну з ключових новел сімейного законодавства. На думку вченої, дитина, якій виповнилося чотирнадцять років, має право самостійно подавати позовні заяви з метою захисту своїх прав та інтересів, зокрема у справах про розірвання шлюбу чи визнання його недійсним, визнання батьківства, стягнення аліментів, скасування усиновлення або визнання усиновлення недійсним, а також може виступати відповідачем у відповідних категоріях справ. Крім того, така дитина, за зазначеною позицією, наділяється всією сукупністю процесуальних прав сторони та може звертатися до суду з заявою про надання їй права на шлюб[2].

Однак слід зауважити, що наведені твердження не повною мірою відповідають сучасному стану правового регулювання, оскільки в сімейному та цивільному процесуальному законодавстві України відбулися істотні зміни. Зокрема, відповідно до чинної редакції ст. 23 СК України із заявою про надання права на шлюб може звернутися особа, яка досягла шістнадцятирічного віку, тоді як право на подання позову про визнання батьківства належить самій дитині лише після досягнення нею повноліття (ч. 3 ст. 128 СК України). Це свідчить про необхідність обережного застосування доктринальних підходів із урахуванням актуального нормативного масиву.

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що у справах, що виникають із сімейних правовідносин, зокрема у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, особа, яка досягла чотирнадцяти років, у визначених законом випадках може особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати відповідні обов'язки в межах цивільного судочинства, за винятком випадків, що прямо передбачені законодавством.

---

1 Труба В. І. Питання здійснення права на захист сімейних прав та інтересів в судовому порядку. *Правова держава.* 2014. № 18. С. 77–79.

2 Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : наук.- практ. коментар. 3 є вид., перероб. і допов. Київ : Правова єдність, 2009. С. 40.

З огляду на наявні колізії та з метою забезпечення узгодженості сімейного і цивільного процесуального законодавства, обґрунтованою видається необхідність внесення змін до ч. 1 ст. 18 та ч. 4 ст. 152 СК України, зокрема, ч. 1 ст. 18 СК України доцільно викласти в такій редакції:

«1. *Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу, крім випадків, передбачених цим Кодексом*»;

частину четверту ст. 152 СК України викласти у такій редакції:

«*4. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років, крім випадків, передбачених цим Кодексом*»[1].

Як уже зазначалося, правовий статус дитини охоплює систему взаємопов'язаних елементів, серед яких важливе місце займають суб'єктивні права та юридичні обов'язки. У контексті визначення цивільних процесуальних прав та обов'язків дитини у справах щодо захисту її прав та інтересів слід наголосити на наявності певних особливостей, зумовлених віковими та психологічними характеристиками дитини.

Відповідно до ч. 3 ст. 45 ЦПК України суд зобов'язаний сприяти створенню належних умов для реалізації малолітньою або неповнолітньою особою її прав, визначених законом та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Таким чином, під час розгляду справ щодо захисту прав та інтересів дитини остання наділяється загальними процесуальними правами й обов'язками учасників справи, передбаченими ст. 43 ЦПК України. Якщо ж дитина виступає стороною у справі, вона набуває відповідного комплексу прав і обов'язків сторони процесу. Так, у справах про позбавлення батьківських прав дитина, яка досягла чотирнадцяти років, вправі самостійно звернутися до суду з позовною вимогою про позбавлення батьківських прав одного з батьків або обох батьків, у зв'язку з чим вона набуває процесуального статусу позивача та реалізує всі передбачені законом права й обов'язки.

Окрім загальних процесуальних прав, законодавство надає дитині низку додаткових гарантій. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 45 ЦПК України дитина має право безпосередньо або через представника чи законного представника висловлювати свою думку та отримувати допомогу у її формулюванні, отримувати інформацію про перебіг судового розгляду, а також здійснювати інші процесуальні права і виконувати обов'язки, передбачені міжнародними договорами України.

Аналіз зазначених положень дає підстави стверджувати, що право дитини на висловлення власної думки є однією з ключових процесуальних гарантій у справах, що стосуються її прав та інтересів. Це право закріплене

[1] Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. С.101. URL: https://hdl.handle.net/11300/23333

також у низці норм сімейного законодавства. Так, відповідно до ст. 171 СК України думка дитини підлягає врахуванню судом при вирішенні питань, що стосуються її життя. Законодавець передбачає й інші випадки, у яких обов'язковим є з'ясування позиції дитини, зокрема при зміні її прізвища (ст. 148 СК України), по батькові (ст. 149 СК України), визначенні місця проживання дитини (ст. 160 СК України), розпорядженні аліментами (ст. 179 СК України), усиновленні (ст. 218 СК України), зміні імені дитини усиновлювачами (ст. 231 СК України), встановленні опіки чи піклування (ст. 249 СК України), передачі дитини в сім'ю патронатного вихователя (ст. 253 СК України), а також у випадках влаштування дитини до прийомної сім'ї чи дитячого будинку сімейного типу (статті 256-3, 256-7 СК України).

Наприклад, у справах про усиновлення неповнолітньої дитини відповідно до ст. 218 СК України згода на усиновлення має бути надана самою дитиною за умови, що вона досягла такого віку та рівня розвитку, які дають змогу усвідомлено висловити власну волю. У зв'язку з цим суд зобов'язаний забезпечити участь дитини у розгляді справи про усиновлення з метою з'ясування її позиції. Законодавець при цьому передбачає, що форма надання згоди повинна відповідати віковим особливостям дитини та стану її здоров'я. У випадках, коли дитина не усвідомлює факту усиновлення, отримання її згоди не вимагається. Крім того, згідно з ч. 4 ст. 218 СК України, згода дитини на усиновлення не є обов'язковою і тоді, коли вона проживає в сім'ї усиновлювачів та сприймає їх як своїх батьків.

Аналіз наведених положень свідчить, що сімейне законодавство України не встановлює чітко визначеного вікового цензу, з досягненням якого дитина набуває здатності надавати згоду на власне усиновлення. Натомість у законодавстві окремих зарубіжних держав такий вік прямо визначений. Так, у Федеративній Республіці Німеччина згода дитини на усиновлення є обов'язковою за умови досягнення нею чотирнадцятирічного віку, тоді як до цього моменту відповідне волевиявлення здійснюється її законним представником[1].

Участь дитини у судовому засіданні у справах про усиновлення зумовлюється не лише необхідністю отримання її згоди на сам факт усиновлення, а й потребою з'ясування позиції дитини щодо зміни імені. Так, ч. 1 ст. 231 СК України передбачає можливість зміни імені дитини за заявою усиновлювачів, однак за умови отримання згоди самої дитини. Водночас така згода не є обов'язковою, якщо дитина проживає в сім'ї усиновлювачів і звикла до нового імені. При цьому законодавець також не визначає конкретного віку, з якого дитина може надати згоду на зміну імені.

У доктрині сімейного права з цього питання висловлюються різні підходи. Зокрема, З. В. Ромовська обґрунтовує доцільність орієнтації на семи-

[1] Калаянов Д. П., Іванова М. М. Правове регулювання усиновлення за законодавством україни та деяких зарубіжних Україн. *Юридичний бюлетень.* 2020. Вип. 17. С. 76.

річний вік дитини, зазначаючи, що саме у цьому віці дитина вже готується до навчання або навчається у школі та є соціально ідентифікованою у своєму середовищі під певним ім'ям, що об'єктивно зумовлює необхідність її участі у вирішенні питання про його зміну[1].

Водночас слід зауважити, що визначення віку дитини, з досягненням якого вона здатна усвідомлено надати згоду на усиновлення або зміну імені, має оціночний характер. Рівень психічного та емоційного розвитку дітей істотно варіюється, унаслідок чого одна дитина може усвідомлювати відповідні правові наслідки вже у п'ятирічному віці, тоді як інша – лише після досягнення значно старшого віку. У зв'язку з цим встановлення універсального вікового критерію не відповідало б реальним потребам та інтересам дитини. Саме тому обґрунтованою є законодавча модель, відповідно до якої вирішальне значення має не формальний вік, а фактичний рівень розвитку дитини та її здатність висловити власну позицію.

Важливе місце у формуванні процесуального статусу дитини у справах щодо захисту її прав та інтересів посідають міжнародно-правові стандарти, які є складовою національної правової системи України. Ключовим міжнародним актом у цій сфері є Конвенція ООН про права дитини 1989 року, положення якої визначають основоположні принципи ставлення до дитини як до самостійного носія прав і свобод, тобто як до суб'єкта права.

Ратифікувавши Конвенцію про здійснення прав дітей 21 січня 2006 року, Україна взяла на себе міжнародно-правові зобов'язання щодо забезпечення участі дитини у справах, що стосуються її прав та інтересів. Відповідно до зазначеного міжнародного акта, дія Конвенції поширюється, зокрема, на справи щодо усиновлення дитини, встановлення опіки чи піклування, догляду за дитиною, визначення її місця проживання, позбавлення або оспорювання батьківських прав, а також на інші питання, пов'язані з правовідносинами між батьками та дитиною, включаючи питання виховання, поновлення батьківських прав і управління майном дитини[2].

Стаття 3 Конвенції про здійснення прав дітей закріплює право дитини бути поінформованою та висловлювати власну думку під час розгляду справ, що її стосуються. Водночас положення Конвенції не наділяють дитину правом надання згоди або накладення вето на судове рішення, що зумовлено широким спектром категорій справ, які охоплюються цим міжнародним документом. Разом із тим п. 6 ст. 1 зазначеної Конвенції передбачає можливість застосування державами більш сприятливих правил, спрямованих на забезпечення та реалізацію прав дитини.

---

1 Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар. Київ : ВД «Ін Юре», 2003. С. 295.

2 Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей : Закон України від 03.08.2006 р. № 69-V. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/69-16#Text

Аналогічні підходи закріплені й у праві Європейського Союзу. Зокрема, Регламент Brussels IIbis містить норму, відповідно до якої надання дитині можливості бути заслуханою, за винятком випадків, коли таке заслуховування є недоцільним з огляду на її вік або рівень зрілості, є необхідною умовою для видачі суддею сертифіката щодо рішень у справах про право доступу до дитини або її повернення (п. c) ст. 41, п. c) ст. 42)[1]. Значення цього положення підкреслюється також у преамбулі Регламенту (п. 19), де зазначено, що заслуховування думки дитини відіграє істотну роль у застосуванні відповідного правового акта, хоча він і не спрямований на зміну національних процесуальних процедур.

Особливістю справ щодо захисту прав та інтересів дитини, є наявність потенційного або реального конфлікту інтересів між дитиною та одним чи обома батьками. Додатковим ускладнюючим чинником виступає можливість впливу батьків або інших осіб на формування позиції дитини. Ці аспекти неодноразово ставали предметом аналізу Європейського суду з прав людини. Зокрема, Суд наголошує, що відповідно до ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод національні органи влади зобов'язані забезпечувати баланс між інтересами дитини та батьків, при цьому інтереси дитини, з огляду на їх особливу значущість, мають пріоритет над інтересами батьків (п. 64)[2].

З правової точки зору дитина визнається самостійним суб'єктом права, на якого поширюється весь комплекс громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини. У разі участі дитини у судовому провадженні носії батьківської відповідальності зобов'язані забезпечити належне інформування дитини у формі, що відповідає рівню її розвитку, надати їй достатній обсяг інформації для формування власної позиції, а також роз'яснити можливі наслідки висловлених побажань і судового рішення з урахуванням думки дитини[3].

Порівняльно-правовий аналіз законодавства зарубіжних держав свідчить про різноманітність підходів до закріплення права дитини на висловлення своєї думки у суді. Так, відповідно до ст. 388-1 Цивільного кодексу Франції дитина, здатна до розсудливості (discernment), має право бути вислуханою судом у будь-яких процесуальних діях, що її стосуються. Водночас заслуховування неповнолітнього не надає йому статусу сторони

---

1 Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) No 1347/2000 OJ L 338, 23.12.2003, p. 1–29 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003R2201

2 Judgment of Grand Chamber (ECHR) from 13.07.2000. Elsholz v Germany (п. 64). – Recueil des arrêts et dėcisions 2000-VIII.

3 Explanatory Report to the European Convention on the Exercise of Children's Rights. Strasbourg, 25.I.1996. Council of Europe. European Treaty Series – No. 160. URL: https://rm.coe.int/16800cb5ee

судового процесу[1]. Окремо законодавством Франції встановлено, що при усиновленні дитина, яка досягла тринадцятирічного віку, повинна надати особисту згоду на усиновлення. За законодавством Італії така згода вимагається з досягненням дитиною дванадцятирічного віку.

У Федеративній Республіці Німеччина думка дитини враховується під час судового розгляду справ про усиновлення, встановлення опіки чи піклування, з урахуванням її віку та рівня розвитку. При цьому згода дитини на усиновлення є обов'язковою з чотирнадцятирічного віку, однак суд вправі не погодитися з позицією дитини, якщо це зумовлено необхідністю забезпечення її найкращих інтересів та добробуту (§ 1746 Цивільного кодексу Німеччини (Bürgerliches Gesetzbuch, BGB))[2].

Таким чином, дитина, здатна сформулювати власну позицію, повинна бути заслухана судом у справах щодо захисту її прав та інтересів. Водночас законодавство України передбачає, що суд має право ухвалити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси (ч. 3 ст. 171 СК України). Відповідна правова позиція знайшла відображення й у практиці Верховного Суду, який у постанові від 20 березня 2019 року у справі № 363/3907/16-ц зазначив, що «згода дитини на проживання з одним із батьків не є абсолютною для суду, якщо така згода не відповідає інтересам дитини»[3]. Схожа позиція міститься у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19 червня 2024 року у справі № 372/3402/22, де суд зазначив, що заслуховування думки дитини не прирівнюється до допиту свідка (малолітнього чи неповнолітнього) відповідно до ст. ст. 230 та 232 ЦПК України, оскільки його мета полягає не у з'ясуванні обставин справи, а у фіксації суб'єктивної думки дитини, яку суд оцінює з урахуванням конкретних фактів та найкращих інтересів дитини. Також Верховний Суд зауважив, що думка дитини враховується залежно від фактичних обставин справи та найкращих інтересів дитини, які можуть не відповідати висловленій думці дитини[4].

Під час встановлення та оцінювання позиції дитини суд повинен здійснювати комплексний і всебічний аналіз конкретних обставин кожної окремої справи. Зокрема, необхідно брати до уваги вік дитини та рівень її психоемоційної зрілості, особливості взаємовідносин з кожним із батьків, можливий

---

1 Code civil de la République française : art. 388-1 // Légifrance : portail officiel du droit français. Texte en vigueur. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006427150/

2 Цивільний кодекс Німеччини (Bürgerliches Gesetzbuch): § 1746. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/__1746.htm

3 Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 20.03.2019 р. у справі №363/3907/16- ц (провадження № 61-2179св19). URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/80783093

4 Постанова Верховного Суду від 19.06.2024 р. у справі № 372/3402/22 (провадження № 61-14279св23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120065635

вплив третіх осіб, спроможність батьків створити належні умови для повноцінного розвитку дитини та проживання, а також наявність чи відсутність фактів домашнього насильства тощо. На практиці трапляються ситуації, коли дитина під час судового розгляду не здатна вільно висловити власну думку через страх або психологічний тиск. Так, наприклад, у випадках, коли «дитина в присутності одного із батьків, який позбавляється батьківських прав, не може висловити свою думку під впливом іншого з батьків, вважаємо, що в такому випадку суд має право видалити із залу судового засідання того з батьків, під впливом якого знаходиться дитина»[1]. У зв'язку з цим, за доцільне надати суду можливості застосовувати повноваження, передбачені ч. 4 ст. 232 ЦПК України, щодо видалення учасника справи із зали судового засідання не лише під час допиту малолітнього чи неповнолітнього свідка, коли виникає така потреба, а й у процесі розгляду справ, пов'язаних із захистом прав та інтересів дитини, на період заслуховування її думки незалежно від процесуально-правового статусу дитини у конкретній справі. При цьому суди зобов'язані ретельно аналізувати всі докази у їх сукупності та враховувати думку дитини, а в межах визначення її найкращих інтересів – досліджувати причини та умови формування такої думки[2].

Окрім цього, нерідко дитина, з огляду на особливості підліткового віку або інші обставини, доходить висновку, що один із батьків не поділяє та не розуміє її поглядів, унаслідок чого виявляє небажання підтримувати з ним будь-яке спілкування. З цього приводу заслуговує на увагу правова позиція Верховного Суду, викладена у постанові від 24 квітня 2019 року у справі № 331/5427/17, де зазначено, що «небажання дитини спілкуватися з одним із батьків, що призводить до зменшення або повного припинення їх зустрічей, само по собі не свідчить про ухиляння матір'ю (батьком) від виконання батьківських обов'язків, оскільки ці обставини не обумовлені її (його) волею»[3].

Водночас окремої уваги потребує правова позиція Верховного Суду, сформульована у постанові від 6 червня 2019 року у справі № 495/2106/17, відповідно до якої дитина має проживати з тим із батьків, хто забезпечив для неї більш сприятливі умови життя та розвитку[4].

Таким чином, слід наголосити, що суди мають здійснювати особливо ретельну оцінку всіх доказів у справі в їх сукупності та, враховуючи думку

[1] Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. С.227. URL: https://hdl.handle.net/11300/23333.

[2] Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. С.360. URL: https://hdl.handle.net/11300/23333.

[3] Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 24.04.2019 у справі № 331/5427/17. ЛІГА 360 : інформаційно-правова система / VERDICTUM. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/82034515?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_campaign=verdictum_text&utm_content=jl08

[4] Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 06.06.2019 р. у справі № 495/2106/17 (провадження № 61-592 св 19). URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/82264465

дитини, у контексті визначення її найкращих інтересів аналізувати підстави формування такої думки, оскільки у значній кількості випадків висловлена позиція дитини може не відповідати її об'єктивним інтересам.

У науковій літературі тривають дискусії щодо процесуального статусу дитини у цивільному судочинстві. Частина науковців вважає, що неповнолітні не можуть виступати позивачами через відсутність повної процесуальної дієздатності. Натомість інші дослідники обґрунтовують позицію, згідно з якою саме дитина є носієм спірного матеріального права та, відповідно, потенційним позивачем у справі, незалежно від того, хто фактично подає позов. Як слушно зазначає Л. А. Кондрат'єва, юридична заінтересованість у таких справах належить саме неповнолітньому, оскільки судове рішення безпосередньо впливає на його права та інтереси[1].

Цивільне процесуальне законодавство України підтверджує цей підхід, передбачаючи, що особа, в інтересах якої подано позов, набуває статусу позивача (ч. 5 ст. 56 ЦПК України). Відтак у справах щодо захисту прав та інтересів дитини саме дитина визнається учасником справи та наділяється відповідним процесуальним статусом: позивача – у позовному провадженні, заявника – у справах наказного та окремого провадження, а в окремих випадках – відповідача.

На підставі проведеного аналізу можна виокремити такі ключові властивості правового статусу дитини у цивільному судочинстві щодо захисту її прав та інтересів: правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття (ч. 1 ст. 6 СК України); дитина не наділена повною цивільною процесуальною дієздатністю, однак з чотирнадцяти років може особисто звертатися до суду у випадках, передбачених законом; у справах щодо захисту прав та інтересів дитини позов подається в її інтересах, у зв'язку з чим вона наділяється процесуальним статусом позивача або заявника; захист прав дитини в суді здійснюється законними представниками або іншими уповноваженими законом суб'єктами, які мають відповідний процесуальний статус; окрім загальних процесуальних прав, дитина наділена спеціальними гарантіями, зокрема правом на висловлення власної думки під час судового розгляду[2].

---

[1] Кондрат'єва Л. А. Процесуально-правове становище неповнолітніх у справах про позбавлення батьківських прав. *Науковий вісник Чернівецького університету.* 2004. Вип. 212 Правознавство. С. 72–73.

[2] Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. С.108-109. URL: https://hdl.handle.net/11300/23333.

3. Міжнародний механізм захисту прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві

Держава, яка декларує визнання прав і свобод людини, одночасно приймає на себе низку чітко визначених зобов'язань, спрямованих на формування сприятливих умов для їх повноцінного та ефективного забезпечення. Зокрема, йдеться про обов'язок надавати громадянам реальні та дієві можливості для практичного здійснення належних їм прав і свобод, забезпечувати охорону прав і свобод особи від можливих протиправних посягань, а також здійснювати їх захист у разі незаконного порушення чи обмеження[1].

У юридичній доктрині поняття «механізм», як зазначають науковці, здебільшого використовується в абстрактному значенні, однак при цьому ним позначають систему взаємопов'язаних елементів, функціонування яких забезпечує перебіг певних процесів. Якщо розглядати механізм забезпечення прав дитини, то до його структурних складових належать норми права, що регулюють правовідносини у сфері охорони дитинства та гарантування прав дітей, суб'єкти, уповноважені здійснювати захист прав дітей, а також самі діти як особлива категорія суб'єктів, що потребують підвищеного рівня правового захисту[2].

Поняття «міжнародний механізм захисту прав та інтересів дитини» доцільно розуміти як цілісну систему міжнародних органів і організацій, діяльність яких спрямована на реалізацію міжнародних стандартів у сфері захисту прав та законних інтересів дитини або на їх поновлення у випадках порушення. Розвиток відповідних міжнародних стандартів, а також зростання ролі міжнародних механізмів у процесі їх забезпечення свідчать про формування на сучасному етапі права дитини на міжнародний захист.

Н. С. Наулік звертав увагу на те, що у переважній більшості демократичних держав ключову основу механізму захисту прав людини становить судова система[3]. На міжнародному рівні таким судовим органом є Європейський суд з прав людини, який функціонує як міжнародний суд у межах системи контролю за виконанням державами-учасницями положень Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Н. П. Павлик зазначає, що Європейський суд з прав людини (European Court of Human Rights, ECHR) є складовою механізму захисту прав людини в державах, які ратифікували Конвенцію. Водночас він виступає соціальним інститутом, призначеним забезпечувати дотримання її основоположних

---

1 Волинка К. Г. Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти. *Право України.* 2000. № 11. С. 31–36.

2 Кулик Т. О. Зима Н. Ф. Механізм забезпечення прав дітей в Україні: проблеми суб'єктного складу. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2020. № 2 (115). С. 95.

3 Наулік Н. С. Український омбудсман – елемент конституційно правового механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2005. № 1. С. 109–115.

положень, а також міжнародним судовим органом, що розглядає заяви фізичних і юридичних осіб, а також окремих держав щодо порушення невід'ємних прав і свобод людини[1].

Р. Д. Ляшенко та М. М. Добровінський наголошують, що рішення Європейського суду з прав людини мають значення офіційного тлумачення Конвенції. Нові принципи й методи інтерпретації Конвенції, сформовані як наслідок якісного розвитку міжнародного та конституційного права західних демократичних держав, створюють можливості для перегляду спрощених підходів до тлумачення норм про права людини і громадянина в національній правовій системі України[2].

У 2003 році Комітет ООН з прав дитини у Загальному коментарі № 5 (General comment № 5 (2003). General measures of implementation of the Convention on the Rights of the Child; CRC/GC/2003/5) наголосив, що для надання правам реального змісту необхідним є існування доступних та ефективних засобів правового захисту, здатних забезпечити відшкодування шкоди, заподіяної порушенням прав. Додаткову увагу до проблематики правосуддя, орієнтованого на потреби дітей, було привернуто під час обговорень у Раді ООН з прав людини у 2014 році, за результатами яких було ухвалено категоричне рішення про те, що кожна дитина, чиї права були порушені, повинна мати ефективний засіб правового захисту[3].

Необхідно підкреслити, що доступ до правосуддя є невід'ємним правом кожної людини, включно з дитиною. Реалізація та захист прав дітей неможливі без наявності як способів здійснення цих прав, так і належного механізму їх правового захисту. Доступ дітей до правосуддя означає, що самі діти або особи, які діють в їхніх інтересах, повинні мати реальну можливість звертатися до правової системи та покладатися на неї з метою захисту прав і законних інтересів дитини. Водночас правова система зобов'язана забезпечувати дітям різноманітні засоби оперативного, ефективного та пропорційного захисту їхніх прав і інтересів, спрямовані як на запобігання порушенням, так і на вирішення відповідних правових спорів.

У процесі дослідження механізму захисту сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини слід враховувати, що Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до

---

1 Павлик Н. П. Механізми захисту прав людини = Mechanisms for Protecting Human Rights // Енциклопедія прав людини : соціальнопедагогічний аспект : колективна монографія / за заг. ред. проф. Н. А. Сейко ; відп. ред. Н. П. Павлик. Житомир : Волинь, 2014. С.106-107.

2 Ляшенко Р. Д., Добровінський М. М. Тлумачення Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод у світлі сучасних концепцій праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2020. №3. С. 363–364.

3 Rights of the child: access to justice for children. The Human Rights Council. United Nations. General Assembly . A/HRC/25/L.10, 25 March 2014. Unit Nations Human Rights: website. https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/25/L.10

Конвенції» держава повністю визнала обов'язковість юрисдикції Європейського суду з прав людини з усіх питань, що стосуються тлумачення та застосування Конвенції (ст. 32 Закону). Обов'язковий характер рішень Суду та необхідність їх виконання закріплено у ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Відповідно до ст. 9 Конституції України положення вказаної Конвенції є складовою частиною національного законодавства України, що надає їй статус джерела правового регулювання та правозастосування у внутрішній правовій системі держави[1].

Відповідно до ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року суди при розгляді справ зобов'язані застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Суду як джерело права[2].

У юридичній літературі зазначається, що застосування практики Європейського суду з прав людини в Україні ґрунтується на принципі пріоритетності Європейської конвенції над нормами національного законодавства, а також на презумпції відповідності положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Конституції України[3]. С. П. Головатий підкреслює, що ратифікація Україною Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод сформувала якісно нову правову ситуацію у сфері захисту прав людини. Перед правниками постало завдання, з одного боку, не відступати від положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а з іншого – спиратися у своїй діяльності на практику Європейського суду з прав людини щодо розгляду справ про порушення відповідних прав[4].

Цю позицію поділяють й інші дослідники, які наголошують, що формальне приєднання до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є лише початковим етапом, тоді як проблемним залишається питання її реального застосування на практиці. Нерідко між задекларованими нормами та фактичним їх виконанням виникають розбіжності. Оскільки рішення Європейського суду з прав людини визнаються джерелом права і виконують базову правотворчу функцію, вони реалізуються через національну правозастосовну практику. Основними функціями рішень Європейського суду з прав людини для національного законодавства та судової системи є вдоско-

---

1 Кисельова Л. В. Рішення європейського суду з прав людини, Конституційного суду України та Верховного суду України у системі права України: застосування та виконання. *Вісник академії адвокатури України*. 2013. № 2(27). С. 157.

2 Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. База даних «Законодавство України» / https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#top

3 Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / за заг. ред. О. В. Сердюка, І. В. Яковюка. Харків : Право, 2017. С.60.

4 Головатий С. Нові можливості щодо захисту прав людини в Україні. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 1999. № 1. С. 11.

налення законодавчої бази, забезпечення взаємозв'язку між теорією і практикою, офіційне тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї, а також аналіз і узагальнення накопиченого правового досвіду[1].

На думку Н. Є. Блажівської, процес застосування українськими судами практики Європейського суду з прав людини ґрунтується на трьох ключових елементах: відстеженні рішень Європейського суду з прав людини, їх перекладі та безпосередньому застосуванні у національному судочинстві. Саме з цими етапами пов'язані основні труднощі, зокрема відсутність системного моніторингу практики Суду. Авторка припускає, що в межах нового Верховного Суду доцільним є створення спеціалізованого структурного підрозділу, який би на регулярній основі здійснював аналіз практики Європейського суду з прав людини у розрізі конкретних категорій справ[2].

У наукових джерелах також звертається увага на те, що зниження рівня довіри громадян до національної судової системи через її неефективність спричинило активізацію звернень до міжнародних судових інституцій. Як наслідок, Україна продовжує посідати одне з провідних місць серед держав-членів Ради Європи за кількістю звернень громадян до Європейського суду з прав людини з метою захисту своїх прав[3]. Водночас науковці обґрунтовано зауважують, що універсального механізму застосування практики Європейського суду з прав людини судами, як в Україні, так і в інших державах, не існує[4].

На переконання О. А. Беляневича, держави-учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зобов'язані враховувати не лише ті рішення Європейського суду з прав людини, які були ухвалені стосовно конкретної держави, але й судові рішення, винесені щодо інших держав. Інакше кажучи, навіть ті країни, які не виступали стороною у відповідній справі, повинні отримувати належні правові уроки з практики Суду, оскільки такі рішення дозволяють запобігати аналогічним порушенням у майбутньому та своєчасно вносити зміни до власної правової системи й правозастосовної практики[5].

---

1 Андрусів У. Б., Верба-Сидор О. Б., Верхола Ю. В. та ін. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ : навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С.74

2 Блажівська Н. Судді мають стежити за практикою ЄСПЛ комплексно, а не лише за рішеннями щодо України. 14 червня 2017 р. URL: https://taxlink.ua/ua/news/n-blazivska-suddi-majut-steziti-za-praktikoju-spl-komplek sno-a-ne-lishe-za-rishennjami-shhodo-ukraini.htm

3 The European court of humen rights: in fakts & figures 2013. URL: https://www.echr.coe.int/documents/facts_figures_2013_eng.pdf

4 Андрусів У. Б., Верба-Сидор О. Б., Верхола Ю. В. та ін. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ : навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С.84

5 Беляневич О. А. Про застосування практики Європейського суду з прав людини. Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Сер. Юридичні науки. 2009. № 81. С. 32–38.

Таким чином, для фізичних та юридичних осіб в Україні були сформовані додаткові гарантії захисту їхніх основоположних прав, свобод і законних інтересів. На думку Е. Л. Трегубова, зазначені гарантії отримали своє закріплення через загальносвітове визнання міжнародних договорів у сфері прав людини, а також через створення спеціалізованих органів, уповноважених здійснювати контроль за дотриманням основних прав і свобод людини[1]. Одним із таких органів є Європейський суд з прав людини – міжнародна судова інституція, створена з метою забезпечення виконання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї державами-учасницями, які її ратифікували. Основним завданням Суду є перевірка дотримання державами прав і гарантій їх забезпечення, передбачених Конвенцією.

Захист прав дітей є одним із пріоритетних завдань сучасної держави, оскільки діти визнаються найбільш уразливою категорією населення з огляду на їх фізичну, психологічну та соціальну незрілість. Визначальну роль у механізмі захисту прав дитини відіграє судова форма захисту. Відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України кожному гарантується право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна.

Аналогічне положення міститься у п. 1 ст. 35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з яким суд може приймати заяву до розгляду лише за умови попереднього вичерпання всіх національних засобів правового захисту відповідно до загальновизнаних принципів міжнародного права та за умови подання заяви протягом встановленого строку після ухвалення остаточного рішення на національному рівні[2]. Це, у свою чергу, означає, що первинний обов'язок щодо забезпечення захисту прав та інтересів дитини покладається саме на національні суди, тоді як Європейський суд з прав людини здійснює перевірку того, чи допустила держава порушення прав дитини своїми рішеннями або діями.

Водночас вимога щодо обов'язкового вичерпання національних засобів правового захисту сприяє постійному вдосконаленню національного законодавства та правозахисних механізмів кожної держави, орієнтованих на ефективний захист прав та законних інтересів дитини.

---

[1] Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини. Форум права. 2010. № 1. С. 358. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10telzpl.pdf

[2] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : конвенція Ради Європи 383 від 4 листопада 1950 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

У наукових дослідженнях наголошується, що виконання державами взятих на себе міжнародних зобов'язань неможливе без створення постійно діючих та незалежних механізмів захисту прав дитини[1].

Міжнародний захист прав дитини розглядається як сукупність міжнародно-правових принципів і норм, які регулюють співробітництво держав у сфері забезпечення захисту прав дітей. З огляду на фізичну та розумову незрілість дитина потребує особливих прав та додаткових гарантій захисту. Нижчий соціальний статус дітей порівняно з дорослими зумовлює спрямованість міжнародного захисту прав дитини на забезпечення рівних прав і можливостей для дітей і дорослих[2].

Можливість звернення громадян України до Європейського суду з прав людини виникла з моменту приєднання держави до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Конвенція надає дітям право подавати заяви до Європейського суду з прав людини як самостійно, так і через законних представників після використання всіх національних засобів правового захисту. При цьому Конвенція не містить положень щодо мінімального віку дитини, з якого вона може звертатися до суду. Показовим у цьому контексті є рішення у справі *T. and V. v. the United Kingdom* від 16 грудня 1999 року, в якій заявниками були визнані діти віком десяти років[3].

Звернення до Європейського суду з прав людини не потребує попереднього повідомлення національних органів влади або отримання їх згоди. Судочинство Європейського суду з прав людини істотно відрізняється від процедури розгляду справ у національних судах і складається з кількох послідовних стадій: встановлення прийнятності заяви; можливе врегулювання спору на рівні держави-відповідача; розгляд справи по суті; виконання рішення, ухваленого судом.

Предметом звернення до Європейського суду з прав людини відповідно до ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод можуть бути виключно ті права і свободи, які гарантовані положеннями Конвенції або протоколів до неї. При цьому заява може бути подана лише безпосередньо особою, яка вважає себе потерпілою від порушення. У випадку подання скарги кількома заявниками кожен з них зобов'язаний обґрунтувати власні індивідуальні вимоги та довести факт порушення саме його прав.

Згідно з Протоколом № 15 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який набрав чинності 1 лютого 2022 року, строк звернення до Європейського суду з прав людини становить чотири місяці з дня ухва-

---

1 Кайтанський О. С., Бориченко К. В. Юридичні гарантії права дітей і сімей з дітьми на соціальний захист за актами ЄС та Ради Європи. Право та інновації. 2016. № 3 (15). С. 104.

2 Мамич О. В. Конвенція ради Європи «про здійснення прав дітей» 1996 р. та виконання її положень в Україні. Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 64. С. 44.

3 Справа Т. та В. проти Об'єднаного Королівства (T. and V. v. United Kingdom) від 16.12.1999 року. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL :https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_028#Text

лення остаточного рішення на національному рівні. Зазначене правило застосовується до тих заяв, у яких остаточне рішення було винесене 1 лютого 2022 року або пізніше. До внесення відповідних змін строк звернення до Європейського суду з прав людини складав шість місяців з моменту остаточного вирішення справи компетентним державним органом. Водночас предметом оскарження можуть бути лише ті порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які мали місце після дати її ратифікації відповідною державою. Обов'язковою умовою прийнятності заяви є попереднє застосування заявником усіх національних засобів правового захисту.

Європейський суд з прав людини не виступає вищою судовою інстанцією щодо судової системи держави-учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У зв'язку з цим він не уповноважений скасовувати рішення національних судів або надавати обов'язкові розпорядження щодо вжиття заходів, які мають безпосередні юридичні наслідки. Завдання Європейського суду з прав людини полягає у розгляді конкретних заяв з метою встановлення факту наявності або відсутності порушення положень Конвенції під час здійснення державними органами захисту прав та законних інтересів дитини. У разі встановлення порушення Європейського суду з прав людини має право присудити потерпілій стороні справедливу сатисфакцію.

Відповідно до п. 2 ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод остаточне рішення Європейського суду з прав людини надсилається Комітету міністрів Ради Європи, який здійснює нагляд за його виконанням. Таким чином, ухвалене Європейським судом з прав людини рішення породжує для держави-відповідача низку юридичних зобов'язань. У свою чергу держави-учасниці зобов'язані забезпечити належну трансформацію власних правових систем з метою створення реальних можливостей для перегляду та поновлення проваджень у справах у зв'язку з рішеннями Європейського суду з прав людини.

У юридичній літературі зазначається, що рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими для держав-учасниць, які виступали відповідачами у відповідній справі, тоді як для інших держав вони слугують орієнтиром і правовим стандартом при оцінці відповідності національного законодавства праву Ради Європи. Доволі часто такі рішення стимулюють держави, які навіть не були сторонами у конкретному судовому провадженні, до вдосконалення власного законодавства та коригування правозастосовної практики. Саме на підставі рішень Європейського суду з прав людини держави-учасниці здійснювали й продовжують здійснювати реформи у сфері діяльності органів державного управління, судової системи, законодавчого регулювання, а також перегляд підходів до вирішення низки суспільно значущих проблем[1].

[1] Шалінська І. В. Акти м'якого права: поняття та значення у міжнародному правопорядку. Соціологія права. 2011. № 2. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39605/17 Shalinska.pdf?sequence=1

Аналізуючи структуру рішень Європейського суду з прав людини, І. В. Караман зазначає, що такі рішення мають специфічну побудову, яка істотно відрізняється від структури нормативно-правових актів та судових рішень національних судів. Науковець виділяє два основні види рішень Європейського суду з прав людини: по-перше, рішення, якими встановлюється факт наявності або відсутності порушення відповідної статті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод чи протоколів до неї, а також додаткові рішення щодо справедливої сатисфакції, якщо це питання не було вирішено в основному рішенні; по-друге, ухвали щодо прийнятності заяв або виключення справ із реєстру Суду. Дослідник також деталізує основні елементи та атрибути рішень Європейського суду з прав людини, до яких відносить титульну сторінку із зазначенням органу, що ухвалив рішення, назви справи та виду рішення; перелік суддів, які брали участь у розгляді справи, і дати проведення слухань; розділ «Процедура», що містить інформацію про номер і дату подання заяви, дані про заявника та стислий виклад скарг; розділ «Факти», який включає опис обставин справи та виклад відповідного національного і міжнародного права та практики; розділ «Право» (мотивувальну частину), де аналізується прийнятність заяви, суть скарг і питання порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; резолютивну частину з висновками Суду; підписи суддів і, за наявності, окремі думки суддів[1].

Дослідження положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод дає підстави стверджувати, що вона не містить спеціальних норм, які б безпосередньо регламентували захист прав та інтересів дитини. Водночас слід наголосити, що дитина визнається суб'єктом міжнародного права, у зв'язку з чим окремі положення Конвенції можуть і повинні застосовуватися під час захисту прав та законних інтересів дітей[2].

У цьому контексті С. І. Клім зазначає, що аналіз Європейської конвенції свідчить про існування певної дихотомії між публічними (процесуальними) та приватними (матеріальними, зокрема сімейними) правами при вирішенні питань, що стосуються малолітніх і неповнолітніх осіб[3].

На думку О. В. Мамич, дитина в межах своєї цивільної дієздатності наділена тими самими правами, що й будь-яка повнолітня особа. У ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачено, що заявником може бути «будь-яка фізична особа», яка вважає себе жертвою

---

1 Караман І. В., Козіна В. В. Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини та індивідуальні заяви: перше знайомство. 3-тє вид., змін. та допов. Харків : Фактор, 2017. С.55.

2 Волкова Н. В. Міжнародно-правовий захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. Jurnalul Juridic National: teorie si practica. 2018. № 1 (29). С. 84-87.

3 Клім С. І. Процесуальні права дитини в контексті рішень Європейського суду з прав людини. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : «Юридичні науки». 2014. Вип. 6-1, Т. 1. С. 204.

порушення прав, гарантованих Конвенцією, що свідчить про поширення дії цієї норми також на неповнолітніх осіб[1].

Отже, у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кількість положень, що безпосередньо регулюють захист прав та інтересів дітей, є відносно незначною. Проте всі норми вищенаведеної Конвенції можуть застосовуватися до дитини як до повноправного суб'єкта права. Як сама Конвенція, так і сформована практика Європейського суду з прав людини виходять з того, що заявником може бути будь-яка особа, яка перебуває під юрисдикцією Європейського суду з прав людини, у тому числі й дитина.

Попри це, як слушно зауважує Л. М. Токарчук, Європейським судом з прав людини ухвалено значну кількість рішень, що стосуються прав та законних інтересів дітей і мають істотне значення для вирішення спорів щодо повернення дитини в сім'ю, усиновлення, встановлення опіки та піклування тощо. У переважній більшості таких справ ідеться про порушення ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя[2].

Система нормативних приписів Ради Європи у сфері захисту прав дитини ґрунтується на чотирьох базових принципах, а саме: захисті дитинства, запобіганні насильству, притягненні винних осіб до відповідальності за вчинення насильства та обов'язковому врахуванні думки дитини. Конвенція Ради Європи про здійснення прав дітей передбачає конкретні заходи, спрямовані на забезпечення реалізації прав дітей, зокрема інформування дітей про питання опіки, житлові умови, право батьків на спілкування з дитиною, усиновлення, а також захист від жорстокого чи принизливого поводження[3].

У процесі застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при захисті прав та інтересів дитини особливу увагу слід звернути на ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до якої кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, що вирішує спір щодо його цивільних прав та обов'язків. Зазначене положення підлягає застосуванню й щодо неповнолітніх осіб, оскільки діти так само мають право на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку.

Частина перша ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплює право кожної особи на повагу до її приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції. Аналіз практики Європейського суду з

---

1 Мамич О. В. Конвенція ради Європи «про здійснення прав дітей» 1996 р. та виконання її положень в Україні. Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 64. С. 40.

2 Токарчук Л. М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї : дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. С.381-382.

3 Children's rights. Council of Europe: website. URL : https://www.coe.int/en/web/commissioner/thematic-work/children-rights

прав людини дає підстави стверджувати, що саме на заявника покладається обов'язок чітко визначити право, яке, на його думку, було порушене, а також довести, що таке право підпадає під сферу дії ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Показовою у цьому аспекті є справа «E. B. проти Франції» (E. B. v. France) від 22 січня 2008 року, у якій заявниці вдалося переконати більшість суддів у тому, що відмова національних органів у підтвердженні її придатності до усиновлення становила втручання саме у її приватне життя, а не порушення права на усиновлення чи створення сім'ї як такого, що не гарантується Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод[1]. Суд зазначив, що втручання у вигляді прослуховування телефонних розмов та перехоплення кореспонденції також підпадає під сферу дії ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як порушення приватного та сімейного життя і таємниці кореспонденції.

Для забезпечення захисту порушених прав у межах ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод скарга повинна стосуватися одного або кількох із чотирьох аспектів, гарантованих цією статтею, а саме: приватного життя, сімейного життя, недоторканності житла або кореспонденції. Значення кожного з цих аспектів визначається залежно від конкретних обставин справи, а самі сфери не є взаємовиключними, оскільки одне діяння може одночасно зачіпати кілька з них. При цьому Європейський суд з прав людини надає цим поняттям автономного тлумачення.

Аналізуючи практику Європейського суду з прав людини щодо тлумачення поняття «сімейне життя», слід зазначити, що він підходить до цього поняття з позицій фактичних сімейних зв'язків, а не виключно формально-юридичних критеріїв. Наявність «сімейного життя» визначається з урахуванням реальності та інтенсивності взаємин між особами, незалежно від того, чи перебувають вони у зареєстрованому шлюбі.

Так, у справі *X, Y and Z v. the United Kingdom* від 22 квітня 1997 року Європейський суд з прав людини визнав існування сімейного життя між трансгендерною особою, її партнеркою та дитиною, яка була зачатою за допомогою донорської інсемінації. Європейський суд з прав людини наголосив, що відсутність біологічного зв'язку або традиційної моделі сім'ї не виключає наявності сімейного життя у розумінні ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод[2].

У справі *Johnston and Others v. Ireland* від 18 грудня 1986 року Європейський суд з прав людини зазначив, що поняття сімейного життя може охо-

---

1 Case of E. B. v. France (Application № 43546/02). Judgment. Strasbourg. 22 January 2008. Court of Human Rights : website. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84571

2 Case of X, Y and Z v. The United Kingdom (Application № 21830/93). Judgment. Strasbourg. 22 April 1997. Court of Human Rights: website. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:[%22document%22],%22 itemid%22 :[%22001-58032%22]}

плювати й стабільні позашлюбні стосунки, за умови їх тривалості та наявності спільного побуту. Водночас Європейського суду з прав людини звернув увагу на те, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не покладає на держави обов'язку визнавати будь-яку форму співжиття як сім'ю у формально-правовому сенсі[1].

Подібної правової позиції Європейський суд з прав людини дотримувався і у справі *Keegan v. Ireland* від 26 травня 1994 року, де було встановлено, що біологічний батько, який мав тісні стосунки з матір'ю дитини до її народження та виявляв реальний намір брати участь у вихованні дитини, користується захистом ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд визнав, що сімейне життя може виникати ще до народження дитини за наявності фактичних сімейних зв'язків між батьками[2].

У справі «Беррехаб проти Нідерландів» (Berrehab v. the Netherlands)[3] Європейський суд з прав людини зазначив, що дитина, народжена у шлюбі, автоматично є частиною цього «сімейного» осередку з моменту і з самого факту свого народження. Існування або відсутність «сімейного життя» у значенні статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – це питання факту, залежить від реального існування на практиці тісних особистих зв'язків, наприклад, очевидного інтересу та відданості батька дитині як до народження, так і після нього, як це визначено у справі «L. проти Нідерландів» (L.v. the Netherlands)[4]. Якщо існування сімейних зв'язків з дитиною встановлено, то держава має діяти так, щоб сприяти розвитку цих зв'язків і надати правові гарантії, які роблять можливу інтеграцію дитини в сім'ю відразу ж з моменту народження або в найкоротший термін після народження (Справа «Кроон та інші проти Нідерландів» (Kroon and Others v. the Netherlands)[5].

Хоча ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не містить прямо виражених процесуальних вимог, процес прийняття рішення, що призводить до заходів втручання, має бути справедливим

---

1 Case of Johnston and Others v. Ireland (Application № 9697/82). Judgment. Strasbourg. 18 December 1986, §§ 50, 52 Court of Human Rights : website. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57508%22]}

2 Case of Keegan v. Ireland (Application no. 16969/90). Judgment. Strasbourg . 26 May 1994. Court of Human Rights : website. URL : http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57881

3 Case of Berrehab v. the Netherlands (Application№ 10730/84). Judgment. Strasbourg. 21 June 1988. Court of Human Rights : website. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57438%22]}

4 Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 25.03.2020 р. у справі № 341/793/17 (провадження № 61-42727св18). URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/88461111

5 Case of Kroon and Others v. the Netherlands (Application № 18535/91). Judgment. Strasbourg. 27 October 1994. Court of Human Rights : website. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57904%22]}

та забезпечувати належну повагу інтересів, гарантованих цією статтею, зокрема щодо дітей, які передаються під опіку (Справи «W. проти Великобританії» (W. v. the United Kingdom)[1], «Макмайкл проти Великобританії» (McMichael v. the United Kingdom)[2]. Крім того, як зазначив Європейський суд з прав людини, у справі «Макреді проти Чеської Республіки» (Macready v. the Czech Republic)[3], де тривалість розгляду суттєво впливає на сімейне життя заявника, потрібний суворіший підхід, а засіб правового захисту, передбачений у національному законодавстві, має бути і превентивним, і компенсаторним.

Відносини, за яких батько і дитина взаємно можуть спілкуватися один з одним, утворюють основний елемент сімейного життя у значенні статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (навіть якщо відносини між батьками припинилися), та внутрішні заходи держави, які перешкоджають такому взаємному спілкуванню, рівносильні втручанню у здійснення права, захищеного ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Справа «Зориця Йованович проти Сербії» (Zorica Jovanović v. Serbia)[4].

Європейський суд з прав людини зазначив, що усиновлення може становити сімейне життя навіть за відсутності спільного проживання або реальних зв'язків між прийомною дитиною та прийомними батьками (Справа «Піні та інші проти Румунії» (Pini and Others v. Romania)[5].

Водночас положення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, взятої окремо, не гарантують жодного права на створення сім'ї, ні права на усиновлення дитини (Справа «E. B. проти Франції» (E. B. v. France)[6]. Крім того, держава не може визнати усиновленням усі форми піклування, наприклад, «кафала» (Справа «Харрудж проти Франції» (Harroudj v. France)[7].

---

1 Case of W. v. the United Kingdom (Application № 9749/82). Judgment. Strasbourg. 8 July 1987. Court of Human Rights : website. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57600

2 Case of McMichael v. the United Kingdom (Application № 16424/90). Judgment. Strasbourg. 24 February 1995. Court of Human Rights : website. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57923

3 Case of Macready v. the Czech Republic (Application №№ 4824/06 and 15512/08). Judgment. Strasbourg. 22 April 2010. Court of Human Rights : website. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98419

4 Case of Zorica Jovanović v. Serbia (Application № 21794/08). Judgment. Strasbourg. 26 March 2013. Court of Human Rights : website. URL : https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-7508

5 Case of Pini and Others v. Romania (Application №№ 78028/01 and 78030/01). Judgment. Strasbourg. 22 June 2004. Final. 22/09/2004. Court of Human Rights : website. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61837

6 Case of E. B. v. France (Application № 43546/02). Judgment. Strasbourg. 22 January 2008. Court of Human Rights : website. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84571

7 Case of Harroudj v. France (Application № 43631/09). Judgment. Strasbourg. 28 May 2013. Final. 28/08/2013. Court of Human Rights : website. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113819

Європейський суд з прав людини також пояснив, що хоча право на усиновлення, як таке, відсутнє серед прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, відносини між прийомним батьком та прийомною дитиною, як правило, мають той самий характер, як і сімейні відносини, захищені ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Справи «X. проти Франції» (X. v. France)[1], «Курочкін проти України» (Kurochkin v. Ukraine)[2]. Разом з тим ст. 8 зазначеної Конвенції не передбачаються зобов'язання щодо поширення дії права усиновлення на другого з пари, яка не одружена (Справа «X та інші проти Австрії» (X and Others v. Austria)[3].

Таким чином, процесуальні гарантії у справах щодо захисту прав та інтересів дитини мають самостійне значення і тісно пов'язані з матеріальними правами, гарантованими ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Недотримання вимог справедливого судового розгляду може саме по собі становити підставу для визнання порушення Конвенції, незалежно від результату розгляду справи по суті.

Узагальнюючи практику Європейського суду з прав людини, слід констатувати, що ефективний захист прав дитини можливий лише за умови комплексного підходу, який поєднує матеріальні гарантії поваги до сімейного життя з високими стандартами процесуальної справедливості. Саме такий підхід забезпечує реальне, а не формальне дотримання принципу найкращих інтересів дитини у національному судочинстві.

З огляду на викладене вище можна дійти висновку, що охорона прав і законних інтересів дитини на міжнародному рівні реалізується у різноманітних формах шляхом формування та функціонування відповідних правових механізмів. Одним із таких механізмів є звернення до Європейського суду з прав людини, який забезпечує захист прав та інтересів дитини у випадках порушення національними судами вимог ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зазначена норма гарантує кожному право на справедливий, публічний і своєчасний розгляд справи незалежним та неупередженим судом, створеним відповідно до закону, який вирішує спір щодо цивільних прав і обов'язків особи. Крім того, Європейський суд з прав людини розглядає справи, пов'язані з порушенням ч. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якою закріплено право кожного на повагу до приватного та сімейного життя, житла і кореспонденції та ін. норми зазначеної Конвенції. Водночас Євро-

[1] Case of X. v. France , № 9993/82 (Application 5 жовтня 1982 р., DR 31. Court of Human Rights : website. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111938

[2] Case of Kurochkin v. Ukraine (Application № 42276/08). Judgment. Strasbourg. 20 May 2010. Final. 20/08/2010. Court of Human Rights : website. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98825

[3] Case of X and Others v. Austria (Application № 19010/07). Judgment. Strasbourg. 19 February 2013. Court of Human Rights : website. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116735

пейський суд з прав людини здійснює контроль за дотриманням державами-учасницями прав та гарантій їх реалізації, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, навіть за відсутності у її положеннях прямих норм, що безпосередньо регламентують захист прав та інтересів дитини[1].

Висновки

Проведений комплексний аналіз міжнародно-правових та національних механізмів участі дитини та захисту її прав і законних інтересів у цивільному судочинстві свідчить про беззаперечну фундаментальність принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Цей принцип є пріоритетним критерієм при прийнятті рішень щодо захисту прав та інтересів дитини як у національному, так і у міжнародному правовому просторі, визначаючи необхідність динамічного та індивідуалізованого підходу до оцінки конкретної ситуації. Його реалізація передбачає комплексне врахування фізичного, психічного та соціального розвитку дитини, її віку, стану здоров'я, рівня зрілості, думки, а також обставин сімейного та соціального середовища тощо. Незважаючи на відсутність єдиного визначення змісту принципу «найкращі інтереси дитини» у правовій доктрині, судова практика та міжнародні стандарти одностайно підкреслюють пріоритет інтересів дитини над інтересами батьків або третіх осіб у випадку конфлікту.

На національному рівні принцип найкращих інтересів дитини реалізується через систему законодавчих норм, а також через процесуальні гарантії участі дитини у цивільному судочинстві, що забезпечують можливість висловлення власної думки та вплив на ухвалення рішень, які безпосередньо стосуються її благополуччя та безпеки. Водночас ефективний міжнародний захист прав дитини забезпечується Європейським судом з прав людини, який здійснює контроль за дотриманням державами стандартів справедливого судового розгляду та поваги до приватного і сімейного життя, що має вирішальне значення для захисту інтересів дітей. Практика Європейського суду з прав людини підтверджує, що дитина визнається повноправним суб'єктом права, а існування сімейних зв'язків визначається не лише формально-юридичними критеріями, а й фактичними взаєминами між членами сім'ї, що дозволяє застосовувати принцип найкращих інтересів у широкому та адаптивному контексті.

---

[1] Волкова Н. В. Міжнародно-правовий захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica.* 2018. № 1 (29). С.86. С. 84-87.

Важливим елементом забезпечення міжнародного захисту є принцип субсидіарності, що передбачає попереднє вичерпання національних засобів правового захисту та сприяє вдосконаленню національних механізмів захисту прав дитини. Рішення Європейського суду з прав людини виконують не лише квазісудову, а й правотворчу функцію, впливаючи на розвиток національного законодавства та правозастосовної практики, що дозволяє забезпечити гармонізацію внутрішніх норм із міжнародними стандартами. Таким чином, реальний захист прав та інтересів дитини можливий лише за умови комплексного застосування матеріальних і процесуальних гарантій, інтеграції практики Європейського суду з прав людини у національне судочинство та невідступного дотримання принципу найкращих інтересів дитини. Такий підхід забезпечує створення правових умов для всебічного розвитку дитини, мінімізації ризиків порушення її прав та ефективного функціонування цивільного судочинства у справах, пов'язаних із правами та законними інтересами дітей.

Анотація

У дослідженні здійснено комплексний науково-правовий аналіз процесуальних гарантій участі дитини у цивільному судочинстві України крізь призму національного законодавства та європейських стандартів. Досліджено понятійно-категоріальний апарат «дитина», «особа», «правовий статус» і «процесуальна правосуб'єктність», розкрито особливості цивільної процесуальної правоздатності та дієздатності дитини. Проаналізовано законодавство України щодо права дитини на звернення до суду, участь у розгляді справ і висловлення власної думки у судовому засіданні, а також практику Верховного Суду та Європейського суду з прав людини. Обґрунтовано необхідність удосконалення національного законодавства з метою забезпечення ефективної реалізації права дитини бути заслуханою та захисту її найкращих інтересів у цивільному судочинстві. Проаналізовано доктринальні підходи до розуміння змісту найкращих інтересів дитини та національне законодавство України. Обґрунтовано необхідність індивідуалізованої оцінки найкращих інтересів дитини з урахуванням загальних і спеціальних критеріїв залежно від категорії справи та особливостей дитини. Досліджено міжнародний механізм захисту прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві з акцентом на роль Європейського суду з прав людини як ключової інституції міжнародного судового захисту. Проаналізовано зміст і структуру міжнародно-правових гарантій доступу дитини до правосуддя, особливості застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини у справах, що стосуються захисту прав та інтересів дитини.

Ключові слова: *правовий статус дитини, учасник справи, принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, цивільне судочинство, розгляд справи, рішення суду, доступ до правосуддя, міжнародний механізм захисту, європейські стандарти, судова практика, Європейський суд з прав людини, виконання рішень.*

Keywords: *legal status of the child, participant in the case, principle of ensuring the best interests of the child, civil proceedings, consideration of the case, court decision, access to justice, international protection mechanism, European standards, case law, European Court of Human Rights, execution of decisions.*

Розділ 4

ГРОМАДСЬКІ ЦЕНТРИ ПРАВОСУДДЯ У МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ: МІЖНАРОДНИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Бут Ілля Олександрович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID:0000-0001-7887-3504
DOI

Вступ
1. Іноземний досвід діяльності громадських центрів правосуддя
2. Досвід діяльності громадських центрів правосуддя в Україні
3. Характерні риси громадських центрів правосуддя
Висновки

Вступ

Беззаперечно, що право на доступ до суду є багатоаспектним: у своїх дослідженнях Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй серед видів підтримки сприяння доступу до правосуддя виділяє правовий захист, правову обізнаність, юридичну допомогу та консультації, тиск та контроль громадського суспільства[1]. Вказані інструменти сприяють доступності правосуддя шляхом розповсюдження інформації, яка допомагає дізнатися про право на відшкодування збитків через систему правосуддя; про органи, яким доручено захистити їх доступ до правосуддя; та кроки, пов'язані з початком юридичних процедур. Таким чином, доступ до правосуддя – це набагато ширша категорія, ніж покращення доступу особи до судів та вдосконалення процесуального законодавства, зменшення ставок судового збору чи гарантування професійного представництва особи у судовому процесі. Якщо на шляху до вирішення справи постають перешкоди (економічного, соціального, юридичного характеру), люди звертаються за допомогою до широкого кола джерел, як формальних, так і неформальних (серед яких останнім часом широкого поширення набув штучний інтелект чи консультації в соціальних мережах, на Інтернет-сайтах), або ж взагалі не вчиняють дій для вирішення проблеми.

[1] Access to Justice: Practice Note. 09.03.2004. *United Nations Development Programme*. P. 6-7. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/ publications/Justice_PN_En.pdf.

Одне із опитувань громадян України, постраждалих від війни, показало, що майже половина респондентів вважає прийнятним покладатися тільки на себе, вважаючи, що правосуддя не здійснюється належним чином; а майже 12% внутрішньо переміщених осіб не вжили жодних заходів для вирішення проблем, які можна вирішити в судовому порядку, оскільки боялися це зробити. У звіті «Затребуваність правосуддя в Україні. Правові питання у щоденному житті» відзначено, що 44% випадках серйозних та складних для вирішення проблем респонденти не вживали жодних заходів, а хоч якісь дії, найвірогідніше, здійснюють у сімейних та земельних питаннях, справах щодо нерухомості та щодо скоєння злочину[1]. Отже, перша перепона на шляху до суду – внутрішня довіра самої людини до суду чи в цілому до держаних інституцій, недостатня обізнаність про наявні та ефективні правові інструменти захисту, відсутність чіткої та доступної для розуміння інформації. І лише потім ми можемо розглядати інші реальні перепони (відсутність коштів на адвоката, віддаленість суду, строки звернення до суду тощо), з якими особа може зіткнутися, якщо все ж таки вирішить звернутись до суду.

Тому забезпечення реалізації певних аспектів доступності правосуддя може бути покладено не тільки на суди, інші державні органи, а й на громадські організації, адвокатів, навчальні заклади тощо[2]. Окрім адвокатів, поширеними джерелами формальної допомоги є незалежні консультаційні організації (включаючи організації громадянського суспільства), профспілки, установи органів юстиції та інші державні органи; а також працівники державної служби та соціальні працівники. Діапазон джерел варіюється залежно від юрисдикції, що відображає відмінності в соціально-політичній структурі та доступних для населення послугах.

Визначаючи подальше спрямування на утвердження добробуту людини 25 вересня 2015 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила Порядок денний у сфері розвитку на період після 2015 року: «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», пункт 16 якого закликає до сприяння розбудові миролюбного і всеохопного суспільства задля сталого розвитку, забезпечення всім доступу до правосуддя і створення ефективних, підзвітних та інклюзивних інституцій на всіх рівнях[3].

---

1 Затребуваність правосуддя в Україні 2016. Правові питання у щоденному житті. *The Hague Institute for Innovation of Law.* С. 71-73. URL: https://www.hiil.org/research/justice-needs-and-satisfaction-in-ukraine.

2 Бут І. О. Діяльність громадських центрів правосуддя у сфері забезпечення реалізації прав громадян на доступ до правосуддя. *Захист прав людини у цивільному судочинстві : матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.)* [Електронне видання] / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої ; уклад.: І. С. Апалькова, О. В. Сатановська. Одеса : Фенікс, 2021 122 с. С. 23-27. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/7ecb3aaf-9cf1-4a80-bc6a-022fdf78f1f1.

3 United Nations (2015) Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E.

Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD) у своєму Інструментарії для доступу до правосуддя та систем правосуддя, орієнтованих на людину, як один із ключових напрямів відзначає важливість взаємодії судової системи із неурядовими організаціями: акцентується увага на створенні механізмів співпраці між установами системи правосуддя та недержавними стейкхолдерами з метою спільного планування, надання послуг і налагодження зворотного зв'язку; забезпеченні недержавних стейкхолдерів навчанням, юридичною інформацією та відповідними інструментами, які дозволять їм на ранніх етапах виявляти правові проблеми та спрямовувати осіб до належних механізмів захисту. Доцільним також визнається і спільне надання допоміжних послуг разом із надійними недержавними партнерами[1].

Дорожня карта з питань верховенства права одним із напрямів удосконалення законодавства на шляху до європейської інтеграції України визначає доступ до правосуддя. Цей напрям передбачає реалізацію одразу декількох стратегічних результатів: 1) реформування позасудових процедур для врегулювання та вирішення спорів з метою спрощення та покращення доступу до правосуддя; 2) захисту жінок та чоловіків від гендерно зумовленого насильства, в тому числі пов'язаного з воєнними діями та збройними конфліктами; 3) удосконалення правової основи для міжнародного судового співробітництва у цивільних та комерційних справах між Україною та країнами Європейського Союзу[2].

В такому міжнародному і національному контексті в Україні починає реалізовуватися нова модель взаємодії суспільства – діяльність громадських центрів правосуддя (далі – Центр, ГЦП), які покликані сприяти правовим зрушенням у громадах, підвищенню рівня правосвідомості громадян та спрощенню доступу до суду. Як слушно зазначає Н. Ю. Голубєва, «багато приватних недержавних проектів, громадських організацій, надають безоплатну правову допомогу, особливо зараз, в умовах війни, коли у цій невизначеній, травматичній ситуації люди повинні бути добре поінформованими та юридично захищеними. Те, що існує багато проектів, які направлені на безоплатну юридичну допомогу людям – дуже позитивно, тут не може бути конкуренції, оскільки добра не може бути забагато»[3]. У вітчизняний правовий простір (перші центри були відкриті в Одесі, Татарбунарах, Чугуєві та Ічні)

[1] Toolkit for Access to Justice and People-Centred Justice Systems. OECD Publishing, Paris, 2025. URL: https://doi.org/10.1787/aecf7f78-en.

[2] Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС» : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.05.2025 № 475-р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/475-2025-%D1%80.

[3] Голубєва Н. Ю. Волонтерство як невід'ємний компонент роботи громадського центру правосуддя. *Захист прав людини в порядку цивільного судочинства в цифрову еру : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 28 груд. 2023 р.*) [Електронне видання] / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 110 с. С. 9-10. URL: https://hdl.handle.net/11300/27187.

діяльність громадських центрів правосуддя була запозичена із закордонного досвіду вирішення правових питань, а отже постає необхідність дослідити організаційні засади функціонування таких центрів та їх вплив на вирішення проблеми доступності правосуддя.

Ідея громадського правосуддя полягає в тому, що система правосуддя має бути активнішою в залученні громад і більш уважно ставитися до свого впливу на місцеве населення. Як зазначає Роберт Волф, громадське правосуддя, що розпочало своє функціонування у 1980-х роках з охорони громадського порядку, перетворилося з кількох ізольованих експериментів на значний рух: уряд США підтримав розвиток не тільки охорони громадського порядку, а й місцевих судів, громадського судового переслідування та низки ініціатив щодо виправних установ на рівні спільнот[1]. Ідеї громадського правосуддя на думку Тодда Р. Кліра, Джона Р. Гамільтона Еріка Кадора притаманні два припущення. По-перше, передбачається, що в межах існуючих юрисдикцій, таких як штати чи великі міста, існують критично важливі відмінності від однієї спільноти до іншої, і ці відмінності свідчать про те, що правосуддя має бути пристосованим до цих відмінностей (той самий кримінальний закон має застосовуватися по-різному, враховуючи оточуюче соціальне середовище). По-друге, формальні системи соціального контролю, такі як система правосуддя, не є основними механізмами громадської безпеки, яким скоріш є неформальний соціальний контроль з боку сім'ї, сусідів, соціальних організацій. Таким чином, громадське правосуддя вибудовує різні стратегії формального соціального контролю, залежно від конкретних проблем, з якими стикається громада, і завжди має як одну з головних цілей посилення спроможності неформального соціального контролю в цьому місці[2].

Концепція «громадського правосуддя» надає відкриту модель, за якою кожна юрисдикція може створити власну, щоб почати змінювати роль судів у суспільстві[3]. Саме тому не можна говорити про ізольованість українського досвіду запровадження громадських центрів правосуддя від загальносвітових тенденцій, а відмінності у реалізації такого досвіду свідчать, скоріше, про особливості правових проблем, які виникають в Україні.

Питанням дослідження діяльності громадських центрів правосуддя присвячені праці Бермана Грега, Манскі Адама, Парстона Грега, Гарві Яна, які на ґрунті порівняльного аналізу описують громадське правосуддя як для американської, так і для британської аудиторії, та вплив громадського право-

[1] Robert V. Wolf. Community justice: An international overview. *JUDICATURE.* May-June 2008. Volume 91. Number 6. P. 306-309. https://www.courtinnovation.org/sites/default/files/CJ_InterOverview.pdf

[2] Todd R. Clear, John R. Hamilton, Jr. and Eric Cadora. Community Justice Second edition, 2010. 168 p. P. 3. URL: https://doi.org/10.4324/9780203855805.

[3] Sarah Murray. Community Justice Centres: New Trajectories in Law. Routledge, 2021. 98 p. URL: https://doi.org/10.4324/9780367823320.

суддя на взаємовідносини між урядом та громадянами[1]. Громадські центри правосуддя на думку Сари Мюррей та Сьюзі Мей – це інноваційний спосіб зробити правосуддя частиною місцевої громади та використати її потенціал. Досліджуючи досвід Західної Австралії авторки роблять висновок, що завдяки спільному розташуванню будівлі суду з тісно інтегрованою командою служби підтримки, ця модель правосуддя перетворює втручання суду на можливість вирішення проблем, та налагоджує співпрацю з місцевими жителями, організаціями, школами, місцевою владою та підприємствами для створення місця зв'язку та підтримки громади. Щоб така модель «працювала», вона вимагає участі громади, її підтримки та широких консультацій для створення спеціально розробленого центру, який відповідає потребам самої громади[2].

В раніше опублікованих дослідженнях відзначалося, що «функції громадських центрів правосуддя у сфері альтернативного вирішення спорів можуть відрізнятися залежно від багатьох чинників. Центри можуть реалізовувати інформаційну функцію, наприклад, якщо громадський центр правосуддя не має власного медіатора, відсутнє законодавство про медіацію чи медіатори в силу законодавчих обмежень працюють незалежно. В такому випадку центр лише інформує про посередницьку процедуру та за можливості спрямовує до медіатора. Однак найбільш широко поширеною є модель, коли громадські центри правосуддя надають послуги медіації як за бажанням клієнта (наприклад, як це реалізовано в Україні та багатьох інших країнах), так і за направленням суду (наприклад, австралійський Новий Південний Вельс). В поодиноких випадках громадські центри правосуддя відіграють організаційну функцію з питань акредитації медіаторів, як це реалізовано в Північній території (Австралія)»[3].

Але крім того, що сфери діяльності ГЦП в різних країнах є відмінними, вони також не є статичними, оскільки для успішної та довготривалої діяльності Центрів вони повинні адаптуватися у переліку послуг до потреб громади.

---

1 Berman Greg; Mansky Adam; Parston Greg; Harvey Jan. Community Justice Centres: A US-UK Exchange. *British Journal of Community Justice (BJCJ).* 2005. Vol 3, Issue 3. P. 5. URL: https://mmuperu.co.uk/bjcj/articles/community-justice-centres-a-us-uk-exchange.

2 Murray, S., & May, S. Envisioning a community justice centre for western Australia?: Feasibility, challenges, and opportunities. *University of Western Australia Law Review.* 2018. 43(1). P. 221–239. URL: https://search.informit.org/doi/10.3316/informit.483984186467207.

3 Бут І. О. Діяльність громадських центрів правосуддя у сфері альтернативного вирішення спорів: міжнародний та український досвід. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2023. Том 34 (73) № 3. С. 19-24. URL: http://juris.vernadskyjournals.in.ua/34-73-3.

1. Іноземний досвід діяльності громадських центрів правосуддя

Громадські центри правосуддя, що створені і функціонують у різних юрисдикціях, зазвичай у своїй назві містять вказівку на те, що це саме «громадський центр правосуддя», тим самим підкреслюючи свій недержавних характер. Однак слід зробити також і певні термінологічні застереження. Термін «justice», що міститься у назві багатьох Центрів з англійської може бути перекладений не тільки як «правосуддя», а й як «юстиція», «справедливість», тому помилковим буде розуміти діяльність центрів виключно як таку, що є здійсненням делегованого правосуддя, а самі центри – як державні органи, суди чи присудові організації. Однак з огляду на те, що в Україні подібні центри почали свою роботу саме як «центри правосуддя», в даній роботі переклад назв іноземних центрів буде подано саме як «громадський центр правосуддя» [1].

1.1. Сполучені Штати Америки

The Red Hook Community Justice Center (Бруклін, Нью-Йорк)

Ідеї створення Центру *Red Hook* передувала успішно реалізована у США модель громадських судів, концепція якої виникла зі створенням Мідтаунського громадського суду в центрі Манхеттена у 1993 році. Громадський суд мав на меті наблизити правосуддя з великих централізованих судів у місцеву громаду: суд має бути як невід'ємною частиною громади, так і посередником перетворення в ній, адже обираючи покарання суд має враховувати місцевий контекст вчинення правопорушення.

Зі створенням *The Red Hook Community Justice Center* можна розпочинати відлік ідеям проблемно-орієнтованого підходу у розв'язанні проблем громад. ГЦП, створений у бруклінському районі *Red Hook*, розглядає справи, які зазвичай розглядаються в трьох різних судах: цивільному (спори між орендодавцями та орендарями щодо несплати орендної плати та невиконання ремонту), сімейному (правопорушення неповнолітніх, захист дітей, аліменти) та кримінальному (справи щодо проступків та деяких злочинів), оскільки проблеми, з якими стикаються місцеві сім'ї, не відповідають межам юрисдикції системи правосуддя. Завдяки тому, що один суддя розглядає питання, які традиційно розглядаються різними юрисдикціями, які приймають рішення у різних місцях, центр правосуддя пропонує скоординовану відповідь на проблеми, які змушують місцевих жителів звертатися до суду.

[1] незважаючи на те, що за своєю функцією найбільш коректним мав би стати варіант «громадський центр справедливості», адже Центри не виконують функції судів

Суддя *Red Hook* може використовувати цілу низку санкцій, включаючи проекти реституції громади, навчання на місці, лікування наркозалежних та консультування щодо здоров'я.

Зважаючи на тривалу історію діяльності, *The Red Hook Community Justice Center* має широкий спектр напрямів, які включають посередництво, громадські роботи, які залучають місцевих волонтерів, молодіжний суд, де підлітки вирішують реальні справи за участю своїх однолітків, оскільки Центр прагне залучити громаду до профілактики злочинів.

Центр залучає молодь до своєї роботи, надаючи можливість опанувати нові навички, зменшити рецидив злочинності і запобігти злочинам. Молодіжний суд є найстарішою та найвідомішою молодіжною програмою Центру. Поліція, школи чи батьки направляють до Молодіжного суду справи правопорушників у віці від 10 до 15 років. Після інформування правопорушника про правила розгляду справи судом, отримання дозволу від батьків, правопорушник зобов'язаний визнати вину за скоєне правопорушення та доставити одного з батьків на засідання у молодіжному суді. Оскільки правопорушник уже визнав провину, слухання проводиться лише для визначення санкції (громадські роботи, написання есе, листа з вибаченнями жертві або своїм батькам, відвідування семінарів ГЦП), а не для визначення вини чи невинуватості. Після проходження навчання молодь виконує у Молодіжному суді роль «прокурора», «захисника» та судді («журі» з восьми осіб).

Хоча діяльність *The Red Hook Community Justice Center* невіддільна від судової діяльності, сам факт створення такого Центру активізував дискусію про місце і роль судових органів у вирішенні не просто індивідуальних справ, а й проблем громади. І навпаки – акцентував увагу, що громада може бути залучена до судівництва і в інших формах, ніж класичний інститут присяжних.

Як стверджується, серед мешканців мікрорайону довіра до судів зросла: 94 відсотки оцінюють діяльність Центру схвально (порівняно з лише 12 відсотками, які схвально оцінювали місцеві суди до відкриття проекту), а підсудні в Центрі правосуддя частіше сприймають свій судовий процес як справедливий, на відміну від підсудних в традиційному суді. Правопорушники відзначають високий рівень процесуальної справедливості (*«procedural justice»)* в ході судових процедур, описуючи свій судовий досвід як шанобливий, людиноцентричний, співчуваючий.

The Red Hook Community Justice Center фінансується з федерального бюджету США через Центр судових інновацій, із бюджету штату Нью-Йорк та місцевої громади. Під егідою Центру судових інновацій досвід функціонування громадських центрів правосуддя поширився й на інші громади районів Нью-Йорка та інших міст США. Однак основна сфера діяльності центрів складає відновне кримінальне правосуддя: розробка програм запобігання ув'язненню осіб за дрібні злочини, підтримка людей у вирішенні про-

блем, які часто лежать в основі причин їхнього контакту з системою правосуддя (безробіття, вживання наркотичних засобів, потреба у психологічній допомозі тощо). Деякі ініціативи мають спрямування на цивільні чи сімейні справи. Проект «*Community Justice Connect*» надає підтримку людям, які стикаються з цивільно-правовими проблемами в таких сферах, як житлові питання (права орендарів, підстави виселення з житла), державні виплати, працевлаштування, сімейне право та імміграція, перш ніж вони зіткнуться з кризовою ситуацією та стануть учасником судового процесу. Відвідувачам надається інформація про систему соціальних служб, допомога у заповненні онлайн-форм, проводяться семінари з місцевими громадськими організаціями. Коли відвідувачам потрібна спеціалізована допомога, така як поглиблена юридична консультація чи представництво, волонтери надають цільові направлення. Центр навчає волонтерів, часто це студенти, пенсіонери та мешканці району, які поширюють знання з типових питань серед мешканців громади[1].

1.2. Канада

Comox Valley Community Justice Centre (Британська Колумбія)[2]

Громадський центр правосуддя Комокс-Веллі було засновано у липні 1998 року як благодійну організацію. Управління ГЦП здійснюється місцевою неприбутковою організацією на чолі із Радою директорів. У раду з одинадцяти директорів входять представники трьох муніципалітетів, регіонального округу, корінного народу і поліції (*Royal Canadian Mounted Police).*

ГЦП надає послуги з вирішення конфліктів для молоді, дорослих і літніх людей, які є друзями, членами сім'ї, сусідами, товаришами по команді, колегами та однокласниками, потерпілими та правопорушниками. Однак врегулювання конфліктів не проводиться у разі розірвання шлюбу, у справах щодо опіки над дітьми або поділу майна, оскільки такі спори можуть бути вирішені за допомогою медіаторів, які займаються приватною практикою. Крім цього, немедіабельними є питання надання державних психіатричних послуг, інших медичних послуг, чи конфлікти, пов'язані з орендою житла, оскільки існують інші можливості для вирішення таких проблем через Управління омбудсмена, Центр доступу Британської Колумбії та у інші передбачені законодавством способи.

---

[1] Community Justice Connect is a network of neighborhood storefront sites that trains community volunteers to provide free legal information, resources, and referrals to their neighbors : Community Justice Connect. *Center for Justice Innovation*. URL: https://www.innovatingjustice.org/program/community-justice-connect.

[2] Supporting peacemaking and the resolution of conflicts for the Comox Valley. *Comox Valley Community Justice Centre.* URL: https://www.communityjusticecentre.ca/faqs.

Щороку ГЦП запрошує спеціального доповідача, щоб представити свої думки та ідеї щодо ролі, функцій та наслідків удосконалення практики відновного правосуддя в сучасному суспільстві, яке протиставляється державному судочинству, адже останнє, як вбачається, має каральну функцію і не опікується виправленням засуджених, їхньою подальшою соціалізацією та відновленням душевного стану потерпілого. У разі згоди сторін правопорушення на посередництво, Центр надає фасилітатора/посередника та двох членів комісії, які представляють громаду. В результаті процедури посередництва існує можливість сформулювати вибачення правопорушника (якщо потерпілий вважає, що вони доцільні), визначити розмір шкоди і порядок її відшкодування (зокрема, можливість розстрочення відшкодування чи виплати його третіми особами). Наслідком узгодження усіх питань та виконання домовленостей буде відсутність судимості у правопорушника.

Співробітники поліції мають право на свій розсуд передати до Центру кримінальну справу за участю молоді та дорослих, якщо вони вважають, що цей процес буде корисним як для особи, яка заподіяла шкоду, так і для особи, якій вони заподіяли шкоду. Однак такі повноваження випливають із законодавства у сфері ювенальної юстиції (Закон про кримінальне правосуддя щодо неповнолітніх).

Ontario's Justice Centre Pilots[1]

З вересня 2020 року канадська провінція Онтаріо розпочала впровадження нової моделі громадського суду, яка розширює доступ до правосуддя та спрямована на причини, що лежать в основі злочинної поведінки. Ця ініціатива здійснюється в чотирьох районах, де одразу було визначено різні напрями роботи ГЦП.

The London Justice Centre (розпочав роботу у вересні 2020 року) надає підтримку молоді у віці 18-24 років, приділяючи увагу формуванню професійних навичок та працевлаштуванню (робота у власному кафетерії організації, підбір вакансій тощо), освітній підтримці, а також послугам, пов'язаним із психічним здоров'ям та протидії залежностям.

Toronto Northwest Justice Centre (розпочав роботу з травня 2021 року) обрав одним із напрямів роботи проблеми молоді, що обвинувачується у крадіжках та пограбуваннях, а також протидію зростанню кількості злочинів із застосуванням вогнепальної зброї та насильства, в яких часто обвинувачується молодь. Було виявлено, що близько чверті справ місцевого суду стосу-

[1] Ontario's Justice Centre Pilots: Uniquely Tailored to Specialized Needs and Community Justice Centres: An Innovative Community-Driven Justice Model for the Future. *Provincial The Human Services and Justice Coordinating Committees Conference.* November 16, 2021. URL: https://hsjcc.on.ca/ontarios-justice-centre-pilots-uniquely-tailored-to-specialized-needs-and-community-justice-centres-an-innovative-community-driven-justice-model-for-the-future-2021-11-16.

ються саме цих питань, а з огляду на завантаженість суду перше засідання у справі може бути призначене через 8-12 тижнів після затримання, що може мати негативні наслідки для правопорушника (неможливість відвідування школи, розрив соціальних зв'язків тощо). Однак у разі направлення правопорушника до Центру, йому надаються послуги психолога, соціального працівника, адвоката та підліткового психіатра. Надання такої допомоги сприяє прискореній підготовці до судового слухання (прискорене розкриття інформації і підготовки судових матеріалів підвищує ефективність судового процесу, зменшує необхідність переносу судового розгляду і багаторазових явок у суд). Внаслідок чого строк призначення справи до розгляду скорочується до 3-4 тижнів, а вирішення справи – до 6 місяців.

Kenora Justice Centre основним напрямом діяльності визначив проблеми кримінального правосуддя щодо корінних народів. Корінні жителі часто стикаються з проблемами, пов'язаними з примусовим переміщенням, втратою культури, залученням до системи опіки дітей, системною дискримінацією, расизмом та сексуальним насильством. Крім цього, жителі округу Кенора фактично відрізані від транспортного сполучення із центром округу, отже проживають у тайзі – в більшості випадків дістатися до міста Кенора можливо або авіатранспортом, або саньми (при площі округу, порівняній із Норвегією, населення складає всього 64,4 тисячі осіб). Саме тому модель Центру включатиме паралельні процеси кримінального та відновного правосуддя корінних народів з метою збільшення кількості перенаправлень до існуючих програм відновного правосуддя корінних народів, зменшення кількості застави та арешту, запровадження пілотного суду за межами звичайної будівлі суду, розташованого разом із культурно релевантними службами.

The Toronto Downtown East Justice Centre (заснований у травні 2021 року) зосереджується на тому, щоб люди, що стикаються з проблемами бідності, безпритульності, ізоляції, психічного здоров'я та залежностей, не проходили через систему кримінального правосуддя шляхом усунення криміногенних факторів ризику, надаючи доступ до психіатричної, первинної медичної допомоги.

У грудні 2025 року було оголошено про створення нового центру у Беррі, який посилить напрям інших Центрів у зменшенні кількості рецидивів та розширенні доступу до правосуддя для темношкірих та расово нерівноправних молодих людей та їхніх сімей. [1]

Фінансування Центрів здійснюється урядом, хоча центри створені та керуються громадськими організаціями, які мають доволі широкий громадоорієнтований набір напрямів діяльності. З 2020 року було виділено більше

[1] Canada and Ontario expanding youth justice centres to support at-risk youth in Toronto. *Department of Justice Canada*. December 12, 2025. URL: https://www.canada.ca/en/department-justice/news/2025/12/canada-and-ontario-expanding-youth-justice-centres-to-support-at-risk-youth-in-toronto.html.

40 млн канадських доларів: очікується, що центри правосуддя для молоді щорічно опрацьовуватимуть понад 2200 справ неповнолітніх, надаючи також доступ до допоміжних послуг, включаючи психічне здоров'я, освіту, працевлаштування та житло.

1.3. Сінгапур

The Community Justice Centre [1]

ГЦП був створений у 2012 році на основі Меморандуму про взаєморозуміння між Міністерством громад, молоді та спорту (нині Міністерство соціального та сімейного розвитку), Міністерством права, підлеглими судами (тепер перейменованими на державні суди), Фондом Тан Чін Туан і Юридичною Спілкою Сінгапуру. Діяльність Центру включає наступні напрямки:

1) Юридична клініка на місцях *(On-site Legal Clinic, OSLAS)* передбачає систему юридичних консультацій, що безкоштовно надаються при судах з базових юридичних питань для усіх самостійно представлених сторін *(self-represented parties).* Двадцятихвилинна консультація доступна тим, хто вперше звертається за правовою допомогою у власній справі, за винятком комерційних, корпоративних та інших подібних господарських питань. Для отримання правової допомоги не вимагається пред'явлення будь-яких документів, що посвідчують соціальний статус, наявність пільг тощо (крім посвідчення особи). Однак клініка не має на меті повну заміну юридичної допомоги, яка відіграє значну роль у судовому процесі. Електронний ресурс фактично відіграє додаткову роль по відношенню до доступних сторонам можливостей: на веб-сайті представлена різноманітна інформація, яка допоможе зрозуміти свої законні права та вирішити деякі юридичні питання. Юридичні консультації можуть надавати виключно юристи, також особу може бути спрямовано до служби HELP, розташовану в державних судах Сінгапуру, щоб отримати 20-хвилинну безкоштовну консультацію.

2) Проект первинного правосуддя *(Primary Justice Project (PJP)* дозволяє оцінити перспективи судового розгляду та обрати доступні та ефективні способи досудового вирішення спору. В такому випадку особі надається базова юридична консультація у справах, що стосуються цивільних позовів із розміром вимоги до 60 000 сінгапурських доларів, справ щодо розірвання шлюбу і пов'язаних із цим питань, справ про домагання та сусідські спори. В ході консультації може бути запропоновано можливості мирного вирішення спору, в тому числі і шляхом передачі сторонньому медіатору. На відміну від *юридичної клініки* у схемі PJP послуги є оплатними: на першому етапі (юридична консультація не довше однієї години) сплачується 400 сінгапурських

[1] Singapore Community Justice Centre. URL: https://www.cjc.org.sg/about/who-we-are.

доларів, на другому етапі (не довше п'яти годин), якщо він застосовується – 1500 сінгапурських доларів. При цьому, вартість не включає відшкодування витрат, оплату послуг з альтернативного вирішення спорів тощо.

Крім цього, спектр платних послуг включає Систему управління кримінальними справами / Вирішення кримінальних справ (*The Criminal Case Management System/Criminal Case Resolution),* за якою підозрюваному з річним доходом, що не перевищує 12 000 сінгапурських доларів, надається можливість залучити адвоката за фіксовану плату 1000 сінгапурських доларів для участі у переговорах про визнання вини, представлення позиції перед обвинуваченням щоб виключити ключові спірні питання справ. Однак обсяг наданої правової допомоги адвокатом не може перевищувати 3 години. За зниженою ставкою 400 сінгапурських доларів юрист Центру може надати рецензію (1-годинна консультація) на самостійно складений клієнтом за допомогою автоматизованої системи документів.

3) Керівництво щодо визнання винуватості *(Guidance for Plea Scheme)* передбачає можливість надання невідкладної консультації обвинуваченому, що професійно не представлений, за пропозицією судді. В такому випадку особі, що не має права на безкоштовну юридичну допомогу на загальних засадах, Центром може бути надана консультація щодо позиції у справі, можливості визнання себе винним задля обрання менш тяжкого покарання.

4) Автоматизоване створення судових документів *(Automated Court Documents Assembly)* являє собою онлайн-систему шаблонного створення юридичних документів: а) заяви про банкрутство фізичної особи у разі нездатності виплатити борги понад 15 000 сінгапурських доларів; б) подача заяви про призначення особи-заступника (опікуна) у разі недієздатності члена сім'ї; в) клопотання про пом'якшення покарання, в тому числі у разі визнання вини; г) заява мировому судді *(Magistrate's Complaint).*

5) Центр надає інформацію та підтримку для учасників судових розглядів через а) сервісні центри допомоги у розширенні повноважень учасників судового процесу *(Helping to Empower Litigants in Person, HELP),* які надають процедурну інформацію та розташовані у судах; б) програма «Університетські друзі суду», в рамках якої студенти-юристи надають негайну підтримку та рекомендації учасникам судового процесу, пояснюючи їм судові процеси; в) схему «Друзі сторін» *(Friends of Litigants-in-Person),* в якій волонтери надають рекомендації з неюридичних питань та моральну підтримку (відвідування судових засідань разом із стороною, надання допомоги у занотуванні корисної інформації тощо); через службу юридичної інформації та знань *(Legal Information and Knowledge Services),* розташовані в сімейних судах. Останні надають сторонам тимчасову фінансову допомогу та продовольчі пайки. Якщо Центр вважає, що сторона потребує додаткової конкретної допомоги, Центр може направити сторону до інших відповідних установ, соціальних служб для надання їй більш адресної соціальної підтримки.

Для Сінгапуру характерна тенденція до поступового переведення успішних громадських проєктів у структури державного управління. Саме тому функції підтримки сторін спору, медіації та правового інформування частково передаються безпосередньо судам або Міністерству права. Наразі юридична особа The Community Justice Centre Limited перебуває у статусі добровільної ліквідації за рішенням членів організації. Але це не означає, що функції доступу до правосуддя та медіації зникли із сінгапурської системи. Навпаки, у 2025 році Міністерство права Сінгапуру реорганізувало систему *Community Mediation Centres* і створило новий державний центр медіації[1]. Доступ до правничої допомоги pro bono забезпечується у Сінгапурі також і внаслідок реформування юридичної освіти та доступу професії, які вимагають від студентів та членів Сінгапурської колегії адвокатів займатися роботою *pro bono*, а також шляхом розвитку мережі громадських юридичних клінік (*Community Legal Clinics)*[2].

1.4. Велика Британія

The North Liverpool Community Justice Centre (Ліверпуль)

The North Liverpool Community Justice Centre було відкрито у вересні 2005 року як перший громадський суд у Великобританії, він також був демонстрацією планів уряду щодо дослідження запровадження громадського правосуддя в більш широких масштабах. Центр мав на меті покращення відносин між органами кримінального правосуддя та ширше залучення громади до системи кримінального правосуддя. Центр відрізнявся тим, що зосереджувався на проблемоорієнтованому підході у кримінальних справах і передбачав розташування різних органів кримінального правосуддя в одній будівлі (поліція, пробація, служба у справах молодих правопорушників, прокуратура та суд), що пришвидшувало розгляд справ[3].

Однак результати проміжних досліджень діяльності *The North Liverpool Community Justice Centre* показали недостатність відомостей, що громадські суди мали будь-який вплив на рівень рецидивів (хоча і робиться застереження, що, можливо, дослідження є нерелевантним, оскільки базувалося на відносно невеликій кількості правопорушників, а з моменту створення Цен-

---

1 Community Mediation Centres (Establishment) Order 2025 : Made on 18 November 2025 [AG/LEGIS/SL/49A/2025/1]. Ministry of Law. *Singapore Statutes Online*. URL: https://sso.agc.gov.sg/SL/CMCA1997-S735-2025?DocDate=20251128&WholeDoc=1.

2 Ong Burton. Community Legal Clinics and Clinical Legal Education In Singapore. *Singapore Journal of Legal Studies.* March 2025. P. 1–22. URL: https://law.nus.edu.sg/sjls/wp-content/uploads/sites/14/2025/01/FV_A_BO.pdf.

3 George Mair, Matthew Millings. Doing justice locally: The North Liverpool Community Justice Centre. 2011. URL: https://online.justice.vic.gov.au/njc/resources/488e89e5-f5ac-4c73-a4e6-e32236e1bb1c/doing_justice_locally_northliverpool.pdf.

тру пройшло відносно небагато часу, щоб зміна підходів у правосудді змогла б системно відобразитися на структурі злочинності[1]. Правопорушники, які отримали наказ судді Центру, частіше його порушували, ніж правопорушники, які отримували судові накази в інших місцях. Проте, це могло бути пов'язано з залученням поліції до роботи суду, що могло означати, що правопорушники в районі Центру, які порушили їхні накази, мали більше шансів бути затримані, ніж правопорушники в інших місцях. Однак Центру вдалося зменшити середню кількість слухань у судових справах з 2,7 слухань у всіх магістратських судах Англії та Уельсу до 2,2; 64% правопорушників визнали себе винними на першому засіданні, тоді як у магістратських судах Англії та Уельсу цей показник становить 43%[2].

Після відкриття ГЦП у 2008 році було створено дванадцять нових пілотних центрів громадського правосуддя з використанням моделі, відмінної від ГЦП-родоначальника, але загалом заснованої на принципах громадського правосуддя, однак згодом у 2013 році *The North Liverpool Community Justice Centre* припинив свою діяльність.

1.5. Австралія

В Австралії більшість громадських центрів правосуддя створювалися державою як елемент системи альтернативного вирішення спорів, а не як незалежні громадські організації. Їх основна мета полягала у зменшенні навантаження на суди, забезпеченні доступу до правосуддя та розвитку медіації на ранніх стадіях конфлікту. Тому держава від самого початку розглядала їх як частину публічної правової інфраструктури. Така модель забезпечувала стабільне бюджетне фінансування, єдині стандарти надання послуг, інтеграцію з судами, поліцією та іншими державними інституціями, безоплатність або мінімальну вартість послуг для громадян. Однак у такої моделі, на відміну від громадських «ініціатив знизу», є і недоліки: менша автономія від державної політики (що демонструє досвід Нового Південного Уельсу), ризик бюрократизації, слабше залучення місцевих громад до управління центрами, сприйняття центру як державної установи, а не громадського простору.

[1] Jolliffe D., Farrington D. Initial Evaluation of Reconviction Rates in Community Justice Initiatives, Research Summary. 2009. 9/09, London: Ministry of Justice. URL: https://www.researchgate.net/profile/Darrick-Jolliffe/publication/267940018_Initial_evaluation_of_reconviction_rates_in_Community_Justice_Initiatives/links/5589530008ae2affe7144a14/Initial-evaluation-of-reconviction-rates-in-Community-Justice-Initiatives.pdf?origin=scientificContributions.

[2] Lucy Booth, Adam Altoft, Rachel Dubourg, Miguel Gonçalves and Catriona Mirrlees-Black . North Liverpool Community Justice Centre: Analysis of re-offending rates and efficiency of court processes Analytical Services, Ministry of Justice. Research Series 10/12 July 2012. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/217393/liverpool-community-centre.pdf.

Community Justice Centre (Новий Південний Уельс)[1]

Центр було створено Законом про громадські центри правосуддя 1983 року[2]. Подальшими змінами у законодавстві було остаточно врегульовано діяльність Центрів, метою яких стало: а) надання послуг з вирішення спорів та врегулювання конфліктів, включаючи посередництво у спорах; б) навчання людей для роботи як посередників та сприяння розвитку альтернативного вирішення спорів шляхом встановлення зв'язків та партнерських відносин з юристами, судами, трибуналами, академічним сектором та іншими постачальниками послуг альтернативного вирішення спорів; в) вирішення інших питань, пов'язаних з наданням послуг з вирішення спорів та врегулювання конфліктів. Центри правосуддя мали особливий статус, оскільки входили до складу *Department of Communities and Justice*, жодна інша особа, установа чи організація не могла використовувати слова «*Community Justice Centre*» або абревіатуру «*CJC*» задля створення хибного уявлення про їх приналежність до мережі центрів.

Однак в ході реформування шляхів доступу до правосуддя урядом було прийнято рішення скасувати Закон про громадські центри правосуддя 1983 року та закрити програму CJC з липня 2025 року, мотивуючи тим, що урядом буде створено власну службу медіації для законодавчо передбачених направлень, головним чином, для заявок на отримання аналогу обмежувального припису. Крім цього, на думку уряду послуги медіації доступні у багатьох інших державних установах та службах, що зменшує потребу в медіації від Центрів.

Центр здійснював обов'язкову медіацію у спорах, переданих до Центру правосуддя за постановою суду чи трибуналу відповідно до законодавства. Про результати медіації або спробу медіації Центр надавав письмовий звіт до суду, який передав справу для медіації, або повідомляв про причини неможливості проведення медіації. Немедіабельними справами визначаються випадки: а) коли наявне кримінальне обвинувачення, постанови суду чи судові зобов'язання, які перешкоджають посередництву; б) недієздатність особи чи нездатність самостійно приймати рішення внаслідок стану здоров'я; в) попередній досвід взаємодії сторони із CJC, неприязні чи ворожі відносини між сторонами та персоналом Центру; г) недобросовісність сторони, д) страх перед іншою стороною чи страх помсти; е) факт насильства між сторонами, в тому числі домашнього насильства (за деякими винятками); ж) одна чи декілька сторін не бажають проводити посередництво або не можуть домовитися про час та місце врегулювання спору.

При цьому, якщо сторона відмовлялася від врегулювання, Центр повідомляв про це суд, однак якщо випадок визнаний немедіабельним –

[1] Community Justice Centres New South Wales. URL: https://www.cjc.justice.nsw.gov.au.

[2] Community Justice Centres Act 1983 No 127. https://legislation.nsw.gov.au/view/whole/html/inforce/current/act-1983-127.

Центр вказував про це суду, не повідомляючи конкретної причини, тим самим захищаючи приватне життя особи. Якщо медіація призначалася не за рішенням суду, а за бажанням сторін, вона була повністю добровільною: сторона могла відмовитись від медіації у будь-який час, а будь-яка угода, досягнута або укладена відповідно до посередницької сесії, не підлягала виконанню в жодному суді, трибуналі чи органі, якщо сторони не домовляться у письмовій формі про те, що угода підлягає виконанню. Після цього суд міг затвердити мирову угоду (видати «consent order»), яку можна звернути до виконання та накласти санкції у разі невиконання[1].

В Австралії проблема корінних народів, які проживають доволі ізольовано (як територіально, так і культурно) зумовила потребу у переосмисленні концепції судочинства у справах різних племен, зокрема, шляхом створення «сусідських центрі правосуддя» *(«neighbourhood justice centres», NJC*), метою яких є не просто розгляд і вирішення справ, а усунення основних причин правопорушень, забезпечуючи відчутні позитивні результати для жертв і громад. Особливо це пов'язано із процесом «деколонізації» корінних народів та застосування їхнього власного «закону» та звичаїв, якщо це не кардинально суперечить законам держави.

Їх визначальні особливості включають постійний судовий моніторинг правопорушників, співпрацю між суддями, адвокатами, професіоналами та зовнішніми агенціями. Перший в Австралії NJC був створений в Мельбурні в 2007 році. Хоча багато NJC зосереджуються на незначних злочинах, деякі також займаються насильницькими злочинами, а юрисдикція деяких NJC не обмежується кримінальним законодавством. Наприклад, NJC Мельбурна надає послуги, що спеціалізуються на посередництві, юридичних консультаціях, підтримці працевлаштування, підтримці наймачів житла, фінансових консультаціях, консультаціях щодо зловживань токсичними речовинами, підтримці жертв, підтримці молоді, служб психічного здоров'я та служб підтримки корінного населення. NJC також мають партнерські відносини із агенціями соціальних служб, громадськими організаціями, школами, асоціаціями батьків і вчителів, церквами та іншими організаціями, до яких можна спрямувати клієнтів.

Northern Territory Community Justice Centre

Громадський центр правосуддя є статутним органом, створеним у 2005 році відповідно до Закону про громадські центри правосуддя та фінансу-

[1] Бут І. О. Діяльність громадських центрів правосуддя у сфері альтернативного вирішення спорів: міжнародний та український досвід. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2023. Том 34 (73) № 3. С. 19-24. URL: http://juris.vernadskyjournals.in.ua/34-73-3.

ється за рахунок бюджету Департаменту Генерального прокурора та юстиції Північної території[1].

Громадський центр правосуддя забезпечує процеси врегулювання конфліктів та вирішення спорів; бере участь у громадських ініціативах з розробки та здійснення миротворчих процесів, що враховують культурні особливості; подібно арбітражу проводить розгляд будівельних спорів відповідно до Закону про будівельні контракти. Крім цього Центр просуває Національні стандарти акредитації посередників шляхом навчання управлінню спорами та надання послуг з акредитації, веде реєстр акредитованих посередників.

Метою Центру визначено надання конфіденційних, своєчасних та економних засобів вирішення конфліктів, не пов'язаних із більш формальним юридичним процесом. ГЦП пропонує безкоштовне посередництво у місцевих спільнотах по всій території та дозволяє: а) оцінити медіабельність спору, б) запропонувати варіанти, стратегії та методи ведення переговорів, які можуть допомогти вирішити спір; в) зв'язатися з іншою особою, щоб домовитися про посередництво; г) отримати «робочий зошит» учасника, щоб допомогти самостійно систематизувати та висловити думки; д) при необхідності залучити перекладача.

Медіабельними визначаються спори у судових справах, майнові спори, конфлікти між колегами, членами сім'ї чи сусідами, комерційні спори та суперечки, пов'язані із соціальними мережами. Особливо варто відзначити можливість проведення посередництва у справах щодо насильства проти особистості у зв'язку із видачею судом відповідного припису: справи про особисте насильство, врегульовані за допомогою посередництва, як вважається, убезпечують сторони від тривалого судового процесу, який є дорогим та трудомістким для сторін та місцевого суду[2].

Центром здійснюється і превентивне врегулювання спорів (конфлікт-коучинг), спрямоване допомогти людині орієнтуватися в конфліктній ситуації, зосередивши увагу на постановці цілей: клієнту надається підтримка в самоусвідомленні та розумінні його конфлікту, визначенні відповідних дій для сприяння вирішенню та розробці робочого плану для здійснення цих дій.

Особливістю даного Центру є те, що одним із напрямів його діяльності є миротворча функція серед корінних народів Північної території: ГЦП пропагує серед місцевого населення ідеї сучасного та більш справедливого шляху вирішення конфліктів шляхом посередництва чи ведення переговорів, що може сприяти скороченню тривалих спорів за рахунок створення ефективних з точки зору місцевого населення служб вирішення спорів та

[1] Community Justice Centre Act 2005. Northern Territory Of Australia. *Northern Territory Legislation.* URL: https://legislation.nt.gov.au/en/Legislation/COMMUNITY-JUSTICE-CENTRE-ACT-2005.

[2] Mediation: a way to work it out : Mediation and Personal Violence Restraining Orders. *Northern Territory Government of Australia.* URL: https://nt.gov.au/law/processes/mediation/mediation-with-the-community-justice-centre.

зміцнення структур управління та прийняття рішень. Однак, наскільки нам відомо, було відносно небагато випадків навчання посередництва та інших методів альтернативного вирішення спорів у віддалених громадах Північної території[1]. Під час проведення тренінгів із посередництва із старійшинами та представниками різних кланів племінних народів особливо підкреслювалося, що використання процедури медіації не є впровадженням практики домінуючої культури для заміни існуючих правових та культурних традицій, а скоріше доповнює існуючі системи вирішення спорів корінних народів[2].

У будівельних спорах голова Центру виступає як арбітр за замовчуванням, який має широкий спектр неформальних повноважень для з'ясування обставин справи: вимагати від сторони подати письмове подання або надати інформацію чи документи; вимагати від сторін участі в нараді з арбітром; оглянути будь-яку роботу або річ, щодо якої виник спір, за умови, що власник будь-якого відповідного місця погоджується на вхід та огляд; залучити експерта для складання звіту з будь-якого питання, що стосується спору щодо оплати будівельних робіт тощо. У певних випадках голова Центру може призначити для вирішення спору іншу особу, яка не є зареєстрованим арбітром, якщо така особа має кваліфікацію та досвід, у відповідній сфері. Рішення призначеного арбітра є обов'язковим для сторін будівельного договору, за яким виник відповідний спір щодо оплати, навіть якщо інші провадження, пов'язані зі спором, були розпочаті арбітром або іншою особою, судом чи іншим органом[3]. Рішення підлягає примусовому виконанню як і судовий наказ, однак на відміну від класичного арбітражу, розгляд справи не перешкоджає стороні будівельного договору розпочинати провадження перед арбітром або іншою особою, судом чи іншим органом щодо спору чи іншого питання, що виникає з договору.

Що стосується юридичних консультацій та адвокації, Австралія має численні урядові служби правової допомоги та сприяння, пов'язані з юридичними службами, такими як *Legal Aid, Justice Connect, National Legal Aid* та незалежні некомерційні організації, тому в рамках громадських центрів правосуддя такі послуги не надаються. Центр також не долучається до врегулювання сімейних спорів (розлучення, примирна медіація у стосунках), оскільки ця сфера охоплюється іншою організацією *Relationships Australia.*

---

1 Annual report: Community Justice Centre. 2019-2020. URL: https://justice.nt.gov.au/__data/assets/pdf_file/0003/977061/community-justice-centre-annual-report-2019-2020.pdf.

2 Will Crawford and Rohan Thwaites. Two way learning & culturally appropriate mediation training in remote communities. *Indigenous law bulletin.* January / February 2013, ILB Volume 8, Issue 4. URL: http://www.austlii.edu.au/au/journals/IndigLawB/2013/6.pdf.

3 Construction Contracts (Security Of Payments) Act 2004. Northern Territory Of Australia. *Northern Territory Legislation.* URL: https://legislation.nt.gov.au/Legislation/CONSTRUCTION-CONTRACTS-SECURITY-OF-PAYMENTS-ACT-2004.

Community Justice Services (Південна Австралія)

Community Justice Services було сформовано у 2002 році, він наразі включає у себе сукупність центрів *(Southern Community Justice Centre, Limestone Coast Community Justice Centre and Riverland Community Justice Centre),* які діють як неприбуткова організація, що фінансується Департаментами Співдружності та Генерального прокурора штату через систему грантової підтримки.

Діяльність цих центрів є подібною та сконцентрованою довкола юридичних консультацій, хоча сфери їх надання дещо відрізняються. Так, *Southern Community Justice Centre* з іншими партнерами зосередився на проведенні інформаційних зустрічей, орієнтованих на дітей, у родинах, які беруть участь у посередництві з метою збереження доброзичливих стосунків між батьками та дітьми після розлучення. Центр забезпечує стажування студентів юридичних факультетів, а також залучався до створення юридичної клініки. *Limestone Coast Community Justice Centre*, виявивши у магістратському суді відсутність чергових солісіторів у дні судових засідань, забезпечили чергування, що дозволило обвинуваченим бути представленими у суді, а розгляд заяв при визнання винуватості, угод про примирення, відбувався швидше. Центр підвищує обізнаність щодо насильства та жорстокого поводження в сім'ї, а також надає підтримку щодо комунікації постраждалих від домашнього насильства та служб, які сприяють втручанню або запобіганню насильству в сім'ї. *Riverland Community Justice Centre* також надає консультації у сфері сімейного, кримінального та цивільного права, проводить юридичні дослідження, здійснює представництво у суді[1].

Центри активно залучають волонтерів як з числа студентів, які допомагають проводити інтерв'ювання клієнтів, складати листи та інші документи, так і з числа соліситорів, які можуть відвідувати судові засідання, брати участь у співбесіді з клієнтами, залучатися до ведення деяких справ та надавати допомогу іншим юристам[2].

1.6. Молдова

Centrul de Justiție Familială al Poliției (Кишинів)

В Молдові з 2023 року оголошено про створення Центру сімейного правосуддя – багатопрофільного центру, в якому державні установи та неурядові

[1] Annual Report Community Justice Services SA LTD: 2024. *Community Justice Services SA Ltd.* URL: https://www.communityjusticesa.org.au/wp-content/uploads/2025/05/CJSSA-Annual-Report-2023-2024.pdf.

[2] Annual report. 2019: Community Justice Services SA Ltd URL: https://www.communityjusticesa.org.au/wp-content/uploads/2020/01/2019-Community-Justice-Services-Annual-Report.pdf.

організації спільними зусиллями зможуть сприяти наданню в одному місці соціальних та інших послуг жертвам ґендерного та домашнього насильства, жертвам торгівлі людьми та жертвам сексуального насильства. До діяльності центру в одній будівлі залучено співробітників поліції, прокуратури, адвокатів, терапевтів, капеланів та інших осіб, які працюють з дорослими та дітьми, які пережили травми. Метою проекту є запровадження міждисциплінарного підходу до боротьби з домашнім та гендерним насильством шляхом, сприяння доступу до невідкладної медичної допомоги, судових обмежувальних процедур, направлення до інших служб (центрів розміщення матері та дитини, центрів, дружніх до молоді, служб психічного здоров'я тощо)[1].

Але назвати таку установу класичним громадським центром правосуддя все ж не можна: як ініціатива створення, так і фінансове забезпечення, внутрішня ієрархія та звітність походять від державного апарату. Натомість *Centrul de Justiție Familială* функціонує як інтегрована міжвідомча сервісна структура, основною метою якої є надання комплексної допомоги жертвам домашнього та сексуального насильства, його діяльність має координаційний, консультативний, соціально-правовий характер. Фактично йдеться про модель «єдиного вікна», що об'єднує представників поліції, соціальних служб, психологів та інших спеціалістів задля мінімізації вторинної віктимізації постраждалих. Натомість характерними ознаками ГЦП є: автономність від виконавчої влади; орієнтація на відновне правосуддя, медіацію чи інші альтернативні способи врегулювання спорів; активна участь громади у процесі прийняття рішень; спрямованість на превенцію правопорушень та реінтеграцію правопорушників; часткова децентралізація функцій правосуддя.

2. Досвід діяльності громадських центрів правосуддя в Україні

Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затверджена Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021, започаткувала черговий етап судової та процесуальної реформи. В розрізі досліджуваної теми Стратегія пропонує, в тому числі, вирішення проблеми відсутності дієвих механізмів альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів та подолання перешкоди в доступі до правосуддя[2].

---

1 Centrul de Justiție Familială. URL: https://cjf.md/intrebari-frecvente.

2 Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки : Указ Президента України; Стратегія від 11.06.2021 № 231/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/231/2021

Як слушно зазначає О. Сінчук, «ідея щодо утворення громадських центрів правосуддя в Україні полягає в імплементації кращих міжнародних практик роботи громадських центрів правосуддя, як ефективного механізму у забезпеченні доступу до правосуддя та покращення життя мешканців територіальних громад та спільнот, їх адаптування відповідно до українського контексту та реалій»[1]. На піку свого розвитку у 2023 році в Україні функціонувало 26 самостійних громадських центрів правосуддя, які мали свою специфіку діяльності.

Громадський центр правосуддя (м. Одеса)

Громадський центр правосуддя розпочав свою роботу з листопада 2018 року у приміщенні Київського районного суду м. Одеси. Концепція роботи центру базується на сінгапурській моделі, хоча і має суттєві відмінності. Особливістю цього Центру є те, що він здійснює свою діяльність у тісній співпраці з судовою системою, що, по суті, допомагає в здійсненні правосуддя та забезпеченні доступу до нього. Центр за свою діяльність у 2021 році отримав спеціальну відзнаку «Кришталеві ваги правосуддя» Європейської комісії з ефективності правосуддя *(CEPEJ)* Ради Європи[2].

Слід зазначити, що ані судді, ані працівники апарату суду не мають права працювати у центрі та надавати правову допомогу громадянам. До роботи в центрі залучено висококваліфікованих спеціалістів: адвокатів, суддів у відставці, медіаторів, юристів, науковців, нотаріуса, психолога. Звернення до центру є максимально простим для громадян і не залежить від документального підтвердження рівня доходу, соціального статусу чи наявності визначених законом пільг.

Основні напрями роботи центру можна виокремити в наступні категорії:

1) надання первинної правничої допомоги (усні чи письмові консультації, складання листів, заяв, скарг). Першим кроком у рамках реалізації цього проекту стало налагодження співпраці між ГЦП та державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, науковими установами, засобами масової інформації шляхом укладення меморандумів про взаємодопомогу, завдяки яким Центр отримав можливість домовлятися про прийом громадянина компетентним органом у погоджену дату та час. Громадяни мають можливість отримати юридичну консультацію у Центрі, скласти заяву, звернення чи скаргу, зробити копії відповідних доку-

---

[1] Сінчук О. Громадські центри правосуддя в Україні. *Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу : теоретичні та практичні аспекти : матеріали V Всеукраїнської за міжнародною участю науковопрактичної конференції (м. Полтава, 22 жовтня 2020 року).* Полтава, 2020. 223 с.С. 149-151.

[2] Ljubljana: Live streaming of the Roundtable on fairness in judicial procedures and Crystal Scales of justice Prize awarding ceremony. *Council of Europe.* URL: https://www.coe.int/en/web/cepej/events/crystal-scales-of-justice-prize-form-jury.

ментів і з підготованими матеріалами звернутися до уповноваженого органу, у компетенції якого знаходиться безпосередній розгляд питання відвідувача. Серед партнерів Центру – регіональні органи прокуратури, Національної поліції, Пенсійного фонду України, юридичний департамент Одеської міської ради, Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз тощо. У ситуації, коли меморандум про співпрацю відсутній, людина все одно отримує сформований пакет документів, інформацію, як звернутися до необхідного органу та його місцерозташування.

Первинна консультація дозволяє ідентифікувати ситуацію особи та надати їй належну правову оцінку, що є проявом більш широкої концепції незадоволених правових потреб (*unmet legal needs*), яка активно розробляється в іноземних дослідженнях (наведені вище дослідження OECD, World Justice Project тощо). Ця доктрина показує, що більшість правових проблем населення взагалі ніколи не доходять до суду – не через юридичні чи інші перешкоди, а через неусвідомлення особою правового характеру своєї проблеми. ГЦП у такій парадигмі стають не просто «точками входу» до суду, а механізмами перетворення побутової проблеми у правову позицію, що є якісно іншою допомогою, ніж просто «спрощення доступу до суду». Наочним прикладом можуть бути справи щодо домашнього насильства, коли постраждала особа звертається за консультацією щодо стягнення аліментів, не ідентифікуючи поведінку кривдника як таку, що є проявом економічного або психологічного насильства;

2) вторинна правнича допомога у окремих категоріях справ. З огляду на те, що ГЦП знаходиться у приміщенні суду, потреба у вторинній правничій допомозі (складання позовних заяв, апеляційних скарг, представництво у судових процесах) є вкрай затребуваною. Вирішуючи питання про сферу виконуваних Центром функцій можливим варіантом було запровадження моделі, за якою Центр не надавав би вторинну допомогу усім бажаючим, однак за визначеними критеріями міг би обирати певні стратегічні справи, в яких така допомога могла б бути надана.

Недоліки такого варіанту очевидні: а) прийняття рішення щодо визначення конкретної справи у якості стратегічної на думку експертів мало б прийматися колегіально, що виключило б суб'єктивність, дозволило більш виважено відфільтровувати справи. Однак проведення зборів чи нарад експертів центру впливало б на оперативність прийняття рішень; б) оскільки Центр знаходиться при суді, зростають ризики накопичення інших справ, подібних до стратегічної, у яких для забезпечення одноманітності підходів так само мала б надаватися вторинна правнича допомога; в) з місцерозташуванням центру пов'язана і інша засторога: оскільки ГЦП створено при громадській організації «Асоціація слідчих суддів України», членами якої, окрім експертів Центру, є і судді Київського районного суду м. Одеси, розгляд справ суддями за участі експертів Центру чи за позовами, складеними

експертами Центру викликав би сумніви у їх неупередженості. Також з етичних міркувань прийнято рішення не складати скарги на суддів до дисциплінарного органу – Вищої ради правосуддя; г) оскільки переважна більшість експертів, що надають консультації, є адвокатами, відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», при наданні вторинної правничої допомоги обов'язково має укладатись договір із адвокатом, тому окрім відповідності критеріям стратегічної справи мало б бути враховане вільне волевиявлення адвоката на надання допомоги, чим було б забезпечено відповідність правилам адвокатської етики тощо.

Натомість було погоджено, що за загальним правилом Центр не надає вторинної правничої допомоги, однак з деякими виключеннями. По-перше, Центр залишає за собою право надання вторинної правничої допомоги з дрібних процесуальних питань (наприклад, допомога у складанні типових заяв про ознайомлення з матеріалами справи, видачу копії судового рішення, відкладення судового розгляду тощо). По-друге, було розроблено шаблони позовних заяв/заяв в окремих категоріях справ, у яких відвідувачі самостійно заповнюють усі необхідні реквізити та обставини справи, а експерт лише надає рекомендації щодо цього. Такими справами стали шаблонні заяви щодо уточнення списку виборців та заяви щодо проведення судових засідань в режимі відеоконференції (особливо на початку пандемії COVID-19). Затребуваними, особливо після збройної агресії Російської Федерації, є заяви про встановлення факту народження/смерті особи на тимчасово окупованих територіях, які розглядаються судами в окремому провадженні;

3) інформування щодо права на вторинну правничу допомогу. У випадках, коли Центр не в змозі надати вторинну правничу допомогу з вищеназваних причин, відвідувач опитується щодо підстав наявності у нього права на безоплатну правничу допомогу від держави на підставі Закону України «Про безоплатну правничу допомогу». Іноді громадяни обізнані щодо пільг зі сплати судового збору, однак в переважній кількості випадків не обізнані про наявність права на юридичну допомогу від держави, яка включає у себе не тільки можливість складання процесуальних документів, а й надання адвоката у судових процесах, в тому числі, і у цивільних справах. Перелік категорій громадян, що мають таке право, є обмеженим, а в деяких випадках вимагаються додаткові документи для підтвердження права на безоплатну правничу допомогу. Наприклад, малозабезпечені особи мають підтвердити, що їхні доходи не перевищують визначений законом рівень (це можуть бути довідки від Пенсійного фонду щодо відсутності призначених виплат, від податкової служби щодо сплачених податків за попередній період чи від роботодавця про розмір заробітної плати тощо). У такому випадку, окрім інформування про право на безкоштовну допомогу, відвідувач інформується про перелік додаткових документів та способи їх отримання (деякі з них можуть бути отримані через електронні державні сервіси миттєво);

4) врегулювання конфліктів за участі медіатора. У рамках діяльності Громадського центру правосуддя нижченаведені спори/конфлікти вважаються немедіабельними:

- відвідувач не може забезпечити залучення іншої сторони до медіаційної процедури. Така неможливість має бути абсолютною (наприклад, перебування іншої сторони за кордоном, у місцях позбавлення волі тощо). Якщо відвідувач не знає, чи зможе залучити опонента (а зазвичай це саме так, оскільки особа вперше чує про таку процедуру), суперечка вважається умовно медіабельною та перевіряється за іншими критеріями. Надалі медіатор-волонтер пояснює відвідувачу переваги процедури, у тому числі, з акцентом на аргументи, які можуть зацікавити опонента та переконати вдатися до посередництва;
- недієздатність особи, алкогольна, наркотична залежність, психічні розлади чи тривалі хворобливі стани сторони. Оскільки медіація завершується за взаємною згодою, виконання встановленої домовленості має вирішальне значення для успіху процедури, тоді як особи зі зміненою свідомістю (внаслідок розладів або певних речовин) не можуть усвідомлювати досягнуті домовленості та їх виконувати;
- наявність ознак вчинення домашнього насильства чи злочину;
- суб'єкт спору/конфлікту – орган державної влади, місцевого самоврядування, їх посадова або службова особа. На жаль, в рамках чинного законодавства та усталеної адміністративної практики малоефективним (або майже неможливим) є врегулювання спору/конфлікту з публічно-правовими суб'єктами. При цьому суперечка не обов'язково має адміністративний характер, навіть цивільні чи господарські суперечки за участю таких суб'єктів малоефективно регулювати за допомогою медіації;
- встановлення виключної підвідомчості вирішення спору певним органом або в рамках певної процедури (наприклад, виняткова компетенція судів у справах про усиновлення, примирних комісій із врегулювання колективних трудових спорів (конфліктів));
- наявність прямої заборони на врегулювання спору за допомогою медіації;
- наявність у спорі інтересів третіх осіб, які можуть бути порушені;
- неможливість укладання мирової угоди у спорі, яка передана на розгляд суду.

У разі, якщо первинний аналіз свідчить про медіабельність спору, експерт пропонує відвідувачеві врегулювати суперечку за допомогою медіації, роз'яснюючи особливості та переваги процедури та направляє до кабінету медіації для більш глибокого аналізу ситуації профільним фахівцем. Якщо первинний аналіз свідчить про немедіабельність спору, експерт Центру роз'яснює відвідувачу, чому вважає суперечку немедіабельною та які є аль-

тернативи (за межами Центру деякі медіатори можуть вважати суперечку медіабельною, або може бути передбачений особливий порядок медіаційної процедури – наприклад, примирною комісією службі посередництва та примирення щодо колективних трудових спорів).

Залежно від ситуації, навіть у немедіабельних справах відвідувач Громадського центру правосуддя може бути направлений до медіатора для отримання консультації щодо процедури – це підвищує обізнаність громадян, вони забезпечуються роздатковими матеріалами, а отже, у разі виникнення іншої суперечки, матимуть альтернативу, про яку їх вже поінформовано.

5) правопросвітницька діяльність, яка полягає у проведенні спільних заходів з органами державної влади, місцевого самоврядування, адвокатами тощо. До надання практичних консультацій Центр активно залучає студентів, де вони «отримують чудові навички спілкування, здатність працювати самостійно та в команді, вміння зосереджувати увагу на деталях, здатність вирішувати кілька проблем одночасно, поважати людей різних культур та багато іншого»[1];

6) виявлення та оцінка правових потреб. Опитування щодо правових потреб не є альтернативою аналізу адміністративних даних, судової статистики чи судової практики та даних, отриманих від фахівців (суддів, адвокатів тощо), а відображають погляди населення на доступ до правосуддя та реальні перешкоди у реалізації такого права[2]

Саме такі напрями діяльності сприяють, в тому числі, і реалізації засад процесуальної справедливості: на утвердження думки про легітимність судочинства та судових рішень впливає уявлення про справедливість процедур, які використовуються судами під час ухвалення рішень, а легітимність правосуддя в подальшому впливає і на дотримання законів, виконання судових рішень.

Присудова модель громадського центру правосуддя є найбільш сприятливою до ідей доступності правосуддя, адже необхідна інформація надається громадянам безпосередньо у приміщенні суду.

В розрізі реалізації Дорожньої карти з питань верховенства права одним із заходів на ІІ квартал 2026 року відзначено «проведення моніторингу з питань заохочення з боку держави використання сторонами конфлікту процедури медіації, який включатиме: аналіз доцільності запровадження обов'язкового досудового врегулювання спору в Україні; визначення можливого переліку категорій справ, у яких доцільно запровадити обов'язкове

---

[1] Голубєва Н. Ю. Волонтерство як невід'ємний компонент роботи громадського центру правосуддя. *Захист прав людини в порядку цивільного судочинства в цифрову еру : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 28 груд. 2023 р.)* [Електронне видання] / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 110 с. С. 9-10. URL: https://hdl.handle.net/11300/27187.

[2] OECD/Open Society Foundations. Legal Needs Surveys and Access to Justice. OECD Publishing, Paris, 2019. 212 p. P. 29. URL: https://doi.org/10.1787/g2g9a36c-en.

досудове врегулювання»[1]. У зв'язку з цим останнім часом набувають нового витку дискусії щодо запровадження обов'язкової інформаційно-оціночної (ознайомчої) зустрічі з медіатором на досудовому етапі в окремих категоріях справ. Як зазначають В. Жданович та К. Каращук, «суд може зобов'язати сторони пройти процедуру медіації перед судовим розглядом справи. Таким чином, медіація набуває «квазіобов'язкової» форми. Квазіобов'язкова медіація (або *courtconnected mediation* із певними елементами обов'язковості) – це змішана процедура врегулювання спору, за якої сторони зобов'язані пройти спробу медіації до звернення до суду або на початковій стадії розгляду справи. Водночас їх не примушують до укладення угоди – досягнення домовленості залишається добровільним»[2]. Як правильно зазначає колектив дослідників, запровадження обов'язкових інформаційно-ознайомчих зустрічей має супроводжуватися розробкою механізму забезпечення доступу до обов'язкових інформаційно-оціночних зустрічей з медіатором (суди, система установ безоплатної правничої допомоги, соціальні служби), змінами до процесуальних кодексів та інших нормативно-правових актів[3]. На нашу думку, саме таку функцію можуть частково взяти на себе Громадські центри правосуддя.

Запровадження присудової медіації на базі громадських центрів правосуддя має низку переваг, що випливають із самої природи таких інституцій як «точок входу» до системи правосуддя. Центри сприяють залученню сторін до альтернативного способу врегулювання спору ще до формування їх процесуальних позицій, коли намір звернення до суду ще не реалізований стороною. Це знижує рівень конфронтації, мінімізує витрати сторін і сприяє більш гнучкому формуванню варіантів компромісу, які в межах судового розгляду часто є недосяжними. Розміщення медіаторів або інформаційно-координаційних служб у безпосередній близькості до суду підвищує ймовірність «спонтанного» вибору альтернативного врегулювання спору, особливо на ранніх стадіях конфлікту.

Громадські центри правосуддя можуть виконувати не тільки функцію присудової медіації, а й нейтрального посередника між судом, системою безоплатної правничої допомоги та медіаторами, координуючи сторін справи. Адже навіть у разі запровадження обов'язкової досудової медіації

---

1 Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС» : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.05.2025 № 475-р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/475-2025-%D1%80.

2 Жданович В., Каращук К. Поетапне запровадження обов'язкових інформаційно-оціночних зустрічей з медіатором: модель для України. *Femida.ua.* 2026. №1. С. 42. URL: https://femida.ua/wp-content/uploads/2026/04/femida_1_2026_online_84-1.pdf.

3 Берт Маан, Ремко ван Рі, Луїза Романадзе, Світлана Сергєєва, Юрій Сергєєв. Медіація у цивільних та господарських справах : Проєкт. *Pravojustice.* URL: https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/615/5ac/7a6/6155ac7a6e5a3765926585.pdf.

суд позбавлений права консультувати сторін про особливості здійснення медіації, тим самими полишаючи сторону справи один на один із ще невідомою для сторони процедурою. Це відповідає сучасній європейській тенденції багаторівневого доступу до правосуддя («*multi-door courthouse model*»), де суд виступає не єдиним, а фінальним механізмом вирішення спору[1].

Крім цього, в Україні в різні періоди 2018-2026 років функціонувала й низка інших ГЦП, які на місцях виявляли найбільш гострі проблеми громади, але з огляду на зовнішні виклики або припинили діяльність, або трансформувалися в інші формати роботи громадських організацій.

Громадський центр правосуддя (м. Татарбунари, Одеська область)

Громадський центр правосуддя в місті Татарбунари створено наприкінці 2018 року на базі Одеської обласної організації Всеукраїнського громадського об'єднання «Комітет виборців України». Центр працює як мультифункціональний хаб та просуває новий формат співпраці між органами правосуддя, місцевою владою та мешканцями на принципах довіри та відповідальності.

Громадський центр правосуддя впроваджує на рівні громади чотири основні напрямки: 1) якісні та інклюзивні правові, адміністративні та соціальні послуги; 2) систему правосуддя, яка до, під час та після судового розгляду орієнтована на людину; 3) альтернативне вирішення спорів та раннє запобігання конфліктів; 4) спроможність мешканців громад проактивно вирішувати питання у правовий спосіб та захищати свої права[2].

Центр організовує неформальні зустрічі у форматі «кава з суддею», де жителі громади та представники суддівського корпусу можуть відкрито поговорити про актуальні питання судової діяльності, хід реформування судової системи, а також про те, як суспільство сприймає суддів та судові інституції загалом. Подібний формат спілкування слугує інструментом підвищення відкритості та прозорості правосуддя, зміцнення суспільної довіри до суду й налагодження діалогу між судовою системою та громадою. Водночас Центр фіксує низьку зацікавленість мешканців послугами медіації, що пояснюється недостатнім розумінням її суті та переваг навіть серед місцевих посадовців і практикуючих юристів [3].

---

[1] Надієнко О. І. «Суд з багатьма дверима» як альтернативний спосіб вирішення спорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 107-110. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/25.

[2] Громадські центри правосуддя презентували свої здобутки та плани щодо розвитку людиноцентричного правосуддя. *Громадський Простір*. URL: https://www.prostir.ua/?news=hromadski-tsentry-pravosuddya-prezentuvaly-svoji-zdobutky-ta-plany-schodo-rozvytku-lyudynotsentrychnoho-pravosuddya.

[3] Громадський центр правосуддя: платформа доступу до правосуддя в громаді. Бринош Ігор, Лісова Юлія, Семененко Леонід. Одеська обласна організація ВГО «Комітет виборців України». Одеса, 2019. 52 с.

Після початку повномасштабного збройного вторгнення Російської Федерації діяльність Центру суттєво розширилася у безпековому напрямку: ветерани правоохоронних органів разом із поліцією та підрозділами територіальної оборони беруть участь у патрулюванні, ведуть профілактичну та роз'яснювальну роботу серед населення, чергують на блокпостах і пропагують модель «сусідської варти» як ефективну форму співпраці громади з поліцією. З огляду на прикордонне розташування міста, Центр також взяв на себе завдання підтримки вразливих категорій населення (внутрішньо переміщених осіб, представників ромської спільноти, багатодітних родин та інших) шляхом забезпечення їх товарами першої необхідності. Для тих, хто виїжджає за кордон, Центр став точкою отримання актуальної інформації про пункти пропуску, правила перетину кордону та координації із закордонними волонтерськими організаціями.

Громадський центр правосуддя (м. Чугуїв, Харківська область)

Громадський центр правосуддя на Харківщині був створений на базі Чугуївського офісу Мережі правового розвитку при Громадській організації «Чугуївська правозахисна група» наприкінці 2018 року та діє на території Чугуївського та Печенізького районів Харківської області. Цей регіон за часи діяльності Центру характеризувався специфікою через свою наближеність до зони проведення Операції Об'єднаних Сил (близько 150 км), а після повномаштабної збройної агресії Російської Федерації до лінії фронту залишалося близько 10 км. В Чугуївському районі знаходиться постійний пункт розміщення внутрішньо переміщених осіб, яких тут мешкає близько 8 тис. осіб. Окремою групою є військовослужбовці, зокрема в Чугуївському районі розташовані три військових містечка з населенням близько 15 тис. осіб. [1]

Центром визначено чотири блоки його діяльності: безоплатна правнича допомога; альтернативне вирішення спорів; психологічна підтримка громадян та вирішення проблем громади. Останній блок безпосередньо спрямований на взаємодію з територіальними громадами за наступними напрямами: консультації стосовно адміністративних послуг; допомога громадянам в спілкуванні з органами виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо вирішення проблем громади; діалогові майданчики за участю представників поліції, суду, органів місцевого самоврядування, органів виконавчої влади для спільного вирішення проблем громади; про-

[1] Громадські центри правосуддя в Україні успішні практики та невдачі першого центру на Харківщині / Програма USAID «Нове правосуддя», Громадська спілка «Мережа правового розвитку», Громадська організація «Чугуївська правозахисна група»: Р. Лихачов, В. Бабика, заг. ред. Є. Полтенко. Чугуїв, 2019. 36 с. URL: https://ldn.org.ua/useful-material/hromadski-tsentry-pravosuddya-v-ukrajini-uspishni-praktyky-ta-nevdachi-pershoho-tsentru-na-harkivschyni.

грами для соціалізації осіб, які відбули покарання, наркозалежних, проблемних підлітків та молоді; аналіз проблем громад, рекомендації до їх вирішення[1].

Центром запроваджено супровід стратегічних та резонансних справ. Завдяки тісній співпраці та рекомендаціям, що були надані Центром, за показником відкритості Чугуївський міський суд посів друге місце в області. З метою підвищення ефективності та систематизації інформації про цю діяльність Центром розроблені типові протоколи медіаційної та фасилітаційної справи.[2]

Громадський центр правосуддя Чернігівської області

В квітні 2020 року розпочали роботу Громадський центр правосуддя в м. Чернігові на базі громадської організації «Чернігівський громадський комітет захисту прав людини» та філія ГЦП в м. Ічня на базі Ічнянського районного суду Чернігівської області.

Громадський центр правосуддя надає комплексний спектр послуг, що охоплює безоплатну правову допомогу як окремим мешканцям, так і громадам у цілому. Поряд із цим організація проводить систематичний аналіз потреб громад і розробляє практичні алгоритми їх вирішення із залученням усіх зацікавлених сторін. Центр вибудував розгалужену мережу партнерства з органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, судовими інституціями та громадськими організаціями регіону, що забезпечило комплексний підхід до розв'язання проблем на місцях, дозволило здійснювати громадський моніторинг процесів, що відбуваються в громадах. Крім того, Громадський центр правосуддя виступає базою для проходження стажування та менторської підготовки студентів юридичних факультетів Національного університету «Чернігівська політехніка» й Академії пенітенціарної служби України. Окрім того, великою частиною роботи Громадського центру правосуддя, зокрема Школи правових наук при Ічнянському районному суді Чернігівської області, є правопросвітницька робота[3].

---

[1] Бабика В. Перший громадський центр правосуддя на Харківщині офіційно відкрито. *Громадська спілка «Мережа правового розвитку».* URL: https://ldn.org.ua/event/pershyj-hromadskyj-tsentr-pravosuddyana-harkivschyni-ofitsijno-vidkryto.

[2] Звіт: успішні практики та невдачі Чугуївського громадського центру правосуддя. Програма USAID «Нове правосуддя», Громадська організація «Чугуївська правозахисна група»: Р. Лихачов, В. Бабика, Чугуїв, 2020. 16 с. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/2020_Chuhuyiv_CJC_Annual-Report.pdf.

[3] Громадські центри правосуддя презентували свої здобутки та плани щодо розвитку людиноцентричного правосуддя. *Громадський Простір.* URL: https://www.prostir.ua/?news=hromadski-tsentry-pravosuddya-prezentuvaly-svoji-zdobutky-ta-plany-schodo-rozvytku-lyudynotsentrychnoho-pravosuddya.

Громадський центр правосуддя (м. Біла Церква, Київська область)

Центр створено у квітні 2020 року на базі Білоцерківської міської громадської організації «Правова єдність». Мета діяльності Центру – полегшення доступу людей до адміністративних та соціальних послуг, надання правової допомоги, зокрема вразливим та соціально незахищеним верствам населення, врегулювання спорів за допомогою процедури альтернативного вирішення спорів (медіації) та здійснення інших заходів[1].

Одним із завдань ГЦП стало інформування громадян про можливості доступу до правосуддя. Центр уникав дублювання послуг із надання безоплатної правової допомоги (особливо в частині надання вторинної правової допомоги), що забезпечуються державною системою безоплатної правничої допомоги. Для популяризації можливостей захисту суспільних інтересів, які ведуться в інтересах однієї особи або групи осіб, з метою досягнення системних змін у правовій сфері на благо суспільства Центр здійснював супровід стратегічних справ.

3. Характерні риси громадських центрів правосуддя

Отже, як бачимо, концепція «громадського центру правосуддя» має свою специфіку не тільки залежно від країни, де запроваджено діяльність таких центрів, а й від проблем громади. Причому це можуть бути громади різного рівня – від штату, міста чи конкретного району міста. З огляду на це, неможливо визначити чіткий перелік ознак, якими має бути наділено громадський центр правосуддя. Однак можна виділити найбільш характерні з них:

1) громадські центри правосуддя не є традиційним судом чи державним органом. Навіть у тих юрисдикціях, де центри функціонують при судах, вони не застосовують процесуальне законодавство з метою покарання винних, а вживають заходів для того, щоб вирішити першопричину правопорушення як конкретної особи, так і тих правопорушень, що можуть бути вчинені в подальшому. Якщо центр уповноважений застосовувати санкції за правопорушення, застосовуються підходи «терапевтичної юриспруденції», вирішуючи основні причини правопорушень, та принципи відновного правосуддя, накладаючи відновлювальні санкції (громадські роботи, наприклад, прибирання сміття, вибачення перед постраждалою особою тощо);

[1] Громадський центр правосуддя у Білій Церкві оприлюднив звіт за результатами своєї роботи. *Мережа правового розвитку.* 18.12.2020. https://ldn.org.ua/event/hromads-kyy-tsentr-pravosuddia-u-biliy-tserkvi-opryliudnyv-zvit-za-rezul-tatamy-svoiei-roboty.

2) центри можуть фінансуватися з державного бюджету чи бюджету громад, однак це не створює для них обов'язку підпорядкування. Звичною практикою є фінансування центрів за програмами грантової підтримки або як громадської організації за рахунок членських чи благодійних внесків;
3) самоідентифікація центру як такого, що вирішує проблеми конкретних осіб та громади, чим центри дистанціюються від державних органів і установ, що надають безоплатну правничу допомогу конкретній особі. Звісно, побічним результатом може бути і вирішення певних загальнодержавних проблем (наприклад, розвантаження судів, вдосконалення положень чинного законодавства), однак це не є безпосередньою метою діяльності центрів;
4) громадські центри правосуддя, як на етапі створення, так і в процесі діяльності, орієнтуються на проблеми громади, для чого застосовуються різноманітні методи їх виявлення (опитування, моніторинг статистичних показників, спостереження тощо). Зазвичай, центри мають декілька напрямів діяльності та тяжіють до розширення спектру послуг, що надаються;
5) громадські центри правосуддя тяжіють до процесуалізації їхньої діяльності: з ускладненням питань, що вирішуються центрами, постає необхідність у більшій самоврегульованості (шляхом розроблення внутрішніх процедур, положень, регламентів, критеріїв відповідності тощо). Надихаючись досвідом функціонування Центрів в іноземних країнах, до їх створення долучається держава, що призводить до інституціалізації, тобто до вбудови Центрів у вже існуючу систему державних та судових органів (наприклад – у Молдові, Австралії), що, як свідчить досвід, не завжди є успішним, адже в такому разі держава може не завжди здатна адекватно виявити та зреагувати на потреби громади у спосіб, який вважає за доцільний, створюючи додатковий орган замість оптимізації вже існуючих органів чи вдосконалення законодавства і практики його застосування. Натомість, концепція громадського центру правосуддя за логікою свого виникнення і функціонування свідчить про те, що центр має стати альтернативою існуючому державному механізму, бути гнучким і незалежним, керуватися ідеєю «від громади – громаді»;
6) гнучкість у формах роботи чи видах послуг, що надаються. Оскільки центри спрямовані на вирішення проблем громад, вони можуть швидко реагувати на ті виклики, які постають перед суспільством, не чекаючи законодавчих змін. Слід погодитись із думкою Сари Мюррей та Тамари Туліч, які вбачають ризик у централізації ідей громадського правосуддя, хоча це і може відкрити доступ до ГЦП для більшої кількості громадян, однак саме місцеві проблеми є клю-

човими у збереженні парадигми ГЦП [1]. Центри, пристосовуючись до унікальних запитів громад, можуть надавати і неюридичні види допомоги, наприклад, первинна медична допомога, підтримка психічного здоров'я, працевлаштування та навчання, надання притулку жертвам домашнього насильства, «кава з суддею» (неформальні бесіди із суддями), проведення виставок, фестивалів, прибирань громадських місць тощо;

7) широке залучення волонтерів та наявність мережі партнерів у різних сферах, які можуть вирішити питання особи. Центри можуть перенаправляти особу до соціальних служб, компетентних державних органів, адвокатів, медіаторів тощо чи інформувати про доступні особі варіанти допомоги.

Можна відзначити і ризики у діяльності ГЦП щодо підміни державних гарантій доступу до правосуддя волонтерськими ініціативами та відсутності єдиних стандартів якості допомоги. Право на доступ до правосуддя відповідно до статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та статті 55 Конституції України є позитивним обов'язком держави. Відтак забезпечення ефективної правничої допомоги, доступності процедур захисту прав та належного функціонування механізмів вирішення спорів не може бути повністю перекладено на інститути громадянського суспільства або волонтерські об'єднання. Небезпека полягає у тому, що в умовах недостатнього фінансування державної системи безоплатної правничої допомоги чи перевантаження судової системи саме громадські центри правосуддя можуть почати фактично компенсувати недоліки державної політики у сфері доступу до правосуддя. У такому випадку існує ризик формування моделі, за якої держава поступово самоусувається від виконання власних позитивних зобов'язань, перекладаючи значний обсяг соціально-правових функцій на недержавний сектор. Особливо це проявляється в умовах воєнного стану, коли саме волонтерські та громадські ініціативи нерідко забезпечують оперативне реагування на правові потреби населення швидше, ніж державні механізми.

Громадські центри правосуддя повинні розглядатися не як альтернатива системі безоплатної правничої допомоги, а як додатковий механізм, здатний забезпечити раннє виявлення правових проблем, правопросвітництво та перенаправлення особи до системи безоплатної правничої допомоги чи до інших суб'єктів, компетентних у вирішенні питання.

Крім цього, діяльність значної частини громадських центрів правосуддя залежить від грантового фінансування, міжнародної технічної допомоги або волонтерської участі фахівців. Така модель хоча і забезпечує гнучкість та

[1] Murray, S., Tulich, T. Community justice centres mainstreamed? Making the impossible possible. *Contemporary Justice Review.* 2024. 27(1). P. 40–53. URL: https://doi.org/10.1080/10282580.2024.2344775.

інноваційність, водночас створює ризики нестабільності функціонування центрів, фрагментарності послуг та нерівномірності доступу до них у різних регіонах. Припинення фінансування чи кадрове виснаження волонтерського середовища можуть призвести до фактичного припинення діяльності окремих центрів, що негативно впливатиме на сталість доступу громадян до правничої допомоги, приклади чого продемонстровано на досвіді функціонування ГЦП в Україні. Особливо актуальним це питання є у випадках, коли до надання допомоги залучаються волонтери, студенти, особи без статусу адвоката або фахівці суміжних професій. За відсутності єдиних стандартів якості допомоги, що надається громадськими центрами правосуддя, належної координації та професійного нагляду існує ризик надання неповної чи юридично некоректної інформації, що може призвести до порушення прав особи або втрати ефективних способів судового захисту. Як наслідок, рівень наданих консультацій, кваліфікація осіб, які їх надають, обсяг відповідальності за помилкові рекомендації та механізми контролю якості можуть істотно відрізнятися залежно від конкретного центру.

Інтеграція громадських центрів правосуддя у простір судової системи, попри очевидні переваги для доступності правосуддя, потребує вироблення чітких етичних та процесуальних запобіжників задля уникнення сумнівів у незалежності суду та неупередженості суддів. З одного боку, розміщення громадських центрів правосуддя у приміщенні суду або співпраця із судовою системою має очевидні переваги для забезпечення доступності правосуддя. Така модель спрощує доступ громадян до правничої допомоги, дозволяє оперативно отримати консультацію, сприяє кращій координації між учасниками процесу та забезпечує ефективніше інформування осіб про способи захисту їхніх прав.

Водночас надмірна інтеграція ГЦП із судовою системою породжує низку етичних та процесуальних ризиків. Передусім існує ризик формування у сторін судового процесу уявлення про особливий зв'язок між експертами або консультантами центру та суддями, які здійснюють розгляд справи. Навіть за відсутності фактичного впливу на суд або будь-яких неправомірних домовленостей сама по собі організаційна близькість центру до суду може створювати зовнішнє враження привілейованого становища окремих учасників процесу. У контексті стандартів статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод значення має не лише фактична безсторонність суду, а й довіра, яку суд повинен викликати у суспільстві та сторін спору. Особливо чутливими є ситуації, коли експерти ГЦП одночасно є адвокатами у справах, що розглядаються тим самим судом; коли членами громадської організації, при якій створено центр, є судді відповідного суду, а працівники Центру мають постійний професійний контакт із суддями чи працівниками апарату суду; якщо процесуальні документи, підготовлені ГЦП, систематично розглядаються конкретними суддями. У таких випадках

у інших учасників судового процесу може виникати обґрунтоване сприйняття можливої процесуальної нерівності або неформальної наближеності окремих представників до суду. Навіть якщо подібні припущення не відповідають дійсності, сам факт виникнення сумнівів у незалежності чи неупередженості правосуддя негативно впливає на авторитет судової влади.

Для подолання таких ризиків слід використовувати наявні процесуальні та етичні механізми (відводи, самовідводи, повідомлення про конфлікт інтересів, відмова від виконання доручення клієнта тощо), чітко розмежовуючи діяльність суду та ГЦП, розділяючи виконання функцій експерта Центру та здійснення власної адвокатської діяльності. Саме для цього необхідним є запровадження прозорих правил взаємодії між судом та Центрами, інформування відвідувачів про незалежний статус ГЦП; заборона працівникам апарату суду та діючим суддям брати участь у наданні консультацій; обмеження участі експертів Центру у представництві відвідувачів у справах, що розглядаються відповідним судом; розроблення етичних стандартів запобігання конфлікту інтересів.

Таким чином, функціонування громадських центрів правосуддя при судах потребує особливо обережного балансування між забезпеченням доступності правосуддя та необхідністю збереження інституційної незалежності й неупередженості суду.

Висновки

Діяльність громадських центрів правосуддя демонструє трансформацію класичного розуміння доступу до правосуддя: сучасна концепція доступу до правосуддя виходить за межі самого лише гарантування державою права на звернення до суду та охоплює створення людиноцентричних механізмів раннього виявлення, попередження та комплексного вирішення правових проблем особи, нерідко навіть з метою їх врегулювання, не звертаючись до суду.

Громадські центри правосуддя займають проміжне місце між державним правосуддям, громадянським суспільством та соціальними послугами, отже, громадські центри правосуддя в найбільш узагальненому вигляді є гібридними інституціями, які поєднують елементи судової інфраструктури, правничої допомоги, альтернативного вирішення спорів та соціального супроводу. Саме така модель дозволяє забезпечити більш гнучке та оперативне реагування на правові потреби населення, особливо соціально вразливих категорій осіб.

Міжнародний досвід свідчить про тенденцію поступової інституціоналізації та процесуалізації діяльності громадських центрів правосуддя, що проявляється у нормативному закріпленні їхнього статусу, процедур взаємодії із судами й іншими органами, визначенні меж альтернативного вирішення спорів, саморегуляції з питань запобігання конфлікту інтересів тощо.

Залежно від країни, де запроваджено діяльність таких центрів, а також від проблем громади, Центри можна поділити за основними напрямками діяльності:

а) присудова модель (Сінгапур, Одеса, Red Hook), яка функціонує при судах та тісно інтегрована з судовою системою та процесом відправлення правосуддя.
б) медіаційно-примирна модель (Австралія, Канада), які зосереджуються на альтернативному вирішенні спорів, профілактиці міжособистісних конфліктів та конфліктів у громаді;
в) соціально-реінтеграційна модель (Онтаріо, Ліверпуль), орієнтовані на усунення причин правопорушень; соціальну підтримку та супровід особи, відновне правосуддя;
г) координаційна модель (Молдова), яка запроваджує принцип «єдиного вікна» у координації державних і недержавних служб щодо допомоги вразливим категоріям населення.

Відмінності між такими моделями обумовлені рівнем інтеграції центрів у систему правосуддя, особливостями національної правової системи, потребами громади та обсягом функцій, покладених на відповідні інституції.

Особливо перспективним для України напрямом розвитку громадських центрів правосуддя є їх функціонування як центрів присудової медіації. Така модель дозволяє поєднати переваги судової інфраструктури із гнучкістю альтернативного врегулювання спорів, сприяє зменшенню навантаження на судову систему, скороченню строків розгляду справ та підвищенню ефективності захисту прав особи. Водночас присудова медіація (у разі запровадження її на законодавчому рівні) повинна розглядатися не як заміна правосуддю, а як додатковий механізм досягнення справедливого та взаємоприйнятного врегулювання конфлікту чи спору.

Водночас діяльність громадських центрів правосуддя супроводжується низкою системних ризиків. Зокрема, існує небезпека підміни державних гарантій доступу до правосуддя волонтерськими або залежними від грантів та пожертв ініціативами, що може призвести до фактичного перекладення частини позитивних обов'язків держави на інститути громадянського суспільства. Додатковою проблемою є відсутність уніфікованих стандартів якості правничої допомоги, механізмів професійного контролю та єдиних етичних правил діяльності громадських центрів правосуддя.

Окремої уваги потребують ризики конфлікту інтересів у разі функціонування громадських центрів правосуддя при судах. Попри очевидні переваги такої моделі для забезпечення доступності правосуддя, надмірна інтеграція центрів із судовою системою може створювати у сторін процесу сумніви щодо неупередженості суду та процесуальної рівності учасників справи. У зв'язку з цим важливого значення набуває необхідність чіткого організаційного та етичного розмежування діяльності суду та громадського центру правосуддя.

Анотація

Нова модель, яка починає реалізовуватися в Україні – діяльність громадських центрів правосуддя, які покликані сприяти правовим зрушенням у громадах, підвищенню рівня правосвідомості громадян та спрощенню доступу до суду. Ідея створення громадських центрів правосуддя в Україні була запозичена із закордонного досвіду вирішення правових питань, однак також було враховано і вітчизняну специфіку правових проблем, що виникають у громадян в різних регіонах.

Досліджено організаційні засади функціонування громадських центрів правосуддя як інституційного механізму забезпечення доступу до правосуддя у порівняльно-правовому вимірі. На підставі аналізу досвіду США, Канади, Австралії, Сінгапуру, Великої Британії та Молдови визначено сутнісні ознаки громадських центрів правосуддя, що відрізняють їх від державних органів правничої допомоги та судових установ.

Встановлено основні ознаки, які притаманні громадським центрам правосуддя: 1) самопозиціонування у якості альтернативного механізму захисту прав; 2) відсутність повноважень державного органу чи суду; 3) фінансування, переважно, через механізми грантової підтримки чи пожертви; 4) спрямованість діяльності на вирішення проблем громади; 5) тяжіння до процесуалізації та інституціоналізації діяльності центрів; 6) гнучкість у формах роботи чи видах послуг, що надаються; 7) широке залучення волонтерів та наявність мережі партнерів у різних сферах.

Визначено роль Громадських центрів правосуддя щодо сприяння у доступності правосуддя, яка полягає у наданні правничої допомоги (первинної та вторинної), пропагуванні ідей альтернативного вирішення спорів, в деяких випадках – розгляд і вирішення визначених законом категорій справ. В умовах воєнного стану роль громадських центрів правосуддя суттєво зростає, оскільки саме такі інституції забезпечують оперативне реагування на масові соціальні та правові виклики, пов'язані із внутрішнім переміщенням осіб, втратою документів, пошкодженням майна, отриманням компенсацій та реалізацією соціальних гарантій.

Сформульовано рекомендації щодо правового регулювання, етичних стандартів і механізмів взаємодії ГЦП із судовою системою та системою безоплатної правничої допомоги.

Ключові слова: *громадський центр правосуддя, доступ до правосуддя, правосуддя, альтернативне вирішення спорів, медіація, правнича допомога, цивільний процес, воєнний стан.*

Keywords*: community justice center, access to justice, justice, alternative dispute resolution, mediation, legal aid, civil process, martial law.*

Розділ 5

ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ПРИ ВИКОРИСТАННІ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄС

Дрогозюк Крістіна Борисівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0001-9254-9575
DOI

Вступ
1. Теоретико-правові основи права на приватність
2. Електронні докази та правові стандарти їх використання
3. Практика Європейсько суду з прав людини щодо права на приватність та допустимості електронних доказів
4. Імплементація європейських стандартів захисту приватності при використанні електронних доказів у цивільному процесі України

Висновки

Вступ

Цифровізація суспільних відносин є однією з ключових ознак сучасного розвитку правових систем, що істотно трансформує як способи комунікації між особами, так і механізми здійснення правосуддя. Використання інформаційно-комунікаційних технологій зумовило появу нових форм доказової інформації: електронної переписки, повідомлень у месенджерах, даних із соціальних мереж, цифрових документів, метаданих, інформації з хмарних сервісів та інших електронних ресурсів. У сучасних умовах така інформація дедалі частіше набуває вирішального значення у судових процесах, а в період воєнного стану, коли доступ до традиційних джерел доказів може бути обмеженим, електронне судочинство фактично стає одним із основних інструментів забезпечення права на судовий захист.

Інтенсивна цифровізація суспільства та розвиток електронного правосуддя висувають нові вимоги до професійної підготовки суддів, адвокатів, підприємців і громадян. Ефективне використання електронних доказів потребує глибокого розуміння їх правової природи, особливостей нормативного регулювання та процесуальних механізмів подання й дослідження.

Порушення встановлених правил фіксації, збереження чи подання цифрових даних може спричинити втрату доказового значення таких матеріалів і суттєво вплинути на результат судового розгляду.

Водночас поширення електронних доказів породжує нові виклики у сфері забезпечення фундаментальних прав людини, передусім права на приватність. Цифрові дані здатні містити значний обсяг персональної інформації, а їх використання у процесі без належних гарантій може становити втручання у приватне та сімейне життя особи. Це зумовлює необхідність пошуку балансу між інтересами ефективного правосуддя та дотриманням стандартів захисту прав людини, сформованих у європейській правовій традиції.

Європейський правопорядок виробив розвинену систему гарантій захисту приватності, насамперед через статтю 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини. Водночас національні судові системи, у тому числі українська, перебувають у процесі постійної адаптації до цих стандартів.

Питання права на приватність та використання електронних доказів у цивільному процесі привертало увагу як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. У зарубіжній науковій літературі значний внесок у розвиток теоретичних основ приватності зробив Д. Солоу, який у роботі *Understanding Privacy* розглядає право на приватність як багатовимірне явище, що включає інформаційну автономію та контроль над персональними даними. Інші дослідники, зокрема І. Браун (*Digital Evidence and Privacy in the European Union*) та О. Лінські (*The Foundations of EU Data Protection Law*), досліджували правові механізми використання цифрових доказів та стандарти захисту персональних даних у Європейському Союзі. Суттєвий внесок у дослідження проблематики електронних доказів і процесуальних гарантій у цивільному судочинстві зробили вітчизняні науковці, зокрема Гетманцев М. О., Голубєва Н. Ю., А. В. Кожевнікова, Д. О. Московчук, Ю. С. Павлова, Петренко В. С., Привиденцев Г. О., Чванкін С. А. тощо. У своїх працях вони зосереджують увагу на питаннях допустимості та автентичності електронних доказів, межах їх використання з огляду на принцип пропорційності втручання у приватну сферу, а також на практичних аспектах забезпечення цифрової приватності в судовій діяльності. Окремий напрям їхніх досліджень становить аналіз імплементації європейських стандартів захисту персональних даних у національне законодавство та правозастосовну практику. Таким чином, наукова дискусія поєднує теоретичні підходи до приватності, технологічні аспекти електронних доказів та нормативно-правові механізми їх захисту, що формує комплексний підхід до досліджуваної проблематики.

Разом із тим, попри наявність ґрунтовних наукових напрацювань, у вітчизняній доктрині досі відсутнє комплексне дослідження, яке б системно поєднувало аналіз електронних доказів із процесуальними гарантіями захи-

сту приватності крізь призму практики Європейського суду з прав людини та сучасних тенденцій цифровізації правосуддя. Необхідність такого інтегрованого підходу, що враховує як нормативні засади регулювання, так і особливості правозастосовної практики, зумовлює актуальність обраної тематики та визначає наукову новизну цього дослідження.

Актуальність теми також обумовлена потребою забезпечення належного балансу між ефективністю доказування у цивільному процесі та гарантіями захисту приватності особи. Надмірне втручання у цифрову сферу може спричинити порушення фундаментальних прав людини, тоді як надмірне обмеження використання електронних доказів здатне істотно ускладнити реалізацію права на судовий захист та доступ до правосуддя. Отже, проблема полягає не лише у визнанні електронних доказів як самостійного виду доказів, а й у виробленні чітких процесуальних механізмів їх використання з урахуванням стандартів захисту прав людини.

Метою цієї роботи є комплексне дослідження змісту права на приватність у контексті використання електронних доказів у цивільному процесі, аналіз відповідної практики Європейського суду з прав людини та визначення напрямів імплементації європейських стандартів у національне законодавство й правозастосовну діяльність.

1. Теоретико-правові основи права на приватність

Право на приватність є одним із базових прав людини, яке відображає автономію особи та її здатність контролювати інформацію про себе. У європейській правовій традиції приватність розглядається не лише як «право бути залишеним у спокої», але як складна категорія, що охоплює інформаційну, тілесну, комунікаційну та просторову приватність.

Сучасне розуміння приватності значною мірою сформувалося під впливом розвитку цифрових технологій. Якщо у XX столітті порушення приватності асоціювалося переважно з фізичним спостереженням, то сьогодні основні ризики пов'язані зі збором, обробкою та аналізом персональних даних.

У західній правовій доктрині для позначення інституту захисту недоторканності приватного життя використовується термін *privacy*, що перекладається українською мовою як «приватність». Саме тому цей термін набув поширення і в українській науковій літературі, оскільки стисло та точно відображає зміст відповідного правового явища. Основи сучасного розуміння приватності були сформульовані наприкінці XIX століття американськими юристами Луїсом Брандеїсом і Семюелом Уорреном у статті «Право на приватність», де вони визначили його як право людини «бути залишеною на самоті». Подальший розвиток телекомунікаційних технологій, комп'ютери-

зації та автоматизованої обробки інформації суттєво розширив зміст цього права [1].

Європейський підхід до приватності характеризується високим рівнем захисту персональних даних. Важливу роль у цьому відіграє Загальний регламент про захист даних (GDPR), який закріплює принципи законності, пропорційності та мінімізації даних.

Право на приватність життя знайшло відповідне закріплення як в універсальних, так і в регіональних міжнародних договорах [2]. Зокрема, відповідне право уперше було проголошено на міжнародному рівні у Загальній декларації прав людини. Зокрема, згідно зі ст. 12 Загальної декларації прав людини, ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте (в офіційному тексті англійською мовою – privacy) і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його листування і кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань[3].

У межах європейської системи захисту прав людини право на повагу до приватного життя визнається одним із фундаментальних прав особи та гарантується положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 17) проголошує: «1. Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. 2. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань» [4].

Право на приватність у європейському праві має горизонтальний ефект, тобто застосовується не лише у відносинах між особою та державою, але й між приватними суб'єктами. Це особливо важливо у контексті цивільного процесу, де сторонами є фізичні або юридичні особи.

Стаття 8 ЄКПЛ гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції. Європейський суд з прав людини послідовно тлумачить це право широко, включаючи в нього захист персональних даних, комунікацій та цифрової інформації.

---

1 Сокуренко В. А., Хрякова Н. О. Право на приватність у мережі Інтернет у контексті європейської системи захисту прав. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 4. С. 281.

2 Панкевич О. З. Право на приватність: царина незалежності особи / О. З. Панкевич // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2017. – Випуск 2. – С. 49.

3 Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015

4 Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995043

Разом з тим, право на повагу до приватного і сімейного життя не є абсолютним і може зазнавати обмежень з боку держави, однак такі обмеження допускаються виключно за умов суворого дотримання встановлених правових критеріїв. Органи державної влади не вправі втручатися у здійснення цього права, за винятком випадків, коли таке втручання має належне нормативне підґрунтя, переслідує легітимну мету та є об'єктивно виправданим у контексті демократичного суспільства. Зокрема, йдеться про захист національної чи громадської безпеки, економічного добробуту держави, запобігання правопорушенням, охорону здоров'я або моралі, а також забезпечення прав і свобод інших осіб.

У доктринальному та судовому вимірі сформовано три взаємопов'язані критерії допустимості втручання у право на приватність: по-перше, таке втручання має бути передбачене законом, причому норма повинна бути достатньо чіткою та передбачуваною; по-друге, воно повинно переслідувати одну із суспільно значущих цілей; по-третє, воно має бути необхідним у демократичному суспільстві. Останній критерій передбачає, що втручання повинно відповідати нагальній суспільній потребі та бути пропорційним поставленій меті, тобто не виходити за межі того, що є об'єктивно необхідним для досягнення легітимного результату.

ЄСПЛ неодноразово наголошував, що саме процесуальні гарантії мають ключове значення для оцінки законності втручання у приватність. Відсутність належного контролю або чітких процедур може призвести до встановлення порушення статті 8 Конвенції [1].

Зміст зазначених гарантій деталізується у ст. 7 Хартії основних прав Європейського Союзу (2000), яка проголошує право кожної особи на повагу до її приватного і сімейного життя, житла та комунікацій. Водночас важливою новелою Хартії стало виокремлення у ст. 8 самостійного права на захист персональних даних, що відображає сучасне розуміння інформаційної складової приватності та підкреслює значення контролю особи над збиранням і поширенням відомостей про неї. Такий підхід корелює з доктринальною позицією, відповідно до якої саме інформаційний вимір становить концептуальне ядро права на приватність [2].

Подальша конкретизація стандартів захисту персональних даних знайшла відображення у спеціалізованих міжнародних актах, зокрема у Конвенції Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» (1981) [3], яка визначає персональні дані як будь-яку інформацію, що

---

1 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. // Офіційний вісник України. 1998. № 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/ show/995_004

2 Панкевич О. З. Право на приватність: царина незалежності особи / О. З. Панкевич // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2017. – Випуск 2. – С. 50.

3 Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2. rada.gov.ua/laws/show/994_326

стосується конкретно визначеної або такої, що може бути визначена, особи. Важливу роль у розвитку європейської моделі захисту даних відіграли також Директива 95/46/ЄС (1995) та Директива 2002/58/ЄС (2002), що заклали правові механізми обробки персональних даних і забезпечення конфіденційності в електронних комунікаціях. Україна, ратифікувавши зазначену Конвенцію, інтегрувала її положення у національне законодавство, водночас зробивши застереження щодо незастосування її норм до обробки персональних даних фізичними особами виключно для особистих чи побутових потреб [1].

Таким чином, міжнародно-правові акти формують багаторівневу систему гарантій захисту приватного життя, у якій особливе місце посідає інформаційний аспект приватності. Однак реальний зміст і межі допустимого втручання у цю сферу розкриваються насамперед через правозастосовну практику, зокрема у рішеннях Європейського суду з прав людини, який виробив критерії оцінки законності, легітимності та пропорційності обмежень права на приватність. Саме аналіз цієї практики дозволяє глибше осмислити сучасні стандарти захисту приватного життя в умовах цифровізації правосуддя[2].

На національному рівні гарантії захисту приватності закріплені у Конституції України, яка системно регулює недоторканність особистого простору громадян. Статті 30–32 формують нормативний фундамент охорони приватної сфери, охоплюючи недоторканність житла, таємницю кореспонденції та захист персональної інформації. Центральне значення належить статті 32, яка проголошує, що втручання в особисте та сімейне життя можливе лише у випадках, передбачених Конституцією, і водночас встановлює заборону на збір, зберігання, використання чи поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, за винятком ситуацій, визначених законом і обґрунтованих інтересами національної безпеки, економічного добробуту чи прав людини.

Офіційне тлумачення цих конституційних гарантій було сформульоване у Рішенні Конституційного Суду України № 2-рп/2012 від 20.01.2012 р., де наголошено, що право на приватне і сімейне життя є фундаментальною цінністю демократичного суспільства та передумовою всебічного розвитку особистості. Суд визначив його як право фізичної особи на автономне існування, вільне від необґрунтованого втручання з боку держави, органів місцевого самоврядування або інших фізичних та юридичних осіб (п. 3.1) [3].

---

[1] Про ратифікацію Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних: Закон України від 06.07.2010 р. No 2438-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2438-17

[2] Панкевич О. З. Право на приватність: царина незалежності особи / О. З. Панкевич // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2017. – Випуск 2. – С. 50.

[3] Рішення Конституційного Суду України від 20.01.2012 р. No 2-рп/2012// Офіційний вісник України. – 2012. – No 9. – Ст. 332.

Отже, конституційне закріплення гарантій недоторканності приватного і сімейного життя формує фундаментальний рівень правового регулювання відповідних відносин. Водночас для повного розуміння змісту права на приватність важливе значення має його теоретичне осмислення у вітчизняній правовій доктрині, яка розвиває та конкретизує положення Основного Закону.

У науковій літературі зміст права на приватність розширюється до особистого немайнового права фізичної особи, що забезпечує автономне існування в межах сімейних, побутових, особистих, інтимних та інших відносин, не пов'язаних із виконанням публічних функцій. Крім того, акцент робиться на можливості особи самостійно визначати межі власної приватності, контролювати доступ до персональної інформації та вирішувати питання її поширення [1].

Таким чином, національна доктрина, спираючись на конституційні гарантії, підкреслює багатовимірний характер права на приватність, що поєднує автономію особи, контроль над персональними даними та захист від необґрунтованого втручання, що має безпосереднє значення для регулювання використання електронних доказів у судовій практиці.

У сучасних умовах стрімкого розвитку новітніх інформаційних технологій право на приватність зазнає особливої вразливості. Його змістовим ядром виступають відносини, пов'язані зі збиранням, зберіганням, обробкою та поширенням відомостей про особу, а також межі контролю індивіда над доступом інших осіб і державних органів до такої інформації. Не менш важливим елементом цього права є можливість збереження анонімності та автономії особистого простору [2].

Саме ці аспекти в умовах технологічного прогресу дедалі частіше стають об'єктом потенційних порушень.

Цифровізація суспільства трансформувала саму природу приватності, змістивши акцент із фізичного простору до інформаційного виміру. У процесі повсякденної комунікації та використання цифрових сервісів особа формує значний масив так званих «цифрових слідів», нерідко не усвідомлюючи їхнього масштабу та можливих наслідків. При цьому навіть супровідні дані – зокрема метадані – здатні відтворювати детальну картину способу життя, соціальних зв'язків і поведінкових характеристик індивіда, що зумовлює підвищені вимоги до гарантій захисту приватної сфери.

---

[1] Посикалюк О. О. Особисте немайнове право фізичної особи на приватність: компаративістський підхід / О. О. Посикалюк // Наукові читання. Присвячені пам'яті В. М. Корецького: зб. наук. праць; Київський ун-т права НАН України. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2008. – С. 182.

[2] Панкевич О. З. Право на приватність: царина незалежності особи / О. З. Панкевич // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2017. – Випуск 2. – С. 49.

У контексті судочинства це означає, що електронні докази потенційно містять значно більше інформації, ніж необхідно для доведення конкретної обставини. Тому принцип мінімізації даних набуває особливої ваги.

Крім того, цифрові дані легко копіюються, зберігаються та аналізуються, що підвищує ризики зловживань. Саме тому європейські стандарти наполягають на високому рівні процесуальних гарантій.

2. Електронні докази та правові стандарти їх використання

Цифровізація суспільних процесів спричинила появу нових форм доказової інформації, що існують у електронному середовищі. У сучасному цивільному процесі електронні докази набувають дедалі більшої значущості, адже значна частина комунікацій, господарських операцій та особистих взаємодій відбувається у цифровому форматі.

Зокрема, як зазначає С. А. Чванкін, існують вагомі підстави прогнозувати, що у найближчій перспективі електронні докази набудуть домінуючого значення у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві. Водночас і в межах кримінального процесу їх роль невпинно зростатиме. У зв'язку з цим ключове значення має не стільки саме використання таких доказів, скільки належне процесуальне врегулювання цього явища. Йдеться, передусім, про визначення найбільш ефективних і збалансованих підходів до нормативного закріплення порядку застосування електронних доказів у судовому процесі, зокрема в цивільному судочинстві[1].

Цивільне процесуальне законодавство України визнає електронні докази окремим видом доказів. Зокрема, стаття 100 ЦПК України визначає електронні докази як інформацію в електронній формі, що відображає обставини, які мають значення для розгляду справи. Це визначення підкреслює інформаційну природу таких доказів та відокремлює їх від традиційних письмових або речових доказів, що мають фізичне втілення.

А. В. Кожевнікова зауважує, що електронний доказ охоплює не лише інформацію, збережену на технічному носії, але й відомості, відтворені у паперовій формі шляхом роздрукування, якщо вони мають доказове значення. Це пояснюється тим, що суд не завжди має безпосередню технічну можливість дослідити цифровий носій, тоді як спеціальні технічні засоби необхідні для перевірки достовірності та належної оцінки такого доказу [2].

---

[1] Чванкін С. А. Інформаційні технології у доказуванні в цивільному процесі: теоретичні та практичні аспекти: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Чванкін Сергій Анатолійович. Одеса, 2021. С. 243

[2] Кожевнікова А. В. Електронні докази у цивільному судочинстві України. Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право», 2019. № 6. С. 129.

Слід зазначити, що нормативне закріплення електронних доказів у ЦПК України відкриває правову можливість подавати до суду більшу кількість доказів у цифровому форматі. Законодавче визначення дозволяє стверджувати, що електронний доказ – це інформація, зафіксована на портативних пристроях у цифровій формі [1].

На прогресивність такого підходу звертає увагу О. Воронюк, підкреслюючи широке й невичерпне коло видів електронних доказів і джерел їх зберігання, а також орієнтацію законодавства на появу нових форм цифрових доказів у майбутньому [2]. У сучасних умовах динамічного розвитку інформаційно-телекомунікаційних технологій встановлення відкритого переліку електронних доказів та носіїв у законодавчій нормі є доцільним. Водночас у практиці виникає потреба врегулювати порядок використання, поширення, зберігання та подання електронних доказів до суду[3] .

На доктринальному рівні категорія електронних доказів аналізується через різні складові – технологічну, змістовну та процесуальну. Ю. С. Павлова акцентує на технологічній природі, визначаючи електронний доказ як двійковий код, створений комп'ютерними засобами, що існує у нематеріальній формі на технічних носіях і може відтворюватися за допомогою спеціальних пристроїв та програм [4].

М. О. Гетманцев наголошує на процесуальній складовій, розуміючи під електронним доказом інформацію на носії з реквізитами, які забезпечують її ідентифікацію та придатність до використання у судовому провадженні. Така інформація здатна підтверджувати або спростовувати обставини, що мають значення для справи, і може існувати у формі електронного документа, аудіо- або відеозапису, цифрового зображення [5].

Окремо слід звернути увагу на специфіку правової природи електронних доказів, підкреслюючи, що електронний документ, на відміну від паперового, сприймається людиною лише після його технічного відтворення [6]. В. С. Петренко додатково зазначає, що форма існування електронного документа (флеш-носій, перфокарта тощо) вимагає застосування технічних засо-

---

1 Там само.

2 Воронюк О. Електронні докази: що вважати оригіналом а що – копією? Закон і Бізнес. № 45 (1343), 2017. URL: https://zib.com.ua/ua/130967elektronni_dokazi_scho_vvazhati_originalom_a_s cho__kopieyu.html

3 Кожевнікова А. В. Електронні докази у цивільному судочинстві України. Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право», 2019. № 6. С. 129.

4 Павлова Ю. С. Поняття та правова природа електронних доказів у цивільному процесуальному праві. Видавничий дім «Гельветика», 2017. № 79. С. 106.

5 Гетманцев М. О. Електронні докази в цивільному процесі: практика застосування новел законодавства. Підприємництво, господарство і право : Науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2019/1. – № 2. – С. 19-23. , 2019. № 2. С.22

6 Дрогозюк К. Б. Особливості правової природи електронних доказів у цивільному процесі України. Право та державне управління, 2020. № 3. С. 20-27. DOI https://doi.org/10.32840/pdu.2020.3.3. С. 22.

бів для його дослідження та визначає особливий порядок процесуальної оцінки [1].

А. В. Кожевнікова обґрунтовує розширене тлумачення поняття електронного доказу, зазначаючи, що його зміст не обмежується виключно інформацією, збереженою на електронному носії. На її думку, до цієї категорії слід відносити також відомості, відтворені у паперовій формі шляхом роздрукування з відповідного технічного пристрою, за умови їх доказового значення для вирішення справи. Такий підхід пояснюється тим, що під час розгляду справи суд не завжди має безпосередню технічну можливість дослідити електронний носій інформації. Водночас застосування спеціальних технічних засобів визнається необхідним для перевірки достовірності, здійснення аналізу та належної оцінки відповідного доказу [2].

У сучасному судочинстві електронні докази набувають різноманітних форм. До них належать електронні документи, текстові файли, зображення, фотографії, плани, аудіо- та відеоматеріали; інформація, опублікована на веб-сторінках, що має значення у спорах щодо інтернет-діяльності, інтелектуальної власності чи ділової репутації; електронні повідомлення, листування, SMS та дані з месенджерів; метадані, які підтверджують авторство, час створення та місцезнаходження; а також бази даних та інші цифрові носії для приватно-правових, господарських або технологічно орієнтованих спорів[3]. Особливу складність становлять електронні комунікації між приватними особами, адже вони поєднують доказову цінність із високим рівнем чутливості для приватного життя, і суд у таких випадках має забезпечити баланс між інтересами доказування та захистом особистої сфери.

Електронний доказ являє собою інформацію у цифровій формі, здатну підтвердити або спростувати обставини справи. Його специфіка полягає у нематеріальній природі та залежності від технічних засобів відтворення, що дозволяє інформації одночасно існувати у кількох місцях без втрати змісту. У сучасній процесуальній доктрині дедалі більше уваги приділяється не поняттю оригіналу, а критеріям цілісності та автентичності даних, зокрема можливості підтвердити, що інформація не була змінена після її створення. Особливого значення набувають дані з мережі Інтернет, включно з соціальними мережами, через їхню мінливість та залежність від волі власника акаунта, що потребує своєчасної фіксації та належної верифікації.

---

1 Петренко В. С. Електронні докази як елемент інформаційних технологій у цивільному судочинстві. Молодий вчений. 1 (53). 2018 С. 111-115. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/5251. С. 112.

2 Кожевнікова А. В. Електронні технології у цивільному та виконавчому процесі в умовах сталого розвитку: дис. ...д-ра філософії у права. Суми, Сумський національний аграрний університет, 2023. С. 89

3 Соцький Е. Електронні докази: Від теорії до практики. Все, що потрібно знати. Адвокат Соцький Едгар. 19.08.2024. URL: https://sotskyi.com/f/електронні-докази-від-теорії-до-практики-все-що-потрібно-знати.

Водночас використання електронних доказів у цивільному судочинстві пов'язане з необхідністю забезпечення належних процесуальних гарантій їх дослідження та оцінки. Йдеться про гарантії достовірності, цілісності та ідентифікації джерела інформації, а також про забезпечення права учасників справи на перевірку доказів. У цьому контексті важливими є процедури подання, зберігання, відтворення та технічної перевірки електронних доказів, спрямовані на недопущення спотворення цифрових даних. Крім того, процесуальні гарантії охоплюють забезпечення конфіденційності, дотримання принципу пропорційності під час обробки персональних даних, а також можливість застосування спеціальних технічних засобів і проведення експертних досліджень для підтвердження автентичності електронних матеріалів.

Значну роль у цьому процесі відіграють стандарти доказування, що застосовуються судами при оцінці електронної інформації. Особливість таких доказів полягає у їх нематеріальній природі та залежності від програмних і апаратних засобів відтворення, що зумовлює необхідність ретельної перевірки. Суд повинен оцінити належність, допустимість, достовірність та достатність електронних доказів у сукупності з іншими матеріалами справи відповідно до загальних правил доказування (ст. 77–80, ст. 89 ЦПК України).

Допустимість електронних доказів нерозривно пов'язана з дотриманням прав людини та принципом змагальності та рівності сторін. Доказ, отриманий із порушенням фундаментальних прав, може поставити під сумнів справедливість усього провадження. Особливу увагу приділяють способу отримання цифрових даних: доступ до приватного листування або персональної інформації без належної правової підстави розглядається як втручання у приватне життя, що може впливати на оцінку доказу судом.

Використання електронних доказів неминуче пов'язане з обробкою персональних даних. У цьому контексті застосовуються принципи мінімізації інформації, обмеження мети обробки та забезпечення конфіденційності. Суд має досліджувати лише ті дані, які безпосередньо стосуються предмета спору, аби уникнути непропорційного втручання у приватне життя учасників справи. Саме тому процесуальні механізми захисту конфіденційності набувають особливої ваги у цифрову епоху.

Практика судів підтверджує, що особливу увагу приділяють встановленню джерела походження електронної інформації, можливості ідентифікації автора повідомлення або документа, а також перевірці цілісності цифрових даних. Важливим інструментом перевірки є технічні характеристики доказу, зокрема метадані, цифрові підписи, відомості про дату та час створення файлу, а також інші цифрові сліди, що дозволяють підтвердити автентичність інформації та відсутність її модифікації[1].

[1] Гетманцев М. О. Електронні докази в цивільному процесі: практика застосування новел законодавства. Підприємництво, господарство і право : Науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2019/1. – № 2. – С. 19-23. , 2019. № 2. С.20.

У правозастосовній практиці Верховного Суду сформовано підхід, відповідно до якого електронні матеріали визнаються належними та допустимими доказами за умови можливості перевірки їх походження, змісту та цілісності. Електронне листування, повідомлення з месенджерів, скріншоти або інші цифрові дані можуть використовуватися як докази, якщо вони дозволяють встановити автора повідомлення, час його створення та зміст інформації.

Так, у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 13 липня 2020 року у справі № 753/10840/19 суд визнав допустимими доказами скріншоти повідомлень з мобільного телефону та роздруківки листування з месенджера Viber, що підтверджували факти погроз з боку відповідача. Суд зазначив, що такі матеріали можуть досліджуватися у сукупності з іншими доказами та отримувати належну правову оцінку [1].

Подібна позиція міститься у постанові Верховного Суду від 18 лютого 2021 року у справі № 442/3516/20, де суд підкреслив, що електронне листування та повідомлення з месенджерів можуть бути використані як докази за умови встановлення особи відправника та відсутності сумнівів щодо достовірності матеріалів. Відсутність кваліфікованого електронного підпису не означає автоматичної недопустимості доказу, його оцінка здійснюється у сукупності з іншими доказами [2].

Верховний Суд також звертає увагу на особливості подання електронних доказів у паперовій формі. Подання інформації у вигляді роздруківки або копії не позбавляє її доказового значення за умови відсутності сумнівів щодо відповідності копії оригіналу та можливості перевірки достовірності [3].

Аналіз практики Верховного Суду свідчить про формування підходу, за яким електронні матеріали визнаються повноцінним джерелом доказової інформації у цивільному судочинстві. Водночас їх використання вимагає перевірки автентичності, можливості ідентифікації автора повідомлення та оцінки таких матеріалів у сукупності з іншими доказами.

З огляду на зазначене, специфіка електронних доказів зумовлює формування особливого процесуального підходу до їх дослідження та оцінки. Такий підхід передбачає поєднання традиційних правил доказування із застосуванням спеціальних технічних засобів перевірки цифрових даних, що дозволяє забезпечити баланс між ефективністю доказування та гарантіями справедливого судового розгляду.

---

1 Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 13.07.2020 у справі № 753/10840/19. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/90385050 (дата звернення: 05.03.2026).

2 Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 18.02.2021 року у справі № 442/3516/20. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95067034 (дата звернення: 05.03.2026).

3 Сакара Н. Наталія Сакара розповіла про належність і допустимість доказів, предмет доказування та застосування електронних доказів. Верховний Суд. 18.11.2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1348037

Узагальнюючи практику судів, можна констатувати, що сучасна тенденція цивільного судочинства в Україні полягає у поступовій інтеграції цифрових технологій у сферу доказування та формуванні гнучких процесуальних механізмів використання електронної інформації як доказу.

Таким чином, електронні докази поєднують інформаційну та технічну складові та потребують застосування спеціальних процесуальних підходів до їх дослідження та оцінки. Їх використання у цивільному судочинстві пов'язане не лише з технологічними особливостями цифрових носіїв, але й із забезпеченням належних процесуальних гарантій, спрямованих на встановлення достовірності, цілісності та походження інформації. Саме поєднання нормативного регулювання, технічних засобів перевірки та процесуальних гарантій забезпечує ефективне використання електронних доказів та дотримання принципів справедливого судового розгляду. У зв'язку з цим подальший розвиток правового регулювання електронних доказів має бути спрямований на вдосконалення процесуальних механізмів їх подання, дослідження та оцінки з урахуванням стрімкого розвитку цифрових технологій.

3. Практика Європейсько суду з прав людини щодо права на приватність та допустимості електронних доказів

Практика Європейського суду з прав людини має фундаментальне значення для формування сучасних стандартів захисту права на приватність у цифровому середовищі та визначення меж допустимості використання електронних доказів у судових провадженнях. Незважаючи на те, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод була ухвалена у 1950 році, Суд застосовує доктрину «живого інструменту», тлумачачи її положення з урахуванням розвитку інформаційних технологій, електронних комунікацій та цифрових інформаційних систем. Завдяки такому динамічному підходу стаття 8 Конвенції охоплює правовідносини, пов'язані з електронним листуванням, зберіганням персональних даних, формуванням цифрових профілів особи та використанням електронних доказів у судових провадженнях.

Стаття 8 Конвенції гарантує право особи на повагу до свого приватного та сімейного життя, житла і кореспонденції, але й встановлює можливі випадки обмеження цього права. Повага до приватного життя включає персональні дані людини, право на доступ до інформації про себе, визначення її правового статусу та обмеження доступу до особистої інформації. Право на приватність в Інтернет-просторі є складовим елементом статті 8 і підпадає під її захист. При цьому право на приватність не є абсолютним і може обмежуватися за умови відповідності трьом критеріям: законності (передбачуваність

та дотримання законної процедури), легітимності (переслідування законної мети) та необхідності втручання в демократичному суспільстві [1].

ЄСПЛ приділяє значну увагу захисту персональних даних. У справі *Copland v. the United Kingdom* Суд визнав порушення статті 8 щодо моніторингу телефонних дзвінків та електронної пошти працівника за відсутності законного підґрунтя, хоча не виключив, що такий моніторинг може бути виправданим у певних випадках [2]. У справі *Rotaru v. Romania* Суд зазначив, що метою Конвенції є гарантування кожній особі дотримання її прав у процесі автоматизованої обробки персональних даних, особливо якщо йдеться про дані, що стосуються минулого особи [3].

Держава має зобов'язання щодо забезпечення безпеки використання персональних даних в Інтернеті. Зокрема, відповідно до Рекомендації CM/Rec(2016)5 Комітету Міністрів Ради Європи на держави-члени покладаються позитивні та негативні зобов'язання щодо захисту прав людини онлайн, у тому числі необхідність своєчасного надання інформації про обмеження, що стосуються конфіденційності [4]. Володільці персональних даних зобов'язані забезпечувати їх конфіденційність, але держава контролює дотримання законності та правомірності використання даних. Будь-яке втручання держави в право на приватність в Інтернеті має відповідати принципам законності, легітимності та пропорційності (т.зв. «трискладовий тест»), забезпечуючи баланс між громадськими та приватними інтересами [5].

Практика ЄСПЛ формує розширене розуміння приватного життя, яке включає інформаційну автономію та право особи контролювати обіг своїх даних. Наприклад, у справі *S. and Marper v. the United Kingdom* Суд визнав, що зберігання персональних даних органами влади є втручанням у приватне життя, навіть якщо ці дані не були використані. Висловлюється занепокоєння

---

1 Сокуренко В. А., Хрякова Н. О. Право на приватність у мережі Інтернет у контексті європейської системи захисту прав. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 4. С. 281.

2 Рішення ЄСПЛ від 3 квітня 2007 року у справі «Копланд проти Сполученого Королівства» (Copland v. the United Kingdom), заява No 62617/00. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjopPWq3K_vAhUH zYUKHdxVCSkQFjABegQIAhAD&url=https%3A%2F%2Fhudoc.echr.coe.int%2Fapp%2Fconversion%2Fpdf%2F%3Flibrary%3DECHR%26id% 3D001-117767%26filename%3D001-117767.pdf%26TID%3Dihgdqbxnfi&usg=AOvVaw1S3divhw52NQT6pVPYTSvl

3 Рішення ЄСПЛ від 4 травня 2000 року у справі «Ротару проти Румунії» (Rotaru v Romania), заява No 28341/95. URL: http://eurocourt. in.ua/Article.asp?AIdx=212

4 Recommendation CM/Rec(2016)5 of the Committee of Ministers to member States on Internet freedom. URL: https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[% 2209000016806415fa%22], %22sort%22: [%22CoEValidationDate%20Descending%22]}

5 Сокуренко В. А., Хрякова Н. О. Право на приватність у мережі Інтернет у контексті європейської системи захисту прав. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 4. С. 282.

надмірним накопиченням даних та формуванням довготривалих цифрових профілів особи[1].

Особливе значення для оцінки електронних доказів має справа Великої палати ЄСПЛ *Bărbulescu v. Romania*, де Суд визнав електронну переписку працівника частиною його приватного життя навіть при використанні службових засобів зв'язку[2]. Висновки цього рішення застосовні й до використання приватної електронної переписки як доказу у цивільних спорах. Крім того, навіть публічна інформація з соціальних мереж може належати до сфери приватного життя, якщо її систематизація дозволяє сформувати комплексне уявлення про особу, що враховується при оцінці пропорційності втручання.

Справедливою є думка про те, що втручання держави у право на приватність має відповідати критеріям законності, легітимної мети та пропорційності, а також супроводжуватись попереднім інформуванням про межі моніторингу[3].

Проблематика допустимості електронних доказів розглядається ЄСПЛ через взаємодію статей 6 (право на справедливий суд) та 8 Конвенції. Конвенція не встановлює формальних правил доказування – питання допустимості належить до національного законодавства, проте ЄСПЛ оцінює, чи було провадження в цілому справедливим та чи не порушено фундаментальні права особи. У справі *Schenk v. Switzerland* Суд підкреслив, що навіть доказ, отриманий із порушенням закону, не обов'язково порушує статтю 6 Конвенції, якщо сторона мала можливість його оскаржити [4].

У контексті використання електронних даних як доказів важливим є також рішення Perry v. The United Kingdom, у якому Суд аналізував допустимість використання відеозапису, отриманого правоохоронними органами без відома особи. ЄСПЛ зазначив, що навіть якщо певні докази були отримані у спосіб, який може викликати сумніви з точки зору дотримання права на приватність, вирішальним є питання загальної справедливості судового розгляду. Якщо сторонам було надано можливість оскаржити такі докази, а суд належним чином оцінив їх достовірність та значення для справи, використання відповідних матеріалів саме по собі не обов'язково призводить до порушення статті 6 Конвенції [5].

---

1 Case of S. and Marper v. the United Kingdom: judgment of the European Court of Human Rights of 4 December 2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-117816%22]} (accessed: 09.03.2026).

2 Romanian whose messages were read by employer 'had privacy breached'. The guardian.. URL: https://www.theguardian.com/law/2017/sep/05/romanian-chat-messages-read-by-employer-had-privacy-breached-court-rules?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 09.03.2026).

3 Сокуренко В. А., Хрякова Н. О. Право на приватність у мережі Інтернет у контексті європейської системи захисту прав. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 4. С. 282.

4 Case of Schenk v. Switzerland: judgment of the European Court of Human Rights of 12 July 1988. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57572%22]}

5 Case of Perry v. the United Kingdom: judgment of the European Court of Human Rights of 17 July 2003. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61228%22]}

У практиці Європейського суду з прав людини неодноразово підкреслювалося, що таємниця комунікацій є складовою права на повагу до приватного життя та кореспонденції, гарантованого статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Так, у справі *Malone v. the United Kingdom* Суд наголосив, що перехоплення комунікацій державними органами становить втручання у право на приватне життя та повинно мати чітку правову підставу, бути передбаченим законом і відповідати принципу пропорційності. Хоча зазначена справа стосувалася телефонних розмов, сформульовані у ній підходи набули універсального значення та згодом почали застосовуватися і до електронних форм комунікації, включаючи електронну пошту та інші цифрові повідомлення [1]. Таким чином, Суд заклав основу для подальшого розвитку стандартів захисту конфіденційності комунікацій у цифровому середовищі.

Подальший розвиток ці підходи отримали у справі *Macharik v. the Czech Republic*, у якій ЄСПЛ безпосередньо розглянув питання використання електронних листів як доказів у судовому провадженні. У цій справі електронні повідомлення заявниці були отримані з поштової скриньки третьої особи та використані у національному судовому процесі. Суд дійшов висновку, що отримання і використання електронного листування без належної правової підстави становить втручання у право на повагу до приватного життя і кореспонденції, гарантоване статтею 8 Конвенції. Водночас ЄСПЛ зазначив, що саме по собі використання таких матеріалів як доказів не обов'язково порушує право на справедливий судовий розгляд за статтею 6 Конвенції, якщо сторона мала можливість оскаржувати їх достовірність і допустимість у національному суді [2]. Це рішення підтверджує, що при використанні електронних комунікацій у доказуванні суди повинні забезпечувати баланс між інтересами доказування та необхідністю захисту права особи на приватність.

Таким чином, допустимість електронних доказів у європейському праві залежить від способу їх здобуття, дотримання процесуальних гарантій, законності та пропорційності втручання. Доказ, отриманий із порушенням права на приватність або таємниці кореспонденції, може поставити під сумнів справедливість провадження, особливо якщо сторона була позбавлена можливості оскражити їх достовірність або спосіб отримання. Особлива увага приділяється механізмам перевірки автентичності, походження та цілісності електронної інформації, зокрема через аналіз метаданих, цифрові підписи, експертні дослідження та підтвердження від провайдерів сервісів.

Досвід Європейського суду з прав людини підкреслює, що при використанні цифрових доказів у цивільному процесі ключовими є принципи закон-

---

1 Case of Malone v. The United Kingdom: Judgment of 2 August 1984, Application no. 8691/79 // HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57533

2 Case of Macharik v. the Czech Republic: Judgment of 16 January 2025, Application no. 33146/21 // HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-241743%22]}

ності, пропорційності та забезпечення належних процесуальних гарантій, що дозволяє ефективно поєднувати потребу у встановленні істини з захистом права на приватність особи. Ці підходи стають орієнтиром для національних систем правосуддя при впровадженні електронних доказів та регулюванні їх подання й дослідження.

Так, наприклад, дослідження Голубєвої Н. Ю. демонструє, що навіть за відсутності окремої категорії «електронних доказів» цивільні процеси у Великій Британії ефективно інтегрують цифрові документи через чітко регламентовані процедури розкриття та подання. Системи, як-от CE-File у Високому суді Лондона або Crown Court Digital Case System, забезпечують подання матеріалів в електронному вигляді, контроль за їх достовірністю та можливість онлайн-співпраці сторін. Водночас судова практика гарантує баланс між ефективністю доказування та захистом приватності, застосовуючи принципи пропорційності та обмеження втручання у приватну сферу особи[1].

Цей підхід прямо корелює з позиціями ЄСПЛ, демонструючи, що регламентовані процедури та стандарти електронного документообігу дозволяють поєднати технологічну ефективність із дотриманням фундаментальних прав людини. Таким чином, досвід Великобританії є цінним для національної судової системи України, оскільки показує практичні способи імплементації європейських стандартів захисту приватності при використанні електронних доказів у цивільному процесі.

У контексті українського законодавства та національної судової практики принципи ЄСПЛ щодо права на приватність та допустимості електронних доказів набувають системного відображення у нормах Цивільного процесуального кодексу України, Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», Закону «Про захист персональних даних», а також у рішеннях Конституційного Суду України щодо гарантій права на приватність та таємницю комунікацій. Національні суди, здійснюючи комплексну оцінку електронних доказів, орієнтуються на такі принципи, як законність отримання інформації, передбачуваність процедур, пропорційність втручання та забезпечення рівності сторін у процесі.

Верховний Суд України в практиці підкреслює, що електронні докази можуть визнаватися допустимими лише за умови дотримання законних процедур їх отримання, підтвердження автентичності та можливості ідентифікації джерела [2]. При цьому національні суди враховують як доказову цінність матеріалу, так і процесуальні аспекти його отримання та обробки, зокрема

[1] Голубєва Н. Ю. Електронні докази в цивільному процесі Англії та Уельсу. Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування. Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Фенікс, 2020. С.7-10

[2] Сакара Н. Наталія Сакара розповіла про належність і допустимість доказів, предмет доказування та застосування електронних доказів. Верховний Суд. 18.11.2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1348037

забезпечення прав суб'єктів персональних даних та дотримання принципів конфіденційності.

Особливе значення має інтеграція рекомендацій Ради Європи щодо захисту персональних даних та гарантування свободи користувачів Інтернету. Ці стандарти передбачають обов'язок держави створювати належні умови для безпечного користування мережею та гарантувати конфіденційність інформації. Поєднання цих підходів із практикою ЄСПЛ дозволяє формувати гармонізовану модель оцінки електронних доказів у національному судочинстві, що враховує міжнародні стандарти захисту прав людини та національні процесуальні вимоги.

Отже, гармонізація європейських та національних підходів створює комплексну систему, яка забезпечує ефективний баланс між захистом права на приватність, надійністю доказів і справедливістю судового розгляду. Це дозволяє українським судам здійснювати всебічну та обґрунтовану оцінку електронних доказів, враховуючи матеріальні гарантії захисту приватності, процесуальні стандарти справедливого судового розгляду та вимоги пропорційності, передбачуваності й законності. Такий підхід сприяє формуванню сучасної моделі доказування у цифрову епоху, у якій поєднуються гарантії захисту приватності, технологічна надійність електронних доказів та процесуальні стандарти справедливого судового розгляду.

4. Імплементація європейських стандартів захисту приватності при використанні електронних доказів у цивільному процесі України

Сучасний розвиток цивільного процесуального законодавства України відбувається під значним впливом європейських правових стандартів, зокрема у сфері захисту прав людини. Ратифікація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та визнання юрисдикції Європейського суду з прав людини зумовили необхідність гармонізації національного законодавства з європейськими правовими підходами та судовою практикою [1].

Цивільний процесуальний кодекс України визнає електронні докази самостійним видом доказів, що свідчить про адаптацію процесуального права до цифрових реалій. Разом із тим нормативне регулювання у цій сфері залишається переважно технологічно нейтральним і не містить детального визначення процедур отримання, фіксації та дослідження цифрових даних.

[1] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. // Офіційний вісник України. 1998. № 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/ show/995_004

Такий підхід, з одного боку, забезпечує гнучкість правового регулювання, проте, з іншого – створює ризики неоднакового застосування процесуальних норм у судовій практиці.

Європейський підхід, сформований практикою ЄСПЛ, характеризується значно більшою увагою до процесуальних гарантій захисту прав людини у цифровому середовищі. Якщо українське законодавство здебільшого акцентує на формальній допустимості доказів, то європейські стандарти передбачають також оцінку пропорційності втручання у приватне життя особи, законності отримання інформації та наявності ефективних запобіжників проти можливих зловживань [1].

Відмінності підходів проявляються також у сфері захисту персональних даних. Хоча національне законодавство містить відповідні правові норми, їх практична реалізація у межах судового процесу нерідко має фрагментарний характер. У європейській правовій традиції захист персональних даних розглядається як невід'ємна складова процесуальних гарантій та важливий елемент права на приватність [2].

Таким чином, порівняльний аналіз українського та європейського регулювання свідчить про наявність спільних базових принципів, проте різний рівень їх практичної деталізації та застосування у судовій діяльності.

Імплементація європейських стандартів у сфері цифрової приватності стикається з низкою об'єктивних і суб'єктивних труднощів. Однією з ключових проблем є відсутність усталених процесуальних механізмів роботи з електронними доказами. Нерідко суди змушені формувати практику самостійно, спираючись на загальні принципи процесуального права.

Складність становить також технічний аспект дослідження цифрових даних. Оцінка автентичності електронної інформації, перевірка її походження та цілісності потребують спеціальних знань у сфері інформаційних технологій. Це зумовлює необхідність залучення судових експертів або спеціалістів. Водночас відсутність уніфікованих методик дослідження електронних доказів може призводити до формування різних підходів у подібних судових справах[3].

Окремою проблемою є недостатня інтеграція стандартів захисту персональних даних у процес доказування. У деяких випадках у судовій практиці питання забезпечення приватності поступається інтересам встановлення фактичних обставин справи. Така ситуація може створювати ризик непро-

---

1 Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights: Right to respect for private and family life. Strasbourg : Council of Europe, 2023. URL: https://first.vaks.gov.ua/wp-content/uploads/sites/2/2022/02/Guide_Art_8_ENG.pdf

2 General Data Protection Regulation: Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj

3 Гетманцев М. О. Електронні докази в цивільному процесі: практика застосування новел законодавства. Підприємництво, господарство і право : Науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2019/1. – № 2. – С. 19-23. , 2019. № 2. С.19-22.

порційного втручання у приватне життя особи та порушення балансу між процесуальними інтересами сторін і гарантіями прав людини.

Не менш важливим чинником є рівень цифрової грамотності учасників судового процесу. Судді, адвокати та сторони повинні розуміти технічну природу електронних доказів, особливості їх створення, зберігання та передачі. У протилежному випадку існує небезпека як недооцінки, так і переоцінки їх доказової сили.

У сукупності зазначені фактори свідчать про те, що імплементація європейських стандартів потребує не лише нормативних змін, але й комплексного інституційного розвитку судової системи.

Подальший розвиток цивільного процесуального права України у сфері електронних доказів доцільно пов'язувати з поглибленням гармонізації із європейськими правовими стандартами. Така гармонізація не повинна зводитися до механічного запозичення іноземних норм, а має передбачати адаптацію загальних принципів до особливостей національного правового середовища.

Перспективним напрямом є конкретизація процесуальних процедур роботи з електронними доказами, включаючи порядок їх витребування, фіксації та зберігання. Чіткі правила здатні підвищити передбачуваність судової практики та зміцнити довіру до правосуддя.

Важливе значення має також посилення гарантій захисту приватності, зокрема через застосування принципу пропорційності та мінімізації даних. Суд повинен оцінювати не лише доказову цінність інформації, але й необхідність втручання у приватну сферу.

Окремої уваги заслуговує професійна підготовка суддів і адвокатів у сфері цифрових технологій. Підвищення рівня обізнаності сприятиме більш зваженому використанню електронних доказів.

У довгостроковій перспективі розвиток цифрового правосуддя передбачатиме інтеграцію новітніх технологій, включаючи автоматизовані системи аналізу даних та електронні інформаційні платформи. Це, у свою чергу, породжує нові виклики у сфері захисту приватності, які мають вирішуватися з урахуванням європейських стандартів прав людини.

Отже, імплементація європейських підходів у національне судочинство є складним і динамічним процесом, що поєднує нормативні, інституційні та технологічні аспекти. Гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами у сфері захисту приватності та використання електронних доказів сприятиме підвищенню ефективності судового захисту прав людини та формуванню сучасної моделі цифрового правосуддя.

Висновки

У ході дослідження проблематики права на приватність та процесуальних гарантій при використанні електронних доказів у цивільному процесі проведено комплексний аналіз національного законодавства України та практики Європейського суду з прав людини. Здійснено синтез теоретичних підходів до електронних доказів, критеріїв їх допустимості та автентичності, а також визначено пріоритетні напрями імплементації європейських стандартів у національну правову систему. Дослідження дозволило простежити взаємозв'язок між розвитком цифрових технологій, зміною змісту приватності та вдосконаленням процесуальних гарантій у цивільному судочинстві.

Встановлено, що право на приватність у цифрову епоху набуває багатовимірного змісту, що охоплює не лише традиційні аспекти особистого життя, але й контроль над персональними даними, електронними комунікаціями та інформаційною самовизначеністю особи. Європейська правова традиція формує концепцію цифрової приватності, яка виходить за межі матеріальної автономії та акцентує увагу на інформаційній та комунікаційній сферах. Розширене розуміння приватності визначає стандарти, яких повинні дотримуватися судові органи при використанні електронних доказів, забезпечуючи баланс між захистом особистої інформації та необхідністю встановлення істини у цивільних спорах.

Досліджено правову природу електронних доказів та їхнє місце у цивільному процесі. Виявлено, що ключовими характеристиками цифрових даних є можливість точного відтворення без втрати змісту та підвищена вразливість до маніпуляцій, що потребує спеціальних процесуальних підходів. У цьому контексті особливої значущості набувають принципи автентичності та достовірності, які вимагають комплексної перевірки джерел інформації, методів її фіксації та експертного дослідження.

Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє виділити системні стандарти захисту приватності у цифровому середовищі. Суд підкреслює, що будь-яке втручання у цифрові дані особи повинно бути законним, пропорційним та супроводжуватися належними процесуальними гарантіями. Практика таких справ, як *Copland v. the United Kingdom*, *Rotaru v. Romania*, *S. and Marper v. the United Kingdom*, *Bărbulescu v. Romania*, *Schenk v. Switzerland*, *Perry v. the United Kingdom*, *Malone v. the United Kingdom*, демонструє, що навіть формально допустимі докази можуть порушувати права людини, якщо відсутні ефективні механізми контролю, чіткі правила доступу або можливість оскарження дій. Суд формує системні орієнтири, що враховують як допустимість доказів, так і принцип пропорційності втручання у приватну сферу.

Порівняльний аналіз українського та європейського правового регулювання свідчить про наявність спільних принципів, таких як визнання електронних доказів, забезпечення процесуальної справедливості та застосу-

вання принципу пропорційності. Водночас українське законодавство потребує більш детальної конкретизації процедур роботи з цифровими даними, уніфікації методик оцінки автентичності та розвитку інституційних механізмів захисту приватності. Ефективна імплементація європейських стандартів вимагає не лише нормативних змін, а й інтеграції технологічних, організаційних та освітніх компонентів. Важливими є підвищення цифрової грамотності суддів та адвокатів, впровадження стандартизованих процедур фіксації та зберігання електронних доказів, а також застосування технологічних рішень для забезпечення конфіденційності та цілісності даних.

Особливе значення має розвиток науково-методичної бази та підготовка експертів у сфері цифрових технологій, що дозволяє забезпечити об'єктивну оцінку електронних доказів та зменшити ризик маніпуляцій. Формування єдиної практики національних судів щодо роботи з електронними даними сприятиме підвищенню передбачуваності рішень та зменшенню правової невизначеності, що особливо актуально у справах із значним обсягом інформації та персональних даних.

Крім того, інтеграція європейських стандартів створює передумови для розвитку механізмів превентивного захисту приватності. Важливими є не лише процесуальні гарантії, а й попередня оцінка ризиків, обмеження доступу до інформації та забезпечення мінімізації даних у процесі доказування. Такий підхід сприяє не лише дотриманню прав особи, але й зміцненню довіри до цифрового правосуддя загалом.

Значущим аспектом є поєднання технологічних та правових засад. Використання сучасних автоматизованих систем аналізу даних та електронних платформ судового процесу створює нові виклики для захисту приватності, що потребує формування чітких стандартів доступу, процедур перевірки автентичності та контролю за обробкою персональних даних. У цьому контексті адаптивність національної системи цивільного судочинства до швидких технологічних змін стає ключовим фактором ефективності та справедливості.

Таким чином, проведене дослідження демонструє, що сучасна цивільно-процесуальна система не може ефективно функціонувати без інтеграції принципів цифрової приватності та комплексної оцінки електронних доказів. Науково обґрунтоване поєднання європейських стандартів та національного законодавства створює передумови для формування адаптивної, передбачуваної та справедливої системи цивільного судочинства, яка здатна забезпечувати баланс між захистом приватності та ефективністю доказування. При цьому подальший розвиток цивільного процесу України потребує комплексного підходу, що включає нормативне регулювання, розвиток інституцій, підвищення професійної підготовки правників та технологічне забезпечення, здатне гарантувати безпеку та достовірність електронних доказів у цифрову епоху.

Анотація

Наукова робота присвячена дослідженню права на приватність та процесуальних гарантій при використанні електронних доказів у цивільному процесі, зокрема в контексті сучасної цифрової трансформації судочинства. Цифровізація суспільних відносин спричинила появу нових форм доказової інформації, таких як електронна переписка, дані з соціальних мереж, цифрові документи та метадані, які дедалі частіше використовуються у судових процесах і водночас містять значний обсяг персональної інформації.

В роботі здійснено комплексний аналіз практики Європейського суду з прав людини, включно з ключовими рішеннями у справах Copland v. the United Kingdom, Rotaru v. Romania, S. and Marper v. the United Kingdom та Bărbulescu v. Romania. Практика ЄСПЛ демонструє, що використання електронних доказів без належних гарантій може становити втручання у приватне життя, порушуючи статтю 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Наголошено на важливості дотримання принципів законності, пропорційності та забезпечення процесуальних механізмів контролю та оскарження дій щодо цифрових даних.

В дослідженні також аналізується національне законодавство України та потенціал імплементації європейських стандартів захисту приватності у цивільне судочинство. Виявлено, що ефективне використання електронних доказів потребує нормативної конкретизації процедур фіксації, зберігання та перевірки автентичності, підвищення цифрової грамотності суддів та адвокатів, а також інтеграції технологічних рішень для забезпечення конфіденційності та цілісності даних.

Проведене дослідження підкреслює, що захист права на приватність у цифрову епоху є критичною складовою процесуальної справедливості. Дана наукова робота поєднує теоретичні підходи до цифрової приватності, правові стандарти допустимості електронних доказів та практичні рекомендації щодо їх інтеграції у національне законодавство. Робота має наукову, практичну та міждисциплінарну цінність для правників, суддів, законодавців і дослідників цифрового правосуддя.

Ключові слова: *електронні докази, цивільний процес, ЄСПЛ, процесуальні гарантії, цифровізація, електронне правосуддя, доступ до правосуддя.*

Keywords: *electronic evidence, civil procedure, ECHR, procedural guarantees, digitalization, e-justice, access to justice.*

Розділ 6

ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: СТАНДАРТИ ЄС ТА ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Московчук Дмитро Олександрович,
доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»,
ORCID: 0000-0002-8977-2036
DOI

Вступ
1. Правове регулювання електронних доказів у праві Європейського Союзу
2. Особливості використання електронних доказів у цивільному процесі окремих держав ЄС
3. Перспективи розвитку правового регулювання електронних доказів у цивільному судочинстві

Висновки

Вступ

Стрімкий розвиток інформаційних технологій та цифровізація суспільства суттєво вплинули на всі сфери суспільного життя, у тому числі й на сферу правосуддя. Сучасні правовідносини все частіше здійснюються в електронному середовищі, що зумовлює появу нових форм доказів у цивільному процесі. Електронні листи, повідомлення, цифрові документи, дані інформаційних систем та інші електронні відомості набувають важливого значення як засоби підтвердження юридично значущих фактів. У зв'язку з цим виникає об'єктивна необхідність правового регулювання електронних доказів та визначення їх місця в системі доказового права.

Особливої актуальності це питання набуває в умовах цифровізації судочинства та розвитку електронного правосуддя. Використання електронних доказів дозволяє забезпечити оперативність, ефективність і доступність правосуддя. Водночас застосування таких доказів потребує чіткого нормативного регулювання, оскільки вони мають специфічні властивості, пов'язані з їх нематеріальною природою, можливістю копіювання та зміни. Важливими аспектами є забезпечення автентичності, цілісності, достовірності та допустимості електронних доказів у судовому процесі.

Значний вплив на розвиток правового регулювання електронних доказів має законодавство Європейського Союзу, яке формує єдині стандарти їх використання. Особливої уваги потребує питання гармонізації національного законодавства з міжнародними та європейськими стандартами. Це дозволить забезпечити ефективний захист прав і законних інтересів учасників цивільного процесу.

Саме потреба в унормування такого використання призвела до того, що в Законі України від 03.10.2017 «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким було викладено в новій редакції ЦПК України, ГПК України та КАС України, в процесуальні кодекси були внесені норми, що містять уніфіковані положення щодо доказів у адміністративному, господарському та цивільному процесах, а також запроваджено новий вид засобу доказування – електронний доказ.

Європейський Союз (далі – ЄС) прагне захищати своїх громадян від ризиків у просторі свободи, безпеки та правосуддя. Використання переваг цифрових технологій та забезпечення високого рівня безпеки в усьому Союзі були рушійними силами останнього будівельного блоку в цій архітектурі: пакету електронних доказів. Нещодавно прийнятий, він має на меті забезпечити, щоб судові органи могли отримувати електронні докази в усьому ЄС та за його межами швидко та юридично обґрунтовано.

Даний розділ містить вступ до двох нових стандартів ЄС: Регламенту про європейські ордери на надання/збереження доказів та Директиви про визначення установ та призначення законних представників. Автори даних стандартів окреслюють ключові елементи цього нового набору правилами та ілюструють їх наслідки для зацікавлених сторін. Крім того, безкордонний та відкритий характер цифрових технологій також робить необхідним аналіз існуючих та потенційних нових міжнародних угод у цій галузі, оскільки вони впливатимуть на ефективність прийнятого пакету електронних доказів ЄС.

1. Правове регулювання електронних доказів у праві Європейського Союзу

Звичайно, прийняття правил ЄС щодо електронних доказів є важливим кроком. Фундаментально спираючись на принцип взаємної довіри між державами-членами ЄС та презумпцію їх дотримання законодавства Союзу, верховенства права, а також основних прав і цінностей, застосування пакету електронних доказів, тим не менш, вимагатиме

постійного контролю, моніторингу та співпраці між усіма залученими сторонами.[1]

Нещодавні події, такі як пандемія COVID-19 та війна росії проти України, підтверджують необхідність для ЄС захищати своїх громадян від експлуатації відомих та нових вразливостей у судах, повністю поважаючи основні права.

У 2016 році Рада ухвалила висновки щодо покращення правосуддя. У цих висновках Комісії було запропоновано, серед іншого, «розробити спільну систему співпраці з постачальниками послуг з метою отримання певних категорій даних, зокрема даних абонентів, коли це дозволено законодавством третіх країн, або будь-якого іншого порівнянного рішення, яке дозволяє швидке та законне розкриття таких даних» та «знайти способи, у співпраці з державами-членами та, за необхідності, третіми країнами, у пріоритетному порядку, для швидшого та ефективнішого забезпечення та отримання електронних доказів шляхом оптимізації використання процедур взаємної правової допомоги та, де це можливо, взаємного визнання».

Аналогічно, у своїй Резолюції 2017 року Європейський парламент закликав Комісію запропонувати європейську правову базу для електронних доказів, зазначивши, що «спільний європейський підхід до правосуддя в кіберпросторі є пріоритетним питанням, оскільки він покращить забезпечення верховенства права та сприятиме отриманню електронних доказів».[2]

Для забезпечення того, щоб судові органи могли отримувати електронні докази по всьому ЄС та за його межами швидко та юридично обґрунтовано, Комісія 17 квітня 2018 року запропонувала законодавчий пакет, що складається з Регламенту про європейські ордери на надання та збереження доказів та Директиви про призначення законних представників. Порівняно з традиційними інструментами взаємного визнання, новизна цих пропозицій полягає в тому, що накази можуть бути адресовані безпосередньо представнику постачальника послуг в іншій державі-члені без систематичної участі органу влади цієї іншої держави-члена в процесі.[3]

Однак наявність внутрішньої системи ЄС – в ідеалі з її належним застосуванням на практиці – це ще не кінець історії. Забезпечення узгодженості та послідовності між правилами ЄС щодо електронних доказів та міжнародними угодами, які вже узгоджені або все ще перебувають на стадії переговорів, такими як Другий Додатковий протокол до Будапештської конвенції

---

1 M. Böse, An assessment of the Commission's proposals on electronic evidence. URL: http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/ 2018/604989/IPOL_STU(2018)604989_EN.pdf

2 As defined in Art. 2(4) of Directive (EU) 2018/1972 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 establishing the European Electronic Communications Code, O. J. L 321, 17.12.2018

3 Council General Approach text of 12 December 2018. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15292-2018-INIT/en/pdf>.

Ради Європи, Угода між ЄС та США про електронні докази, має вирішальне значення для правової визначеності всіх зацікавлених сторін, яких стосується ця нещодавно прийнята система.

Після прийняття пропозиції Комісії у 2018 році співзаконодавцям знадобилося п'ять років, щоб узгодити цей пакет. Пропозицію схвалили та підтримали через наявність швидших інструментів для отримання електронних доказів, але вона також зіткнулася з критикою у вигляді попереджень не знижувати існуючі стандарти, особливо щодо захисту основних прав.

Показово, що сім держав-членів, включаючи Німеччину та Нідерланди, не змогли підтримати Загальний підхід, прийнятий Радою у грудні 2018 року. Крім того, велика кількість правок, запропонованих Європейським парламентом демонструє складний шлях до пошуку компромісу.

У листопаді 2022 року було досягнуто політичної згоди, яку було підтверджено в Раді (Coreper) та Європейському парламенті (Комітет LIBE) у січні 2023 року. Регламент та Директива були опубліковані в Офіційному журналі 28 липня 2023 року. Регламент набуде чинності через 36 місяців після дати набрання чинності, тобто 18 серпня 2026 року, це дозволяє державам-членам внести необхідні зміни до свого національного законодавства та забезпечити все необхідне до початку застосування пакету електронних доказів.[1]

Зі своїм новим пакетом електронних доказів ЄС запроваджує абсолютно нову систему отримання електронних доказів, безпосередньо звертаючись до приватних постачальників послуг зв'язку, зберігання даних та інтернет-інфраструктури, розташованих в іншій державі-членові ЄС, тобто без необхідності залучати національні органи держави-члена, в якій знаходиться постачальник послуг. Такий підхід може належним чином функціонувати лише на основі високого рівня взаємної довіри між державами-членами ЄС.

Регламент, який базується на ст. Стаття 82(1) Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС) запроваджує два нових центральних інструменти, що застосовуються по всьому Союзу з метою отримання електронних доказів – Європейський ордер на пред'явлення доказів та Європейський ордер на збереження доказів. Вибір правової основи зазнав різкої критики, але законодавець не змінив його.

Ці інструменти визначаються як рішення, видані або підтверджені судовим органом держави-члена та адресовані призначеній установі або законному представнику постачальника послуг, який пропонує послуги в Союзі та знаходиться в іншій державі-члені, з метою пред'явлення електронних доказів або для збереження електронних доказів з метою подальшого запиту на їх пред'явлення. Завдяки Європейському ордеру на збереження доказів судові

[1] Digital Services Act: Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act), O. J. L 277, 27.10.2022, p. 1

органи можуть заборонити іноземним постачальникам послуг видаляти або змінювати дані, тоді як Європейський ордер на пред'явлення доказів дозволяє органам влади запитувати збережену інформацію безпосередньо у постачальників послуг негайно або на пізнішому етапі.

З цією метою Регламент регулює умови видачі цих документів, їх виконання постачальниками послуг, повідомлення та підстави для відмови для держави-члена, що виконує ордер, процедуру забезпечення виконання та застосування санкцій, права осіб, чиї дані запитуються, процедуру перегляду у разі наявності суперечливих зобов'язань із законодавством третьої держави, положення про стандартизовані сертифікати та децентралізовану ІТ-систему, і, нарешті, правила, що регулюють витрати.[1]

Однак Регламент не передбачає повного та вичерпного переліку правил, що регулюють застосування Європейського ордера на пред'явлення доказів та Європейського ордера на збереження доказів, а натомість неодноразово посилається на правила, передбачені національним законодавством.

Регламент визначає термін «електронні докази» як дані абонента, дані про трафік або дані контенту, що зберігаються постачальником послуг або від його імені в електронній формі, тобто електронні листи, текстові повідомлення або контент із програм обміну повідомленнями, аудіовізуальний контент або інформація про онлайн-акаунт користувача. Ці категорії даних відповідають законодавству ЄС та усталеній практиці Суду ЄС, а також типам даних, що використовуються в державах-членах, та міжнародним документам.

Щодо персональної та територіальної сфери застосування, Регламент зосереджується на постачальниках послуг, які пропонують послуги в Союзі. Таким чином, Регламент спрямований на постачальників послуг, які надають послуги електронного зв'язку та інші інформаційні послуги, що дозволяють користувачам спілкуватися один з одним або обробляють чи зберігають дані від імені користувачів, такі як телекомунікаційні компанії або компанії соціальних мереж. Це включає голосовий IP-обмін миттєвими повідомленнями та електронну пошту, а також торговельні майданчики та інші хостингові послуги, а також платформи онлайн-ігор та азартних ігор. Постачальники послуг інтернет-інфраструктури, такі як реєстри доменних імен, постачальники проксі-послуг та реєстри інтернет-протоколу, також охоплюються цим Регламентом і мають особливе значення, оскільки вони зберігають дані, які можуть дозволити ідентифікувати фізичну або юридичну особу користувача.

[1] Regulation (EU) 2023/1543 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 on European Production Orders and European Preservation Orders for electronic evidence O. J. L 191, 28.7.2023

2. Особливості використання електронних доказів у цивільному процесі окремих держав ЄС

Якщо розглядати окремо деякі країни, то відомо, що Цивільний кодекс Франції[1] є надзвичайно давнім нормативно-правовим актом і за свою багатовікову історію мав величезну кількість редакцій. В цьому і є особливість французького законодавства, в якому норми щодо доказів містяться в основному не в Цивільному процесуальному кодексі[2], а в Цивільному кодексі.

Чинна редакція Цивільного кодексу Франції виділяє різні засоби доказування, серед яких головними є:

- Письмові докази – статті 1363 – 1380;
- Показання свідків – стаття 1381;
- Презумпції – стаття 1382;
- Визнання стороною – стаття 1383 – 1383-2;
- Присяги – статті 1384 – 1386-1.

Розвиток електронних доказів у Франції також тісно пов'язаний з електронним підписом та електронними листами, оскільки швидка поява нових комунікаційних засобів та інтенсивне використання Інтернету викликали необхідність адаптації законодавства Франції до сучасних потреб.

Протягом тривалого часу письмові докази (які альтернативно називаються preuve par écrit або preuve littérale) були синонімом паперових доказів. Це було так загальновизнано, що практичної потреби в правовому визначенні не було. Проте суди зіткнулися зі зростаючими труднощами починаючи з подання заяви до нових способів створення та збереження документів.

І лише у 2000 р. законодавець вирішив розв'язати цю проблему. Тому було вирішено, що необхідно розробити визначення письмових доказів, яке включатиме традиційні, а також електронні письмові документи.

Можна назвати три знакові дати в контексті законодавчого регулювання процесу судового доказування у Франції:

- 13 грудня 1999 р. – публікація Європейської директиви «Про систему електронних підписів, що застосовується в межах Співтовариства»[3];
- 13 березня 2000 р. – прийняття закону «Про адаптацію права доказів до інформаційних технологій, що стосуються електронного підпису»[4];

---

1 Code civil URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721?etatTexte

2 Code de procédure civile URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/

3 Директива 1999/93/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 13 грудня 1999 р. Про систему електронних підписів, що застосовується в межах Співтовариства, JOCE від 19 січня 2000 р., L 13, с. 12

4 Закон 2000-230 від 13 березня 2000 р. про адаптацію права доказів до інформаційних технологій, що стосуються електронного підпису, ОВ від 14 березня 2000 р., с. 3968

– 30 березня 2001 р. – прийняття указу «прийнятого для застосування ст. 1316-4 ЦК щодо електронного підпису» [1]

Статтею 1316 у редакції 2001 року ЦК Франції було зазначено, що «документальні докази – це докази, що складаються з серії букв, символів, цифр або будь-яких інших знаків зі зрозумілим значенням, незалежно від їх середовища та способів передачі». Викладений таким чином текст охоплює всі форми доказу, включаючи електронну [2].

Хоча це визначення модернізоване шляхом включення електронних документів, проте воно, до певної міри, залишається класичним. Зрештою, електронний лист – не більше ніж запис, записаний на альтернативному носії (відео та аудіозаписи залишаються виключені з цієї категорії). Власне, це стало звичним розрізняти «écrits sur support papier» та «écrits sur support électronique», тобто паперові документи та документи на електронній основі.

Іншими словами, будь-які докази тепер прийнятні незалежно від їх носія. Це так званий принцип нейтральності та недискримінації. Суддя не може заздалегідь відхилити електронний лист, веб-скріншот, IP-адресу на тій підставі, що доказом є саме електронна пошта, веб-скріншот або IP-адреса.

З іншого боку, суддя зможе відхилити його за двох умов: спочатку тому, що документ його не переконує, а потім мотивуючи цим же відмову. Таким чином, стаття 1316-1 ЦК Франції встановлює загальне застереження: «Написання в електронній формі визнається доказом так само, як і запис на папері, за умови, що (...) можна належним чином ідентифікувати особу, від кого вона виходить, а також що вона складена та зберігається в умовах, які гарантують її цілісність».

Наслідок цього положення для учасника судового процесу є подвійним. Передусім, він повинен привести докази у знайому судді форму, наприклад, паперову роздруківку електронного листа. Також він повинен підготувати, упорядкувати та зберегти докази того, що наданий доказ підтверджує автентичність особи, від якої він виходить, та його цілісність. Тому потрібно організувати резервну копію поштового сервера для електронної пошти або сервера типу брандмауера, на якому будуть зберігатися листи, причому всім керує судовий виконавець або комп'ютерний експерт, можливо, затверджений апеляційним судом.

IP-адреса лежить в основі труднощів з організацією резервної копії, оскільки вона є доказом, який надійно підтверджує особу зловмисника або комп'ютера, який намагається зламати. Оскільки IP-адреса – це дефіцитний Інтернет-ресурс, стандартизований і контрольований Інтернет-корпорацією

[1] Декрет № 2001-272 від 30 березня 2001 р. прийнятий для застосування статті 1316-4 Цивільного кодексу щодо електронного підпису. ОВ від 31 березня 2001 р., с. 5070

[2] Дрогозюк К. Б.. Впровадження електронних доказів у цивільне судочинство Франції.. *Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.). Одеса : Фенікс, 2020. – 185 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/13083

для присвоєних імен і номерів ICANN. Проте статус IP-адреси такий самий, як і для будь-якого електронного доказу: він дійсно є прийнятним доказом у французькому суді. Однак повідомлення про існування IP-адреси, залишеної як слід на якомусь сервері, вимагатиме створення резервної копії журналу підключень (журналів), який зазвичай фіксує цю інформацію, створення звіту у знайомій формі, призначеної для судді, додаткове пояснення, надане самою стороною або, краще, експертом, щоб підтвердити, що сторона в судовому процесі використовує інформацію в суді справедливо[1].

Наступним кроком у запровадженні електронних доказів став Закон про правосуддя від 26 грудня 2007 року, що мав на меті модернізацію методів розгляду справи, а також Закон №1.383 про цифрову економіку від 2 серпня 2011 року, що закріпив електронні докази та визначив електронну пошту як «будь-яке повідомлення у формі тексту, голосу, звуку чи зображення, надіслане мережею зв'язку, що зберігається на мережевий сервер або в кінцевому обладнанні одержувача»[2].

Це законодавче положення визначило умови для отримання електронної пошти і, таким чином, запропонувало значний набір доказів, доступних для сторін. Натепер електронна пошта широко використовується для направлення претензій у контексті судового процесу. Хоча цей спосіб спілкування знайшов своє місце в системі доказового права Франції, все одно існували прогалини, які слід було усунути.

Для деяких правових актів, які передбачають дійсний вияв волі сторін, закон встановлює процедуру доказування. З огляду на специфіку електронної пошти, закон передбачає обмежувальні умови для визнання її прийнятності як засобу доказування «на тих самих підставах і з такою ж доказовою силою», як написано на папері. Формалізм, встановлений законом, такий, що електронна пошта між особами рідко може бути прийнята сама по собі для підтвердження певної дії. Згідно зі ст. 1194 ЦК Франції цей формалізм може бути зменшений: якщо немає спірного питання в письмовій формі, то сторони уповноважені не доводити іншим способом. Таким чином, лист, який не відповідає суворим вимогам законодавства, може вважатися письмовим доказом.

Згідно зі ст. 1163 ЦК Франції електронна пошта може бути буквальним доказом, який «виникає з розбірливої послідовності букв, символів, цифр або будь-яких інших знаків чи символів, наділених зрозумілим значенням незалежно від їх природи, засобом або способом передачі»[3]. Для того, щоб бути визнаним доказом, він повинен відповідати умовам ст. 1163-1 ЦК Франції,

---

1 Géraldine Vial, Olivier Leclerc et Étienne Vergès. Preuves scientifiques et technologiques CA Paris, 15 mai 2019, n° 18/26775

2 Article premier de la loi n° 1.383 sur l'Economie Numérique.

3 Code civil URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721?etatTexte=

тобто особа, від якої він походить, має бути належним чином ідентифікована та сам доказ має зберігатися в умовах, які гарантують його цілісність. Коли через електронну пошту вчинено юридичний акт, він повинен бути підтверджений електронним підписом, необхідним відповідно до умов статті 1163-3 ЦК Франції. Положення статті 279 Цивільного процесуального кодексу Франції, що застосовуються до перевірки написання актів за особистим підписом, повторюють формальні вимоги ст.ст. 1163-1 і 1163-3 ЦК Франції.

Електронний підпис, безперечно, є невід'ємною частиною електронного листа. Це не є результатом номінальної адреси електронної пошти чи простого зазначення імені автора в кінці електронного листа чи навіть проставлення відсканованого підпису. Згідно зі ст. 1163-3 ЦК Франції він полягає «у використанні надійного процесу ідентифікації, що гарантує його зв'язок з діянням, до якого він приєднаний». Такий процес вважається надійним, якщо він гарантує ідентичність підписанта та цілісність документа.

Згідно з рекомендаціями Ради Європи, «електронні докази» означають будь-які докази, які виникають на основі даних, що містяться або створюються пристроєм, робота якого залежить від програмного забезпечення або даних, що зберігаються чи передаються в системі чи пристрої, комп'ютерної мережі» [1].

Спільним між всіма визначеннями електронних доказів є дані. У більшості ці дані мають бути пов'язані з програмним забезпеченням або комп'ютерною мережею, іншими словами, з комп'ютерною системою. У Регламенті Європейської комісії дані мають властивість зберігатися в електронній формі. Таким чином визначення стосуються одних і тих самих даних: цифрових даних. Це значення є проблематичним. З технічної точки зору всі електронні докази мають однакову форму. З точки зору доказового права, електронні докази мають дуже різні форми і порушують дуже різні питання, які поняття «дані» не в змозі відобразити.

Справді, між даними геолокації мало спільного, що може спричинити проблеми порушення конфіденційності та даних електронного підпису, що викликає питання щодо ідентифікації особи, яка підписує, та згоди, яку вона виражає своїм підписом. Іншими словами, притягувати особу до відповідальності на основі географічного положення, що зберігається в базі даних, і намагатися ідентифікувати зміст контракту, закріпленого в blockchain підпадає під два дуже віддалених процеси доказування, як щодо питання доказів, так і правил, застосовних до процедури, яка, ймовірно, буде реалізована в цих двох ситуаціях [2].

---

[1] Інструкції з електронних доказів в цивільному і адміністративному судочинстві. 2019. URL: https://rm.coe.int/lignes-directrices-sur-les-preuves-electroniques-et-expose-des-motifs/1680968ab6

[2] Géraldine Vial, Olivier Leclerc et Étienne Vergès. Preuves scientifiques et technologiques CA Paris, 15 mai 2019, n° 18/26775

Проблеми, пов'язані з появою цифрових технологій у сфері доказування, неоднакові залежно від використовуваних методів доведення. Наприклад, коли зображення редагується у відео, воно залишається зображенням, незалежно від того, чи є режим запису та зберігання цифровим чи аналоговим. Воно показує ту саму людину або ту саму сцену. В обох випадках його можна сфальсифікувати, а експертиза може допомогти перевірити його справжність. Іншими словами, техніка змінюється, але вона не змінює основ процесу доведення та труднощі, які створює метод доведення. І навпаки, поява електронного листа в цивільних справах спричинила справжню зміну парадигми. Електронний підпис, що ідентифікує його автора, не має ознак власноручного підпису. Прикріплюється простим клацанням миші або введенням секретного коду. Воно набуває вигляду ряду цифр, незрозумілих як для автора, так і для одержувача, і не відображається в графічному вигляді. Якщо він має характеристики кваліфікованого електронного підпису, він несе презумпцію надійності[1]. Тоді тягар доведення автентичності підпису змінюється, тому доведення особи автора діяння не тільки набуває іншої форми, а й вимагає дотримання специфічного правового режиму.

Поява цифрових технологій і те, як ця технологія вторглася в юридичний світ, схоже, охопили всі електронні докази і, як вбачається, містить усі дані, які можуть знадобитися судді для визначення фактів. Цифрові технології суттєво змінили науку та закони щодо доказів, проте це не допустило появи нової концепції, яку ми б назвали електронним доказом. З іншого боку, це додало б складності правовзастосовчій практиці [2].

Цей розвиток не є завершеним, оскільки цифрові докази, у своїй різноманітності, ще можуть багато чого додати до процесу встановлення юридичних фактів без необхідності використання назви «електронних доказів» для їх ідентифікації та регулювання.

Наприклад, слід відмітити, що 20 листопада 2020 року міністр юстиції Франції підписав наказ (JUST2030158A) щодо електронного підпису судових рішень, ухвалених у цивільних справах. Це рішення забезпечує технічну основу для електронного підпису судових рішень і може передбачати те, що необхідно для розвитку цифрових доказів в подальшому.

Німецьке цивільне процесуальне законодавство не знає правових перешкод для доказування за допомогою електронних доказів. Електронні докази є допустимими доказами і вони підлягають візуальному або експертному засвідченню. Візуальні докази можуть розглядатися судом, оскільки сам суд бере до уваги візуалізований вміст електронного файлу. Експертне засвід-

---

1 Art. 1367 C. civ. combiné avec l'art. 1 du décret n° 2017-1416 du 28 septembre 2017 relatif à la signature électronique.

2 Géraldine Vial, Olivier Leclerc et Étienne Vergès. Preuves scientifiques et technologiques CA Paris, 15 mai 2019, n° 18/26775

чення використовується, якщо візуалізації не достатньо для переконання в автентичності файлу.

Що стосується доказового права для електронних документів, то законодавство Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН) містить одне з найбільш ліберальних з усіх можливих правил. Навіть якщо, з точки зору матеріального права, ефективність використання доказу залежить від дотримання письмової форми, дотримання письмової форми може бути доведено всіма іншими можливими доказами. Допустимість засобів вирішується в контексті принципу вільної оцінки доказів, а не під час їх визнання як доказів.

Правові норми доказів у німецькому законодавстві є анахронічним залишком, а реконструкція правил доказів для документів показала, що зазвичай вирішальні питання щодо автентичності, справжності та достовірності документа підлягають вільній оцінці доказів і на них не поширюється жодне правило доказування [1].

Основою цивільного процесуального права у ФРН є Цивільний процесуальний кодекс ФРН, згідно з яким не потребує доведення: все, що безперечно; все, що визнано, – § 307 ЦПК ФРН; загальновідомі факти – § 291 ЦПК; презумції, встановлені законом, – § 292 ЦПК ФРН; прямо не оскаржені факти і цим визнані факти – абз.3 § 138 ЦПК ФРН[2]. У німецькому цивільному процесі метою збирання доказів виступає формування суддівського переконання в істинності спірного твердження[3]. У процесі збирання доказів, за винятком випадків, коли суд за ініціативою має право збирати докази (§ 448 ЦПК ФРН), пріоритет повністю віддається розсуду сторін.

Під тягарем доказування у цивільному процесі Німеччини розуміється ризик програшу процесу, що лежить на стороні, у разі недоведеності фактичних тверджень даної сторони[4]. У літературі вказується на те величезне значення і «небезпечний» характер тягаря доказування, який називається часто «Rückgrat des Prozesses» («хребет процесу»)[5]. При цьому зазначається, що тягар доказування може бути як суб'єктивним, і об'єктивним. Суб'єктивний тягар доказування означає необхідність запобігання програшу процесу довести все, що є спірним і важливим для переконаності суду в істинності фактичних тверджень. У свою чергу, об'єктивний тягар доказування розуміється як загальний ризик програшу процесу через недоведеність[6].

---

1 Baumbach/Lauterbach/Albers/Hartmann. Kommentar zur ZPO. 65 Auflage. Miinchen 2007. § 284. Rn.2

2 Bergfelder. Der Beweis im elektronischen Rechtsverkehr. Hamburg 2006. S.101

3 Zoller/Geimer. Kommentar zur ZPO. 26.Auflage. Koln 2007. Vor § 284. Rn.l; Rosenberg/Schwab/Gottwald. Zivilprozessrecht. Mtinchen2004. § 109. Rn.l.

4 Zoller/Geimer. Kommentar zur ZPO. 26.Auflage. Koln 2007. Vor § 284. Rn.l8.

5 Baumbach/Lauterbach/Albers/Hartmann. Kommentar zur ZPO. 65 Auflage. Munchen 2007. §286.Rn.l.

6 Rosenberg/Schwab/Gottwald. Zivilprozessrecht. Munchen 2004. § 114. Rn.3.

У ЦПК ФРН існує «неписане» основне правило розподілу тягаря доказування, розроблене судовою практикою і сформульоване наукою цивільного процесу, згідно з яким особа, яка звернулася з вимогою, несе тягар доказування правовстановлюючих фактичних тверджень, а протилежна сторона, на відміну від цього, тягар доказування правоприпиняючих, що виключають або перешкоджають здійсненню права фактичних тверджень [1]. Інакше кажучи, кожна сторона доводить сприятливі їй фактичні твердження.

Питання, на яке слід звернути увагу і відокремити від прийнятності електронних документів, це тягар локазування і зобов'язання сторін судового процесу та третіх сторін поза процесом співпрацювати при наданні доказів за допомогою електронних документів. Це питання може виникати в найрізноманітніших контекстах. Цілком можливо, що сторона, на яку покладено тягар доведення, захоче надати докази за допомогою власних електронних документів або електронних документів третіх осіб. Іноземні документи можуть перебувати у розпорядженні протилежної сторони, сторони, на яку не покладено тягар доведення, або бути у розпорядженні третьої особи.

Якщо сторона, на яку покладено тягар доведення, бажає надати докази за допомогою власних електронних документів, вона повинна не лише надати суду (і опоненту) доступ до відповідного документа (зазвичай починаючи з здійснення комп'ютерної роздруківки), але також необхідно розкрити всю інформацію, необхідну для перевірки надійності, і в цьому контексті надати суду або судовому експерту доступ до самої системи. Якщо вона цього не зробить, вона ризикує не мати можливості надати належні їй докази та програти процес через те, що тягар доведення покладається на неї. У цьому відношенні тягар доведення регулює рівень активності та участі, бажаний для встановлення істини [2].

Якщо сторона, на яку покладено тягар доведення, хоче надати докази за допомогою електронних документів, якими володіє опонент, модель тягаря не працює. Відповідно до принципу процесуального права «Nemo contra se edere tenetur!», так би мовити, згідно з природним правом, ніхто не повинен пред'являти документи проти самого себе. Таким чином, опонент у судовому процесі міг, незважаючи на несприятливу ситуацію з доказами, залишити іншу сторону без доказів і через відсутність співпраці перемогти в судовому процесі. Цей результат приймається деякими судами, принаймні в більш м'якій формі. Принцип інколи може бути обмежений з огляду на суттєву правову інформацію і допускаються мінімальні виправлення в рамках моделі тягаря, а також на самій моделі шляхом зменшення тягаря обґрунтування сторони, на яку покладено докази, з одночасним збільшенням тягаря обґрунтованого захисту сторони, не обтяженої доказами.

---

[1] Rosenberg/Schwab/Gottwald. Ibid. § 286. Rn.38; BGH NJW 2002. S.1123; BGH NJW 1991. S.1052.

[2] Hammer/Bizer. Ibid- S.690.

Інші ж намагаються вказати шлях до «процесуальної сучасності» німецького цивільного судочинства та виправдати загальний процесуальний обов'язок для сторони, яка не несе тягаря доведення, надавати інформацію та співпрацювати.

Знову ж таки, тут існує суперечка щодо віднесення електронних доказів до сфери речових доказів або існують в області документальних доказів. Якщо дотримуватися більш суворих зобов'язань щодо розкриття інформації та співпраці, то повинні застосовуватися документальні докази, якщо менш суворі, то речові докази. Таку позицію розвинули німецькі юристи, які з поважних причин приймають сторону щодо загального обов'язок публікувати документи. Однак, як у випадку з доказовою силою електронних доказів, суперечка щодо присвоєння тягаря доказування здається малоплідною. З одного боку, незважаючи на розвиток цієї суперечки в цивільній процесуальній догматиці, немає абсолютно ніякої згоди щодо загального обов'язку публікувати документи, що виходить за рамки правил §§ 422 і 423 ЦПК ФРН. Навпаки, багато виступають за обмеження можливостей, викладених у розділах 143, 273 (2) ЦПК ФРН.

Важливо попрощатися з принципом: «Nemo contra se edere tenetur!» у німецькому процесуальному праві. Справедливі рішення мають прийматися лише на основі правдивості фактів, на яких базується рішення. І кожна зі сторін спору зобов'язана виконати свою частину, щоб переконатися, що рішення є єдиним істиним. Доведеться погоджуватися на привілеї та часто входити в процес зважування конкуруючих принципів справедливості. Однак тягар обґрунтування доказів не може покладатися в односторонньому порядку на процедурне роз'яснення та повинно існувати зобов'язання щодо співпраці сторони, яка не має тягаря доведення.

Кожен, хто, як і традиційне німецьке процесуальне право та прецедентне право німецьких судів, продовжує сповідувати принципу: «Nemo contra se edere tenetur!», залишається залежним від використання виняткового потенціалу електронних доказів у розпорядженні протилежної сторони. Ця сторона повинна шукати матеріально-правові претензії, знаходити спеціальні процесуальні норми, враховувати обсяг тягаря обґрунтування для тверджень і контртверджень і, можливо, вдаватися до інструменту фрустрації доказів із його процесуальними санкціями.

Нарешті, залишається без відповіді питання про те, як сторона, яка несе тягар доведення, може представити докази, використовуючи електронні докази, які знаходяться у володінні третьої сторони, яка не бере участі в провадженні. Німецьке процесуальне законодавство також не дає відповіді на це. У разі документальних доказів, а також речових доказів, треті сторони, які не беруть участь у процесі, можуть бути притягнуті до відповідальності, лише якщо пред'явник має право на пред'явлення документів або на дозвіл перевірки третьої сторони.

З юридичної точки зору ця норма провальна, оскільки закриває можливості для роз'яснення та стоїть у невирішеному протиріччі з майже необмеженим обов'язком кожної третьої сторони. Зрештою, немає жодного виправдання, чому не потрібно показувати те, про що можна змусити говорити примусово. Комісія з цивільно-процесуального права правильно подала пропозицію щодо поправки, яка, відповідно до обов'язку давати свідчення, також зобов'язувала третіх осіб пред'являти або зберігати документ напоготові. На жаль, § 378 ЦПК ФРН, який був включений до Цивільного процесуального кодексу, не враховує це, на свідка покладено лише обов'язок «переглянути записи та інші документи та взяти їх із собою на зустріч, якщо це дозволено та розумно». У цьому відношенні посилання на основні обов'язки свідка щодо розкриття інформації, викладені в розділі 429 ЦПК ФРН. Параграф 378 (1) ЦПК ФРН не містить жодного розкриття інформації, а лише зобов'язання освіжити та підтримувати спогади, що, звичайно, також стосується комп'ютерних роздруківок та електронних доказів.

У літературі докази прийнято поділяти за такими критеріаями:

– за метою – на повні докази та докази переважної ймовірності твердження;
– за порядком дослідження – на суворі та вільні докази;
– за метою самих доказів – на основні докази та докази, подані до суду для спростування інших доказів;
– за характером доказів – на прямі та непрямі докази[1].

Повним доказом вважається такий доказ, коли суд повністю переконаний у істинності фактичного твердження. На відміну від цього, про доказ переважної ймовірності твердження може йтися у разі існування лише певної міри переконаності у істинності фактичних тверджень. Відповідно до §284 ЦПК ФРН суд при дослідженні доказів повинен суворо дотримуватися приписів §355-484 ЦПК ФРН. Такий порядок дослідження доказів у німецькому процесуальному праві вважається суворим доказом[2]. Якщо ж йдеться про вільний доказ, то суд не пов'язаний як передбаченими ЦПК ФРН засобами доказування, так і існуючими правилами дослідження доказів. Слід зазначити, що цей вид доказів законодавчо не передбачений, а був, згідно з панівною точкою зору в процесуальній літературі, розроблений для встановлення процесуальних передумов та передумов для оскарження, у тих стадіях процесу, де не проводяться усні судові засідання. До них відносяться: ухвала про дослідження доказів до усного розгляду щодо надання офіційних довідок – §358a ЦПК ФРН, судове звернення до органів влади або до посадових осіб із запитом про надання документів або офіційних довідок – №2 абз. 2 §273[3], порядок дослідження іноземного права – §293, а

[1] Rosenberg/Schwab/Gottwald. Zivilprozessrecht. Munchen 2004. § 109. Rn.2.
[2] BGHMDR 2000. S.290
[3] BGHNJW 1966. S.296.

також провадження за клопотанням про надання допомоги для сплати процесуальних витрат – §118.

З метою прискорення та спрощення судочинства та впровадження нових інформаційних технологій у процес, першим Законом про використання електронних форм комунікації в судочинстві (Justizmodernisierungsgesetz)[1] була передбачена можливість дослідження судом доказів так, як йому видається зручним (тобто йдеться про вільний доказ) за наявності згоди сторін[2]. Отримання такої згоди означає для суду можливість відхилитися від обов'язкових розпоряджень ЦПК ФРН. При цьому така згода не повинна обов'язково стосуватися всього процесу дослідження доказів, а може обмежуватись окремими діями з дослідження доказів. З точки зору законодавця, ця норма уможливить, наприклад, проведення додаткового допиту свідка за телефоном або електронною поштою[3].

Основними доказами прийнято вважати ті докази, які повинні свідчити про наявність елементу юридичного складу норми права, що застосовується, а також про істинність тверджень сторони, на якій лежить тягар доказування[4]. У свою чергу, доказами, поданими до суду для спростування інших доказів, є докази, які протилежна сторона наводить для підтвердження неістинності або як заперечення щодо фактичного твердження. Основні докази можуть наводитися з використанням будь-яких засобів доказу; для доказів, поданих до суду для спростування інших доказів, згідно з абз.2 §445 ЦПК ФРН, встановлено заборону на допит сторони.

Нарешті, останнім підрозділом видів доказів виступає поділ доказів на прямі та непрямі. Прямий доказ містить факти, які мають безпосередньо свідчити про наявність чи відсутність окремого елементу юридичного складу[5]. У свою чергу, непрямі докази мають у своєму змісті інші факти, що не мають прямого відношення до юридичного складу і виникають у процесі тільки після констатації наявності або відсутності окремого елементу юридичного складу[6]. До таких доказів належать так звані допоміжні факти, що стосуються допустимості чи доказової сили засобу доказування.

Виходячи з контексту абз.1 § 371 ЦПК ФРН в німецькій процесуальній літературі під електронним документом прийнято розуміти текстові, аудіо, – відео- та програмні документи[7]. Така думка ґрунтується на віднесенні електронного документа до речових доказів, і, відповідно, розумінні його як файлу, який може бути записаний на носії інформації[8]. Відповідно до цієї

1 BGB1.12004. S.2198
2 Huber. Modernisierung der Justiz? // ZRP 2003. S.268
3 Bundestagsdrucksache 15/1508. S.18.
4 Musielak. Grundkurs ZPO. 8. Auflage. Munchen 2005. Rn.451.
5 Rosenberg/Schwab/Gottwald. Zivilprozessrecht. Munchen 2004. § 109. Rn.15.
6 BGHNJW 1977. S.946; BGH VersR 1983. S.375
7 Zoller/Geimer. Kommentar zur ZPO. 26.Auflage. Koln 2007. § 371. Rn 1; Viefhues. Ibid. S.1011.
8 Munchener Kommentar zur Zivilprozessordnung (Band 1 bis 3). Munchen 2008. § 371. Rn.8.

концепції необхідно чітко відмежовувати файл від електронного документа, оскільки останній може бути у тимчасовій (оперативній) пам'яті комп'ютера. На відміну від цього, файл завжди передбачає постійне зберігання на жорсткому диску комп'ютера. Крім того, електронний документ може бути збережений у вигляді файлу, який у цьому випадку виступає в ролі середовища зберігання документа.

Таким чином, формулювання абз.1 § 371 ЦПК ФРН виходить із широкого розуміння електронного документа. Поняття електронного документа в цьому контексті охоплює вже не тільки заяви, клопотання, інші процесуальні документи в електронній формі, а також незалежно від їх змісту графічні, аудіо- та відеофайли. Важливою ознакою тут виступатиме можливість збереження документа у вигляді файлу на носії інформації, оскільки згідно з зазначеним приписом йдеться про вид речового доказу[1].

На відміну від зазначеного формулювання, § 371а ЦПК ФРН виходить із вузького розуміння електронного документа, який є заявою в електронній формі. До них можуть належати нагадування про сплату боргу, квитанції[2]. Багато в чому зміни у ЦПК ФРН та чинні редакції параграфів несуть на собі відбиток попередньої дискусії у процесуальній літературі. Так, питання про віднесення електронного документа до певного виду доказів інтенсивно дискутувалося до 2001 року, до набуття чинності нової редакції §371 ЦПК ФРН, який однозначно вирішив питання речових доказів. Однак, через відсутність легального визначення електронного документа, нині в літературі існують різні точки зору з цього питання.

Відповідно до підходу Арнда Беккера[3] під електронним документом розуміється будь-яка можлива довготривала фіксація відомостей на носії інформації при використанні електронного перетворення сигналу. Електронний документ – це насамперед комп'ютерний файл, який створюється, зберігається і пересилається з використанням програмного забезпечення[4]. Словосполучення «фіксація відомостей» використовується автором підходу для відмежування поняття електронного документа від заяв в усній формі. Формулювання «використання електронного перетворення сигналу» служить цілям відмежувати електронний документ від документів, виготовлених за допомогою друкарської машинки або виконаних від руки. При цьому, згідно з цим підходом, під носії інформації у зазначеному визначенні підпадають як електронні носії (дискети, CD-ROM), так і інші носії, у тому числі паперові, на яких роздруковується електронний документ. У цьому випадку йдеться про репродукцію електронного документа (роздруківки), яка згідно з цією

1 Thomas/Putzo. Kommentar zur ZPO. § 371. Rn.4.
2 Musielak. Kommentar zur ZPO. 5 Auflage. Mtinchen 2007. § 371a. Rn.l
3 Becker. Elektronische Dokumente als Beweismittel im Zivilprozess. Frankfurt am Man 2004. S.9.
4 Becker. Ibid. S. 10.

точкою зору є також електронним документом[1]. Таким чином, з поняття електронного документа виключаються лише письмові документи, виконані від руки або з використанням друкарської машинки. Такий підхід, у свою чергу, веде до проблеми відмежування від поняття письмових документів у ЦПК ФРН.

Італія була однією з перших країн у світі, яка прирівняла юридичну силу електронного документа, підписаного за допомогою цифрового підпису, до документів, написаних і підписаних на паперових носіях. Стаття 15 § 2 Закону 59/19971[2] запровадила основний принцип еквівалентності паперових та електронних документів: акти, дані та документи, складені державою та фізичними особами за допомогою електронних засобів, договори, укладені в тій самій формі, а також їх зберігання та передача електронними засобами є дійсними та відповідними для всіх намірів та цілей закону.

Цей закон дозволив використовувати інформаційні технології для підвищення ефективності і державного управління, і судового доказування, але його впровадження відбувалося дуже повільно[3].

Законодавча позиція контролюється Кодексом цифрового адміністрування (Кодекс цифрового управління), введеним у законодавство декретом 82/2005[4]. КЦУ має на меті забезпечити систематичне регулювання обміну цифровою інформацією між державними адміністраціями; зберігання електронних документів; створення національної мережі електронних документів та підписів. Закон N. 229/20035[5] встановлює керівні принципи для правил КЦУ і визначає цілі наступним чином: «... забезпечити якнайширшу доступність інформаційних послуг урядами та іншими державними установами та гарантувати громадянам та підприємствам доступ до таких послуг відповідно до максимального спрощення інструментів і процедур, з дотриманням принципів рівності та недискримінації та відповідно до нормативних актів про конфіденційність персональних даних.» [6]

Однак, менш ніж за десять років до КЦУ було внесено кілька поправок. Ці постійні зміни сприяли невизначеності, перешкоджаючи використанню процедури відмови та перевірки електронних підписів та затримуючи еволюцію судової практики цієї спрямованості.

---

1 Bergfelder. Ibid. S.76.

2 Legge 25 marzo 1997, n.59 Delega al Governo per il conferimento di funzioni e compiti alle regioni ed enti locali, per la riforma della Pubblica Amministrazione e per la semplificazione amministrativa (Gazz. Uff. n. 63 del 17 marzo, Suppl. ordinario n. 56/L). T

3 See Marina Pietrangelo, La società dell'informazione tra realtà e norma, (Milano: Giuffrè, 2007), pp 43 – 63.

4 Decreto Legislativo 7 marzo 2005, n. 82 Codice dell'amministrazione digitale (Gazz. Uff. n.112 del 16 maggio, Suppl. ordinario n. 93)

5 Legge 29 luglio 2003, n. 229, Interventi in materia di qualità della regolazione, riassetto normativo e codificazione – Legge di semplificazione 2001 (Gazz. Uff. n. 196 del 25 agosto 2003)

6 Diritto dell'informazione e dell'informatica, 2011, 2, pp 213 – 219

Протягом двадцяти років набули чинності низка змін до нормативних положень, які продемонстрували очевидну невизначеність італійського законодавця у роботі з термінами, визначеними інформаційними технологіями з самого початку [1].

На початку Указ Президента № 513/199710[2] встановив «критерії та умови впровадження» еквівалентності між електронним документом, підписаним цифровим підписом, і документом з власноручним підписом. Для цього стаття 5 надає електронному підпису таку ж ефективність, як це передбачено ст. 2702 Цивільного кодексу Італії для власноручного підпису[3]. Постанова 1997 року згодом була замінена Указом Президента № 445/2000 [4], який привів правила, що регулюють електронні документи, у відповідність із законодавством щодо цифрового підпису без втрати узгодженості нової системи, заснованої на повній еквівалентності цифрового підпису рукописному підпису.

Директива ЄС була також причиною зміни італійського законодавства. Директива була спрямована на полегшення використання електронних підписів і сприяла їх юридичному визнанню в країнах-членах Європейського Союзу. З цією метою положення Директиви ґрунтуються на принципі технологічної нейтральності, який забороняє національному законодавству впливати – навіть опосередковано, з посиланням на технічні стандарти, прийняті для конкретних продуктів, – на вільний рух товарів і послуг, які можна використовувати. для електронних підписів.[5]

В Італії законодавство, яке застосовувалося до прийняття Директиви, стосувалося виключно шифрування з відкритим ключем. Це означало, що необхідно розпізнавати інші форми електронного підпису, такі як комбінації даних (особистий ідентифікатор, пов'язаний з паролем, який використовується для отримання доступу до комп'ютерних систем); введення імені в електронний документ; персональний ідентифікаційний номер (PIN-код); ім'я в адресі електронної пошти та підпис рукопису, який був відсканований, серед іншого.

2 березня 2002 року Законодавчий декрет № 10/2002 набрав чинності[6]. Цей указ транспонував положення Директиви та замінив статтю 10 Указу

---

1 Diritto dell'informazione e dell'informatica, 2012, pp 831 – 840, p 835.

2 Decreto del Presidente della Repubblica 10 novembre 1997, n. 513, Regolamento contenente i criteri e le modalità per la formazione, l'archiviazione e la trasmissione di documenti construmenti informatici e telematici a norma dell'articolo 15, comma 2, della legge 15 marzo 1997, n. 59 (Gazz. Uff. n. 60 del 13 marzo 1998).

3 Decreto del Presidente della Repubblica 28 dicembre 2000, n. 445 Testo unico delle disposizioni legislative e regolamentari in materia di documentazione amministrativa (alla Gazz. Uff. n. 42 del 20 febbraio 2001, Suppl. ordinario n. 30)

4 Directive 1999/93/EC of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 on a Community framework for electronic signatures, OJ L 13, 19.01.2000, p 12

5 The Digital Tower of Babel', Digital Evidence and Electronic Signature Law Review, 5 (2008), pp 183 – 186, p 183

6 Decreto Legislativo 23 gennaio 2002, n. 10 Attuazione della direttiva 1999/93/CE relativa ad un quadro comunitario per le firme elettroniche (Gazz. Uff. n. 39 del 15 febbraio 2002).

Президента № 445/2000, що свідчить про значні зміни в регулюванні електронного підпису[1]. Зокрема, переглянута стаття 10L залишалася в силі до 31 грудня 2005 року і як наслідок, таким документам було присвоєно більшу доказову ефективність, ніж документ, написаний і підписаний на папері[2]. Отже, це правило піддалося жорсткій критиці науковцями, оскільки воно не передбачало ідеї повної еквівалентності, як це нав'язує Директива[3].

Кодекс цифрового адміністрування[4] переглянув законодавство відповідно до принципу та вказівок, визначених Законом № 1.229 від 2003 року.[5]

Правила щодо електронних документів та електронного підпису були об'єднані в текст КЦУ, який набув чинності 1 січня 2006 року. Метою було забезпечити правову основу для їх використання громадськістю в управлінні та між громадянами та бізнесом.

Проте можна виявити деякі явні невідповідності: по-перше, запровадження чотирьох видів електронного підпису. До «електронного підпису» та «розширеного електронного підпису» (незрозуміло) додаються «кваліфікований електронний підпис» і «цифровий підпис». Перший додав «кваліфікований сертифікат» до визначення «розширеного підпису», запропонованого Директивою ЄС; останнє характеризується «системою криптографічних ключів, один відкритий і один приватний, пов'язаних один з одним».

Крім того, через кілька місяців після набрання ним чинності Законодавчим декретом №159 від 2006 р.[6] додано цілий розділ, присвячений публічним мережам, а статті 20 і 21, присвячені принциповому питанню доказової сили електронного документа, переписані. Зміни до останніх положень розширили вільну оцінку суду на цілісність та незмінність, а також якість та безпеку електронних документів, підписаних електронним підписом (ст. 21 § 1), та ввели «презумпцію підпису» (ст. 21 §2), яка спричинила серйозні наслідки щодо перевірки підпису: «Передбачається, що особа, яка має підписний пристрій, є особою, яка проставляє підпис, якщо вона не доведе інше»

Згодом стаття 14 Законодавчого декрету № 235 від 2010 р.[7] замінила заголовок статті 21 КЦУ в Documento informatico sottoscritto con firma

---

1 La firma elettronica, si apre un nuovo capitolo', Studium juris, 2002, pp 1431 – 1434

2 Digital Evidence and Electronic Signature Law Review, 1 (2004), pp 19 – 24; pp 22 – 23.

3 Rivista trimestrale di diritto processuale civile, 2003, pp 53 – 80, pp 61 – 73

4 For a commentary of the Digital administration code, see Giovanni Duni, 'Amministrazione digitale', Enciclopedia del diritto. Annali, I [Accertamento – Tutela], (Milano: Giuffrè, 2007), pp 13–47.

5 Legge 29 luglio 2003, n. 229, Interventi in materia di qualità della regolazione, riassetto normativo e codificazione. – Legge di semplificazione 2001 (Gazz. Uff. n.196 del 25 agosto 2003).

6 Decreto legislativo 4 aprile 2006, n. 159, Disposizioni integrative e correttive al decreto legislativo 7 marzo 2005, n. 82, recante codice dell'amministrazione digitale (Gazz. Uff. n. 99 del 29 aprile 2006, Suppl. ordinario n. 105)

7 Decreto legislativo n. 235 del 30 dicembre 2010, Modifiche ed integrazioni al decreto legislativo 7 marzo 2005, n. 82, recante Codice dell'amministrazione digitale, a norma dell'articolo 33 della legge 18 giugno 2009,

elettronica (Електронний документ, підписаний електронним підписом) та внесла зміни до пункту 2 статті 21, розширюючи дію статті 2702 ЦК Італії, яка раніше використовувалась лише у разі використання цифрового або кваліфікованого електронного підпису, на будь-який «електронний документ, підписаний на розширений, цифровий або кваліфікований електронний підпис, «[...] що забезпечує ідентифікацію автора, цілісність і незмінність документа».

Крім того, статтею 14 Законодавчого декрету № 235 від 2010 року до статті 21 додано пункт 2-б, у якому чітко визначено, які електронні документи відповідають вимогам письмової форми, передбаченим статтею 1350 ЦК Італії, а саме: «за винятком випадків, передбачених статтею 25, приватні листи, зазначені в статті 1350, частинах першого абзацу від 1 до 12 Цивільного кодексу, якщо вони зроблені за допомогою комп'ютерного документа, підписуються кваліфікованим електронним підписом або з цифровим підписом».

У законі № 221 від 2012 року[1] знову викладено детальні положення щодо юридичної цінності та доказової ефективності електронних документів. Ці зміни внесли додаткові зміни до чинного положення.

Визначення електронного документа, викладене в статті 1(p) КЦУ «documento informatico: la rappresentazione informatica di atti, fatti o dati giuridicamente rilevanti» «комп'ютерний документ: інформаційне відображення дій, фактів або юридично релевантних даних». Можливо, це визначення недостатньо детальне, проте з деякими корективами воно посилається на традиційне визначення документа прийнятого Цивільним кодексом Італії[2]. Однак, для належного вивчення теми необхідно розглядати електронний документ як документ, що містить цифрові дані, для існування якого необхідне обладнання та програмне забезпечення[3].

Всупереч тому, що уявляють деякі вчені[4], електронний документ (точніше, дані в цифровому форматі) потребують матеріального забезпечення. У той час як традиційний документ записується на папері, електронний документ зберігається на різних типах обладнання, доступних в альтернативних форматах, таких як магнітні диски (диски), оптичні диски і жорсткі диски.

---

1 Legge 17 dicembre 2012, n. 221 Conversione in legge, con modificazioni, del decreto-legge 18 ottobre 2012, n. 179, recante ulteriori misure urgenti per la crescita del Paese (Gazz. Uff. n.294 del 18 dicembre 2012, Suppl. Ordinario n. 208)

2 Salvatore Patti, 'Documento', Digesto delle discipline privatistiche, sezione civile, VII, (Torino: Utet, 1994), pp 1 – 13

3 The characteristics of electronic evidence in digital format' in Stephen Mason, general editor, Electronic Evidence (3rd edn, LexisNexis Butterworths, 2012

4 Paolo Tonalini, La sottoscrizione elettronica dei documenti, in Studium juris, 1997, p 442

3. Перспективи розвитку правового регулювання електронних доказів у цивільному судочинстві

Отже, у країнах ЄС електронні докази – це дані (включаючи вихідні дані аналогових пристроїв або дані в електронній формі), які обробляються, зберігаються або передаються будь-яким виготовленим пристроєм, комп'ютером чи комп'ютерною системою або передаються через систему зв'язку, які можуть скласти фактичну інформацію про будь-який факт. Електронним доказом може бути будь-який електронний файл із цифрового або аналогового джерела. Це включає електронні листи, текстові повідомлення, миттєві повідомлення, файли та документи з жорстких дисків, електронні фінансові операції, аудіофайли та відеофайли тощо.

Електронний доказ – це вид засобу доказування, що містить дані про обставини справи, оригінал якого генерується, обробляється, зберігається або передається лише за допомогою електронного пристрою. Електронні докази за способом вираження інформації поділяються на два види: 1) інформація представлена в цифровій формі; 2) інформація, інтерпретована за допомогою програмного забезпечення у текст, звук, зображення тощо. Вказані способи вираження доказової інформації відрізняються за порядком використання їх в судовому процесі. Якщо інформація першого виду може бути досліджена лише експертом та залучається в судовий процес опосередковано через висновок експерта, то другий вид інформації може бути досліджений судом безпосередньо. На цій підставі побудовано дворівневу модель системи електронних доказів, залежно від особливостей джерел їх отримання та способу використання в процесі судового доказування: перший рівень – електронні докази, які за характеристиками матеріального носія та електронної інформації можуть бути безпосередньо доставлені в судове засідання та досліджені судом без використання спеціальних знань; другий рівень – електронні докази, які або через особливості носія не можуть бути доставлені до суду, або специфіка електронної інформації, яку вони містять, не дозволяє їх дослідження без застосування спеціальних знань.

Вирізняють також цифровий доказ – це вид електронного доказу, який формується або перетворюється в числовий формат і може бути досліджений лише за допомогою ЕОМ.

Розвиток електронних доказів у Франції тісно пов'язаний з електронним підписом та електронними листами, оскільки швидка поява нових комунікаційних засобів та інтенсивне використання інтернету викликали необхідність адаптації законодавства Франції до сучасних потреб.

Протягом тривалого часу письмові докази були синонімом паперових доказів, пізніше законодавець вирішив розв'язати цю проблему. Тому було вирішено, що необхідно встановити визначення письмових доказів, яке включатиме як традиційні, так і електронні письмові документи.

При цьому французькими юристами часто використовуються положення рекомендацій Ради Європи, згідно яких «електронні докази» означають будь-які докази, які виникають на основі даних, що містяться або створюються пристроєм, чия робота залежить від програмного забезпечення, або даних, що зберігаються чи передаються в системі, пристрої чи комп'ютерній мережі.

У німецькій процесуальній літературі під електронним документом прийнято розуміти текстові, аудіо-, відео- та програмні документи. Така думка ґрунтується на віднесенні електронного документа до речових доказів, і, відповідно, розумінні його як файлу, який може бути записаний на носії інформації. У цивільному процесі Німеччини загальні вимоги, що пред'являються до речових доказів, прийнято застосовувати й до електронних документів.

Італія була однією з перших країн у світі, яка прирівняла юридичну силу електронного документа, підписаного за допомогою цифрового підпису, до документів, написаних і підписаних на паперових носіях.

Визначення електронного документа в Італії, викладене наступним чином: «комп'ютерний документ: інформаційне відображення дій, фактів або юридично релевантних даних». Можливо, це визначення недостатньо детальне, проте з деякими корективами воно посилається на традиційне визначення документа. Також невід'ємною складовою електронного документа за законодавством Італії є електронний підпис, який надає такому документу юридичної сили. Електронний підпис – це набір даних в електронній формі, доданих або логічно пов'язаних з іншими електронними даними, що використовуються як спосіб ідентифікації.

Існує велика кількість спільних ознак у законодавстві України та іноземних держав щодо електронних документів як доказів, який наділяє їх юридичною силою, наприклад, наявність електронного підпису є однією з спільних ознак. Під електронним підписом розуміють електронні дані, які додаються підписувачем до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються ним як підпис.

Також у багатьох країнах наявний нормативно-правовий акт, що регулює порядок обміну цифровою інформацією між державними адміністраціями; зберігання електронних документів; створення національної мережі електронних документів та підписів. В Італії, наприклад, це Кодекс цифрового адміністрування, введений у законодавство декретом 82/2005, а в Україні – Закон України «Про електронні довірчі послуги».

Крім того, в Україні, як і в інших державах, законодавець розрізняє оригінал та копію електронного доказу, регламентує порядок їх зберігання та повернення. Однак з урахуванням можливості безперешкодного копіювання електронних доказів без обмеження кількості копій та без будь-якої втрати їх якісних характеристик у процесі копіювання можна прогнозувати виникнення певних практичних проблем у сторін спору щодо відокремлення ори-

гіналу електронного доказу від його копії, а також щодо засвідчення копій електронних доказів.

На відміну від будь-якого іншого доказу, електронний доказ може зберігатися незмінним стільки, наскільки це може бути потрібним. Тоді як «традиційні» докази з часом втрачають свій зовнішній вигляд, якісні ознаки, а тому й доказову силу. Крім того, однією з основних ознак електронного документу як засобу доказування є відсутність зв'язку із конкретно визначеним матеріальним носієм, оскільки технічні засоби дозволяють копіювати такий документ необмежену кількість разів, користуватися ним у будь-який час, що не притаманно іншим засобам доказування.

Розбіжність у правовій регламентації правил щодо електронних доказів між Україною та іншими державами полягає у видовій належності електронних доказів. Так, наприклад, до речових доказів відносить електронні документи Цивільний процесуальний кодекс Німеччини, а у Франції та Італії електронні документи розглядають як письмові докази. Верховна рада України під час розробки та ухвалення нової редакції ЦПК прийняла концепцію, згідно якої електронні докази розглядаються як окремий вид засобу доказування. Вказане свідчить про автентичність вітчизняного юридичного механізму використання електронної інформації в процесі судового доказування, який характеризується поєднанням поліваріантності джерел отримання та фіксування електронних доказів із використанням традиційних процедур їх дослідження та оцінки.

Ще однією відмінністю є те, що норми ЦПК України дозволяють проведення огляду електронних доказів за їх місцезнаходженням у разі неможливості їх доставлення. У Франції ж доказова цінність електронної пошти може бути відновлена за допомогою судового виконавця та за допомогою комп'ютерного експерта, який зазначав би наявність електронних листів на сервері особи, яка заперечує їх існування або автентичність.

Висновки

У результаті проведеного дослідження встановлено, що електронні докази стали невід'ємним елементом сучасного цивільного процесу у зв'язку зі стрімким розвитком цифрових технологій та цифровізацією суспільних відносин. Електронні докази становлять інформацію в цифровій формі, яка може підтверджувати юридично значущі факти та використовуватися судом при вирішенні спорів. Правове регулювання електронних доказів у країнах Європейського Союзу базується на принципах технологічної нейтральності, функціональної еквівалентності та недискримінації електронної форми доказів. Встановлено, що електронні документи та електронний підпис мають

юридичну силу, еквівалентну традиційним письмовим доказам, за умови забезпечення їх автентичності, цілісності та достовірності.

Проаналізовано положення Регламенту ЄС щодо європейських ордерів на надання та збереження електронних доказів, які запроваджують ефективний механізм доступу судових органів до цифрової інформації. Важливим нововведенням є можливість безпосереднього звернення до постачальників електронних послуг, що сприяє оперативності отримання доказової інформації. Встановлено, що законодавство Франції, Німеччини та Італії визнає електронні докази допустимими засобами доказування та визначає правові умови їх використання. Особливу роль у забезпеченні доказової сили електронних документів відіграє електронний підпис, який підтверджує особу автора та гарантує незмінність інформації.

Доведено, що важливим елементом використання електронних доказів є забезпечення належних процедур їх збору, збереження, подання та оцінки судом. Судова оцінка електронних доказів здійснюється на основі принципу вільної оцінки доказів з урахуванням їх надійності та достовірності. Водночас використання електронних доказів пов'язане з низкою проблем, зокрема необхідністю підтвердження їх автентичності та забезпечення захисту персональних даних. Встановлено, що ефективне використання електронних доказів потребує належного технічного забезпечення, правового регулювання та професійної підготовки учасників судового процесу.

Обґрунтовано необхідність гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами у сфері електронних доказів. Це сприятиме підвищенню ефективності цивільного судочинства, забезпеченню доступу до правосуддя та належному захисту прав і законних інтересів учасників процесу. Таким чином, електронні докази є перспективним та ефективним засобом доказування, який відповідає сучасним умовам розвитку інформаційного суспільства. Подальший розвиток правового регулювання у цій сфері має бути спрямований на вдосконалення механізмів використання електронних доказів та забезпечення їх належної процесуальної реалізації.

Анотація

У даному розділі монографії досліджено правову природу електронних доказів у цивільному процесі та особливості їх використання в умовах цифровізації судочинства. Особливу увагу приділено аналізу нормативного регулювання електронних доказів у праві Європейського Союзу. Розглянуто сутність електронних доказів як цифрових даних, що можуть включати електронні листи, повідомлення, аудіовізуальні матеріали та інші електронні документи. Проаналізовано механізми отримання електронних доказів, включаючи можливість безпосереднього звернення судових органів

до постачальників електронних послуг. Значну увагу приділено принципам допустимості, достовірності, автентичності та цілісності електронних доказів у цивільному судочинстві. Досліджено особливості правового регулювання електронних доказів у Франції, Німеччині та Італії, а також роль електронного підпису у підтвердженні їх доказової сили. Визначено, що законодавство цих держав ґрунтується на принципі функціональної еквівалентності електронних і традиційних письмових доказів. Окремо проаналізовано питання тягаря доказування, оцінки електронних доказів судом та участі сторін у процесі їх подання. Обґрунтовано необхідність гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами у сфері використання електронних доказів.

Ключові слова: *суд, докази, доказування, інформаційні технології, електронні докази, електронний документ, електронне судочинство, законодавство ЄС.*

Keywords: *court, evidence, proving, information technology, electronic evidence, electronic document, electronic justice, EU legislation.*

Розділ 7

ЕЛЕКТРОННИЙ ДОКУМЕНТ ТА ЕЛЕКТРОННИЙ ДОКУМЕНТООБІГ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: АДАПТАЦІЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ

Павлова Юлія Сергіївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-1990-6297
DOI

Вступ
1. Правова природа електронного документа у цивільному судочинстві України
2. Електронний документообіг у системі цивільного судочинства України
3. Перспективи розвитку електронного судочинства в Україні з урахуванням процесу євроінтеграції

Висновки

Вступ

Процес цифровізації правової системи є одним із ключових напрямів модернізації державного управління та правосуддя в сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства. Дійсно, у сучасному світі запровадження електронного судочинства, функціонування електронного документообігу та використання електронних доказів стали невід'ємною складовою трансформації судової системи України, особливо це стало актуально в контексті євроінтеграційних процесів, особливого значення які набувають у сфері цивільного судочинства, де оперативність обміну інформацією, доступність правосуддя та ефективність процесуальних процедур мають фундаментальне значення для реалізації права особи на справедливий суд.

Слід відмітити, що становлення електронного документообігу у цивільному процесі України відбувається під впливом як внутрішніх змін національного законодавства та практики, так і міжнародних стандартів, вироблених у межах Європейського Союзу та Ради Європи. Серед найбільш важливих міжнародно-правових документів у даній сфері слід відмітити положення Регламенту Європейського Парламенту і Ради ЄС № 910/2014

від 23 липня 2014 року (eIDAS)[1] та рекомендації Комітету міністрів Ради Європи щодо електронного правосуддя та цифровізації судових процедур.

Електронний документ як форма фіксації юридично значущої інформації суттєво відрізняється від традиційного паперового документа, що зумовлює необхідність переосмислення класичних підходів до доказування, засвідчення автентичності документів, підтвердження волевиявлення сторін та забезпечення захисту інформації. Одночасно впровадження електронного документообігу в діяльність судів потребує створення належної технічної інфраструктури, ефективних механізмів електронної ідентифікації учасників процесу, а також гарантій кібербезпеки й захисту персональних даних.

У свою чергу, електронний документ є одним із ключових елементів сучасного електронного судочинства. Його поява стала наслідком розвитку інформаційних технологій та поступового переходу державних інституцій до цифрових форм управління. У цивільно-правовій практиці електронний документ виступає не лише засобом фіксації інформації, а й процесуальним інструментом реалізації прав та обов'язків учасників судового провадження.

Наукове осмислення проблем електронного судочинства та електронного документообігу здійснювалося у працях таких українських учених, як В. В. Комаров, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, О. В. Капліна, Р. О. Куйбіда, М. М. Ясинок, О. М. Спектор, І. В. Спасибо-Фатєєва та ін. Водночас динамічний розвиток цифрових технологій, поява нових електронних сервісів та активізація процесів євроінтеграції обумовлюють необхідність подальшого комплексного дослідження правової природи електронного документа та механізмів електронного документообігу в цивільному судочинстві України.

У зв'язку з набуттям Україною статусу кандидата на членство в ЄС питання гармонізації національного законодавства у сфері електронного судочинства з європейськими стандартами сьогодні набуває особливої актуальності та вимагає досліджень, наукових розробок та раціонального впровадження в національну практику правових стандартів Європейського співтовариства.

1. Правова природа електронного документа у цивільному судочинстві України

Стрімкий процес цифровізації всіх сфер суспільного життя, в тому числі, упровадження електронного урядування та розвиток електронного правосуддя стали причиною суттєвої трансформації процесуальних форм

[1] Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 910/2014 від 23 липня 2014 року про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_016-14#Text

здійснення правосуддя в Україні. І одним із ключових елементів такої трансформації стало нормативне закріплення електронного документа як самостійного об'єкта правового регулювання та засобу доказування у цивільному судочинстві. Сучасний цивільний процес уже майже неможливо уявити без використання електронних заяв, електронного листування, цифрових доказів, електронного підпису та функціонування Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, що суттєво змінило судовий процес та доступ до нього взагалі.

Особливої актуальності проблема правової природи електронного документа набуває у зв'язку з імплементацією європейських стандартів цифрового правосуддя та необхідністю забезпечення ефективного доступу до правосуддя в умовах воєнного стану сьогодні. Електронний документ у сучасних умовах виконує не лише інформаційну функцію, а й виступає процесуальним інструментом реалізації прав та обов'язків учасників цивільного процесу. Теоретичне визначення правової природи електронного документа є важливим для визначення його місця у системі доказового права, встановлення відповідності відповідним вимогам електронних доказів, а також формування єдиної судової практики щодо їх оцінки.

Правові засади функціонування електронних документів в Україні визначені Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг», відповідно до приписів якого «електронним документом є документ, інформація в якому зафіксована у формі електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа»[1]. Таким чином, законодавець закріпив рівність юридичної сили електронного та паперового документа за умови дотримання встановлених вимог щодо його оформлення та засвідчення.

Ключовою ознакою електронного документа є його існування у цифровій формі, що відрізняє його від традиційного паперового документа. Водночас законодавець прямо встановлює юридичну рівність електронного документа та документа на паперовому носії за умови дотримання вимог щодо автентичності та ідентифікації автора.

У цивільному судочинстві правове регулювання електронних документів здійснюється також положеннями Цивільного процесуального кодексу України[2], насамперед статтями 76, 77, 95 та 100 ЦПК України, які визначають поняття доказів та електронних доказів.

Відповідно до ст. 100 ЦПК України «електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для справи. До таких доказів належать електронні доку-

[1] Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 травня 2003 року № 851-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2003, № 36, ст.275. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#top

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2004, № 40-41, 42, ст.492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#top

менти, вебсайти, текстові повідомлення, мультимедійні файли, електронне листування тощо»[1]. Із цього випливає, що електронний документ у цивільному процесі має подвійну правову природу, тобто виступає як самостійний вид документа, так як різновид електронного доказу.

Науковці справедливо зазначають, що електронний документ має подвійну правову природу: з одного боку, він є інформаційним об'єктом, а з іншого – процесуальним засобом доказування[4]. Така специфіка обумовлює необхідність спеціальних правил щодо його подання, дослідження та оцінки судом. На відміну від традиційного письмового документа, електронний документ характеризується нематеріальною формою існування, можливістю багаторазового копіювання без втрати змісту, а також залежністю від технічних засобів відтворення.

Примітно, що правова природа електронного документа розкривається через систему його характерних ознак, на що варто звернути увагу детальніше.

Так, першою ознакою є нематеріальна форма існування, адже на відміну від традиційного документа, електронний документ не має постійного матеріального носія, а його зміст існує у формі цифрового коду та може відображатися на різних технічних пристроях. Така особливість обумовлює виникнення дискусій щодо оригіналу електронного документа в класичному розумінні, оскільки кожна наступна ідентична копія цифрового файлу може вважатися первинною формою документа.

Другою ознакою можливо назвати наявність електронного підпису як обов'язкового елементу такого документу. Тут варто пам'ятати, що кваліфікований електронний підпис забезпечує автентичність документа, ідентифікацію автора, цілісність інформації та виключення можливості несанкціонованого внесення змін.

Третьою ознакою електронного документу є те, що останній створюється, передається, зберігається та використовується із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій.

У свою чергу, четверта ознака полягає в особливому порядку зберігання та відтворення, який полягає в тому, що для існування електронного документа необхідні спеціальні технічні засоби, програмне забезпечення та електронні системи документообігу.

У сучасній доктрині цивільного процесу електронний документ розглядається як особлива цифрова форма фіксації юридично значущої інформації, що здатна підтверджувати факти та обставини у справі. Відповідно, варто враховувати, що електронний документ у сучасному його розумінні має комплексну природу, поєднуючи в собі інформаційну, процесуальну, технічну та доказову складові.

У науковій літературі відмічається, що електронний документ не можна ототожнювати лише з технічним носієм інформації. Його юридична сутність

[1] Там само.

полягає насамперед у можливості посвідчення юридичних фактів та використання у процесі доказування.

Наприклад, О. Ю. Гусєв підкреслює, що «електронним доказам притаманні особливі механізми, основані на використанні відповідних технічних способів ідентифікації, задля підтвердження їх достовірності»[1].

С. В. Дяченко та В. Р. Шевчук наголошують, що «електронний документ слід трактувати як самостійний вид засобів доказування, для якого характерні специфічні ознаки, які виступають критеріями допустимості та підлягають оцінці суду[2].

У свою чергу, теоретичні розробки у сфері електронного судочинства звертають увагу на те, що цифровізація цивільного процесу змінює саму концепцію процесуальної форми правосуддя. При цьому питання співвідношення визначень електронного документу та електронного доказу викликає доктринальні дискусії.

Наприклад, М. В. Парасюк звертає увагу на те, що у порівнянні електронний доказ є ширшим поняттям, ніж електронний документ. Більше того, перше охоплює друге[3].

Електронний документ є структурованою формою електронного доказу, яка містить встановлені законом реквізити та має визначеного автора. До таких електронних документів у цивільному процесі можуть належати електронні договори, електронне листування, документи у системі «Електронний суд», електронні акти, цифрові квитанції, банківські електронні виписки, електронні повідомлення тощо.

Разом з тим, у порівнянні поняття «електронний доказ» є значно ширшим, оскільки охоплює також відеозаписи, аудіофайли, вебсторінки, метадані, інформацію із соціальних мереж тощо.

Досить справедливо точаться дискусії навколо питання перевірки достовірності та оригінальності електронних доказів, зокрема через ризики модифікації цифрової інформації. Так, у традиційному документообігу оригінал пов'язується з первинним матеріальним носієм. В електронному середовищі така концепція істотно ускладнюється, оскільки цифрова інформація може копіюватися без втрати якості.

Звертаючись до нормативного матеріалу, знаходимо, що Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг»[4] передбачає, що

---

1 Гусєв О. Ю. Правові презумпції та оцінка достовірності електронних доказів у цивільному процесі. *Правова держава.* № 35. 2019. С. 61-71.

2 Дяченко С. В. Електронні засоби доказування в цивільному процесі. *Правова держава*. 2021. № 42. С. 145-153.

3 Парасюк М. В. Електронні докази у контексті принципів цивільного процесуального права. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* № 6. 2024. С. 277-281.

4 Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 травня 2003 року № 851-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 36, ст.275. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#top

оригіналом електронного документа є електронний примірник документа з усіма реквізитами, включаючи електронний підпис автора.

Водночас, судова практика свідчить, що суди приділяють особливу увагу перевірці електронного підпису, встановленню цілісності файлу, підтвердженню джерела походження документа, наявності метаданих тощо. Саме технічні характеристики документа дедалі частіше стають важливими елементами процесу доказування.

Відмітимо, українські суди не завжди однаково підходять до оцінки електронних документів. Зокрема, труднощі виникають щодо підтвердження автентичності електронного листування, повідомлень у месенджерах, скриншотів вебсторінок та інших цифрових даних[5]. У зв'язку з цим особливого значення набуває забезпечення належної процедури фіксації та збереження електронної інформації.

Верховний Суд у своїй практиці неодноразово наголошував, що електронний доказ не може бути відхилений виключно з підстав його електронної форми. Так, у постанові від 19 січня 2021 р. у справі № 922/51/20 суд зазначив, що електронні листи можуть визнаватися належними доказами за умови можливості встановлення їх автора та цілісності інформації[6].

У якості електронних доказів може бути подано до суду скріншоти переписок в месенджерах, записи розмов тощо. Подібний підхід закріплено на рівні правових позицій Верховного Суду, наприклад, постанова Верховного Суду від 13.10.2021 у справі №923/1379/20[1], постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 13.07.2020 у справі №753/10840/19[2]) та ін. Поширення електронного документообігу також актуалізувало проблему захисту персональних даних та конфіденційної інформації. Оскільки електронні документи містять значний обсяг персональних даних, функціонування електронного судочинства повинно відповідати вимогам Закону України «Про захист персональних даних» та стандартам Європейського Союзу, зокрема Загальному регламенту про захист даних (GDPR).

Важливим елементом правового режиму електронного документа є його зберігання та архівування. На відміну від паперових носіїв, електронні документи потребують спеціальних технічних умов збереження, захисту від несанкціонованого доступу та забезпечення можливості їх відтворення упродовж тривалого часу. Це вимагає створення єдиної системи електронного архівування судових матеріалів.

Важливою складовою електронного документу є кваліфікований електронний підпис як визначальний елемент юридичної сили електронного

---

1 Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 13.10.2021 року у справі № 923/1379/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100523282

2 Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 13.07.2020 у справі №753/10840/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90385050

документа. Так, відповідно до Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги»[1], кваліфікований електронний підпис прирівнюється до власноручного підпису.

Загалом електронний підпис виконує функції ідентифікації особи, підтвердження волевиявлення, забезпечення незмінності документа та захист від фальсифікації.

Згідно положень вищевказаного нормативно-правового акту, «електронний підпис чи печатка не можуть бути визнані недійсними та не розглядатися як доказ у судових справах виключно на тій підставі, що вони мають електронний вигляд або не відповідають вимогам до кваліфікованого електронного підпису чи печатки»[2].

Слід зауважити, що у цивільному судочинстві саме електронний підпис забезпечує можливість використання електронного документа як належного та допустимого доказу.

Становлення системи електронного судочинства в Україні суттєво розширило сферу використання електронних документів. Так, сучасна підсистема «Електронний суд» забезпечує подання процесуальних документів онлайн, надає можливість швидкого електронного обміну документами між судом та учасниками, дозволяє мати дистанційний доступ до матеріалів справи та, відповідно, автоматизує процесуальний документообіг.

Отже, електронний документ у цивільному судочинстві України є складним багатокомпонентним правовим явищем, що поєднує інформаційну, технічну та процесуально-доказову природу, поєднуючи ознаки інформаційного ресурсу та процесуального засобу доказування. Його правова сутність полягає у здатності фіксувати, зберігати та передавати юридично значущу інформацію у цифровій формі з можливістю підтвердження автентичності та цілісності за допомогою електронного підпису. Електронний документ виступає самостійним об'єктом правового регулювання, елементом електронного документообігу, різновидом електронного доказу та процесуальним засобом реалізації права на судовий захист.

Ефективне використання електронних документів потребує подальшого вдосконалення законодавчого регулювання, уніфікації судової практики та адаптації національних правових механізмів до європейських стандартів цифрового правосуддя. Подальший розвиток електронного судочинства в Україні обумовлює необхідність удосконалення законодавства щодо електронних доказів, уніфікації судової практики, як національної, так і прак-

---

[1] Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2155-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2017, № 45, ст.400. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#top

[2] Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2155-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2017, № 45, ст.400. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#top

тики Європейського Союзу, посилення гарантій інформаційної безпеки та адаптації до європейських стандартів цифрового правосуддя.

2. Електронний документообіг у системі цивільного судочинства України

Сучасний розвиток інформаційного суспільства та цифрових технологій зумовлює необхідність трансформації механізмів функціонування державних інституцій, у тому числі судової системи. І одним із таких ключових напрямів реформування правосуддя в Україні є впровадження електронного документообігу у сфері цивільного судочинства. Використання електронних документів та цифрових технологій у діяльності судів спрямоване на забезпечення оперативності судового розгляду, підвищення доступності правосуддя та оптимізацію процесуального документообігу.

Особливого значення електронний документообіг набув в умовах пандемії COVID-19 та воєнного стану, коли виникла об'єктивна необхідність дистанційної взаємодії між судами та учасниками процесу. У цих умовах електронне судочинство стало не лише інструментом модернізації правосуддя, а й засобом забезпечення безперервності здійснення судової влади. На сучасному етапі в Україні активно розширюється використання інформаційних технологій у сфері урядування, що як наратив закріплено, серед іншого, в Національній економічній стратегії на період до 2030 року[1].

У науковій літературі відмічається, що «електронний документообіг представляє собою сукупність процесів створення, оброблення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів»[2]. Дослідники визначають електронний документооборот як спосіб та форму обміну документами за рахунок використання відповідних програм, процес та спосіб організації роботи з документами, оригінали яких існують лише в електронній формі[3].

Електронний документообіг у цивільному судочинстві являє собою систему створення, передачі, обробки, зберігання та використання електронних документів у межах судового процесу із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій.

---

1 Про Національну економічну стратегію на період до 2030 року: *Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р.* № 179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-п#Text

2 Прокопець А. В., Сторцун К. М., Чуса Г. І. Електронний документообіг в Україні. *Економіка та держава*. № 5. 2021. С. 87-91.

3 Ковалів М. В., Єсімов С. С., Ярема О. Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: *Львівський державний університет внутрішніх справ*, 2022. 416 с.

Така форма документообігу у цивільному процесі охоплює подання процесуальних документів в електронній формі, електронний обмін документами між судом та сторонами, електронне зберігання матеріалів справ, використання електронних доказів, проведення дистанційних судових засідань та застосування електронного цифрового підпису.

Система електронного документообігу відповідного суб'єкта (установи, суб'єкта господарювання тощо) повинна відповідати вимогам законодавства до форматів даних, сервісу інтеграції до системи взаємодії та вимогам нормативно-правових актів у сфері захисту інформації. Водночас, чинне законодавство визначає підстави для документування управлінської інформації лише у паперовій формі, якими визнаються: документи, що містять інформацію з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом; електронні документи, що не можуть бути застосовані як оригінал згідно з вимогами закону тощо[1].

Варто також взяти до уваги, що до використання електронного документообігу та електронних документів встановлюються певні обмеження, а саме:

- документування інформації, яка становить державну таємницю[2];
- особливості використання та захисту інформації, яка складаю персональні дані[3];
- захист інформації, яка розміщена в інформаційних, електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних системах[4];
- особливості державної політики у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра, а також права, обов'язки та відповідальність фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у відповідній діяльності або користуються електронними комунікаційними послугами розкриває Закон України «Про електронні комунікації» від 16 грудня 2020 року [5];
- формування, облік, зберігання та використання Національного архівного фонду[6] тощо.

---

1 Про затвердження Вимог до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади: наказ Державного агентства з питань електронного урядування України від 07.09.2018 № 60. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1309-18#Text

2 Про державну таємницю: Закон України від 21 січня 1994 року № 3855-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 16. Ст. 93. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text

3 Про захист персональних даних: Закон України від 1 червня 2010 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. Ст. 481. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text

4 Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 5 липня 1994 року № 80/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 31. Ст. 286. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-вр#Text

5 Про електронні комунікації: Закон України від 16 грудня 2020 року № 1089-IX. URL https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text

6 Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24 грудня 1993 року № 3814-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 15. Ст. 86. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text

Із цього випливає, що національне право містить чимало нормативно-правових актів, які регулюють окремі питання поводження та використання електронних документів в Україні.

Особливе значення має Цивільний процесуальний кодекс України, який передбачає можливість подання процесуальних документів в електронній формі та використання електронних доказів. Згідно зі ст. 14 ЦПК України у судах функціонує Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система[1], що забезпечує електронний документообіг між судом та учасниками процесу[2].

Цифрова трансформація державного управління є одним із пріоритетних напрямів розвитку сучасної правової держави. У сфері правосуддя впровадження інформаційно-комунікаційних технологій сприяє підвищенню доступності судового захисту, оперативності розгляду справ та ефективності діяльності судових органів. Одним із найбільш масштабних цифрових проєктів судової влади України стала Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС), створення якої передбачене процесуальним законодавством та законодавством про судоустрій. Функціонування ЄСІТС стало важливим етапом реалізації концепції електронного правосуддя, що відповідає європейським стандартам доступу до правосуддя та цифровізації публічних послуг.

Так, ключовим елементом електронного судочинства в Україні стала Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС). Правові засади її функціонування визначені Законом України «Про судоустрій і статус суддів»[3] та процесуальними кодексами України. Відповідно до ст. 14 ЦПК України в судах функціонує ЄСІТС, яка забезпечує обмін документами в електронній формі між судами та сторонами й іншими учасниками справ.

Суттєве значення для правового регулювання діяльності ЄСІТС має рішення Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21, яким затверджено Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС. У цьому документі визначено порядок роботи підсистем «Електронний кабінет», «Електронний суд», підсистеми відеоконференцзв'язку, автоматизовану систему документообігу суду та інші

---

1 Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : рішення Вищої ради правосуддя 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/polozhennya_yesits_13.01.2026.pdf

2 Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2004, № 40-41, 42, ст.492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#top

3 Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 31, ст.545. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#top

модулі та програмні компоненти, необхідні для забезпечення здійснення правосуддя.

З 5 жовтня 2021 року зазначені підсистеми офіційно розпочали функціонування на всій території України, що стало фактичним початком повномасштабного впровадження електронного судочинства.

Крім того, діяльність ЄСІТС регулюється Законами України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» та «Про захист персональних даних».

ЄСІТС має підсистеми (модулі) «Електронний кабінет», «Електронний суд» та підсистема відеоконференцзв'язку (ВКЗ). Визначено, що кваліфікований електронний підпис користувача є елементом, за допомогою використання якого відбувається реєстрація, ідентифікація користувачів, а також підписання (посвідчення) документів[1].

Підсистема «Електронний суд» надає можливість користувачам додавати до матеріалів справи будь-які файли (в тому числі, відео, фото тощо), з дотримання відповідних вимог в частині виконання технічних аспектів[2]. Окрім того, дуже зручним для використання та спрощення доступу користувачів до правосуддя є наявність шаблонів процесуальних документів, створення та редагування текстів документів в електронному кабінеті користувача.

ЄСІТС являє собою комплексну інформаційно-комунікаційну систему, призначену для автоматизації діяльності судів та забезпечення електронної взаємодії між учасниками судового процесу.

Центральним елементом системи є «Електронний кабінет», через який користувачі можуть подавати процесуальні документи, отримувати судові рішення, відстежувати рух справ та здійснювати інші процесуальні дії.

Підсистема «Електронний суд» забезпечує обмін процесуальними документами між учасниками процесу та судами в електронній формі.

Підсистема відеоконференцзв'язку дозволяє брати участь у судових засіданнях дистанційно, що набуло особливого значення під час пандемії COVID-19 та в умовах воєнного стану.

Однією з головних переваг функціонування ЄСІТС є забезпечення реального доступу громадян до правосуддя незалежно від їхнього місця перебування. Серед основних переваг системи можна виділити оперативність

---

[1] Інструкція з використання підсистеми «Електронний кабінет» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджено наказом ДП «ЦСС» 74-ОД, 22 вересня 2021, https://wiki.court.gov.ua/images/c/cc/Інструкція_користувача_Електронного_кабінету_ЄСІТС.pdf

[2] Інструкція користувача підсистеми «Електронний суд» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджено наказом ДП «ЦСС» 74-ОД, 22 вересня 2021, https://wiki.court.gov.ua/images/e/e4/Інструкція_користувача_Електронного_ суду_ ЄСІТС.pdf

подання та отримання документів, скорочення витрат часу та коштів, підвищення прозорості судового процесу, зменшення паперового документообігу, забезпечення процесуальної економії та спрощення комунікації між судами та учасниками проваджень.

На думку українських учених, електронне судочинство є невід'ємною складовою сучасної моделі правосуддя та відповідає принципам відкритості, доступності та ефективності судової влади. Зокрема, В. В. Комаров зазначає, що цифровізація судового процесу є закономірним етапом розвитку процесуального права в умовах інформаційного суспільства[1]. Подібної позиції дотримуються також С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова [2] та інші вчені.

Так, ЄСІТС наразі є центральним елементом цифровізації судової системи України. Її створення передбачене процесуальним законодавством та спрямоване на забезпечення комплексної автоматизації діяльності судів, а основними функція слід визначити автоматизований розподіл справ, електронний документообіг, електронне зберігання матеріалів справ, забезпечення відеоконференцзв'язку, фіксація судового процесу та електронний архів судових справ.

Функціонування підсистеми «Електронний суд» значно спрощує доступ громадян до правосуддя. Учасники процесу отримують можливість дистанційно подавати будь-які встановлені процесуальні документи (заяви, клопотання, докази тощо).

В умовах воєнного стану електронне судочинство стало одним із ключових інструментів забезпечення безперервності здійснення правосуддя. Як зазначає О. М. Перунова, дистанційний розгляд цивільних справ та електронний документообіг забезпечують доступність правосуддя навіть за умов надзвичайних обставин[3]. Разом з тим, слід відмітити також наявність й низки проблем функціонування та використання ЄСІТС, переважно технічного характеру, як-то збої системи (нестабільну роботу ЄСІТС, перевантаження серверів, технічні збої під час подання документів, проблеми сумісності програмного забезпечення та ін.), недостатній рівень кібербезпеки (виток персональних даних, кібератаки, несанкціонований доступ до судових матеріалів), відсутність стабільного доступу до мережі Інтернет у деяких регіонах, недостатня цифрова грамотність окремих учасників процесу та цифрова нерівність громадян (належний доступ до Інтернету, навички користування електронними сервісами та ін.) тощо.

---

1 Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / В. В. Комаров, К. В. Гусаров, Н. Ю. Сакара та ін.; За ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2016. 848 с.

2 Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство. Монографія. / за заг. ред. Фурси С. Я., Бичкової С. С. Київ: Алерта, 2023. 640 с.

3 Перунова О. М. Електронне правосуддя у цивільному процесі: дистанційний розгляд як інструмент забезпечення доступності правосуддя. *Київський юридичний журнал*. № 8. 2025. С. 78-86.

Суттєвими залишаються проблеми процесуального характеру, як-то неоднозначність судової практики щодо електронних доказів, складність підтвердження автентичності електронних документів та недостатня деталізація процесуальних процедур.

Актуальною проблемою залишається також питання ідентифікації особи в електронному середовищі. Використання кваліфікованого електронного підпису не завжди є доступним для всіх громадян, що може обмежувати реалізацію права на доступ до правосуддя. У зв'язку з цим перспективним напрямом є впровадження альтернативних способів електронної ідентифікації, зокрема через систему BankID та мобільний застосунок «Дія». Важливим аспектом електронного документообігу є забезпечення процесуальних гарантій сторін. Використання цифрових технологій не повинно призводити до порушення принципів змагальності, рівності сторін та ін. Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що застосування інформаційних технологій у судочинстві повинно забезпечувати реальну можливість особи ефективно брати участь у процесі.

Проблематика електронного документообігу також охоплює питання зберігання судових справ в електронній формі. Тривале архівування цифрових документів потребує створення надійних систем резервного копіювання та захисту інформації від втрати чи пошкодження. У цьому контексті доцільним є використання європейського досвіду функціонування електронних архівів судових документів.

Однією з основних переваг електронного документообігу є оперативність передачі інформації. Подання процесуальних документів в електронній формі дозволяє уникнути затримок, пов'язаних із поштовим пересиланням, а також забезпечує можливість автоматизованого розподілу справ між суддями. Крім того, електронний формат сприяє зменшенню використання паперу та оптимізації архівного зберігання матеріалів справи.

Таким чином, електронний документообіг у цивільному судочинстві України є важливим інструментом модернізації правосуддя, однак його ефективне функціонування потребує подальшого вдосконалення технічних, організаційних та правових механізмів.

Подальший розвиток електронного документообігу в Україні має здійснюватися комплексно та системно. Основними напрямами вдосконалення є завершення повноцінного впровадження ЄСІТС, удосконалення нормативного регулювання електронних доказів, підвищення рівня кібербезпеки судових інформаційних систем, розширення можливостей дистанційного судового розгляду, інтеграція української системи електронного правосуддя до європейського цифрового простору, використання технологій штучного інтелекту для автоматизації окремих процесуальних процедур. А також, важливим напрямом також є забезпечення балансу між цифровізацією правосуддя та гарантіями захисту прав людини. Єдина судова інформаційно-те-

лекомунікаційна система є фундаментальною складовою сучасної моделі електронного правосуддя в Україні. Її впровадження сприяє підвищенню ефективності судової діяльності, забезпеченню доступності правосуддя та реалізації принципу процесуальної економії.

3. Перспективи розвитку електронного судочинства в Україні з урахуванням процесу євроінтеграції

Сучасні Європейські правові стандарти електронного судочинства формуються під впливом нормативних актів Європейського Союзу, практики Ради Європи, діяльності Європейської комісії з ефективності правосуддя, а також рішень Європейського Суду з прав людини. Європейський Союз активно впроваджує механізми електронного правосуддя та цифрового судового співробітництва. Одним із ключових напрямів розвитку електронного правосуддя в Європейському співтоваристві слід виділити електронний обмін процесуальними документами, онлайн-доступ до судових рішень, дистанційні судові засідання, транскордонний електронний документообіг.

Розвиток електронного судочинства (e-Justice) обумовлений необхідністю забезпечення оперативності розгляду справ, доступності правосуддя, процесуальної економії, прозорості судової діяльності та ефективного захисту прав людини в умовах цифрового суспільства. У сучасних умовах електронне судочинство вже не розглядається виключно як технічний інструмент автоматизації документообігу, а постає комплексним правовим феноменом, що охоплює електронну ідентифікацію учасників процесу, електронний документообіг, дистанційне судове провадження, використання цифрових доказів, автоматизований розподіл справ та застосування елементів штучного інтелекту.

У європейській правовій доктрині електронне судочинство визначається як система здійснення процесуальної діяльності із використанням інформаційно-комунікаційних технологій. До його основних елементів належать електронне подання процесуальних документів, робота через ВКЗ, електронна ідентифікація учасників, використання електронного підпису, цифрове зберігання матеріалів справи, автоматизований розподіл справ, електронне повідомлення сторін та електронний доступ до судових рішень.

У документах Європейської комісії електронне судочинство розглядається як складова концепції цифрового єдиного ринку ЄС та елемент забезпечення транскордонного доступу до правосуддя. Значна увага приділяється забезпеченню сумісності національних електронних судових систем держав-членів ЄС.

Розвиток цифровізації правосуддя є частиною євроінтеграційних зобов'язань України, в тому числі, у відповідності до Стратегічного курсу України на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору закріплений у Конституції України[1].

Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами[2], з іншої сторони передбачено обов'язок зміцнення співробітництво у сфері розвитку інформаційного суспільства та забезпечення загальнодоступності інформаційно-комунікаційних технологій, в тому числі, й цифровізації системи правосуддя.

Сучасний процес адаптації національного законодавства відбувається з урахуванням програмних та рамкових документів, прийнятих в тому числі в Європейському просторі, як наприклад Керівні принципи використання електронних доказів у цивільному та адміністративному судочинстві [3], які надають поняття електронного доказу як інформацію, що дозволяє встановити джерело доказу, включаючи дату та час, та встановлює регулювання їх збору, вилучення, передачі, зберігання, архівування, значущості та достовірності, не відносить електронні докази до якогось іншого виду доказів, прирівнюючи їхню юридичну силу з письмовими доказами, встановлюючи критерії, необхідні для використання електронних доказів у цивільному судочинстві.

У 2023 році ЄС прийняв нове регулювання щодо цифровізації судового співробітництва, яке передбачає створення єдиних стандартів електронної взаємодії у цивільних та комерційних справах. Для України європейський досвід має важливе значення у контексті євроінтеграційних процесів та гармонізації законодавства.

З метою реалізації рекомендації Європейської Комісії Україна зобов'язалась реалізувати дорожню карту модернізації інформаційно-телекомунікаційних систем у національному судочинстві[4]. Водночас у Звіті про прогрес України в межах Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року було

---

1 Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

3 Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо механізмів онлайн вирішення спорів у цивільному та адміністративному судочинстві. URL: https:// rm.coe.int/online-dispute-resolution-in-civil-and-administrative-courtproceeding/1680a41583.

4 План заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року, затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України 133-р, 9 лютого 2024, https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-z-vykonannia-rekomendatsii-ievropeiskoi-komisii-predstavlenykhu-t90224?fbclid=IwAR2wBTVoHXQtpZtuJshkIRK1twU55Dcn4Uo1eqaEwbgO319OtNvw935tTrc

висвітлено необхідність більш активного процесу цифровізації системи правосуддя на національному рівні[1].

Серед перспективних напрямів адаптації європейських стандартів можна визначити розвиток транскордонного електронного правосуддя, удосконалення системи електронної ідентифікації, впровадження сучасних механізмів кіберзахисту, забезпечення інтероперабельності електронних систем.

Важливим міжнародним інструментом стала система e-CODEX, яка забезпечує транскордонний електронний обмін процесуальними документами між судовими системами держав ЄС. Система дозволяє інтегрувати національні судові інформаційні системи без необхідності створення централізованої бази даних.

Так, ключовим нормативним актом у сфері цифрової ідентифікації та електронного документообігу став Регламент ЄС № 910/2014 «Про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку» (eIDAS). Регламент eIDAS закріпив такі базові принципи:

– взаємне визнання електронної ідентифікації державами-членами ЄС;
– юридичну рівність електронного та власноручного підпису;
– правове регулювання електронних довірчих послуг;
– стандарти безпеки електронного документообігу;
– транскордонне використання електронних засобів автентифікації.

Центральним елементом eIDAS є концепція кваліфікованого електронного підпису, який прирівнюється до власноручного підпису та має однакову юридичну силу в усіх державах ЄС.

Суттєве значення для розвитку електронного судочинства має також оновлена концепція European Digital Identity Framework (eIDAS 2.0), яка передбачає впровадження Європейського цифрового гаманця (European Digital Identity Wallet). У науковій літературі зазначається, що eIDAS 2.0 спрямований на створення уніфікованої системи цифрової ідентифікації та підвищення рівня довіри до електронних транзакцій. Так, окремі дослідники підкреслюють, що нова модель цифрової ідентифікації має забезпечити баланс між ефективністю електронних сервісів та захистом приватності особи[2].

Знаковими для України є стандарти щодо відеоконференцій у судовому процесі. Вони передбачають, що дистанційна участь у судовому засіданні допустима лише за умови забезпечення належної ідентифікації учасника,

---

[1] European Commission, Commission Staff Working Document, Ukraine 2024 Report, Accompanying the document, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, 2024 Communication on EU enlargement policy, SWD(2024) 699 final (Brussels, 30.10.2024), 1-104, 32, https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf.

[2] Sitouah N., Esposito M., Bruschi F. Self-Sovereign Identity and eIDAS 2.0: An Analysis of Control, Privacy, and Legal Implications. 2026. URL: https://arxiv.org/pdf/2601.19837

конфіденційності зв'язку, безперешкодної комунікації із захисником, реалізації принципу змагальності та технічної надійності платформи.

Практика Європейського суду з прав людини є важливим джерелом стандартів електронного правосуддя. Суд неодноразово підкреслював, що використання цифрових технологій саме по собі не суперечить статті 6 Конвенції, якщо забезпечуються гарантії справедливого судового розгляду. В цілому, ЄСПЛ сформував низку принципових підходів, серед яких особливо слід відмітити дистанційне судове провадження є допустимим за наявності процесуальних гарантій, електронне повідомлення сторін повинно гарантувати належне інформування, технічні збої не повинні позбавляти особу права на доступ до суду, суворе дотримання захисту персональних даних, а також те, що автоматизовані процедури не повинні виключати судового контролю.

Україна сьогодні активно імплементує європейські стандарти електронного судочинства в межах євроінтеграційних процесів. Важливими елементами цієї адаптації стали функціонування підсистеми «Електронний суд», впровадження електронного кабінету учасника процесу, використання кваліфікованого електронного підпису, проведення судових засідань у режимі відеоконференції та ряд інших.

У цьому напрямку український законодавець орієнтується на стандарти eIDAS та Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам, зокрема: Рекомендація щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій[1], Рекомендація щодо побудови та перебудови судових систем та правової інформації в економічний спосіб[2], Рекомендація щодо функціональної сумісності інформаційних систем у сфері юстиції[3], Рекомендація від 2020 року щодо впливу алгоритмічних систем на права людини[4], Рекомендація щодо відбору, обробки, представлення та архі-

---

1 Рекомендація Rec (2001) 3 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 743 засіданні заступників міністрів 28 лютого 2001, https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_3_2001_02_28.pdf.

2 Рекомендація Rec (2001) 2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо побудови та перебудови судових систем та правової інформації в економічний спосіб, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 743 засіданні заступників міністрів 28 лютого 2001, https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/rec_2001_2_2001_02_28.pdf

3 Рекомендація Rec (2003) 14 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо функціональної сумісності інформаційних систем у сфері юстиції, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 851 засіданні заступників міністрів 9 вересня 2003 (неофіційний переклад), https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2003_14_2003_09_09.pdf

4 Рекомендація (2020) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо впливу алгоритмічних систем на права людини, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 1373 засіданні заступників міністрів 8 квітня 2020 (неофіційний переклад з англійської мови), https://www.vkksu.gov.ua/sites/default/files/field/file/eng/20%20Рекомендація%20%282020%29%201%20Комітету%20Міністрів%20державам-членам%20щодо%20впливу%20алгоритмічних.pdf.

вації судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах[1], Рекомендація про архівування електронних документів у правовій сфері[2], Рекомендація щодо електронної демократії (е-демократії)[3], Рекомендація щодо архівації електронних документів у правовому секторі[4], Рекомендація щодо функціональної сумісності інформаційних систем у сфері юстиції[5], резолюція Європейського парламенту від 18 грудня 2008 р. щодо електронного правосуддя[6], висновки Ради ЄС «Доступ до правосуддя – використання можливостей діджиталізації»[7], Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства: глобальна задача у новому тисячолітті»[8] та інші акти.

Європейські правові стандарти електронного судочинства формують комплексну систему правового регулювання цифрового правосуддя, що базується на принципах доступності, безпеки, ефективності та забезпечення фундаментальних прав людини. Ключову роль у становленні цих стандартів відіграє Регламент eIDAS, рекомендації, практика ЄСПЛ та законодавство ЄС у сфері захисту персональних даних та кібербезпеки.

---

1 Рекомендація № R (95) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо відбору, обробки, представлення та архівації судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 543 засіданні заступників міністрів 11 вересня 1995 (неофіційний переклад), https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_11_1995_09_11.pdf.

2 Рекомендація Rec (2003) 15 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо архівації електронних документів у правовому секторі, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 851 засіданні заступників міністрів 9 вересня 2003 (неофіційний переклад), https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2003_15_2003_09_09.pdf.

3 Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy), adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies, https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/2009/RecCM2009_1_and_Accomp_Docs/Recommendation%20CM_Rec_2009_1E_FINAL_PDF.pdf.

4 Рекомендація Rec (2003) 15 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо архівації електронних документів у правовому секторі, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 851 засіданні заступників міністрів 9 вересня 2003 (неофіційний переклад), https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fold.vkksu.gov.ua%2Fuserfiles%2Fdoc%2Fperelikdokumentiv%2Frek-2003-15.doc&wdOrigin=BROWSELINK.

5 Рекомендація № R (2003) 14 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо функціональної сумісності інформаційних систем у сфері юстиції, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 851 засіданні заступників міністрів 9 вересня 2003 (неофіційний переклад), https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fold.vkksu.gov.ua%2Fuserfiles%2Fdoc %2Fperelik-dokumentiv%2Frek-2003-14.doc&wdOrigin=BROWSELINK.

6 European Parliament resolution of 18 December 2008 with recommendations to the Commission on e-Justice, 2008/2125(INI)), P6_TA(2008)0637, Official Journal of the European Union CE 45/63, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri= CELEX%3A52008IP0637.

7 Council of the European Union, Council Conclusions "Access to Justice – Seizing the Opportunities of Digitalisation", 11599/20 (Brussels, 8 October 2020), https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11599-2020-INIT/en/pdf

8 Declaration of Principles, Building the Information Society: a global challenge in the new Millennium (2004), Document WSIS-03/ GENEVA/DOC/4-E (12 December 2003), https://digitallibrary.un.org/record/533621?v=pdf.

З цього приводу слушним є твердження Н. Іванюти з приводу того, що впровадження в національну практику європейські основи судочинства направлена на вдосконалення останнього в цілому, автоматизацію та оптимізацію функціонування[1]. Також слід погодитися із зауваженням Д. Богатчук в частині того, що використання зарубіжного досвіду в частині цифровізації цивільного процесу, попри всі його позитивні сторони та ефективність, має відбуватися виключно з урахуванням реальності сучасного українського буття та зі збереженням вітчизняного позитивного досвіду, який вже вдалося отримати[2].

Таким чином, сучасний розвиток електронного судочинства у Європі спрямований на створення інтегрованого цифрового простору правосуддя, у межах якого забезпечується транскордонна взаємодія судових систем, електронна ідентифікація громадян та безпечний обмін процесуальними документами. Для України імплементація європейських стандартів електронного судочинства є необхідною умовою модернізації судової системи та гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу.

Висновки

На сучасному етапі розвитку в Україні цифровізація судочинства є закономірним етапом розвитку правової системи, зумовленим необхідністю забезпечення оперативності, доступності, прозорості та ефективності здійснення правосуддя, а так само вимогам процесу інтеграції України до європейського правового простору. З урахуванням вимог курсу євроінтеграції України електронне судочинство набуває значення одного з ключових інструментів реалізації права особи на справедливий суд, гарантованого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Електронний документ та електронний документообіг виступають фундаментальними елементами функціонування сучасної системи правосуддя, забезпечуючи належний рівень комунікації між судом та учасниками цивільного процесу.

Правова природа електронного документа характеризується поєднанням інформаційної, технічної та юридичної складових. Сьогодні електронний документ є не лише цифровою формою фіксації інформації, але й самостійним юридичним фактом, здатним породжувати, змінювати або припиняти

---

[1] Іванюта Н. Електронне правосуддя в цивільних справах: національний та європейський досвід. Право і суспільство. № 4. 2020. С. 72-76. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.10.

[2] Богатчук Д. перспективи розвитку електронного судочинства в Україні. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. Том 15. 2025. С. 19-44. URL: https://nrplaw.ukma.edu.ua/article/view/326333

процесуальні правовідносини. Його правова цінність визначається не матеріальним носієм, а можливістю достовірної ідентифікації автора документа, підтвердженням цілісності інформації та забезпеченням автентичності змісту. Сфера електронного документообігу в України регламентована значною кількістю нормативно-правових актів, які створені на основі та з урахуванням міжнародних і європейських стандартів, та пропри те вимагає комплексного оновлення процесуальних аспектів й прийняття спеціального акта щодо функціонування електронного судочинства.

Разом з тим, важливим елементом функціонування електронного документообігу є електронний підпис як засіб підтвердження авторства та гарантія достовірності електронного документа. Українська модель регулювання кваліфікованих електронних довірчих послуг загалом адаптована до положень Регламенту Європейського Союзу eIDAS, що створює правові передумови для взаємного визнання електронних підписів та інтеграції України до єдиного цифрового ринку ЄС. Разом із тим встановлено необхідність подальшого вдосконалення механізмів транскордонного визнання електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг. Примітно, що впровадження системи «Електронний суд» стало важливим етапом модернізації цивільного судочинства України та створило передумови для переходу до повноцінного електронного правосуддя. Разом із тим функціонування відповідної системи супроводжується рядом організаційних, технічних і нормативних проблем, серед яких: нестабільність роботи електронних сервісів, недостатній рівень інформаційної безпеки, відсутність єдиної практики використання електронних доказів, недосконалість механізмів електронної комунікації між судом та учасниками процесу, а також недостатній рівень цифрової компетентності окремих суб'єктів процесуальної діяльності.

Електронний документообіг у цивільному судочинстві суттєво впливає на реалізацію принципів цивільного процесуального права. Зокрема, цифровізація судового процесу сприяє забезпеченню принципів доступності правосуддя, процесуальної економії, розумності строків розгляду справи, диспозитивності та змагальності сторін. Використання електронних технологій породжує нові виклики для реалізації принципу безпосередності дослідження доказів, забезпечення конфіденційності інформації та гарантування рівності учасників процесу в умовах нерівного доступу до цифрових технологій.

У свою чергу, електронні докази є самостійним видом доказів у цивільному процесі, правова природа яких визначається специфікою цифрової форми існування інформації. Особливості створення, збереження, передачі та дослідження електронних доказів потребують спеціального процесуального регулювання. Сучасна судова національна практика демонструє тенденцію до поступового розширення допустимості електронних доказів, однак відсутність чітких критеріїв оцінки їхньої достовірності та автентичності спричиняє неоднорідність правозастосування.

Адаптація українського законодавства до європейських стандартів у сфері електронного судочинства повинна здійснюватися не лише шляхом формального запозичення окремих нормативних положень, а через комплексне впровадження європейських принципів цифрового правосуддя. До таких принципів належать: технологічна нейтральність, цифрова доступність, інформаційна безпека, інтероперабельність інформаційних систем, захист персональних даних, процесуальна рівність учасників та орієнтація на потреби людини як основного суб'єкта судового захисту.

Європейський досвід функціонування електронного правосуддя свідчить про необхідність створення інтегрованих цифрових платформ судочинства, які забезпечують повний цикл електронної взаємодії між судом, учасниками процесу та іншими державними органами. Для України перспективним є впровадження єдиної цифрової екосистеми правосуддя з інтеграцією державних реєстрів, автоматизованих систем документообігу та сервісів електронної ідентифікації. Подальший розвиток електронного документообігу у цивільному судочинстві України має здійснюватися на основі комплексної державної стратегії цифрової трансформації судової влади. Така стратегія повинна охоплювати нормативне забезпечення, технічну модернізацію судової інфраструктури, підготовку кадрів, міжнародне співробітництво та впровадження сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів штучного інтелекту, автоматизованого аналізу документів та інтелектуальних систем управління судовими процесами.

Узагальнюючи результати дослідження, слід констатувати, що електронний документ та електронний документообіг у цивільному судочинстві України поступово трансформуються із допоміжного інструменту процесуальної діяльності у повноцінний елемент механізму здійснення правосуддя. Адаптація української моделі електронного судочинства до європейських стандартів повинна розглядатися не лише як елемент виконання міжнародно-правових зобов'язань України, а як стратегічний напрям реформування національної судової системи. Успішна реалізація цього процесу сприятиме зміцненню довіри до судової влади, підвищенню ефективності судового захисту та утвердженню принципу верховенства права в умовах цифрового суспільства.

Анотація

Проаналізовано поняття та правову природу електронного документа та електронного документообігу у цивільному судочинстві України в умовах цифровізації правосуддя та адаптації національного законодавства до європейських стандартів. Визначено місце електронного документа у системі цивільних процесуальних правовідносин, розкрито особливості викори-

стання електронних доказів та функціонування електронного судочинства. Вказано, що електронний документ є самостійною юридичною формою фіксації інформації, яка має належну доказову силу за умови дотримання вимог щодо автентичності, цілісності та належної електронної ідентифікації. Доведено, що електронний документообіг сприяє реалізації принципів доступності правосуддя, процесуальної економії та розумності строків розгляду справ, водночас породжуючи нові виклики у сфері забезпечення кібербезпеки, достовірності електронних доказів і рівності доступу до цифрових технологій. Вказано нормативно-правові засади регулювання електронного документообігу в Україні та країнах Європейського Союзу, охарактеризовано вплив положень Регламенту ЄС eIDAS, практики Європейського суду з прав людини та міжнародних стандартів цифрового правосуддя на розвиток національної правової системи. Особливу увагу приділено функціонуванню системи «Електронний суд», проблемам правозастосування у сфері електронної комунікації між судом та учасниками цивільного процесу, а також питанням забезпечення інформаційної безпеки й захисту персональних даних. Окреслено основні аспекти в частині питання удосконалення механізмів функціонування електронного суду та забезпечення ефективного цифрового документообігу у судовій системі з урахуванням вимог європейських стандартів.

Ключові слова: *електронний документ, електронний документообіг, електронне судочинство, цивільне судочинство, електронний суд, електронні докази, електронний підпис, цифровізація правосуддя, eIDAS, європейські стандарти.*

Keywords: *electronic document, electronic document management, electronic justice, civil justice, electronic court, electronic evidence, electronic signature, digitalization of justice, eIDAS, European standards.*

Розділ 8

АДАПТАЦІЯ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПРАВОСУДДЯ

Полюк Юлія Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-0842-1056
DOI

Вступ
1. Позовне провадження – форма реалізації права на справедливий суд: європейські стандарти та національна модель правового регулювання
2. Конструкція позову в цивільному судочинстві України: взаємозв'язок видів позовів та ефективного способу судового захисту в контексті європейських стандартів
3. Система спрощення та оптимізації позовного провадження в цивільному судочинстві України у світлі європейських стандартів
   3.1. Інституційні механізми спрощення позовного провадження: диференціація форм судового розгляду
   3.2. Процедурні інструменти оптимізації позовного провадження: забезпечення ефективності, змагальності та розумних строків

Висновки

Вступ

Право на судовий захист належить до фундаментальних гарантій прав людини та виступає однією з ключових ознак правової держави. Правова система України закріплює його у ст. 55 Конституції України, відповідно до якої права і свободи людини та громадянина захищаються судом[1]. Зазначена конституційна гарантія знаходить подальший розвиток у процесуальному законодавстві, зокрема ч. 1 ст. 2 ЦПК України завданням цивільного судочинства визначено справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, неви-

[1] Конституція України: Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

знаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави[1].

У міжнародно-правовому вимірі фундаментальні стандарти судового захисту сформульовані у ст. 6 ЄКПЛ, яка гарантує кожному право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом[2]. Вказане положення Конвенції є важливим орієнтиром для формування та розвитку національної моделі цивільного судочинства, оскільки тлумачиться ЄСПЛ як джерело комплексного стандарту справедливого судочинства (fair trial). Відправною точкою тут є справа «Golder v. the United Kingdom», у якій Суд фактично вивів із ст. 6 Конвенції самостійний елемент – право на доступ до суду. Надалі практика Суду розвинула цей підхід: доступ має бути не теоретичним, а реальним та ефективним; процедура – змагальною і справедливою; строки – розумними; а обраний засіб судового захисту – здатним реально усунути порушення. Саме через цю оптику і слід оцінювати українське позовне провадження.

Практикою ЄСПЛ сформовано комплексну систему елементів права на справедливий суд, серед яких особливе значення мають: право на суд, доступність правосуддя, ефективність судового захисту, справедливість судової процедури, розумність процесуальних строків. Зазначені стандарти не існують ізольовано, а утворюють взаємопов'язану систему гарантій, спрямованих на забезпечення реального та ефективного судового захисту прав і законних інтересів особи. У сучасному цивільному процесі вони визначають не лише загальні принципи судочинства, а й впливають на побудову конкретних процесуальних інститутів та процедур.

Однією з ключових процесуальних форм реалізації цих стандартів у національному цивільному процесі виступає позовне провадження, яке є базовою формою цивільного судочинства та охоплює розгляд більшості приватноправових спорів. Саме в межах позовного провадження найбільш повно проявляються основні гарантії справедливого судочинства, оскільки ця форма судового розгляду передбачає вирішення юридичного спору між сторонами із протилежними інтересами в умовах змагальності та процесуальної рівності. У цьому контексті позовне провадження виступає своєрідною базовою моделлю цивільного процесу, на основі якої формуються та розвиваються інші процесуальні інститути.

Водночас сучасні тенденції розвитку європейського цивільного процесуального права свідчать про необхідність постійного вдосконалення процесу-

---

1 Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004. № 1618-IV. Дата оновлення: 17.07.2025. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

2 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950 р. №995_004. Дата оновлення 01.08.2021. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004

альних механізмів судового захисту з метою забезпечення більшої ефективності, доступності та справедливості судового розгляду. У зв'язку з цим важливого значення набуває питання адаптації національної моделі позовного провадження до європейських стандартів правосуддя, сформованих як у практиці Європейського суду з прав людини, так і у правових системах держав – членів Європейського Союзу. Такий процес передбачає не лише формальне запозичення окремих процесуальних інститутів, а й системне переосмислення ролі та функцій позовного провадження у забезпеченні ефективного судового захисту. Йдеться насамперед про необхідність узгодження національних процесуальних механізмів із такими ключовими вимогами європейських стандартів правосуддя, як забезпечення доступності судового захисту, гарантування процесуальної рівності сторін, ефективність способів судового захисту, а також розгляд справ упродовж розумного строку.

Відтак позовне провадження розглядається не лише як формальна процедура розгляду цивільних справ, а як комплексний процесуальний механізм, через який реалізуються основні гарантії права на справедливий суд. Однією з ключових характеристик позовного провадження як базової форми цивільного судочинства є його функціонування як процесуального механізму реалізації права на справедливий суд, гарантованого як національним законодавством, так і міжнародними правовими актами.

1. Позовне провадження – форма реалізації права на справедливий суд: європейські стандарти та національна модель правового регулювання

У сучасному цивільному процесі України позовне провадження виступає центральною процесуальною формою реалізації права особи на судовий захист, оскільки саме в його межах розглядається основний масив спорів, що виникають із цивільних, сімейних, житлових, трудових, земельних та інших правовідносин. Така роль позовного провадження прямо випливає з конструкції ст. 19 ЦПК України, за якою цивільне судочинство здійснюється за правилами трьох основних видів провадження: позовного, наказного та окремого, причому позовне провадження внутрішньо диференційоване на загальне та спрощене. Нормативно це означає, що законодавець не просто класифікує процесуальні форми захисту форм та інтересів особи, а й закладає модель процесуальної диференціації, в якій рівень процесуальної складності має відповідати природі спору.

У європейській доктрині цивільного процесу аналогічна ідея виражена через концепцію «civil dispute resolution», згідно з якою функція суду полягає у вирішенні правового конфлікту між суб'єктами приватного права. Саме

така логіка лежить в основі сучасних європейських моделей цивільного процесу, що передбачають диференціацію процесуальних форм залежно від характеру правового конфлікту.

З позицій національної доктрини така конструкція є логічною, оскільки пояснюється різними формами судового впливу на матеріальні правовідносини – охороною та захистом суб'єктивних прав. Якщо окреме провадження спрямоване переважно на охорону прав і законних інтересів шляхом підтвердження юридичних фактів, то позовне та наказне провадження виконують функцію судового захисту щодо спірних суб'єктивних прав та інтересів (для позовного провадження) та безспірних прав, що підтверджується беззаперечними доказами (для наказного провадження). Сутнісною ознакою позовного провадження є наявність спору про право, тобто юридичного конфлікту щодо існування, обсягу, способу здійснення або порушення суб'єктивного права чи обов'язку, який потребує судового вирішення з обов'язковим залученням носіїв протилежних інтересів. Саме тому міжнародні стандарти не вимагають від держав єдиної моделі цивільного процесу, але вимагають, щоб будь-яка процесуальна форма забезпечувала реальний доступ до суду, рівність сторін, можливість бути почутим, розгляд у розумний строк і виконуваність рішення. Це випливає зі ст. 6 Конвенції, практики ЄСПЛ у справах «Golder v. the United Kingdom», «Bellet v. France», «Frydlender v. France», «Hornsby v. Greece», а також зі ст. 47 Хартії основних прав ЄС.

На відміну від позовного провадження, окреме провадження призначене для розгляду справ, у яких відсутній спір про право. Його основна функція полягає у підтвердженні або встановленні юридичних фактів, станів чи прав, які не оспорюються іншими особами, але мають юридичне значення для реалізації або охорони прав заявника.

Таке розмежування відображає фундаментальний принцип цивільного процесу – процесуальну відповідність форми характеру правовідносин. Якщо суд лише підтверджує юридичний факт, не вирішуючи конфлікту між сторонами, застосовується непозовна процедура. Якщо ж встановлення факту невіддільне від вирішення конфлікту між суб'єктами права, справа має розглядатися в порядку позовного провадження. З огляду на це ключовим критерієм розмежування виступає не сама природа юридичного факту, а процесуальний характер правовідносин, у межах яких він встановлюється. Один і той самий факт може бути предметом окремого провадження або елементом доказування у позовному провадженні залежно від того, чи є він нейтральним підтвердженням юридичного стану, чи складовою спірних правовідносин.

У судовій практиці простежується чітке розмежування порядку розгляду вимог про встановлення факту перебування у трудових відносинах залежно від наявності чи відсутності спору про право. Так, у постанові Миколаївського апеляційного суду від 17 вересня 2024 року у справі № 487/1536/23 суд

звернув увагу на те, що вимога про встановлення факту перебування особи у трудових відносинах може бути предметом розгляду в порядку окремого провадження лише за умови відсутності спору про право. У разі ж, коли роботодавець заперечує сам факт існування трудових правовідносин, виникає спір про право, який підлягає вирішенню в порядку позовного провадження. З огляду на заперечення відповідачем факту перебування у трудових відносинах з позивачем, апеляційний суд дійшов висновку, що вимога про поновлення на роботі не є належним способом захисту порушеного права без попереднього встановлення самого факту існування трудових відносин. За таких обставин ефективним способом судового захисту суд визнав пред'явлення вимоги про встановлення факту перебування у трудових відносинах у поєднанні з іншими позовними вимогами, зокрема щодо стягнення належних виплат або поновлення трудових прав[1].

КЦС ВС не погодився з таким висновком суду попередньої інстанції та у постанові від 22.01.2025 у справі № 487/1536/23 зазначив, що встановлення факту перебування особи у трудових відносинах у справах позовного провадження щодо поновлення на роботі та стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу є лише підставою для вирішення такої справи та не потребує обов'язкового звернення особи з окремою вимогою саме про встановлення вказаного юридичного факту[2].

Суд зазначив, що встановлення факту трудових відносин у таких справах є лише елементом предмета доказування, необхідним для вирішення основної позовної вимоги. Відповідно, цей факт має бути встановлений судом у мотивувальній частині рішення на підставі досліджених доказів, не вимагає від позивача подання ще однієї, окремої, спеціально сформульованої вимоги про встановлення факту трудових відносин.

Вказана позиція ВС є виправданою та важливою методологічно, адже спрямована на відсікання хибної практики, коли суди починають дробити один спір на кілька штучних процесів: спершу встанови факт, потім пред'являй основний позов. Такий підхід суперечив би принципу ефективного доступу до суду, бо створював би зайві процесуальні бар'єри, підвищував витрати, подовжував строки і міг би зробити захист права надмірно формалізованим. А ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що право на суд має бути не теоретичним, а практичним та ефективним.

У вказаній справі ВС продемонстрував позицію, яка узгоджується із загальноєвропейською тенденцією до концентрації процесуального матеріалу в межах одного судового провадження, відповідає принципу процесуальної економії та запобігає штучному поділу єдиного правового конфлікту

---

[1] Постанова Миколаївського апеляційного суду від 17 вересня 2024 року у справі № 487/1536/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121792883

[2] Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 22.01.2025 у справі № 487/1536/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124662660

на декілька самостійних судових процесів. Теоретично це означає, що вимога, яка традиційно розглядається у порядку окремого провадження, може бути інтегрована у позовне провадження як елемент встановлення фактичних обставин, якщо вона є складовою спірних матеріальних правовідносин.

У справі № 487/1536/23 Верховний Суд зайняв позицію, яка відповідає і природі позовного провадження, і міжнародним стандартам: факт, що лежить в основі спору, не потребує дублювання окремою вимогою, якщо він може бути встановлений у межах вирішення основного позову.

Судова практика Верховного Суду демонструє сучасну тенденцію до функціонального підходу у визначенні процесуальної форми захисту прав, зокрема коли вимога, яка традиційно належить до окремого провадження, може бути включена в позовне провадження, але не як самодостатня непозовна конструкція, а як елемент предмета доказування або як передумова вирішення спору про право.

Показовою для формування сучасної практики стала постанова ВП ВС від 11 вересня 2024 року у справі № 201/5972/22, в якій суд фактично припинив практику масового звернення до суду із заявами про встановлення факту самостійного виховання дитини в порядку окремого провадження з метою отримання відстрочки від мобілізації. Суд виходив з мотивів з того, що така вимога пов'язана з підтвердженням соціально-правового статусу особи та має безпосередній зв'язок із публічно-правовими відносинами між заявником і державою. Водночас суд наголосив, що встановлення факту самостійного виховання дитини неминуче зачіпає права та обов'язки іншого з батьків і може впливати на права та інтереси дитини, що свідчить про наявність спору про право та виключає можливість розгляду такої заяви в порядку окремого провадження. У зв'язку з цим Велика Палата дійшла висновку, що інститут окремого провадження не може використовуватися для створення преюдиційних фактів, які в подальшому застосовуватимуться для підтвердження підстав отримання відстрочки від мобілізації або інших публічно-правових статусів[1].

У подальшій практиці Верховного Суду простежується певна еволюція аргументації. Так, у постанові Верховного Суду від 15 серпня 2025 року у справі № 709/1954/24 акцент судового аналізу був фактично зміщений із мобілізаційного аспекту на сімейно-правову природу відповідних правовідносин. Розглядаючи питання встановлення факту утримання дитини з метою отримання відстрочки від мобілізації, суд сформулював висновок, що така вимога не може розглядатися в порядку окремого провадження, оскільки встановлення відповідного факту безпосередньо пов'язане зі спірними правовідносинами між заявником та іншими заінтересованими особами щодо участі у

[1] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 вересня 2024 року у справі № 201/5972/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121753944

вихованні та утриманні дитини.[1] В цій справі Суд виснує глибше: встановлення факту утримання в цій конфігурації неминуче зачіпає права й обов'язки інших осіб – біологічного батька, матері та самої дитини, а також породжує юридичні наслідки поза межами нейтрального підтвердження юридичного факту. Такий підхід дозволив суду обґрунтувати непридатність окремого провадження вже не стільки через публічно-правові наслідки встановлюваного факту, скільки через його невід'ємний зв'язок із сімейно-правовими відносинами та можливим спором між батьками щодо участі у вихованні та утриманні дитини, що відповідає загальновизнаному принципу цивільного процесу, відповідно до якого окреме провадження не може використовуватися для вирішення спорів про суб'єктивні права або обов'язки, навіть якщо формально заявлена вимога має вигляд встановлення юридичного факту.

Висновок про існування спору про право в цілому сумісний з міжнародними стандартами, за умови, що не закриває доступ до суду, а лише спрямовує особу до належної позовної форми з чітким визначенням предмета спору, складу сторін і способу захисту. Якщо ж така практика почне працювати як механічна відмова без реальної альтернативи, тоді з'явиться ризик невідповідності ст. 6 Конвенції через надмірний процесуальний формалізм. Позовне провадження потрібне там, де суд має не лише констатувати факт, а дати владну відповідь на конфлікт щодо цивільного права чи обов'язку. Відповідно, коли вимога окремого провадження виявляється лише технікою доведення всередині спору, вона поглинається позовним провадженням; коли ж вона залишається автономною вимогою про підтвердження неоспорюваного факту, вона може існувати окремо; а коли за нею прихований реальний спір щодо правового статусу, обов'язків чи прав інших осіб, вона не повинна розглядатися в окремому провадженні взагалі.

Зазначена логіка розмежування процесуальних форм цивільного судочинства проявляється і в інституті наказного провадження. Особливістю вимог, за якими може бути видано судовий наказ, є їх формальна безспірність та наявність документального підтвердження, яке дозволяє суду встановити наявність права вимоги без проведення повноцінного судового розгляду. У наказному провадженні суд не вирішує спір між сторонами, а здійснює попередню юридичну оцінку поданих заявником документів з метою перевірки очевидності права вимоги. Однак безспірний характер наказного провадження не означає повної відсутності матеріально-правових відносин між сторонами. Між заявником і боржником можуть існувати відповідні правовідносини, але характер і зміст поданих документів свідчать про очевидність права вимоги та відсутність необхідності у повному судовому розгляді.

Таким чином, безспірність у наказному провадженні має не матеріально-правовий, а процесуальний характер. Йдеться не про відсутність будь-

[1] Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 15 серпня 2025 року у справі № 709/1954/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129611582

яких правових суперечностей між сторонами, а про відсутність сумнівів щодо наявності самого права вимоги, моменту його виникнення та розміру грошового зобов'язання. Саме тому очевидність права вимоги повинна підтверджуватися достатнім обсягом доказового матеріалу, що подається разом із заявою про видачу судового наказу. Ненадання хоча б одного з необхідних документів або наявність обставин, які ставлять під сумнів безспірність вимоги, свідчать про наявність спору про право і виключають можливість розгляду справи у порядку наказного провадження. У таких випадках ЦПК України встановлює альтернативу звернення до суду з вимогами, закріпленими в ст. 161 ЦПК України – в порядку спрощеного позовного провадження, що забезпечує сторонам можливість реалізувати принципи змагальності, рівності процесуальних прав та повноцінного дослідження доказів.

Умовно спірним визначає наказне провадження Д. Луспенник обґрунтовуючи, що спору в ньому немає, але він може з'явитись, додатково зауважуючи, що зазвичай не відбувається конкуренції між наказним і позовним провадженням, оскільки, якщо подається заява про скасування судового наказу, то це означає наявність спору, який розглядається в позовному провадженні[1].

Наказне провадження не передбачає повноцінного дослідження доказів та змагальності сторін, а тому не може використовуватися для вирішення правового конфлікту. Процес доказування у межах цього провадження має специфічний характер. Заявником він започатковується шляхом подання заяви про видачу судового наказу разом із належними документами та фактично завершується вирішенням судом питання про її прийняття. Натомість для боржника можливість участі у доказуванні виникає лише після отримання копії судового наказу і пов'язується з поданням заяви про його скасування, що трансформує спрощену процедуру у змагальний процес.

Важливим етапом розвитку цивільного процесуального законодавства України стала реформа 2017 року, яка суттєво змінила структуру позовного провадження – запровадивши диференціацію позовного провадження на загальне та спрощене. Метою такого розмежування стало підвищення ефективності судового розгляду шляхом оптимізації процесуальних процедур залежно від складності справи. Спрощене позовне провадження застосовується переважно до справ невеликої складності або малозначних спорів, що дозволяє значно скоротити строки їх розгляду. Подібний підхід відповідає сучасним європейським тенденціям розвитку цивільного процесу, зокрема принципу пропорційності судової процедури, який передбачає співмірність процесуальних засобів складності спору.

У сучасних наукових підходах спрощене провадження не розглядається як відокремлений «квазіпроцес», а як модифікована позовна форма, що збе-

[1] Луспенник Д. Наказне провадження та заочний розгляд справи як спрощені види цивільного судочинства: спірні питання судової практики . URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Nakazn_prov_zaocnh_rozgl.pdf

рігає ключові ознаки позову – наявність спору про право, протилежність інтересів сторін, використання позову як процесуального засобу захисту, змагальність – але водночас забезпечує швидший і менш формалізований розгляд справ. Саме таку ідею простежує сучасна українська процесуальна доктрина, яка пов'язує спрощені форми з глобальною тенденцією до оптимізації судового захисту без відмови від його базових гарантій.

З точки зору міжнародних стандартів ідея диференціації процедур – повне позовне, спрощене позовне, непозовне – не суперечить міжнародним стандартам і в цілому відповідає європейському розумінню справедливого процесу. ЄСПЛ не забороняє державам створювати різні, у тому числі спрощені й письмові, форми провадження, навпаки, Суд визнає, що усне слухання не є абсолютною вимогою в кожній цивільній справі, якщо немає питань достовірності чи спірних фактів, які вимагають особистого заслуховування сторін, і якщо справа може бути справедливо вирішена за письмовими матеріалами. Разом з тим при розгляді по суті хоча б на одній інстанції особа, як правило, має мати можливість вимагати публічного слухання, а повне виключення такої можливості за загальним правилом зазвичай несумісне зі ст. 6 Конвенції[1]. Отже, порушення якщо і виникають при розгляді і вирішенні справи, то не через диференціацію як таку, а через її непропорційне або формалістичне застосування.

Зазначене добре корелює і з правом ЄС: ст. 47 Хартії ЄС гарантує ефективний засіб юридичного захисту і справедливий суд, а єдина процедура видачі Європейського наказу про сплату (European order for payment) та європейська процедура дрібних спорів (European Small Claims Procedure) (далі – Правила ESCP) за Регламентами ЄС №1896/2006 та №861/2007 відповідно прямо побудовані як спрощені, переважно письмові процедури, що допускають відсутність усного слухання, якщо суд не вважає його необхідним.

2. Конструкція позову в цивільному судочинстві України: взаємозв'язок видів позовів та ефективного способу судового захисту в контексті європейських стандартів

Класифікація позовів у цивільному судочинстві України має не лише пізнавальне, а й прикладне значення, оскільки через неї систематизується сама модель судового захисту та визначаються межі належної процесуальної форми для відновлення порушеного права. У юридичній доктрині позови поділяють за кількома критеріями, серед яких основними є: за способом

[1] Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights – Right to a fair trial (civil limb Council of Europe/European Court of Human Rights, 2013. pp. 46-48. URL: https://rm.coe.int/1680700aaf

процесуального захисту, за характером і оцінкою предмета спору, за зв'язком між позовами, а також за характером інтересу, що підлягає захисту[1]. Така множинність класифікацій зумовлена тим, що позов у цивільному процесі одночасно є і процесуальним засобом ініціювання судової діяльності, і юридичною конструкцією, через яку конкретизується матеріально-правова вимога. Саме тому для сучасного етапу розвитку цивільного процесу важливо не стільки механічно відтворювати традиційні класифікаційні схеми, скільки оцінювати їх крізь призму доступу до правосуддя, процесуальної економії та здатності процесуальної форми забезпечити реальний захист.

У межах загальної класифікації позовів найбільш усталеним є їх поділ за способом процесуального захисту на: позови про визнання, позови про присудження та перетворювальні позови. Водночас для цілей адаптації позовного провадження до європейських стандартів найбільш значущою є класифікація за характером інтересу, який захищається: особисті позови, позови подані на захист державних інтересів чи прав інших осіб та позови подані на захист невизначеного кола осіб (групові). Саме остання група виводить дослідження за межі традиційної моделі двостороннього приватного спору і ставить питання про колективні форми доступу до правосуддя.

ЄКПЛ не вимагає зберігати виключно індивідуалістичну модель звернення до суду (ст. 34), але вимагає, щоб обрана національна конструкція забезпечувала реальний доступ до правосуддя та належний рівень процесуальних гарантій (ст. ст. 6, 13)[2]. Практика ЄСПЛ також не перешкоджає розвитку представницьких і колективних форм судового захисту. У справі «Gorraiz Lizarraga and Others v. Spain» ЄСПЛ фактично визнав, що колективні форми захисту прав через асоціації є легітимним і сучасним механізмом доступу до суду. Суд підкреслив, що в умовах складних адміністративних спорів саме асоціації нерідко становлять найбільш реалістичний та ефективний інструмент представництва інтересів осіб, права яких безпосередньо зачіпаються. Тому надмірно формалістичне заперечення статусу жертви лише з підстави відсутності особистої участі кожного члена об'єднання у внутрішньому провадженні суперечило б практичній та ефективній природі конвенційного захисту[3]

У сучасній процесуальній доктрині питання правової природи групового позову є дискусійним і відображає еволюцію підходів до колективного захи-

---

1 Голубєва Н. Ю., Бут І. О., Полуніна О. О., Полюк Ю. І., Цал-Цалко Ю. Ю. Сучасні проблеми цивільного та цивільно-процесуального права (в частині цивільно-процесуального права) : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]. Одеса : Фенікс, 2023. С. 54-55. URL: https://hdl.handle.net/11300/26554

2 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950 р. №995_004. Дата оновлення 01.08.2021. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004

3 Judgement in Case of Gorraiz Lizarraga and others v. Spain, 27 April 2004. The European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61731%22]}

сту прав. Перший пов'язує груповий позов із процесуальною співучастю і розглядає його як різновид множинності сторін. Другий виходить із самостійності групового позову як окремого процесуального інституту, що має власні ознаки, логіку та процедури. Саме цей підхід покладено в основу Директиви (ЄС) 2020/1828 Європейського Парламенту та Ради від 25 листопада 2020 року, що підтверджує його нормативне закріплення на рівні права ЄС. Третій, компромісний, трактує його як змішану конструкцію, у якій елементи співучасті поєднуються з представництвом. Найбільш обґрунтованим видається підхід, за яким груповий позов слід розглядати як самостійний процесуальний інститут. Якщо сприймати його лише як різновид співучасті, неможливо пояснити низку принципових елементів, характерних для сучасних моделей колективного відшкодування збитків (collective redress): попередню перевірку допустимості колективного розгляду, відмежування представника групи від її членів, обов'язковість або преюдиційний ефект рішення для осіб, які не беруть особистої участі у всіх процесуальних діях, а також спеціальні правила інформування та участі в групі. Отже, груповий позов має іншу функціональну природу, ніж співучасть, і саме це зумовлює необхідність його окремого нормативного врегулювання.

У праві ЄС та в європейській доктрині така тенденція вже отримала нормативне підтвердження через розвиток представницьких позовів (representative actions) як окремої форми колективного захисту. Європейська representative action ґрунтується на принципово іншій моделі, ніж та, що фактично склалася в Україні. Позивачем у ній виступає не сукупність усіх потерпілих осіб як «клас», а кваліфікований суб'єкт – qualified entity, яким може бути споживча організація або публічний орган, що відповідає визначеним критеріям незалежності, некомерційності та стабільності діяльності. Директива 2020/1828 передбачає можливість домагатися як injunctive measures, так і redress measures, тобто не лише припинення порушення, а й відшкодування, ремонту, заміни товару, зменшення ціни, розірвання договору чи повернення коштів. Важливо також, що право ЄС допускає гнучкість щодо моделей участі споживачів – opt-in (приєднання) або opt-out (вихід) – водночас зберігаючи обов'язковий opt-in для споживачів із інших держав-членів у транскордонних справах. Директива приділяє значну увагу інформуванню споживачів, фінансуванню representative actions (представницьких позовів), контролю за third-party funding (судовим фінансуванням та інвестуванням в судові процеси) і транскордонній координації, що демонструє зрілість європейської конструкції як системного інституту доступу до правосуддя[1].

[1] Directive (EU) 2020/1828 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2020 on representative actions for the protection of the collective interests of consumers and repealing Directive 2009/22/EC. Official Journal of the European Union. L 409/1, 4.12.2020. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2020/1828/oj/eng?utm_source=chatgpt.com

Разом з тим чинне цивільне процесуальне законодавство України не містить комплексного регулювання групових позовів. Окремі елементи колективного захисту існують фрагментарно. Найбільш виразно це видно, по-перше, у збереженні спеціальної ролі об'єднань споживачів у захисті невизначеного кола осіб, а по-друге, у п. 6 ч. 1 ст. 161 ЦПК України, який допускає видачу судового наказу за вимогою про повернення вартості товару неналежної якості, якщо існує рішення суду, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів. Цей припис є симптоматичним: законодавець визнав можливість існування рішення на користь невизначеного кола осіб і навіть надав йому подальший процесуальний ефект, але не створив загальної процедури, в якій таке рішення повинно бути постановлене. Отже, українське право визнає наслідки колективного захисту, але не інституціоналізує повноцінно саму процесуальну форму його здійснення.

Фрагментарність національної моделі проявляється передусім у відсутності тих елементів, без яких колективний позов не може функціонувати як завершений інститут. В Україні не врегульовано процедуру сертифікації або іншої попередньої судової перевірки допустимості групового розгляду; не визначено процесуальний статус представника групи, членів групи та інших заінтересованих осіб; відсутні спеціальні правила щодо інформування потенційних учасників, порядку їх вступу чи виходу з групи; не врегульовано межі обов'язковості або преюдиційного значення рішення для всіх осіб, чиї інтереси охоплювалися процесом. Через це груповий позов у національному праві не відмежований належним чином ні від співучасті, ні від представництва, ні від позову в інтересах інших осіб. Наслідком є правова невизначеність, що унеможливлює стабільне застосування колективного механізму та послаблює його функцію процесуальної економії.

Особливо показовим є те, що національна модель фактично підштовхує осіб до опосередкованого шляху захисту через створення або використання організаційної форми. Саме таку тенденцію засвідчує практика Верховного Суду у постанові КЦС ВС від 19 березня 2020 року у справі № 754/8602/18 та № 487/6970/20. Ці рішення мають велике значення: вони фактично підтвердили можливість представницького захисту великої кількості осіб та засвідчили відхід від жорстко індивідуалістичного бачення цивільного процесу. Разом з тим така практика не створює повноцінного групового позову, а лише формує квазі-груповий механізм, у якому доступ до правосуддя опосередковується потребою організаційного оформлення групи.

Традиційні класифікації позовів загалом відповідають континентальній традиції, однак у частині позовів на захист невизначеного кола осіб національна модель залишається незавершеною. Українське законодавство визнає окремі наслідки колективного захисту, а Верховний Суд допускає представництво групового інтересу через організації, але це ще не означає існування повноцінного групового позову як самостійного процесуального інституту.

На відміну від цього, право ЄС уже виробило representative action як структуровано врегульовану форму collective redress, орієнтовану на масовість, процесуальні гарантії та реальний доступ до правосуддя. У цих умовах гармонізація українського цивільного процесу має відбуватися шляхом інституціоналізації колективних форм позову, насамперед у моделі, близькій до representative action

З урахуванням вищенаведеного особливого значення набуває питання про зміст позову як його структурний елемент, який переводить класифікацію позовів із доктринальної площини в практичну. Зміст позову відображає те, якої саме судової реакції вимагає позивач. Саме тому зміст позову виступає ключовою ланкою, що поєднує матеріально-правову вимогу із процесуальною формою її реалізації, визначаючи не лише характер судового розгляду, але й потенційну ефективність судового захисту.

У сучасному цивільному судочинстві України категорія ефективного способу судового захисту набуває системного значення, оскільки саме через неї забезпечується відповідність національної моделі правосуддя європейським стандартам, зокрема вимогам доступності, справедливості та реальної дієвості судового захисту. На відміну від традиційного підходу, що зводився до формального визначення «належного» способу захисту, сучасна доктрина та судова практика виходять із необхідності оцінки обраного способу з позицій його здатності забезпечити поновлення порушеного права або надання адекватної компенсації.

Нормативне підґрунтя цієї трансформації закріплено у взаємодії процесуальних і матеріально-правових норм. Так, відповідно до п. 4 ч. 3 ст. 175 ЦПК України позивач зобов'язаний визначити у позовній заяві спосіб захисту[1], тоді як ч. 2 ст. 16 ЦК України формує відкриту систему таких способів, включаючи не лише прямо передбачені законом або договором, але й ті, що можуть бути визначені судом у разі їх відсутності або неефективності[2]. Відповідно, законодавець фактично визнає, що ефективність є критерієм, який виходить за межі формального переліку способів захисту. У судовій практиці також послідовно підкреслюється, що позивач не може формулювати альтернативні способи захисту, перекладаючи на суд обов'язок їх вибору[3]. Отже, уже на стадії відкриття провадження закладається диспозитивна модель процесу, в межах якої суд зв'язаний змістом позовних вимог.

У доктрині та судовій практиці відбувся перехід від категорії «належного способу захисту» до категорії «ефективного способу захисту». Правозастосовна практика тривалий час дотримувалася концепції «належного способу

[1] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004. № 1618-IV. Дата оновлення: 17.07.2025. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

[2] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 435-VI. Дата оновлення: 01.02.2026. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

[3] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 лютого 2024 року у справі № 990/150/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117241509

захисту», відповідно до якої відхилення від законодавчо визначених моделей призводило до відмови у позові незалежно від фактичного порушення права. З цих причин у практиці Верховного Суду фактично відбулося ототожнення категорій «неналежний» і «неефективний» способи захисту, що викликає обґрунтовану наукову дискусію. Один і той самий спосіб захисту може визнаватися ефективним або неефективним залежно від підходу суду. Однак уже на етапі діяльності Верховного Суду починає формуватися інший підхід, відповідно до якого спосіб захисту повинен бути ефективним, тобто таким, що забезпечує реальне відновлення порушеного права або, у разі неможливості, гарантує отримання відповідного відшкодування. Ця позиція була обґрунтована через пряме посилання на конституційні гарантії права на судовий захист та положення ст. 13 ЄКПЛ. Подальший розвиток зазначеного підходу відбувся після процесуальної реформи 2017 року, яка закріпила можливість застосування судом іншого способу захисту, не передбаченого законом або договором, за умови його законності та заявлення відповідної вимоги позивачем. Водночас законодавець залишив принцип диспозитивності як базову засаду процесу, обмеживши можливість суду змінювати спосіб захисту лише випадками, коли це прямо ініційовано позивачем[1]. Таким чином, у національній моделі сформовано компроміс між активною роллю суду та автономією сторін.

Разом із тим сучасна модель цивільного процесу не обмежується виключно диспозитивністю. Вона поєднує її з принципом верховенства права та вимогою ефективного судового захисту. Саме в цьому контексті слід розглядати положення ч. 2 ст. 5 ЦПК України, яке передбачає, що у разі відсутності ефективного способу захисту в законі чи договорі суд може визначити такий спосіб у своєму рішенні, якщо він не суперечить закону. Системне тлумачення ст. 5 та ст. 13 ЦПК України дозволяє сформулювати ключовий висновок: право суду визначити інший спосіб захисту не є правом діяти з власної ініціативи, а є похідним від волевиявлення позивача. Суд може реалізувати це повноваження лише за умови, що відповідна вимога заявлена у позові. Отже, ч. 2 ст. 5 ЦПК України не змінює диспозитивної природи процесу, а лише розширює можливості позивача у формулюванні способу захисту. Звідси випливають умови, за яких суд може застосувати інший спосіб захисту: 1) встановлена неефективність способу, обраного позивачем; 2) існування альтернативного способу, який не суперечить закону; 3) наявність відповідної вимоги у позовній заяві. За відсутності цих умов суд не має права трансформувати позов. В іншому випадку відбувається підміна волі сторони судовим розсудом, що суперечить як принципу диспозитивності, так і принципу правової визначеності.

[1] Голубєва Н. Ю., Бут І. О., Полуніна О. О., Полюк Ю. І., Цал-Цалко Ю. Ю. Сучасні проблеми цивільного та цивільно-процесуального права (в частині цивільно-процесуального права) : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]. Одеса : Фенікс, 2023. С. 58-59. URL: https://hdl.handle.net/11300/26554

Ця норма є проявом функціоналізації цивільного процесу та орієнтації на результат судового розгляду. Її метою є подолання ситуацій, коли формальна обмеженість способів захисту перешкоджає реальному поновленню порушеного права. Разом з тим її застосування не є необмеженим і не може розглядатися як підстава для активістської ролі суду. У цьому контексті особливо важливим є питання про межі активності суду. Суд, безумовно, має оцінювати ефективність способу захисту, але ця оцінка не повинна перетворюватися на самостійне конструювання позову. Роль суду полягає у перевірці придатності обраного способу, а не у його заміні. Навіть у випадку, коли обраний спосіб є очевидно неефективним, суд повинен діяти в межах заявлених вимог, а не виходити за їх рамки.

Проте проблематика співвідношення диспозитивності цивільного процесу та обов'язку забезпечення ефективного судового захисту особливо яскраво проявляється у питанні меж повноважень суду щодо визначення способу захисту. Так, у постанові КЦС ВС від 04 листопада 2024 року у справі № 504/3606/14-ц сформульовано концептуально виважений і системний підхід до співвідношення способів захисту у спадкових правовідносинах. Суд чітко розмежував два самостійні способи захисту, передбачені матеріальним правом – визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину (ст. 1301 ЦК України) та внесення змін до нього (ст. 1300 ЦК України), – виходячи з юридичної природи порушення. Ключовим критерієм розмежування виступає наявність або відсутність у спадкоємця права на спадкування на момент видачі свідоцтва. Суд фактично закріпив матеріально-правовий тест ефективності способу захисту: якщо порушення полягає не у відсутності права, а у неправильному визначенні його обсягу, належним і ефективним способом є не знищення правового титулу (через визнання недійсності), а його корекція (через внесення змін). Важливо, що у цій справі суд не вийшов за межі диспозитивності зазначивши, що вибір способу захисту здійснює позивач, але вимога про зміну способу захисту не була заявлена позивачем, тому суд визнав спосіб захисту щодо вимоги про визнання недійсними свідоцтв про право на спадщину як неефективний та відмовив в задоволені позову в частині цих вимог, оскільки не наділений повноваженнями змінити спосіб захисту з власної ініціативи[1]. Отже, суд не трансформував позов, а здійснив селекцію між кількома заявленими способами захисту, вказавши на той, який відповідає природі правовідносин і забезпечує реальне відновлення прав. Цей підхід відповідає сучасній концепції ефективності як функціональної категорії, що орієнтується на результат судового захисту, зберігаючи баланс із принципом диспозитивності, оскільки суд не підміняє волю позивача, а лише оцінює заявлені вимоги.

[1] Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 04 листопада 2024 року у справі № 504/3606/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123081805

Натомість у постанові КЦС ВС від 12 березня 2025 року у справі № 619/3484/19 спостерігається принципово інший підхід. Суд, посилаючись на принцип jura novit curia («суд знає закон»), фактично трансформував заявлений позивачем спосіб захисту. Позовні вимоги про визнання недійсними свідоцтв про право на спадщину були інтерпретовані судом як вимоги про внесення змін до цих свідоцтв, після чого суд самостійно визначив новий розмір спадкових часток[1]. У цьому випадку Верховний Суд не обмежився оцінкою ефективності способу захисту, а здійснив його заміну, не зважаючи на відсутність прямої вимоги позивача про застосування такого способу. Такий підхід означає фактичний вихід суду за межі диспозитивності та трансформацію змісту позову.

Аналіз наведених підходів Верховного Суду демонструє наявність внутрішньої еволюції та водночас певної колізійності у формуванні доктрини ефективного способу судового захисту, що безпосередньо впливає на розуміння меж диспозитивності та ролі суду у цивільному процесі.

По-перше, відмінність між ними полягає у розумінні меж диспозитивності. У рішенні 2024 року диспозитивність зберігає пріоритет: суд діє в межах заявлених вимог і лише оцінює їх ефективність. У рішенні 2025 року диспозитивність фактично відступає перед принципом ефективності, що призводить до активного втручання суду у зміст позову.

По-друге, різниться підхід до принципу jura novit curia («суд знає закон»), де у класичному розумінні цей принцип означає, що суд самостійно застосовує норму права, але не змінює фактичні вимоги сторін, а у постанові 2025 року цей принцип фактично розширено до можливості трансформації способу захисту, що виходить за межі його традиційного змісту.

По-третє, різним є співвідношення між ефективністю та правовою визначеністю. Підхід ВС 2024 року забезпечує передбачуваність – позивач розуміє, що суд не вийде за межі його вимог і не створить вимог про яких не просили. Натомість підхід 2025 року підвищує ефективність результату, але знижує передбачуваність процесу, оскільки сторони не можуть бути впевнені у збереженні заявленої моделі позову.

З точки зору європейських стандартів ці підходи також мають різну оцінку. Практика ЄСПЛ виходить із необхідності забезпечення балансу між ефективністю захисту та процесуальними гарантіями і не вимагає від національних судів замінювати волю сторін, але наголошує на недопустимості надмірного формалізму. У цьому сенсі підхід 2024 року є більш узгодженим із принципами ЄСПЛ, оскільки забезпечує ефективність без порушення диспозитивності. Натомість підхід, реалізований у постанові 2025 року, хоча й спрямований на досягнення справедливого результату, створює ризики порушення принципу рівності сторін та права на справедливий суд, оскільки

[1] Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 12 березня 2025 року у справі № 619/3484/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125843168

одна зі сторін може бути позбавлена можливості належним чином захищати свої інтереси щодо зміненого способу захисту.

Для цілей доктринального розвитку та гармонізації з європейськими стандартами більш обґрунтованою видається перша модель. Вона забезпечує баланс між ефективністю та диспозитивністю, зберігає передбачуваність судового розгляду та відповідає підходам ЄСПЛ щодо недопустимості надмірного втручання суду у процесуальну автономію сторін.

Отже, національна конструкція, закріплена у ст. 5 та ст. 13 ЦПК України, загалом відповідає європейським стандартам, однак її практична реалізація потребує обережності. Надмірне розширення ролі суду може призвести до порушення принципу диспозитивності, тоді як надмірне її обмеження – до формалізації процесу і втрати ефективності захисту

3. Система спрощення та оптимізації позовного провадження в цивільному судочинстві України у світлі європейських стандартів

Сучасний розвиток цивільного процесуального права країн ЄС характеризується поступовим переходом від класичної формалізованої моделі судового розгляду до більш гнучких, пропорційних та диференційованих процедур розгляду і вирішення приватноправових спорів. Така трансформація пов'язана із прагненням забезпечити ефективність правосуддя, скоротити строки розгляду справ, зменшити процесуальні витрати та підвищити доступність судового захисту.

Рада Європи послідовно орієнтувала держави-члени на розвиток процедур, які зменшують надмірний формалізм, скорочують витрати часу і коштів та дозволяють розглядати окремі категорії спорів у письмовій або змішаній формі. Такі підходи випливають, зокрема з Рекомендації № R(81)7 щодо полегшення доступу до правосуддя та Рекомендації № R(84)5 щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя. В праві ЄС відповідний вектор підтримано Регламентом (ЄС) № 861/2007, що запровадив Європейську процедуру розгляду дрібних позовів, який запровадив уніфікований механізм розгляду малозначних транскордонних спорів у спрощеній формі, що ґрунтується на принципах письмовості, стандартизованих форм процесуальних документів, активної ролі суду та можливості дистанційного розгляду справи, спрямованої на зниження витрат і пришвидшення захисту прав[1]. Відтак спрощення та оптиміза-

[1] Regulation (EC) No 861/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 establishing a European Small Claims Procedure. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02007R0861-20250501

цію позовного провадження доцільно розглядати не як сукупність окремих процесуальних новел або ізольованих інститутів, а як цілісну систему, побудовану на взаємодії двох взаємопов'язаних рівнів

Перший рівень становлять інституційні механізми спрощення, що забезпечують диференціацію форм судового розгляду залежно від характеру та складності спору. До них належать, зокрема, спрощене позовне провадження та заочний розгляд як особливі процесуальні режими, які дозволяють адаптувати структуру судового розгляду до потреб ефективного захисту прав.

Другий рівень утворюють процедурні інструменти оптимізації позовного провадження, які функціонують незалежно від обраної форми провадження та спрямовані на впорядкування процесуального руху справи, забезпечення змагальності сторін і дотримання розумних строків розгляду. До цієї групи належать не лише класичні інструменти, а також технологічні засоби, пов'язані з розвитком електронного судочинства та цифровізацією процесу.

Таким чином, система спрощення та оптимізації позовного провадження в Україні постає як двокомпонентна модель, у якій інституційні механізми визначають форму здійснення правосуддя, тоді як процедурні інструменти забезпечують його ефективне функціонування в межах кожної з цих форм. У своїй сукупності ці елементи формують цілісну конструкцію, що загалом відповідає європейському принципу процесуальної пропорційності, відповідно до якого інтенсивність процесуальних засобів і гарантій має корелювати зі складністю справи та значущістю спірних правовідносин.

Водночас ефективність такої моделі визначається не лише її нормативним закріпленням, але й практикою застосування, зокрема здатністю суду здійснювати активне процесуальне керівництво справою, забезпечувати баланс між оперативністю розгляду та дотриманням процесуальних гарантій сторін. Відтак спрощені процедури та інструменти оптимізації слід розглядати як засоби внутрішньої диференціації процесуальної форми, спрямовані на забезпечення пропорційності між складністю спору та інтенсивністю судової процедури, за умови, що їх застосування не призводить до звуження змісту права на справедливий суд, а навпаки – сприяє його ефективній реалізації. Саме з таких позицій у подальшому аналізуються як інституційні механізми спрощення позовного провадження, так і процедурні інструменти його оптимізації.

3.1. Інституційні механізми спрощення позовного провадження: диференціація форм судового розгляду

Українська модель позовного провадження загалом розвивається в руслі європейських тенденцій, орієнтованих на підвищення ефективності правосуддя шляхом спрощення та диференціації судових процедур. Однак це

спрощення в національному цивільному процесі відбувалося не одномоментно, а поступово, у декілька етапів.

Першим кроком у цьому напрямі стало запровадження процедури заочного розгляду, яка була покликана забезпечити оперативність судового захисту в умовах процесуальної пасивності відповідача та мінімізувати можливості штучного затягування розгляду справи. Заочний розгляд став одним із перших проявів процесуальної оптимізації в межах позовної форми, оскільки дозволив зберегти загальну конструкцію позовного провадження, але водночас адаптувати її до ситуацій, у яких недобросовісна або байдужа поведінка сторони не повинна блокувати здійснення правосуддя.

Заочний розгляд у сучасному українському цивільному процесі є концептуально сумісним із європейськими стандартами як інструмент оптимізації позовного провадження, покликаний забезпечити його оперативність і результативність. Його нормативне закріплення в чинному ЦПК України відображає прагнення законодавця досягнути балансу між двома взаємопов'язаними цілями: з одного боку, гарантувати позивачеві реальний і своєчасний судовий захист, а з другого – не допустити ухвалення судового рішення за відсутності відповідача в спосіб, який порушував би його право бути почутим. Саме тому інститут заочного розгляду не може розглядатися виключно як техніка прискорення процесу і у конвенційному вимірі він становить одну з найчутливіших зон співвідношення процесуальної економії та стандартів справедливого суду.

Чинний ЦПК України передбачає, що суд може ухвалити заочне рішення лише за одночасного існування чотирьох умов: відповідач належно повідомлений про дату, час і місце судового засідання; не з'явився без поважних причин або без повідомлення причин; не подав відзив; позивач не заперечує проти такого вирішення справи. Ці умови закріплені у ст. 280 ЦПК України і свідчать, що Заочний розгляд в українській моделі не є автоматичним наслідком неявки відповідача, а допускається лише за наявності сукупності процесуальних умов, які мають компенсаторний характер і покликані мінімізувати ризик свавільного вирішення спору без участі однієї зі сторін.

У теоретичному аспекті заочний розгляд слід кваліфікувати не як окремий вид провадження, а як спеціальний режим розгляду справи в межах позовного провадження, що застосовується у відповідь на процесуальну пасивність відповідача. Саме така кваліфікація найбільшою мірою відповідає системі ЦПК України: глава про заочний розгляд структурно розміщена в межах загальної моделі позовного процесу, а сам заочний розгляд не усуває спору про право, не змінює природи процесуальних правовідносин і не перетворює спір на безспірний. Навпаки, спір зберігається, але його розв'язання відбувається без активної участі відповідача за умови, що така неучасть не ставить під сумнів справедливість процедури.

З позицій європейських стандартів вихідним є те, що відсутність сторони в судовому засіданні сама по собі не означає порушення статті 6 ЄКПЛ. ЄСПЛ послідовно виходить з того, що держава може будувати цивільний процес так, щоб не дозволити стороні, яка зловживає своїми правами або проявляє повну процесуальну пасивність, паралізувати здійснення правосуддя. Ця ідея узгоджується і з рекомендаційними актами Ради Європи: Рекомендація № R(84)5 прямо орієнтує держави на запровадження механізмів, які дозволяють суду реагувати на недобросовісну поведінку сторін та запобігати навмисному затягуванню розгляду. Отже, правова природа заочного розгляду полягає не у спрощенні як такому, а у забезпеченні балансу між ефективністю судового захисту та правом сторони на участь у процесі. Разом з тим відповідність стандартам ЄСПЛ визначається не нормативною конструкцією, а якістю її застосування, зокрема реальністю повідомлення, добросовісністю сторін, рівнем судового контролю.

У цьому контексті першочергове значення має критерій належного повідомлення відповідача. Для ЄСПЛ право бути присутнім і бути почутим має реальний зміст лише тоді, коли особа дійсно знала або повинна була знати про розгляд справи. Тому в конвенційній перспективі допустимість ухвалення рішення за відсутності сторони прямо залежить від того, чи було забезпечено ефективне інформування про провадження та чи мала сторона реальну можливість узяти в ньому участь. Національна норма ст. 280 ЦПК України в цьому сенсі є конвенційно релевантною: вона ставить належне повідомлення на перше місце серед умов заочного розгляду. Якщо цей елемент відсутній або підтверджений лише формально, вся конструкція заочного рішення стає вразливою з погляду статті 6 Конвенції.

Разом із тим практика ВС демонструє, що оцінка належного повідомлення не зводиться до суто формальної перевірки факту направлення судової повістки. У постанові від 14 лютого 2022 року у справі № 2-4744/11 КЦС ВС звернула увагу на те, що навіть встановлене порушення правил повідомлення не може автоматично зумовлювати скасування заочного рішення, якщо таке втручання відбувається через значний проміжок часу та суперечить принципу правової визначеності. Суд підкреслив, що право на справедливий суд має оцінюватися у контексті всіх обставин справи, включаючи зміну фактичних відносин, поведінку сторін та наслідки перегляду рішення. Зокрема, ВС зазначив, що перегляд заочного рішення після тривалого часу, коли одна зі сторін померла, а спірні правовідносини не допускають правонаступництва, не може вважатися виправданим лише з огляду на формальне порушення повідомлення. У такій ситуації відновлення провадження не сприяє реалізації права на участь у процесі, а, навпаки, підриває стабільність правовідносин і може свідчити про зловживання процесуальними правами[1].

[1] Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду 14 лютого 2022 року у справі № 2-4744/11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103525086

Таким чином, у світлі як практики ЄСПЛ, так і позиції Верховного Суду, належне повідомлення відповідача виступає ключовою, але не ізольованою гарантією справедливого судового розгляду. Його оцінка повинна здійснюватися не формально, а з урахуванням реальної обізнаності особи про провадження, її процесуальної поведінки та впливу можливого перегляду рішення на принцип правової визначеності. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між правом особи на участь у процесі та інтересом у стабільності судових рішень, що відповідає європейським стандартам правосуддя.

Другим фундаментальним елементом є наявність механізму подальшого перегляду заочного рішення. Український ЦПК передбачає спеціальну процедуру перегляду заочного рішення судом, який його ухвалив, а також можливість подальшого апеляційного перегляду. Відповідно до ст. ст. 284-287 ЦПК України, відповідач має право подати заяву про перегляд заочного рішення; за результатами розгляду такої заяви суд або залишає її без задоволення, або скасовує заочне рішення і призначає справу до розгляду в загальному чи спрощеному позовному провадженні. У разі залишення заяви без задоволення заочне рішення може бути оскаржене в загальному порядку, а строк на апеляційне оскарження обчислюється з дати постановлення відповідної ухвали. Ця модель важлива саме тим, що не залишає відповідача без процесуального засобу відновлення балансу, якщо його неучасть була зумовлена об'єктивними причинами або якщо є підстави сумніватися в належності повідомлення чи повноті розгляду справи.

Еволюція правових позицій Верховного Суду щодо порядку розгляду заяви про перегляд заочного рішення, поданої поза межами встановленого строку, демонструє не просто зміну окремих технічних підходів, а більш глибокий пошук балансу між правом на доступ до суду, ефективністю спеціальної процедури перегляду заочного рішення та принципом правової визначеності (res judicata).

Початково в судовій практиці (постанова КЦС ВС від 13 січня 2021 року у справі № 1519/2-4031/11) переважав підхід, за яким строк на подання заяви про перегляд заочного рішення розглядався як жорстка процесуальна передумова доступу до відповідної процедури. За цією логікою належно оформлена заява, подана поза межами строку, за відсутності підстав для його поновлення, не відкривала повноцінного механізму перегляду, а суд фактично виходив із того, що лише дотримання строку або його попереднє поновлення дає можливість перейти до застосування спеціальної процедури, передбаченої нормами про перегляд заочного рішення[1].

У постанові від 09 листопада 2021 року ВП ВС змінила цей підхід, виходячи з того, що належно оформлена заява про перегляд заочного рішення повинна бути прийнята судом до розгляду незалежно від того, чи дотрима-

[1] Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 13 січня 2021 року у справі № 1519/2-4031/11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94297011

ний строк на її подання. Відповідно, питання пропуску строку та його поновлення, за цією логікою, мали вирішуватися не на стадії допуску заяви, а вже в межах її розгляду за правилами ст. ст. 286-287 ЦПК України. Наслідком відсутності підстав для поновлення строку вбачалося не залишення заяви без розгляду, а залишення її без задоволення, що, у свою чергу, відкривало відповідачу шлях до апеляційного оскарження заочного рішення[1].

Однак у постанові від 12 червня 2024 року ВП ВС знову змінила підхід і фактично повернулася до іншого тлумачення співвідношення загальних і спеціальних процесуальних норм. Суд виходив із того, що пропуск строку на подання заяви про перегляд заочного рішення без поважних причин означає втрату права на відповідну процесуальну дію, а тому застосуванню підлягають загальні наслідки, передбачені ч. 2 ст. 126 ЦПК України. За цією моделлю питання про дотримання строку має бути вирішене до переходу до розгляду заяви по суті, а за відсутності підстав для поновлення строку така заява підлягає залишенню без розгляду, а не без задоволення[2]..

Мотивуючи цей відступ, суд звернув увагу на кілька принципових обставин щодо попередньої правової позиції: 1) фактично нівелюється значення процесуального строку як інструменту забезпечення правової визначеності; 2) процедура перегляду заочного рішення перетворюється на формальну проміжну стадію перед апеляційним оскарженням, що суперечить функціональному призначенню цього інституту; 3) породжується розбіжності у практиці судів і не сприяє єдності правозастосування. Саме тому ВП ВС дійшла висновку, що передбачені ч. 3 ст. 287 ЦПК України повноваження суду стосуються лише суті заяви про перегляд заочного рішення, тобто оцінки поважності причин неявки у судове засідання, неподання відзиву та значущості нових доказів, але не можуть поширюватися на питання пропуску строку на подання такої заяви.

Особливої уваги заслуговує те, що у постанові 2024 року ВП ВС не обмежилася суто нормативним тлумаченням, а прямо інтегрувала у свою аргументацію критерії, сформовані у практиці ЄСПЛ. Суд підкреслив, що поважними причинами пропуску строку можуть бути лише об'єктивні перешкоди, які реально унеможливлювали своєчасне звернення до суду, а заявник повинен демонструвати добросовісну процесуальну поведінку, готовність брати участь у всіх етапах провадження та утримуватися від дій, спрямованих на зволікання. Отже, оцінка поважності причин пропуску строку була поставлена у безпосередній зв'язок не лише з фактом невручення рішення, а й із загальною процесуальною поведінкою сторони до та після того, як вона дізналася про існування заочного рішення.

---

[1] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 09 листопада 2021 року у справі № 214/5505/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101473381

[2] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 червня 2024 року у справі № 756/11081/20 https://reyestr.court.gov.ua/Review/119776617

З наукової точки зору ця еволюція відображає прагнення ВС віднайти оптимальну рівновагу між двома цінностями, які однаково належать до змісту права на справедливий суд: з одного боку, реальним доступом до процедур перегляду судового рішення, а з другого – стабільністю остаточного судового акта. Водночас ця позиція потребує обережного застосування, щоб захист правової визначеності не перетворився знову на надмірний формалізм.

Особливої уваги вимагає зв'язок між заочним розглядом і принципом змагальності. Заочне рішення за своєю природою приймається в умовах, коли один із учасників спору фактично не реалізує своїх процесуальних прав у судовому засіданні. Це означає, що суд зобов'язаний з підвищеною ретельністю перевіряти обґрунтованість позовних вимог та достатність доказів, не підміняючи відсутність заперечень відповідача автоматичним презумуванням правильності позиції позивача. Іншими словами, заочний розгляд не скасовує обов'язку суду ухвалити законне й обґрунтоване рішення; він лише змінює процесуальну ситуацію, в якій перевіряється доказовий матеріал. Допустимість заочного розгляду ґрунтується не на зниженні стандарту доказування, а на тому, що відповідач добровільно або недобросовісно не скористався гарантованою можливістю взяти участь у процесі.

У порівняльно-правовому вимірі інститути, аналогічні українському заочному розгляду, давно існують у правопорядках держав Європи. Для європейського цивільного процесу характерною є ідея, що пасивна поведінка відповідача не повинна позбавляти позивача ефективного доступу до правосуддя. У сучасних європейських моделях default judgment (заочного рішення) або подібних інструментів ключовими запобіжниками виступають: належне повідомлення, реальна можливість для відповідача вступити в процес, судовий контроль за достатністю доказів і спеціальна процедура скасування або поновлення слухання. Отже, українська модель у своїй концептуальній основі не виходить за межі загальноєвропейського підходу; проблематика полягає радше в тонкощах її практичного застосування.

Саме на рівні практики проявляються і найбільші ризики: 1) формалізація повідомлення (якщо суд ототожнює юридичну фікцію повідомлення з реальним знанням особи про процес, заочний розгляд може втратити конвенційну легітимність); 2) механічне залишення заяви про перегляд без задоволення без належної оцінки причин неявки, неподання відзиву або обставин, що могли вплинути на можливість участі відповідача; 3) недостатня увага до обґрунтованості позову у разі, коли суд, по суті, сприймає відсутність відповідача як заміну змагальності. Усі три ризики мають спільну природу: вони перетворюють заочний розгляд із інструменту протидії затягуванню на інструмент процедурного спрощення ціною зниження гарантій справедливого суду.

Доцільним є посилення в судовій практиці стандарту мотивування ухвали про відмову в задоволенні заяви про перегляд заочного рішення.

Така ухвала повинна містити окрему оцінку не лише формального дотримання строків, а й того, чи мала особа реальну можливість дізнатися про розгляд справи та взяти в ньому участь. Це дозволило б привести українську модель ближче до конвенційного стандарту реальної, а не номінальної участі в процесі.

Крім того, вбачається виправданим вироблення Верховним Судом більш деталізованих орієнтирів щодо того, які саме порушення процедури повідомлення або які саме обставини неявки повинні визнаватися достатніми для скасування заочного рішення. Уніфікація таких підходів зменшила б ризик нерівномірної практики та посилила б передбачуваність для сторін.

Окремим напрямом гармонізації може стати посилення цифрових гарантій повідомлення в межах ЄСІТС, але за умови, що цифровізація не перетвориться на новий бар'єр для осіб, які фактично не мають рівного доступу до електронної комунікації. З європейської точки зору важливий не сам канал повідомлення, а його реальна ефективність.

Запропоновані напрями вдосконалення свідчать, що подальша еволюція інституту заочного розгляду повинна відбуватися не шляхом його обмеження або формального ускладнення, а через підвищення якості його застосування та узгодження із конвенційними стандартами. Ключовим орієнтиром при цьому має залишатися баланс між ефективністю судового захисту та реальним забезпеченням права сторони бути почутою, що є визначальним критерієм відповідності національної моделі цивільного судочинства європейським стандартам правосуддя.

Наступним, більш системним етапом стало виокремлення спрощеного позовного провадження, що означало вже не лише епізодичне спрощення окремих процесуальних механізмів, а нормативне оформлення внутрішньої диференціації позовного провадження залежно від складності спору, характеру предмета доказування, ціни позову, значення справи для сторін та інших критеріїв. Саме на цьому етапі спрощення судових процедур набуло більш завершеного вигляду як елемент загальної концепції процесуальної пропорційності.

У чинній редакції ЦПК України питання про розгляд справи у спрощеному порядку вирішується судом уже в ухвалі про відкриття провадження; при цьому суд повинен враховувати не лише ціну позову, а й значення справи для сторін, спосіб захисту, складність спору, обсяг і характер доказів, кількість учасників, суспільний інтерес і позицію сторін. Закон також установлює перелік спорів, які не можуть розглядатися у спрощеному порядку, а також передбачає перехід до загального провадження, якщо після відкриття справи змінюється її процесуальна конфігурація, зокрема подається належний зустрічний позов або змінюється предмет позову. Отже, законодавець будує спрощене провадження не як автоматичне скорочення процедури, а як гнучку модель, що потребує індивідуалізованої судової оцінки.

Процесуальне законодавство покладає на суди першої інстанції повноваження щодо віднесення справ до розгляду за правилами спрощеного позовного провадження, при цьому суди касаційної інстанції, вирішуючи питання про допуск такої справи до касаційного розгляду, здійснюють перевірку на правильність віднесення її судом першої інстанції до категорії справ спрощеного позовного провадження. Проте, як свідчить практика, суди нижчих інстанцій стикаються із труднощами при кваліфікації справ як малозначних та віднесення їх до розгляду за правилами спрощеного позовного провадження. Така діяльність має здійснюватися у системному застосуванні ч.ч. 4, 6 ст. 19 та ст. 274 ЦПК України. Правила кваліфікації справ до цього виду провадження дають можливість поділити їх на дві групи: справи, що за законом розглядаються за правилами спрощеного позовного провадження та справи, що можуть бути розглянуті за правилами спрощеного позовного провадження[1].

Особливість першої групи полягає у виокремлені справ з загального масиву позовного провадження і визначення їх розгляду за правилами спрощеного позовного провадження в імперативному порядку в силу прямої вказівки в законі: 1) справи, що є малозначними за законом; 2) справи, що виникають з трудових відносин; 3) справи про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд; 4) справи наказного провадження[2]. Разом з тим суддями ВС наголошено: «якщо суд дійде висновку, що справа хоча й малозначна в силу закону, але складна, він може її розглянути в порядку загального позовного провадження»[3].

Друга група об'єднує категорії справ, які потребують оцінки суду для визначення можливості подальшого її розгляду за правилами позовного спрощеного провадження, здійснення якої можливе тільки за умови письмового клопотання про це від позивача відповідно до ст. 276 ЦПК України: справи, визнані судом малозначними, справи незначної складності та будь-яка інша справа, віднесена до юрисдикції суду, з урахуванням винятків передбачених

---

1 Голубєва Н. Ю., Бут І. О., Полуніна О. О., Полюк Ю. І., Цал-Цалко Ю. Ю. Сучасні проблеми цивільного та цивільно-процесуального права (в частині цивільно-процесуального права) : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]. Одеса : Фенікс, 2023. С. 80. URL: https://hdl.handle.net/11300/26554

2 Там само. С. 81.

3 Верховний Суд завжди звертає увагу на обґрунтування необхідності перегляду малозначної справи – Наталія Сакара. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/prescentr/news/1206824?fbclid=IwY2xjawQ6AaNleHRuA2FlbQIxMABicmlkETFwd2pxQmFQRnpVVmtKS28zc3J0YwZhcHBfaWQQMjIyMDM5MTc4ODIwMDg5MgABHnhl62cXhs6DnBGkSEhXBCa_kMLogf7EK6IW_HvawZ-k2HwPDu1rvR7lgccF_aem_bBibpeHbw0OFV7q8dATOdQ

законом[1]. ВС також зауважує, що в порядку спрощеного позовного провадження можуть розглядатися не лише справи, визначені ч. 1 ст. 274 ЦПК України, але й будь-які інші справи, якщо з частини четвертої вказаної статті не випливає заборона щодо можливості їх розгляду в порядку спрощеного позовного провадження[2]

В контексті віднесення справи до розгляду за правилами спрощеного позовного провадження особливого значення набуває категорія малозначних справ та справ незначної складності. Законодавець, закріплюючи відповідні критерії, фактично надає суду дискрецію у визначенні належної процесуальної форми, однак така дискреція не є абсолютною. Судовою практикою сформовані критерії, що мають враховуватися при визначенні «незначної складності» справи: 1) наявність сталої судової практики зі спірного питання; 2) характер та кількість фактів, які підлягають встановленню (складність предмета доказування); 3) «ускладнення» суб'єктного складу, можливість вступу у процес інших учасників справи; 4) кількість вимог, що розглядаються в межах однієї справи, можливість об'єднання та роз'єднання позовних вимог, пов'язаність з іншими справами, що знаходяться на розгляді в судах; 5) віддаленість з точки зору простору та часу між подіями та фактами, що розглядаються, та процесом судочинства; 6) кількість та специфіка доказового матеріалу, в тому числі свідків, яких слід допитати, потреба у забезпеченні доказів; 7) виключення, передбачені в частині четвертій статті 274 ЦПК України; 8) інші обставини (оновлення законодавства, міжнародні фактори тощо)[3]. Отже, при вирішенні питання про малозначність справи суд має виходити із сукупності критеріїв, передбачених процесуальним законом, і не обмежуватися лише формальним показником ціни позову, оскільки навіть у справах з незначною ціною позову складність правовідносин або необхідність дослідження значного обсягу доказів може виключати їх розгляд у спрощеному провадженні.

Ціна позову як базовий критерій малозначності справи був закріплений на законодавчому рівні з запровадженням спрощеного позовного провадження у 2017 році. Відповідно до п. 1 ч. 6 ст. 19 ЦПК України в редакції від 15. 12. 2017 р. справа визнавалася малозначною за законом, якщо ціна позову не перевищувала 100 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, тоді як п. 2 цієї ж норми надавав суду дискреційні повноваження

---

1 Голубєва Н. Ю., Бут І. О., Полуніна О. О., Полюк Ю. І., Цал-Цалко Ю. Ю. Сучасні проблеми цивільного та цивільно-процесуального права (в частині цивільно-процесуального права) : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]. Одеса : Фенікс, 2023. С. 82. URL: https://hdl.handle.net/11300/26554

2 Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 05.06.2024 у справі № 750/9433/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119583639

3 Сакара Н. Диференціація процесуальної форми щодо проваджень і процедур: проблемні питання. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/2022_09_19_Sakara.pdf

визнавати малозначними справи з ціною позову до 500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. У свою чергу, п. 5 ч. 4 ст. 274 ЦПК України передбачав заборону розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження у разі якщо ціна позову перевищує 500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, що свідчило про внутрішню логічну узгодженість відповідних норм та їх спрямованість на створення чіткої, передбачуваної моделі процесуального розмежування справ.

Прагнення законодавця забезпечити процесуальну економію, підвищити оперативність розгляду масових категорій справ та розвантажити судову систему зумовили законодавчу ініціативу з розширення сфери застосування спрощеного позовного провадження шляхом включення до переліку малозначних справ окремих категорій цивільних справ та зниження верхньої межі дискреційної малозначності з 500 до 250 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. Відповідні зміни були синхронно відображені і в ч. ч. 1, 4 ст. 274 ЦПК України в редакції від 08. 02. 2020 р., що зберегло системну узгодженість між критеріями малозначності та допустимістю застосування спрощеного провадження.

Подальші законодавчі зміни відбулися під безпосереднім впливом конституційного контролю. У рішенні № 10-р(II)/2023 від 22.11.2023 КСУ спираючись і на європейський досвід, і на практику ЄСПЛ, і на Правила ESCP. Основний висновок Суду полягає в тому, що сама ідея малозначних справ є конституційно допустимою, проте п. п. 1 і 5 ч. 6 ст. 19 ЦПК України є неконституційними оскільки встановлені там розміри ціни позову були надмірними і непропорційними. Так, у п. 5.9 рішення суд провів пряме порівняння української моделі з європейською процедурою дрібних позовів зазначивши, що за Правилами ESCP дрібним вважається позов до 5000 євро, тоді як українські пороги малозначності на момент розгляду справи фактично становили приблизно 6801 євро за п. 1 ч. 6 ст. 19 ЦПК України та 17002 євро за п. 5 цієї ж норми[1]. Тож використавши порівняльно-правовий, євроінтеграційний аргумент для доведення непропорційності національного регулювання суд показав, що законодавець вийшов за межі того, що може вважатися справді «малозначним» спором навіть у порівнянні з європейськими стандартами, якщо навіть у праві ЄС «small claims» мають нижчий фінансовий поріг, то український закон, відносячи до малозначних справ значно дорожчі спори, спотворює саму ідею малозначності.

Реалізацією зазначених конституційних орієнтирів стали зміни до ЦПК України щодо зниження ціни позову як критерію малозначності справи. Відповідно до нової редакції п. п. 1, 2 ч. 6 ст. 19 ЦПК України в редакції від 19.06.2024 р., малозначність справи за законом обмежена порогом у 30 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, тоді як дискреційна малознач-

[1] Рішення Конституційного Суду України № 10-р(II)/2023 від 22.11.2023}. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23#n207

ність – 80. Водночас заборона розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження передбачена у п. 5 ч. 4 ст. 274 ЦПК України зберігла попередній поріг у 250 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, що призвело до виникнення нормативної неузгодженості між критеріями малозначності справи та межами застосування спрощеного позовного провадження.

З вищенаведеного вбачається, що ціна позову в процесуальному праві не розглядається як самодостатній критерій віднесення справи до категорії малозначних, проте є первинним орієнтиром, який має доповнюватися якісною оцінкою спору щоб його застосування було реалістичними, пропорційними та такими, що не спотворюють зміст права на судовий захист.

Формальне віднесення справи до категорії малозначних без належного мотивування створює ризик непередбачуваного обмеження процесуальних прав сторін, що суперечить принципу правової визначеності. Так, у справі № 210/756/24 про стягнення грошової компенсації моральної шкоди, завданої смертю працівника на виробництві в розмірі 8 млн. грн. КЦС ВС наголосив на неможливості її розгляду у порядку спрощеного позовного провадження з причин перевищення максимально допустимого розміру ціни позову у 250 прожиткових мінімумів для працездатних осіб відповідно до п.5 ч.4 ст. 274 ЦПК України[1]. Притому суд першої інстанції, з яким погодився апеляційний суд, вирішуючи розглядати зазначену справу в порядку спрощеного позовного провадження ухвалі про відкриття провадження у справі, обмежився лише вказівкою на її малозначність не зазначивши про мотиви такого рішення[2]. Відсутність чіткої аргументації щодо критеріїв малозначності або незначної складності справи розглядається як процесуальний недолік, який може впливати на подальшу оцінку дотримання права на справедливий суд. Такий підхід узгоджується із конвенційним стандартом передбачуваності, відповідно до якого особа повинна мати можливість заздалегідь розуміти процесуальні наслідки обраної судом процедури.

Ключовою проблемою функціонування спрощеного позовного провадження є визначення меж допустимого обмеження усності судового розгляду. ЦПК України виходить із презумпції, що у спрощеному провадженні справа за загальним правилом розглядається без повідомлення сторін за наявними матеріалами, якщо жодна зі сторін не клопоче про інше (ч. 5 ст. 279 ЦПК України). Разом із тим, відповідно до ч. 6 ст. 279 ЦПК України суд за клопотанням сторони або з власної ініціативи проводить розгляд із викликом сторін, а відмовити в такому клопотанні може лише за одночасної наявності двох умов: коли предметом позову є стягнення грошової суми, що не

[1] Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 31.10.2024 у справі № 210/756/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122849431#

[2] Ухвала Дзержинського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 08.02.2024 у справі № 210/756/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116847997

перевищує тридцяти прожиткових мінімумів для працездатних осіб, і коли характер спору та предмет доказування не вимагають судового засідання для повного і всебічного встановлення обставин справи. При цьому саме під час розгляду з викликом сторін суд може заслухати усні пояснення та показання свідків, а без такого засідання суд обмежується письмовими матеріалами, а судові дебати у спрощеному провадженні взагалі не проводяться (ч. 8 ст. 279 ЦПК України).

З точки зору Конвенції така модель є умовно сумісною зі ст. 6 ЄКПЛ, але лише за наявності належних процесуальних гарантій. У практиці ЄСПЛ давно вироблено підхід, за яким право на публічний розгляд за статтею 6 зазвичай охоплює й право на усне слухання, принаймні на одній інстанції, проте ця вимога не є абсолютною. У справах «Döry v. Sweden»[1] та «Miller v. Sweden»[2] Суд визнав, що відсутність усного слухання може бути виправданою, якщо справа не порушує складного спору про факти і суд може справедливо вирішити її на основі письмових матеріалів. Натомість у справі «Salomonsson v. Sweden»[3] ЄСПЛ констатував порушення, оскільки обставини вимагали безпосередньої оцінки індивідуальної ситуації заявника, а відсутність слухання звузила гарантії справедливого процесу. У справі «Jussila v. Finland»[4] Велика палата ЄСПЛ додатково підкреслила, що для певних категорій спорів письмова процедура може бути достатньою з міркувань ефективності та економії, але лише тоді, коли це не шкодить справедливості розгляду.

Національне право в цій частині вже містить низку гарантій, які зближують його з підходом ЄСПЛ, зокрема: 1) закон не виключає усне слухання у спрощеному провадженні, а лише робить його факультативним залежно від ініціативи сторін і оцінки суду; 2) відмова в клопотанні сторони про розгляд справи в судовому засіданні з повідомленням сторін можлива лише за чітко визначених законом умов; 3) процесуальні дії сторін у письмовій формі концентруються в короткі строки, що покликано компенсувати відсутність підготовчого засідання; 4) КСУ у рішенні від 22.11.2023 року наголосив, що запровадження малозначних справ і спрощеного провадження є конституційно легітимним саме тому, що спрямоване на забезпечення розумних строків розгляду, але ця мета має співвідноситися з принципами гласності та права на судовий захист.

Спрощене позовне провадження в українському цивільному процесі слід розглядати як концептуально обґрунтований і загалом сумісний із європей-

---

1 Judgement in Case of Döry v. Sweden, 12 November 2002. The European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-60737%22]}

2 Judgement in Case of Miller v. Sweden, 8 February 2005. The European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-68178%22]}

3 Judgement in Case of Salomonsson v. Sweden, 12 November 2002. The European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-60736%22]}

4 Judgement in Case of Jussila v. Finland, 23 November 2006. The European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-78135%22]}

ськими стандартами інституційний механізм процесуальної диференціації, що відповідає сучасній тенденції раціоналізації судових процедур. Подібно до європейської процедури дрібних позовів, воно орієнтоване на письмовість, стандартизацію та оперативність розгляду, однак його легітимність у конвенційному вимірі визначається не самою наявністю спрощених механізмів, а дотриманням балансу між ефективністю та гарантіями справедливого судового розгляду. Ключовою умовою такої відповідності є застосування спрощеного провадження як пропорційного інституту, чутливого до характеру спору. Вирішальним критерієм його допустимості має виступати не формальний показник ціни позову, а реальна складність правовідносин, обсяг і характер доказування, а також потреба в безпосередньому дослідженні доказів судом. Саме якість відбору справ для письмового розгляду, а не широта застосування спрощеної процедури, визначає її відповідність стандартам статті 6 Конвенції.

Водночас чинна модель потребує подальшого вдосконалення в частині забезпечення процесуальних гарантій. Передусім йдеться про необхідність посилення стандартів мотивування судових рішень щодо відкриття провадження за правилами спрощеного позовного провадження та відмови в усному слуханні, які мають містити чітку оцінку критеріїв віднесення справ до малозначних, наявності спору про факти, потреби у дослідженні доказів та можливості справедливого вирішення справи виключно на підставі письмових матеріалів. Крім того, доцільним є уточнення критеріїв «незначної складності» справи з одночасним збереженням судової дискреції, але за умови її належного та передбачуваного обґрунтування, а також є необхідним внесення змін до п. 5 ч. 4 ст. 274 ЦПК України шляхом зниження верхньої межі дискреційної малозначності з 250 до 80 прожиткових мінімумів для працездатних осіб з метою узгодження з п. 2 ч. 6 ст. 19 ЦПК України та забезпечення єдності судової практики.

3.2. Процедурні інструменти оптимізації позовного провадження: забезпечення ефективності, змагальності та розумних строків

Сучасна модель позовного провадження дедалі виразніше демонструє зміщення акценту з формального проходження процесуальних стадій на керованість, концентрацію та пропорційність судової процедури. У цьому контексті процедурні інструменти оптимізації мають розглядатися не як сукупність ізольованих технічних прийомів, а як внутрішньо пов'язана система засобів, за допомогою яких забезпечуються належна організація процесу, передбачуваність процесуальної поведінки сторін, своєчасне формування доказового матеріалу і, як наслідок, реальна можливість вирішити спір упродовж розумного строку. Саме цим пояснюється центральне значення

двох взаємопов'язаних елементів сучасного цивільного процесу – підготовчого провадження та процедури обміну письмовими заявами по суті справи. Їх системне поєднання відображає як логіку чинного ЦПК України, так і європейський підхід до process management (процесуального керівництва), procedural fairness (процесуальної справедливості) і процесуальної пропорційності.

Підготовче провадження в сучасному цивільному судочинстві України більше не розглядається як допоміжна або суто технічна стадія процесу. Законодавець надав йому самостійного функціонального значення, прямо визначивши у ст. 189 ЦПК України його завдання: остаточне визначення предмета спору, характеру спірних правовідносин, позовних вимог і складу учасників процесу, з'ясування заперечень, встановлення обставин, які підлягають доказуванню, та зібрання відповідних доказів. Нормативне закріплення цих завдань свідчить про принципову зміну процесуальної логіки: центр організації справи переноситься зі стадії розгляду по суті на попередню стадію, в межах якої має бути усунена невизначеність спору та сформований процесуальний матеріал, достатній для подальшого ефективного розгляду. Цей підхід підтримується і загальною структурою ЦПК України, який передбачає підготовче засідання як обов'язкову форму проведення підготовчого провадження у загальному позовному процесі, а також встановлює для нього окремий строковий режим.

У європейському контексті така еволюція цілком закономірна: Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи орієнтувала держави на усунення бар'єрів доступу до правосуддя[1], а Рекомендація № R(84)5 – на побудову цивільної процедури, здатної запобігати затягуванню, мінімізувати надмірний формалізм та посилювати активну роль суду в організації процесу[2]. Отже, посилення стадії підготовчого провадження в українському цивільному процесі слід розглядати не як локальну технічну модернізацію, а як прояв ширшої європейської тенденції до керованого, пропорційного і економного правосуддя.

З позицій ст. 6 ЄКПЛ підготовче провадження має подвійне значення. З одного боку, саме належна попередня організація справи створює передумови для дотримання вимоги розумного строку, оскільки дозволяє зменшити кількість відкладень, «процесуальних несподіванок» та повторного дослідження матеріалів, а з іншого – ця стадія виступає гарантією справедливості процедури, оскільки дозволяє сторонам завчасно дізнатися про позицію одна

[1] Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14 травня 1981 року. URL: https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf f

[2] Рекомендація № R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя від 28 лютого 1984 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_84_5_1984_02_28.pdf

одної, подати докази й обґрунтовано викласти свої аргументи та належно підготуватися до вирішення спору.

Саме на цій стадії проявляється практична цінність розмежування предмета спору і предмета позову, оскільки дозволяє суду оцінити заявлені позовні вимоги та відфільтровувати «завідомо безпідставні позови», «позови без предмета спору» та «позови з очевидно штучним характером спору»[1]. Таким чином уточнення предметних меж спору є важливим елементом підготовчого провадження є, через який проявляється оптимізаційний потенціал цієї стадії як інструменту впорядкування спору до його вирішення по суті.

Якщо підготовче провадження створює організаційний каркас для концентрованого розгляду спору, то процедура обміну письмовими заявами по суті справи забезпечує його змістовне наповнення. Саме через цей інститут відбувається впорядковане розкриття позицій сторін, уточнення спірних питань і концентрація аргументаційного та доказового матеріалу до початку розгляду справи по суті. Ст. 174 ЦПК України прямо встановлює, що вимоги, заперечення, аргументи, пояснення та міркування щодо предмета спору викладаються виключно у заявах по суті справи, до яких належать позовна заява, відзив, відповідь на відзив, заперечення та пояснення третьої особи щодо позову або відзиву. Нормативне регулювання процедури обміну письмовими заявами по суті справи є достатньо деталізованою і сильна сторона української моделі полягає в тому, що ЦПК України вибудував послідовність процесуального діалогу [2]. Цим самим законодавець відходить від моделі хаотичного і фрагментарного подання позицій до формалізованого процесуального діалогу, який має завершитися ще до початку розгляду справи по суті. Разом із тим така процедура тісно пов'язана з вимогою розумного строку – строки для подання заяв по суті справи мають не лише дисциплінарний, а й організаційний характер, оскільки спрямовані на те, щоб справа надходила до стадії розгляду по суті вже з достатньо сформованим процесуальним матеріалом. Така логіка відповідає європейській ідеї case management, за якої суд активно керує структурою і темпом процесу.

З позицій статті 6 Конвенції така процедура є не просто технікою документообігу, а гарантією змагальності та процесуальної рівності сторін. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що концепції справедливого судового розгляду охоплює право сторін знати про всі подані суду матеріали та мати реальну можливість висловитися щодо них, а принцип рівності вимагає надання кожній стороні розумної можливості представити свою справу без істот-

[1] Голубєва Н. Ю., Бут І. О., Полуніна О. О., Полюк Ю. І., Цал-Цалко Ю. Ю. Сучасні проблеми цивільного та цивільно-процесуального права (в частині цивільно-процесуального права) : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]. Одеса : Фенікс, 2023. С. 60. URL: https://hdl.handle.net/11300/26554

[2] Там само. С. 64-72.

ного процесуального дисбалансу[1]. Саме тому попередній і структурований обмін письмовими позиціями відповідає європейському розумінню принципів змагальності (adversarial proceedings) та рівності сторін (equality of arms), зменшуючи ризик «процесуальної несподіванки», полегшує суду управління процесом і одночасно робить реалізацію права бути почутим більш передбачуваною.

Висновки

На рівні національного законодавства право на суд вбудоване в модель позовного провадження не абстрактно, а через зв'язок між доступом до суду, справедливістю процедури, її своєчасністю та результативністю захисту. У цілому чинна модель українського позовного провадження побудоване на засадах, сумісних із європейськими стандартами права на справедливий суд. Його нормативна модель відображає ключові вимоги статті 6 Конвенції: право на доступ до суду, змагальність, рівність сторін, публічність, розумні строки та орієнтацію на ефективний захист. Спрощене позовне провадження, заочний розгляд, письмова форма і касаційні фільтри самі по собі не суперечать стандартам ЄСПЛ, а відповідають загальноєвропейському тренду процесуальної пропорційності. Разом із тим відповідність стандартам ЄСПЛ не можна оцінювати лише за текстом Кодексу. Проблема полягає не стільки в концепції Кодексу, скільки в практичній якості її реалізації. Саме тут виникають найбільші розриви між національною моделлю та стандартами ЄСПЛ: у сфері розумних строків, уникнення формалізму, мотивування письмового розгляду без слухання та однаковості критеріїв малозначності. На цьому тлі українська модель виглядає частково гармонізованою, але ще не завершеною. Тому подальша адаптація українського позовного провадження до європейських стандартів має відбуватися не через механічне розширення спрощення, а через поєднання процесуальної економії з посиленням гарантій бути почутим, передбачуваності судової дискреції та реальної ефективності судового захисту.

Сучасна українська модель знаходиться у стані переходу від формальної до функціональної концепції позову. Водночас ефективність способу захисту не повинна підміняти собою диспозитивність процесу. Оптимальна модель полягає у їх збалансованому поєднанні, за якого суд забезпечує реальний захист прав, не виходячи за межі волевиявлення сторін. Саме така модель відповідає як національним принципам цивільного процесу, так і європейським стандартам правосуддя.

---

[1] Judgement in Case of Krčmář and Others v. the Czech Republic, 03 March 2000 The European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58608%22]}

З огляду на викладене, доцільним є формування збалансованої моделі, яка б поєднувала принцип диспозитивності з обов'язком суду сприяти реалізації права на ефективний захист. Така модель повинна передбачати: по-перше, можливість уточнення способу захисту на ранніх стадіях процесу; по-друге, обмеження застосування відмови у позові як наслідку неефективності лише випадками очевидної непридатності обраного способу; по-третє, вироблення єдиних критеріїв оцінки ефективності на рівні судової практики Верховного Суду.

Таким чином, ефективний спосіб судового захисту виступає не лише елементом змісту позову, але й ключовим критерієм оцінки всієї процесуальної конструкції позовного провадження. Його правильне розуміння та застосування визначає здатність судової системи забезпечити реальний захист прав і свобод, що є необхідною умовою гармонізації національного цивільного процесу з європейськими стандартами правосуддя.

Спрощення розгляду в українському цивільному судочинстві не слід розуміти як відмову від позовної форми або її спрощене чи заміщення іншими процедурами. Навпаки, йдеться про внутрішню диференціацію самої позовної форми, за якої загальне і спрощене позовне провадження, а також спеціальні процесуальні режими на кшталт заочного розгляду, функціонують як різні способи реалізації одного й того самого права на судовий захист. Такий підхід відповідає європейському принципу процесуальної пропорційності, згідно з яким складність і насиченість судової процедури повинні бути співмірними природі та складності конкретного спору.

Разом з тим сама можливість спрощення процедури в національному процесі не має автономного значення і не може оцінюватися поза загальними завданнями цивільного судочинства. Законодавець у ст. 2 ЦПК України визначає їх як справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів. Таким чином, на рівні законодавчої ідеології спрощення процедури безпосередньо пов'язується не з процесуальною економією як самоціллю, а із забезпеченням справедливості, своєчасності та ефективності судового захисту. Спрощення позовного провадження у цьому аспекті не слід ототожнювати із редукцією або звуженням процесуальних гарантій. Йдеться про їх функціональну трансформацію відповідно до складності спору. Саме така модель узгоджується з підходами європейського права, у межах яких ефективність і справедливість судового розгляду не протиставляються одна одній, а перебувають у стані динамічної рівноваги.

Саме тому і заочний розгляд, і спрощене позовне провадження повинні оцінюватися не лише як інструменти прискорення процесу, а як механізми, покликані забезпечити баланс між швидкістю розгляду, доступністю правосуддя та дотриманням фундаментальних гарантій справедливого суду. У цьому й полягає основний зміст адаптації української моделі позовного

провадження до європейських стандартів: спрощення допускається лише настільки, наскільки воно не підриває право бути почутим, принцип процесуальної рівності сторін, розумність строків та ефективність судового захисту.

Підготовче провадження і процедура обміну письмовими заявами по суті справи становлять два взаємопов'язані процедурні інструменти оптимізації позовного провадження. Перше забезпечує організаційне впорядкування спору, визначення його меж, концентрацію доказового матеріалу та створення передумов для своєчасного й належного розгляду справи. Друга наповнює цю організаційну модель змістом, забезпечуючи структуроване розкриття позицій сторін, реалізацію принципів змагальності та процесуальної рівності, а також мінімізацію ризику процесуальної несподіванки. У своїй сукупності ці інструменти відповідають європейській моделі process management і procedural fairness, у межах якої ефективність розгляду не протиставляється гарантіям справедливого суду, а досягається саме через їх належне поєднання. Водночас національна модель ще не позбавлена внутрішніх суперечностей. До них належать недостатня визначеність меж допустимості додаткових письмових пояснень після завершення основного циклу заяв по суті справи, відсутність чіткого законодавчого врегулювання повернення до підготовчого провадження після його закриття, а також ризик надмірного цифрового формалізму при розвитку електронного судочинства. Тому подальша адаптація українського цивільного процесу до європейських стандартів має відбуватися не шляхом механічного нарощування кількості процесуальних дій, а через підвищення функціональної визначеності цих інструментів. Насамперед доцільно законодавчо або на рівні сталої правозастосовної практики чіткіше обмежити можливість подання додаткових пояснень після завершення основного письмового обміну, встановивши критерії новизни питання і неможливості його порушення раніше; прямо врегулювати вичерпний перелік виняткових підстав для повернення до підготовчого провадження; посилити стандарти активного процесуального керівництва справою суддею на підготовчій стадії; розвивати електронне судочинство як систему синхронного і прозорого доступу всіх учасників до поданих матеріалів. Лише за таких умов оптимізація позовного провадження буде відповідати не лише вимогам процесуальної економії, а й змістовним стандартам європейського права на справедливий суд.

Не менш важливою є примирювальна функція підготовчого провадження. Стаття 197 ЦПК прямо покладає на суд обов'язок з'ясувати, чи бажають сторони укласти мирову угоду, звернутися до медіації, передати спір до третейського суду або використати врегулювання спору за участю судді. Частина перша ст. 142 ЦПК, своєю чергою, поєднує ці процедури з матеріальним стимулом у вигляді повернення 50 % судового збору, а якщо домовленості досягнуто за результатами медіації – 60 %. Тим самим підготовче провадження

концентрує не лише змагальні, а й консенсуальні інструменти завершення спору, що цілком узгоджується з європейським підходом, за яким судове рішення не є єдиним можливим завершенням справи.

Практика застосування норм про підготовче провадження виявила і низку проблемних аспектів. По-перше, Верховний Суд у справі № 757/54510/17 обґрунтовано вказав, що повторна неявка позивача саме в підготовче засідання не є самостійною підставою для залишення позову без розгляду, оскільки наслідки, передбачені ст. 223 ЦПК, стосуються розгляду справи по суті. За умови вчинення необхідних підготовчих дій суд повинен закрити підготовче провадження і призначити справу до розгляду по суті. По-друге, хоча ЦПК прямо передбачає повторне проведення підготовчого провадження при зміні складу суду, у практиці Верховного Суду сформувався обережний підхід, за яким повернення до цієї стадії можливе і в інших виняткових випадках, але лише для вирішення питань, які за своєю природою належать саме до підготовчого провадження. Така позиція є функціонально виправданою, однак водночас виявляє недостатню законодавчу визначеність цього механізму[1].

Анотація

У розділі досліджено проблеми адаптації позовного провадження у цивільному судочинстві України до європейських стандартів правосуддя, сформованих у практиці ЄСПЛ та праві ЄС. Обґрунтовано, що позовне провадження є базовою формою реалізації права на справедливий суд, а його ефективність визначається здатністю забезпечити реальний доступ до правосуддя, змагальність, рівність сторін і розгляд справи упродовж розумного строку. Встановлено, що ключовою проблемою є розрив між нормативною сумісністю національної моделі та якістю її практичного застосування, що проявляється у формалізмі, непередбачуваності судової дискреції та недостатньому мотивуванні процесуальних рішень. Доведено необхідність переходу від формального розуміння належного способу захисту до функціонального критерію ефективності, а також забезпечення балансу між принципом диспозитивності та обов'язком суду гарантувати реальний захист прав. Обґрунтовано, що система спрощення та оптимізації позовного провадження має розглядатися як єдина двокомпонентна модель, що поєднує диференціацію процесуальних форм і процедурні інструменти управління процесом відповідно до принципу пропорційності.

[1] Голубєва Н. Ю., Бут І. О., Полуніна О. О., Полюк Ю. І., Цал-Цалко Ю. Ю. Сучасні проблеми цивільного та цивільно-процесуального права (в частині цивільно-процесуального права) : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]. Одеса : Фенікс, 2023. С. 62-63. URL: https://hdl.handle.net/11300/26554

Висновується, що подальша гармонізація позовного провадження з європейськими стандартами має здійснюватися через підвищення якості правозастосування, посилення гарантій права бути почутим, забезпечення передбачуваності судової практики та розвиток ефективних механізмів судового захисту, а не через формальне розширення спрощених процедур.

Ключові слова: *цивільне судочинство; право на справедливий суд; доступ до суду; спосіб захисту; стандарти правосуддя; спрощення судочинства; процесуальна пропорційність; процесуальна економія; адаптація законодавства; гармонізація законодавства.*

Keywords: *civil proceedings; right to a fair trial; access to court; method of protection; standards of justice; simplification of proceedings; procedural proportionality; procedural economy; adaptation of legislation; harmonization of legislation.*

Розділ 9

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ АПЕЛЯЦІЙНОГО ПЕРЕГЛЯДУ СУДОВИХ РІШЕНЬ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Іліопол Інна Михайлівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-4853-4269
DOI

Вступ
1. Право на апеляційний перегляд справи як елемент права на справедливий суд
2. Апеляційні фільтри: баланс між ефективністю та доступністю правосуддя
3. Тенденції уніфікації видів (моделей) апеляції під впливом європейських стандартів
4. Проблеми мотивування постанов суду апеляційної інстанції у світлі практики ЄСПЛ

Висновки

Вступ

Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу є складним, поетапним та системним процесом, що відображає стратегічний курс держави на інтеграцію до європейського правового простору. У сфері цивільного судочинства особливого значення набуває адаптація апеляційного провадження, яке виконує одну з ключових функцій забезпечення ефективного судового захисту, виправлення судових помилок та формування єдності судової практики.

Інститут «апеляції» упродовж тривалого історичного періоду зазнавав істотних трансформацій – від перших ознак зародження в римському праві, відмови від нього в радянський період і до визнання його необхідним елементом механізму забезпечення справедливого правосуддя. Така еволюція була зумовлена змінами у праворозумінні судочинства та уявленнях про гарантії захисту прав і свобод людини. За часів незалежності України, цей інститут пройшов декілька етапів: початковий (1991-2001); введення апеляційних судів до системи судів загальної юрисдикції та зміна виду апеляції (2001-2005); адаптація апеляційного провадження до міжнародних стандартів судочинства (2005-2016); вдосконалення апеляційного провадження

в умовах судової реформи та євроінтеграційних процесів (2016 – по теперішній час)[1].

Початковий етап характеризувався фрагментарним та обмеженим застосуванням апеляційного оскарження, що значною мірою було зумовлено спадщиною радянської моделі судочинства з домінуванням касаційних форм контролю, однак, навіть в той період, відбувались перші важливі кроки імплементації національного законодавства до acquis EU. Отже, право на апеляційний перегляд справи як засада цивільного судочинства має відповідати насамперед ст. 8 Загальної декларації прав людини, прийнятої резолюцією 217 А (III) Асамблеї ООН від 10.12.1948 р.[2], що закріплює право на відновлення порушених основних прав кожній людині, а також Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, прийнятої 04.11.1950 р.[3] (далі – Конвенція) та ратифікованої Україною 17.07.1997 р., яка, зокрема проголошує право кожного на справедливий суд і гарантує захист прав і свобод компетентним, безстороннім судом упродовж розумного строку (ст. 6)[4].

9 листопада 1995 року Україна стала членом Ради Європи[5] та взяла на себе зобов'язання виконувати загальні вимоги Статуту Ради Європи, зокрема забезпечувати плюралістичну демократію, верховенство права, а також гарантувати захист прав людини й основоположних свобод усіх осіб, які перебувають під її юрисдикцією[6].

Подальші законодавчі реформи сприяли інституціоналізації апеляційного провадження як самостійної стадії судового процесу, розширенню її повноважень та закріпленню процесуальних гарантій для учасників справи. Важливим кроком на цьому етапі стало впровадження так званої «малої судової реформи», зумовлена потребою узгодження процесуального законодавства

---

1 Іліопол І. М. Апеляційне провадження в цивільному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Іліопол Інна Михайлівна. Одеса, 2018. 250 с. С. 3 URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/f9ca31bb-cab8-40a6-9e3d-6248d0a61759

2 Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

3 Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. Конвенція ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. /Конвенція Ради Європи. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004

4 Іліопол І. М. Реформування цивільного процесуального законодавства та його вплив на розвиток правовідносин в апеляційному провадженні / Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. № 1. Видавничий дім «Гельветика», 2021. С.с. 42-46. С.43. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2021/11.pdf

5 Про приєднання України до Статуту Ради Європи. Закон України від 31.10.1995 р № 398/95-ВР. /Відомості Верховної Ради України. 1995. № 38. Ст.287. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/95-%D0%B2%D1%80#Text

6 Назаров І. В. Судова реформа як частина правової реформи в Україні. Вісник Вищої ради юстиції. № 1(5). 2011. С. 63. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Visnyk_Vyschoi_rady_iustytsii/2011_N1_5.pdf?

з положеннями Конституції України. Зокрема, фундаментальною новацією прийнятого 21 червня 2001 р. Закону України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» стало скасування касаційного і наглядового перегляду справ та запровадження апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, що сприяло утвердженню основоположних демократичних засад відправлення правосуддя[1].

На етапі адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів судочинства було прийнято значну кількість нових законів, що враховували дотримання європейських принципів судочинства, зокрема Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р., а також схвалено стратегії, що визначили європейський вектор руху. Вагомим етапом адаптації національної правової системи до європейських стандартів стало прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р.[2]Цей нормативно-правовий акт закріпив комплексний механізм виконання державою рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), а також визначив обов'язок усунення системних причин і умов, що призводять до порушення Конвенції. Принципово новим для національної правової доктрини стало нормативне визнання в ньому Конвенції та практики ЄСПЛ джерелом права, обов'язковим для застосування судами України при розгляді та вирішенні справ, що безпосередньо вплинуло й на інститут перегляду судових рішень в апеляційному порядку. Насамперед, апеляційні суди отримали чітке нормативне зобов'язання здійснювати перевірку судових рішень першої інстанції з урахуванням стандартів Конвенції та практики ЄСПЛ, зокрема щодо права на справедливий суд, принципів змагальності, рівності сторін, доступу до суду, розумних строків розгляду справи та вмотивованості судових рішень. Це зумовило трансформацію апеляційного перегляду з формально-процесуального контролю у змістовну перевірку відповідності судового рішення європейським стандартам захисту прав людини. Крім того, практика ЄСПЛ почала відігравати роль самостійного аргументу в апеляційних скаргах, а суди апеляційної інстанції отримали можливість і водночас обов'язок виправляти порушення Конвенції ще в стадії апеляційного провадження, не допускаючи їх закріплення у остаточних судових рішеннях і, як наслідок, зменшуючи ризик звернення зі скаргами до ЄСПЛ.

Прагнення вдосконалити законодавство України в умовах євроінтеграційних процесів зумовило необхідність посилення відповідальності судової влади перед суспільством. Наслідком цих процесів стало прийняття 2 червня

[1] Руденко М. В. Питання апеляційного та касаційного провадження за новим процесуальним законодавством України. Науково-практичні коментарі. №2/2001. С. 118-135. С.118-119.

[2] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. /Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text

2016 року нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та 22 червня 2016 року Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», якими, в тому числі, було переосмислено конституційні засади апеляційного оскарження судових рішень як важливої гарантії захисту прав людини, а також оновлення цивільного процесуального законодавства.

Застосування нового ЦПК України засвідчило наявність близько ста новел порівняно з попередньою його редакцією. Реформування сприяло підвищенню ефективності цивільного судочинства та його гармонізації з міжнародними стандартами справедливого правосуддя. Зміни охопили як модернізацію традиційних процесуальних процедур, так і запровадження нових інститутів цивільного процесуального права, ґрунтуючись на пріоритеті фундаментальних прав людини та забезпеченні доступності правосуддя[1].

Попри те, що Україна не є членом Європейського Союзу, адаптуючи національне законодавство до їх стандартів, вона може орієнтуватися на офіційні документи ЄС про спільні правила цивільних процедур із транснаціональним виміром, наприклад Резолюція щодо спільних мінімальних стандартів цивільного процесу в Європейському Союзі[2]. В Європейському Союзі немає єдиної загальної директиви про апеляційне провадження в цивільних справах, адже це є внутрішнім процесом кожної держави і належить до національної компетенції. Однак окремі резолюції, регламенти, директиви, зокрема й щодо non EU states, можуть визначати вектор руху національного законодавства та використовуватись як правові інструменти судового співробітництва та процедурного забезпечення, що опосередковано впливають й на питання апеляцій у транснаціональних цивільних справах.

Кожен з наведених етапів відображає рівень демократизації судової системи та адаптацію національного процесуального законодавства до європейських стандартів. За сучасних умов інститут перегляду справ в апеляційному порядку виконує важливу роль у забезпеченні законності, обґрунтованості та єдності судової практики, виступаючи важливим інструментом виправлення судових помилок і підвищення довіри суспільства до судової влади.

---

1 Луспеник Д. Д. Проблемні питання застосування норм ЦПК України в апеляційному провадженні. 2021. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezentatsiia_NSHSU_Luspenyk_2021_10_25.pdf

2 Резолюція Європейського Парламенту від 4 липня 2017 року з рекомендаціями Комісії щодо спільних мінімальних стандартів цивільного процесу в Європейському Союзі (2015/2084(INL)) (2018/C 334/05); Директива Європейського Парламенту та Ради про спільні мінімальні стандарти цивільного процесу в Європейському Союзі. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52017IP0282&qid=1771232545105

1. Право на апеляційний перегляд справи як елемент права на справедливий суд

Перегляд судових рішень в апеляційному порядку виступає важливим інструментом реалізації права на справедливий суд, гарантованого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод[1]. Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях неодноразово зазначав, що ст. 6 Конвенції не покладає на договірні сторони обов'язку створювати суди апеляційної чи касаційної інстанцій. Водночас у випадку, якщо такі суди функціонують у національній правовій системі, провадження в них має відповідати процесуальним гарантіям, передбаченим зазначеною статтею, зокрема забезпечувати особам ефективне право на доступ до суду для вирішення спорів щодо їхніх прав та обов'язків цивільного характеру[2]. В межах зазначеного міжнародно-правового акта право на справедливий суд у справах цивільного характеру слід розуміти як комплекс взаємопов'язаних елементів, зокрема: право особи на доступ до суду; забезпечення справедливого розгляду справи; здійснення судового розгляду на засадах публічності; розгляд справи упродовж розумного строку; вирішення спору незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, а також публічне проголошення судового рішення (за деякими виключеннями). Розглянемо ці елементи через призму дотримання Конвенції та практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя судами апеляційної інстанції.

Особливу увагу в процесі гармонізації слід приділяти забезпеченню **доступу до правосуддя** в апеляційному провадженні. У рішенні ЄСПЛ від 21 лютого 1975 р. у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» було визначено, що п. 1 ст. 6 Конвенції імпліцитно гарантує право доступу до суду, без якого інші процесуальні гарантії – справедливість, публічність і динамізм, позбавляються сенсу, якщо відсутній сам судовий розгляд. Право на розгляд у суді будь-якого спору цивільного характеру не є результатом розширювального тлумачення, а випливає безпосередньо з термінології першого речення статті, з урахуванням предмета й мети Конвенції, а також загальних принципів права. Суд визнав, що «право на суд», у межах якого право доступу, зрозуміле як можливість ініціювати судове провадження у цивільних справах, становить лише один із аспектів[3]. До цього слід додати

---

1 Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. Конвенція ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. /Конвенція Ради Європи. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004

2 Andrejeva v. latvia. 18 February 2009. (Application no. 55707/00)/ URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-91388%22]}; Сорокін проти України. 18 грудня 2018. п. 21. (Заява № 3450/09) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d44#Text; Літвінюк проти України. 01 березня 2018. (Заява № 9724/03). п. 18. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_202#Text

3 Golder v. the United Kingdom. 21 February 1975 (Application no. 4451/70). п. 36, 37. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-57496%22]}

гарантії п. 1 ст. 6, які стосуються організації та складу суду, а також перебігу процесу. Водночас, право на доступ до правосуддя не є абсолютним, а отже, порушення цього права слід розглядати крізь призму виправданості, тобто наявність будь-яких законних обмежень. Це рішення заклало основу для подальшої практики ЄСПЛ і щодо строків звернення до суду, процесуальних бар'єрів, доступу адвоката тощо.

Право на доступ до суду стосується не тільки ініціювання судового процесу, а й звернення до суду зі скаргою. У справі «Михайленко проти України» від 30 травня 2013 р. ЄСПЛ визнав обмеженим доступ до суду заявниці для поновлення дієздатності. Суд наголосив, що п. 1 ст. 6 Конвенції гарантує право кожній особі на звернення до суду зі скаргою, яка стосується її цивільних прав та обов'язків, якщо вона небезпідставно переконана у неправомірності втручання в їх реалізацію та скаржиться на відсутність можливості подати скаргу до суду. В цьому контексті право особи на звернення до суду з метою перегляду рішення про визнання її недієздатною набуває особливого значення, оскільки ініціювання відповідної процедури має визначальний характер для реалізації всього комплексу прав і свобод, на які безпосередньо впливає факт визнання недієздатності[1].

Тобто, неабсолютний характер доступу до правосуддя в апеляційній інстанції стосується так званих «апеляційних фільтрів», а саме: визначення переліку суб'єктів звернення з апеляційною скаргою, об'єктів апеляційного перегляду, розміру судового збору тощо та має враховувати співмірність цих обмежень з правом на апеляційний перегляд справи.

Досліджуючи принцип доступності в апеляційному провадженні, доцільно враховувати й сучасні європейські підходи до цифровізації правосуддя. До прикладу, Регламент ЄС 2023/2844 формує єдину правову основу для використання електронного зв'язку між компетентними органами та фізичними або юридичними особами в цивільних і комерційних справах (ст. 1). Ефективний доступ до правосуддя є основною метою простору свободи, безпеки та правосуддя. Цифровізація розглядається не лише як технічний інструмент, а як механізм підвищення ефективності, прозорості та якості судових процедур (7)[2].

У контексті апеляційного провадження принцип доступності набуває нових вимірів саме через цифрові інструменти. По-перше, електронна комунікація між судом та учасниками справи (подання апеляційних скарг, заяв, доказів через електронні системи) підвищує відкритість та оперативність

[1] Mikhaylenko v. Ukraine 30 may 2013. (Application no. 49069/11). п. 30, 37 URL: http://lawyer.khpg.org/1417768704#1417768704_13

[2] Регламент (ЄС) 2023/2844 Європейського Парламенту та Ради від 13 грудня 2023 року про цифровізацію судової співпраці та доступ до правосуддя у транскордонних цивільних, комерційних та кримінальних справах, а також про внесення змін до деяких актів у сфері судової співпраці. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023R2844&qid=1771328478970

розгляду. По-друге, використання відеоконференцій, електронних кабінетів, автоматизованого розподілу справ та онлайн-доступу до судових рішень сприяє реалізації принципу гласності та забезпечує фактичний доступ до суду незалежно від місця перебування особи, що в умовах війни є вкрай важливим для учасників судового процесу.

Особливої уваги заслуговує положення про необхідність гарантування доступу до правосуддя для всіх, у тому числі осіб з інвалідністю (п. 10 Регламенту[1]). Тобто, безбар'єрність є однією із складових доступності правосуддя. Якщо особа з інвалідністю фізично не може потрапити до будівлі суду, це обмежує право особи на участь у відкритому апеляційному розгляді, що фактично звужує принцип гласності для певної категорії осіб та порушує принцип рівності сторін перед законом і судом. Тому системна відсутність умов доступності може розглядатись як порушення цього принципу. Це означає, що держава має створювати всі необхідні умови для дотримання принципу доступності правосуддя, забезпечуючи як технічні можливості так і процесуальні умови для участі в судових засіданнях, в тому числі, дистанційно, та необхідності адаптації електронних сервісів до потреб осіб з інвалідністю (вадами зору, слуху), а також забезпечення альтернативних способів подання процесуальних документів.

Після початку повномасштабної агресії Російської Федерації реалізація принципу доступності правосуддя в Україні стикається також з низкою об'єктивних та системних проблем. Об'єднання судів або тимчасове здійснення правосуддя судами, що виїхали з окупованих територій, саме по собі не є порушенням принципу публічності, проте на практиці виникають деякі проблеми перевантаженості судів апеляційної інстанції, складнощі з доступом до матеріалів справ, фактична віддаленість суду від учасників судового процесу та недостатня інформованість громадян про нове місцезнаходження суду. У таких випадках може виникати обмеження доступності, якщо особа фактично позбавлена можливості бути присутньою під час апеляційного перегляду її справи або отримати інформацію про справу. До цієї проблеми додається відсутність електроенергії після російських обстрілів, перебої з Інтернетом, пошкодження будівель судів, що перешкоджає проведенню відкритих судових засідань, трансляції або фіксації судового процесу, участі учасників справи в режимі відеоконференції тощо. Формально такі обставини є форс-мажорними і не свідчать про умисне порушення доступності. Однак це створює для держави і для судів додаткові навантаження для вживання належних заходів (резервні джерела живлення, перенесення судових

[1] Регламент (ЄС) 2023/2844 Європейського Парламенту та Ради від 13 грудня 2023 року про цифровізацію судової співпраці та доступ до правосуддя у транскордонних цивільних, комерційних та кримінальних справах, а також про внесення змін до деяких актів у сфері судової співпраці. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023R2844&qid=1771328478970

засідань з належним повідомленням) задля дотримання принципу розумних строків розгляду справи. Відтак, запроваджене в Україні електронне судочинство відіграє важливу роль при здійсненні правосуддя, тим більш, в таких умовах.

Водночас, європейський підхід наголошує, що цифровізація не повинна перетворюватись на бар'єр для реалізації права на апеляційний перегляд справи. Держава має забезпечити належний рівень цифрової грамотності громадян і передбачити можливість використання традиційних форм комунікації для осіб, які не володіють необхідними навичками (п. 12 Регламенту)[1]. У сфері апеляційного провадження це безпосередньо пов'язано з гарантією рівності сторін та недопущенням обмеження права на апеляційне оскарження через технічні чи цифрові труднощі.

Таким чином, хоча вказаний Регламент ЄС формально не поширюється на Україну, орієнтація на стандарти ЄС у сфері цифрової трансформації судочинства відповідає євроінтеграційному курсу держави та сприяє гармонізації національного цивільного процесуального законодавства з європейськими підходами. Цифровізація апеляційного розгляду повинна поєднувати реальну можливість участі у судовому засіданні, в тому числі дистанційно, доступність інформації про рух справи та гарантії недискримінаційного доступу до правосуддя, що в сукупності підсилює змістовне наповнення доступності цивільного процесу. Доступність апеляційного провадження сьогодні залежить не тільки від процесуальних норм, а й від матеріально-технічної спроможності держави забезпечити відкритість і доступність правосуддя навіть в умовах збройної агресії.

Відтак, право на апеляційний перегляд справи є одним з ключових елементів забезпечення ефективного доступу до правосуддя. Практика ЄСПЛ неодноразово наголошувала, що фінансові, процедурні або надмірно формалізовані обмеження не повинні позбавляти особу реальної можливості оскаржити судове рішення. У контексті європейської інтеграції воно набуває особливого значення як інструмент виправлення судових помилок, гарантія процесуальної справедливості та засіб реального захисту цивільних прав і свобод.

Наступним елементом права на суд є забезпечення **справедливого розгляду справи**. Це питання є доволі цікавим з огляду на критерії справедливості в кожних конкретних випадках. ЄСПЛ підкреслює, що до його юрисдикції не належить перевірка й виправлення ймовірних помилок у встановленні фактів або застосуванні права, допущених національними судами. Від-

[1] Регламент (ЄС) 2023/2844 Європейського Парламенту та Ради від 13 грудня 2023 року про цифровізацію судової співпраці та доступ до правосуддя у транскордонних цивільних, комерційних та кримінальних справах, а також про внесення змін до деяких актів у сфері судової співпраці. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023R2844&qid=1771328478970

повідно, Суд не уповноважений виконувати функції «четвертої інстанції» та не ставить під сумнів рішення національних судів, якщо лише їхні висновки не мають ознак свавілля або очевидної необґрунтованості. Водночас у своїй практиці Суд констатував порушення п. 1 ст. 6 Конвенції у випадках, коли відмова суду останньої інстанції у прийнятті касаційної скарги ґрунтувалася на явній помилці в оцінці відповідних процесуальних обставин[1]. Також, у рішенні «Плахтєєв та Плахтєєва проти України», ЄСПЛ висловив занепокоєння тим, що національні суди не дали відповіді на частину позовних вимог і не пояснили, чому вона не могла бути розглянута в межах змагального судового провадження. Зокрема, Верховний Суд відхилив касаційну скаргу заявників, не навівши жодних мотивів щодо цих доводів[2]. Практика ЄСПЛ послідовно виходить із того, що суди не зобов'язані відповідати на кожен аргумент сторін, але вони повинні дати відповідь на суттєві та вирішальні доводи.

У деяких рішеннях ЄСПЛ, наприклад «Христов проти України», було докладно проаналізовано це питання та визначено, що право на справедливий судовий розгляд підлягає тлумаченню з урахуванням преамбули Конвенції, яка закріплює принцип верховенства права як складову спільної правової спадщини Договірних Сторін[3]. Цей принцип за своєю правовою природою належить до загальновизнаних імперативних принципів міжнародного права (jus cogens) і зумовлений його фундаментальним значенням для функціонування та розвитку сучасних демократичних суспільств[4].

Однією з ключових засад верховенства права ЄСПЛ називає принцип юридичної (правової) визначеності, який передбачає, що остаточне судове рішення, яке набрало законної сили, не може бути поставлене під сумнів після остаточного вирішення спору судами. Принцип юридичної визначеності, своєю чергою, зумовлює обов'язок дотримання принципу res judicata, тобто поваги до остаточності судового рішення. Відповідно до цього принципу жодна зі сторін не вправі ініціювати перегляд остаточного й обов'язкового до виконання судового рішення виключно з метою повторного розгляду справи та ухвалення нового рішення. Перегляд судових актів судами вищих інстанцій має здійснюватися винятково для виправлення судових помилок

[1] Сорокін проти України. 18 грудня 2018. п. 21. (Заява № 3450/09). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d44#Text

[2] Плахтєєв та Плахтєєва проти України. 12 березня 2009. п. 37. (Заява № 20347/03). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_471#Text

[3] Христов проти України. 19 лютого 2009. п. 33, 34 (Заява № 24465/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443#Text

[4] Іліопол І. М. Місце принципу правової визначеності в системі принципів цивільного процесуального права України / І. М. Іліопол // Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції до 90-річчя від дня народження Ю. С. Червоного, яка проводиться в рамках науково-творчого марафону «Тиждень цивільного процесу». Одеса, 6 листопада 2017 року. Одеса, Фенікс. 2017. С.с. 49-53. С. 50.

або істотних процесуальних недоліків, а не як спосіб повторного розгляду спору по суті. Така контрольна функція не може розглядатися як прихована форма оскарження, а сама лише можливість існування різних підходів до вирішення спору не становить достатньої підстави для відступу від остаточності судового рішення. Винятки з цього правила допускаються лише за наявності особливих, вагомих та непереборних обставин[1].

У переважній більшості держав Європейського Союзу оптимальною визнається модель судочинства, за якої розгляд цивільних справ по суті здійснюється судами двох інстанцій. Повноваження третьої інстанції обмежуються перевіркою правильності застосування норм матеріального та процесуального права, а також забезпеченням їх належного тлумачення. Перше з наведених положень у доктрині визначається як принцип двоінстанційності, тоді як друге може бути охарактеризоване як принцип юридичної перевірки судових рішень. Водночас принцип контролю, єдності та розвитку права перебуває у тісному взаємозв'язку з обома зазначеними засадами[2].

Стаття 129 Конституції України закріплює верховенство права як одну з фундаментальних засад здійснення правосуддя. Запровадження цього принципу означало трансформацію традиційного підходу, заснованого виключно на принципі законності, однак не передбачало його повного заперечення чи усунення з правової системи. Натомість ідеться про якісно нове співвідношення між законністю та правом, у межах якого закон має застосовуватися з урахуванням вимог справедливості, розумності та правової визначеності.

Водночас, перед законодавцем постало завдання оптимізації судового розгляду, зокрема скорочення строків перебування справ у судах та мінімізації надмірного процесуального навантаження на учасників процесу, пов'язаного з багаторазовим переглядом судових рішень. У зв'язку з цим було здійснено перехід від чотириланкової системи судоустрою до триланкової[3]. Упродовж тривалого часу у вітчизняному цивільному процесі склалася практика, за якої суди касаційної інстанції фактично виконували функції повторного апеляційного перегляду, значною мірою дублюючи повноваження апеляційних судів. Такий підхід негативно позначався на ефективності правосуддя та суперечив призначенню касаційного провадження[4]. При цьому слід

---

1 Христов проти України. 19 лютого 2009. п. 33, 34 (Заява № 24465/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443#Text

2 Іліопол І. М. Порівняльний аспект принципів цивільного процесуального права інших держав /Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Вип. 56 /редкол.: С. В. Ківалов (голов.ред.) та ін. Одеса: Юридична література, 2010. С.156-162. С. 161.

3 Голубєва Н. Ю. Вплив реформи судоустрою на цивільне судочинство // Часопис цивілістики. Вип. № 28. 2018. С. 102-106. С. 103.URL: http://clj.nuoua.od.ua/archive/28/28_2018.pdf

4 Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні: монографія /[С. В. Ківалов, Н. Ю. Голубєва, І. В. Андронов та ін.] ; за аг. ред. Н. Ю. Голубєвої ; НУ ОЮА. Одеса: Юридична література, 2017. (212 с.) С. 7. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c0c24be5-7bb0-4605-8fad-44fc2449b983/content

зазначити, що до 2010 року в Україні вже функціонувала триланкова судова система, до якої держава фактично повернулася після усвідомлення неефективності чотириланкової моделі судоустрою, яка діяла в Україні з 2010 по 2016 роки. Відмова від касаційного «дублювання апеляції» опосередковано змінила характер апеляційного провадження, об'єктивно поновивши ключове значення його як основної інстанції перегляду справи та перевірки фактичних обставин. В умовах утвердження принципу юридичної визначеності та обмеження касаційного перегляду функцією юридичного контролю, саме апеляційний суд став тією процесуальною ланкою, в межах якої забезпечується повноцінна перевірка правильності встановлення фактичних обставин справи, оцінки доказів та застосування норм матеріального права.

Це також узгоджується з позицією ЄСПЛ і відповідає європейській моделі двоінстанційного розгляду спору по суті, згідно з якою перегляд судових рішень вищими інстанціями має бути спрямований не на повторний розгляд спору, а на виправлення істотних помилок і забезпечення справедливості процедури та забезпечення єдності судової практики.

Можна вважати, що апеляційне провадження стало ключовим інструментом забезпечення балансу між правом на справедливий суд і принципом res judicata. З одного боку, апеляційний перегляд гарантує стороні реальну можливість виправлення судової помилки до набрання рішенням остаточної сили. З іншого боку, обмеження касаційного перегляду запобігає нескінченному перегляду та сприяє стабільності правовідносин після завершення апеляційної стадії. У цьому сенсі саме апеляція виступає процесуальним «фільтром», після якого рішення набуває підвищеного ступеня остаточності.

Проблема недотримання **розумного строку** розгляду справи й досі залишається невирішеною. Законодавство встановлює чіткі строки розгляду справи, зокрема й судом апеляційної інстанції (ст. 371 ЦПК України) проте, в силу багатьох обставин, суди не дотримуються встановлених законодавством вимог. З огляду на практику ЄСПЛ, оцінка «розумності» тривалості провадження здійснюється з урахуванням конкретних обставин справи та на підставі усталених критеріїв, зокрема складності справи, поведінки заявника і компетентних органів, а також значущості предмета спору. Водночас, підставою для встановлення порушення вимоги щодо «розумного строку» можуть бути лише ті затримки у провадженні, які зумовлені діями або бездіяльністю держави[1].

Наприклад, у справі «Аграчова та інші проти України», ЄСПЛ констатував надмірну, невиправдану тривалість розгляду справ та невідповідність

[1] Полтораченко проти України. 18 січня 2005. п. 28. (заява № 77317/01). URL: https://archive.khpg.org/1118326340; Літвінюк проти України. 01 березня 2018. (Заява № 9724/03). п. 22. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_202#Text; Науменко проти України. 09 листопада 2004. п. 77. (заява № 41984/98). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_353#Text

вимозі «розумного строку», встановивши, що Надія Аргачова поневірялась у судах трьох інстанцій протягом 12 років 10 місяців та 16 днів + 6 місяців 27 днів (спадкоємиця); Олександр Гвоздецький – понад 10 років; Володимир Заїченко – понад 6 років; Алла Подкоритова – понад 13 років. Попри їх поневіряння по інстанціях держава, у підсумку, так і не забезпечила заявникам «ефективного засобу юридичного захисту»[1].

Систематичне порушення строків судового розгляду має сталий характер і негативно впливає на ефективність судового захисту та рівень довіри громадян до правосуддя. Однією з ключових причин такої ситуації Уповноважений Верховної Ради України з прав людини називав проблему кадрового забезпечення судів, яка загострилася у зв'язку з проведенням судової реформи (2016 року). Зокрема, масове звільнення суддів, затягування процедур їх добору та призначення, а також нерівномірне навантаження між судами призвели до істотного збільшення кількості справ, що перебувають на розгляді та, відповідно, до порушення принципу розумного строку як складової права на справедливий суд[2].

В 2024 році повідомлення про порушення права на доступ до правосуддя в аспекті реалізації права на апеляційне оскарження судового рішення, стосувалося здебільшого адміністративного судочинства, у зв'язку із ліквідацією суду. Однак, також було повідомлено й про недотримання гарантій розгляду справи упродовж розумного строку, обмеження права учасників процесу на ознайомлення з матеріалами справи в електронній формі та недодержання принципу обов'язковості виконання судових рішень[3].

Тобто, проблему порушення строків розгляду справи в судах апеляційної інстанції і сьогодні не можна вважати вирішеною – вона залишається значущим викликом для судової системи. Причини недотримання розумних строків розгляду справи залишаються такими як і раніше: кадрове навантаження і дефіцит суддів в апеляційних судах (у 2023 стартував добір суддів в апеляційні суди, але процес затягнувся); перевантаженість судів великим обсягом справ та недостатня організація процесів; адміністративні проблеми, включно зі складанням повісток, документів тощо; поведінка сторін (затягування, клопотання тощо). Але повномасштабна війна стала найскладнішим викликом. Суди працюють у надзвичайних умовах через безпекові та технічні причини, що впливає на строки розгляду справ. Звісно, дефіцит кадрів не звільняє державу від відповідальності, а війна визнається об'єктивним

---

1 Аграчова та інші проти України. 06 грудня 2018. п. 10, 11. (заяви № 11109/09 та 3 інші заяви). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e36#Text

2 Іліопол І. М. Апеляційне провадження в цивільному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Іліопол Інна Михайлівна. Одеса, 2018. 250 с. С. 55, 56 URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/f9ca31bb-cab8-40a6-9e3d-6248d0a61759

3 Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. п. 8.1. С. 224.

фактором, проте не автоматично виправдовує надмірні строки розгляду справ. Заради справедливості, необхідно все ж зазначити, що, попри існуючі виклики, значна частина справ розглядається в розумні строки, однак це залежить від розташування суду, ефективної організації роботи і поведінки учасників справи.

Вимога розгляду справи **незалежним і безстороннім судом, встановленим законом**, у контексті апеляційного провадження має самостійний характер, а не зводиться лише до перевірки того, чи були ці гарантії дотримані судом першої інстанції. Резолюція Європейського Парламенту щодо спільних мінімальних стандартів цивільного процесу в Європейському Союзі, у ст. 23 передбачає, що при здійсненні правосуддя суддя керується принципами незалежності та безсторонності, що виключає прийняття будь-яких зовнішніх вказівок, тиску чи втручання в діяльність. Професійна діяльність ґрунтується на верховенстві права та відсутності особистих упереджень, забобонів чи інтересів при вирішенні судових справ[1].

Практика ЄСПЛ послідовно виходить з того, що кожна судова інстанція, яка наділена повноваженнями розглядати справу цивільного характеру, повинна самостійно відповідати критеріям: незалежності; безсторонності; встановленості законом. Тобто, помилки першої інстанції не можуть бути автоматично виправдані самим фактом апеляційного перегляду, якщо апеляційний суд сам не відповідає вимогам ст. 6 Конвенції.

ЄСПЛ наголошує, що у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції, для з'ясування питання, чи відповідає суд критерію «незалежності» необхідно, зокрема, враховувати порядок призначення суддів, строк здійснення ними повноважень, наявність інституційних гарантій від будь-якого зовнішнього впливу, а також фактичне дотримання принципу незалежності у діяльності суду[2]. Що ж стосується критерію «безсторонність», тобто відсутність упередженості та необ'єктивності, то у практиці ЄСПЛ вона оцінюється за двома критеріями: суб'єктивним і об'єктивним. Суб'єктивний критерій стосується особистих переконань і поведінки конкретного судді, тобто того, чи мав він особисту упередженість у справі. Об'єктивний критерій передбачає оцінку того, чи забезпечували суд і його склад достатні гарантії для усунення будь-яких обґрунтованих сумнівів щодо його упередженості[3].

---

1 Резолюція Європейського Парламенту від 4 липня 2017 року з рекомендаціями Комісії щодо спільних мінімальних стандартів цивільного процесу в Європейському Союзі (2015/2084(INL)). (2018/C 334/05). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52017IP0282&qid=1771232545105

2 Науменко проти України. 09 листопада 2004. п. 95. (заява № 41984/98). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_353#Text

3 Олександр Волков проти України. 9 січня 2013. п. 104. (Заява № 21722/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text; Науменко проти України. 09 листопада 2004. п. 95. (заява № 41984/98). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_353#Text

Чіткої межі між цими критеріями не існує, оскільки поведінка судді може одночасно свідчити і про можливу особисту упередженість, і про об'єктивні підстави для сумнівів у безсторонності. У ситуаціях, коли складно довести відсутність суб'єктивної упередженості, особливого значення набуває вимога об'єктивної безсторонності. Водночас незалежність суду та його об'єктивна безсторонність є взаємопов'язаними й за певних обставин підлягають спільній оцінці[1].

Тобто, питання незалежності суду апеляційної інстанції, насамперед стосується порядку формування складу суду апеляційної інстанції (призначення суддів, автоматизований розподіл справ тощо), а також відсутності ієрархічного чи процесуального тиску з боку керівництва, органів суддівського самоврядування та неможливості впливу результатів апеляційного перегляду на кар'єру судді. Крім того, суд апеляційної інстанції не залежить від правової оцінки суду першої інстанції та уповноважений змінювати, скасовувати судові рішення і ухвалювати нове рішення.

Суб'єктивна безсторонність суду апеляційної інстанції пов'язана, насамперед, з підставами для відводу (самовідводу) суддів, наприклад якщо є обставини, що викликають сумніви щодо об'єктивності судді (п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України). Об'єктивна безсторонність більш значуща в апеляційній інстанції, адже стосується неприпустимості повторної участі судді в розгляді справи, наприклад якщо він розглядав справу в першій інстанції (ч. 1 ст. 37 ЦПК України). Рекомендація № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи передбачає необхідність забезпечення державами можливості «контролю за рішеннями суду нижчого рівня («суд першої інстанції») судом вищого рівня («суд другої інстанції»). Водночас, зазначений акт встановлює вимогу щодо недопустимості участі суддів судів вищих інстанцій у розгляді справ, якими вони опікувались в судах нижчої інстанції»[2].

Наступним важливим критерієм, є поняття **«суд, встановлений законом»**, яке відповідно до практики ЄСПЛ означає не лише формальне створення суду на підставі закону, а й його функціонування відповідно до чітко визначених правових правил. Воно охоплює всю організаційну модель судової влади: порядок утворення судів, визначення їх юрисдикції, складу суду, процедур розподілу справ та дотримання процесуальних норм під час розгляду конкретної справи[3].

---

1 Олександр Волков проти України. 9 січня 2013. п. 105, 107. (Заява № 21722/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text

2 Рекомендація № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 528 засіданні заступників міністрів 7 лютого 1995 року. П. «a», «d» ст. 1. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_5_1995_02_07.pdf

3 Сокуренко і Стригун проти України. 20 липня 2006. п. 24. (Заяви № 29458/04 та № 29465/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_115#Text

Т. А. Цувіна виокремлює три основні складові поняття «суд, встановлений законом»: інституційну, процесуальну та компетенційну. Інституційна складова відображає судоустрійний аспект і охоплює створення відповідного суду, набуття особою статусу судді та здійснення нею повноважень судді у порядку й на умовах, визначених національним законодавством. Процесуальна складова характеризує законність участі кожного конкретного судді в розгляді справи. Компетенційна складова, передбачає як правильне застосування правил юрисдикції, так і здійснення судом під час розгляду та вирішення справи лише тих повноважень, які прямо передбачені нормами процесуального законодавства[1].

Таким чином, для апеляційної інстанції вимога «суд, встановлений законом» означає, що апеляційний перегляд має здійснюватися саме тим судом і тим складом суддів, які прямо визначені законом, із дотриманням установлених процедур. Це включає: законність утворення апеляційного суду та повноважень його суддів (інституційна складова); правильне формування колегії та розподіл справ між суддями (процесуальна складова); а також розгляд справи виключно в межах апеляційної компетенції, без виходу за надані законом повноваження чи підміни функцій суду першої інстанції (компетенційна складова). Яскравим прикладом порушення вимоги «суд, встановлений законом» в суді апеляційної інстанції буде вихід за межі ч. 2 ст. 23 ЦПК України, якщо апеляційний суд розгляне як перша інстанція справу, не віднесену законом до його юрисдикції. Отже, порушення зазначених вимог в апеляційному провадженні ставить під сумнів відповідність апеляційного суду критерію «встановленого законом» і може вплинути на справедливість судового розгляду.

Здійснення судового розгляду на засадах **публічності,** передбачене ст. 6 Конвенції та є невід'ємним елементом права на справедливий суд. Цей європейський принцип кореспондує з національним принципом гласності судового процесу, закріпленим у ст. 7 ЦПК України, який передбачає усний і відкритий розгляд цивільних справ.

Погоджуючись із науковою позицією багатьох вчених, І. В. Андронов, досліджуючи вимоги до рішення суду, розглядає «публічність (гласність) у вузькому та широкому сенсі. Гласність у вузькому розумінні (внутрішня гласність) стосується тільки учасників справи, що також проявляється у необхідності публічного проголошення судового рішення. Гласність у широкому розумінні (зовнішня гласність) стосується необмеженого кола осіб і проявляється зокрема, й у ведені Єдиного державного

[1] Цувіна Т. А. Суд, встановлений законом» як елемент права на справедливий судовий розгляд в цивільному судочинстві. Часопис Київського університету права. (2). 2019. С. 137-141. С. 138. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2019.24

реєстру судових рішень, що відповідає Рекомендації[1] Комітету Міністрів Ради Європи»[2].

ЄСПЛ наголошує, що публічність судового провадження слугує гарантією захисту учасників процесу від здійснення правосуддя в умовах закритості та без належного суспільного контролю. Водночас, цей принцип є важливим інструментом забезпечення та підтримання довіри до судової влади на всіх рівнях судової системи. Забезпечуючи відкритість правосуддя, принцип публічності сприяє реалізації основної мети ст. 6 Конвенції – гарантуванню справедливого судового розгляду, який визнається одним із фундаментальних принципів демократичного суспільства у розумінні Конвенції. Попри те, що всі держави-члени Ради Європи визнають і дотримуються принципу публічності судового розгляду, їхні правові системи та судова практика характеризуються різноманітністю підходів до визначення його обсягу та форм реалізації, зокрема щодо порядку проведення судових слухань і способів проголошення судових рішень. Заразом, формальні аспекти реалізації цього принципу не є визначальними порівняно з його призначенням. Враховуючи ключове значення права на справедливий суд у демократичному суспільстві, ЄСПЛ у процесі здійснення контрольної функції зосереджується насамперед на аналізі фактичних обставин та реального перебігу відповідної судової процедури[3].

Необхідно підкреслити, що принцип публічності судового розгляду не є абсолютним. Зміст Конвенції допускає можливість обмеження доступу публіки та преси до судового засідання повністю або частково в інтересах моралі, за необхідності захисту приватного життя сторін, а також у випадках, коли, на переконання суду, за конкретних обставин публічність може зашкодити інтересам правосуддя. Окрім того, у практиці ЄСПЛ визнається, що принцип публічності може зазнавати певних обмежень на стадії апеляційного чи касаційного перегляду залежно від особливостей національної правової системи. Однак, обов'язковою передумовою таких обмежень є забезпечення відкритого та публічного розгляду справи судом першої інстанції[4].

---

[1] Про відбір, обробку, надання і архівацію судових рішень у правових інформаційно-пошукових система. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R (95) 11 від 11 вересня 1995. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_11_1995_09_11.pdf

[2] Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : монографія / І. В. Андронов. Одеса : Юридична література, 2018. 372 с. С. 137, 139.

[3] Претто та інші проти Італії. 8 грудня 1983. п. 21, 22. (Заява № 7984/77). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57561%22]}

[4] Іліопол І. М. / Концепт принципів цивільного процесуального права, що застосовуються в стадії перегляду судових рішень в апеляційному порядку, сформованих під впливом Європейської Конвенції з прав людини і основоположних свобод / І. М. Іліопол // Часопис цивілістики. Вип. № 39. Видавничий дім «Гельветика», 2020. С.с. 97-103. С. 63-64. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9afb39c2-d721-4d2e-acef-563cb9c8a963/content

Тобто, «порядок застосування ст. 6 Конвенції в апеляції залежить від особливостей цієї процедури, адже слід зважати на всю судову систему держави та місце в ній апеляційної інстанції»[1].

Стаття 6 Конвенції, встановлюючи принцип здійснення судового розгляду на засадах публічності, окремо наголошує на обов'язковості **публічного проголошення судового рішення**. Отже, навіть у випадках, коли з міркувань моралі, громадського порядку або національної безпеки присутність представників преси чи громадськості під час усього судового розгляду або його окремих стадій є обмеженою, результат розгляду справи має бути оголошений відкрито. Водночас, вимога публічного проголошення судового рішення не виключає необхідності його письмового оформлення та доведення змісту такого рішення як до відома сторін процесу, так і до відома широкої громадськості[2].

ЄСПЛ у справі «Протто та інші проти Італії» від 08 грудня 1983 року визнав, що публічність судового рішення може бути забезпечена не лише шляхом його усного проголошення, а й через депонування повного тексту в канцелярії суду, якщо таким чином гарантується відкритий доступ до нього. Він наголосив, що для касаційної інстанції депонування рішення є достатнім механізмом забезпечення вимог ст. 6 Конвенції. Оскільки касаційний розгляд відбувався публічно, а кожен мав можливість ознайомитися з рішенням або отримати його копію, відсутність його публічного проголошення не підриває принципу публічного контролю за правосуддям і не становить порушення Конвенції. Разом з тим, він констатував, що такий підхід не може автоматично застосовуватися до апеляційних судів через відмінність їх ролі в судовій системі[3].

Отже, під впливом ст. 6 Конвенції та практики ЄСПЛ національний законодавець виходить із того, що апеляційний перегляд цивільних справах, на відміну від касаційного, не може бути суто письмовим за замовчуванням, позаяк суд апеляційної інстанції уповноважений перевіряти не лише питання права, а й факту. Необхідно також зауважити, що відповідно до ст. 8 ЦПК України поряд із принципом гласності діє правило про відкритість інформації щодо справи. Цивільне процесуальне законодавство, у визначених випадках, допускає розгляд апеляційних скарг без повідомлення учасників справи (ч. 3 ст. 368, ст. 369 ЦПК України), однак така модель є результатом імплементації критеріїв ЄСПЛ і застосовується за умови, що право на публічний розгляд було реалізоване в суді першої інстанції та що характер

---

1 Ekbatani v. Sweden. 26 May 1988. п. 27. (Application no. 10563/83). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57477%22]}

2 Іліопол І. М. Порівняльний аспект принципів цивільного процесуального права інших держав // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Вип. 56. Одеса: Юридична література. 2010. С. 156-163. С. 159. URL: http://www.apdp.in.ua/v56/25.pdf

3 Претто та інші проти Італії. 8 грудня 1983. п. 27. (Заява № 7984/77). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57561%22]}

деяких категорій справ або ухвал, не потребує слухання з обов'язковою присутністю учасників справи. На практиці це, подекуди, призводить до формального застосування судом цього права посилаючись на завантаженість суду, а також формалізації публічного проголошення судового рішення коли сторони дізнаються про результат постфактум через електронні сервіси. Однак, це створює напругу між європейським підходом (допустимість депонування) та класичним розумінням гласності та відкритості в цивільному процесі, особливо з огляду на те, що апеляція вирішує і питання факту, адже ЄСПЛ наголошує, що адміністративна зручність не може бути самостійною підставою для обмеження публічності.

Європейські стандарти судочинства передбачають, що апеляційний перегляд має бути реальним, ефективним та доступним, а не формальним механізмом контролю за рішеннями судів першої інстанції. У цьому контексті актуалізується необхідність удосконалення процесуальних гарантій сторін, зокрема права бути почутими, рівності процесуальних можливостей та обґрунтованості судових рішень.

Не менш важливим є вплив Конвенції та практики ЄСПЛ на формування стандартів апеляційного перегляду. Зазначені інституції виробили підходи до оцінки справедливості судового розгляду, строків апеляційного оскарження, меж апеляційного контролю та обсягу повноважень апеляційного суду, які імплементуються в національне законодавство та судову практику. У цьому аспекті апеляційний суд постає не лише як інстанція перевірки законності й обґрунтованості рішень, а й як активний суб'єкт утвердження європейських цінностей правосуддя.

2. Апеляційні фільтри: баланс між ефективністю та доступністю правосуддя

Доступність правосуддя є важливою гарантією права на справедливий суд в контексті ст. 6 Конвенції, однак, як вже зазначалось, вона не є абсолютною, що передбачає можливість запровадження певних обмежень, зокрема щодо доступу до суду апеляційної інстанції. Апеляційні фільтри доцільно розглядати не лише як сукупність процесуальних вимог до прийнятності апеляційної скарги, а як елемент цивільного процесу, що визначає співвідношення між правом на апеляційний перегляд справи та принципом процесуальної економії. У європейській практиці апеляційні фільтри оцінюються крізь призму виправданості, щоб будь-яке обмеження доступу до суду переслідувало легітимну мету, було необхідним у демократичному суспільстві та не порушувало сутність права на судовий захист. В цьому аспекті апеляційні фільтри виконують системну функцію, формуючи комплекс гарантій

доступу до суду апеляційної інстанції та критерії допустимості процесуальних бар'єрів.

І. О. Ізарова слушно зауважує, що апеляційний перегляд рішень суду першої інстанції до моменту набрання законної сили слід розглядати як невід'ємний процесуальний елемент забезпечення прав учасників судового провадження. У зв'язку з цим подальша еволюція цивільного процесуального права Європейського Союзу, імовірно, буде орієнтована на уніфікацію процедур апеляційного оскарження. З огляду на збереження транскордонного характеру цивільного процесу й на стадії перегляду судових рішень, запровадження загальноєвропейського механізму оскарження може стати наступним етапом гармонізації цивільного процесуального права, спрямованим на забезпечення цілісності судового розгляду та ефективного контролю за законністю рішень судами вищих інстанцій[1].

З метою гармонізації законодавства зі стандартами Європейського Союзу та забезпечення розгляду судом апеляційної інстанції виключно належних та обґрунтованих питань, Комітет Міністрів Ради Європи рекомендує державам передбачити можливість запровадження окремих або всіх наступних заходів: встановлення виключень із права на апеляційне оскарження щодо певних категорій справ, зокрема позовів із незначною ціною; запровадження процедури попереднього дозволу суду на подання апеляційної скарги; визначення чітких граничних строків реалізації права на апеляційне оскарження; відстрочення реалізації права на оскарження окремих попередніх процесуальних питань до моменту подання апеляції на рішення суду по суті справи[2].

З огляду на вказані рекомендації, доступ до суду апеляційної інстанції національним цивільним процесуальним законодавством обмежується через існування таких **«апеляційних фільтрів»:**

– **обмеження щодо перегляду в апеляційному порядку певних категорій справ.** За ЦПК України таке обмеження стосується наказного провадження. Для полегшення доступу до правосуддя, ще у 1984 році Комітет Міністрів Ради Європи рекомендував для спорів за позовними вимогами незначної суми передбачити таку процесуальну процедуру, яка забезпечувала б сторонам можливість звернення до суду без понесення витрат, непропорційних сумі предмета спору, тобто запровадження спрощеного прова-

[1] Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу : монографія / І. О. Ізарова. Київ : ВД «Дакор». 2015. 335, [1] с. С. 59. URL: https://www.researchgate.net/profile/Iryna-Izarova-2/publication/314260851_Teoreticni_osnovi_civilnogo_procesu_ES/links/58be87554585150d848701f0/Teoreticni-osnovi-civilnogo-procesu-ES.pdf

[2] Рекомендація № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 528 засіданні заступників міністрів 7 лютого 1995 року. Глава 2. ст. 3. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_5_1995_02_07.pdf

дження, мінімізації кількості судових засідань та встановлення певних обмежень щодо реалізації права на апеляційне і касаційне оскарження[1].

На виконання таких рекомендацій у 2004 році в ЦПК України з'явився новий вид провадження – наказне, який показав свою ефективність, адже «переважна більшість заяв задовольняється без необхідності переходу у спрощене позовне провадження»[2]. Згодом, із прийняттям нової редакції ЦПК України у 2017 році, позовне провадження було поділено на два види і з'явилось спрощене позовне провадження для розгляду малозначних справ, трудових спорів тощо. Проте будь-яких обмежень щодо реалізації права апеляційного оскарження судових рішень у справах спрощеного позовного провадження законодавством не передбачено, однак вони існують у касаційному провадженні (п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України). Відтак, в апеляційному провадженні скарги на рішення суду у малозначних справах, розглядаються судом, хоча і без повідомлення учасників справи (ч. 1 ст. 369 ЦПК України). На думку К. В. Гусарова обмеження щодо оскарження рішень у так званих «малих позовах» суперечить конституційним положенням, оскільки не завжди оскарження пов'язане з ціною позову, наприклад предметом скарги може бути мотивувальна частина рішення. Якщо особа не погоджується з установленими судом обставинами, які згодом можуть набути преюдиційного значення в іншій справі, право на оскарження має бути гарантованим і не обмежуватися ціною позову[3]. Проте такі спеціальні фільтри допустимості апеляційного провадження існують в ряді країн, наприклад у Німеччині, як зазначає С. В. Васильєв «апеляційна скарга є допустимою тільки у випадках, якщо «ціна скарги» перевищує 600 євро (апеляція на підставі вартості) або суд першої інстанції у своєму рішенні допустив подачу апеляції (апеляція на підставі допуску) (§ 511 (2) ЦПУ ФРН). Допуск апеляції надається судом першої інстанції і володіє обов'язковою дією для апеляційного суду, якщо спір має принципове значення або постанова апеляційного суду необхідна для вдосконалення права або єдності судової практики, а також якщо рішен-

---

1 Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 367 засіданні заступників міністрів 28 лютого 1984 року. п. 15. URL.: https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf

2 Іліопол І. М. Ефективність наказного провадження як спрощеного виду цивільного судочинства: статистичний аналіз. Новели цивільного процесуального законодавства: спрощені провадження : матеріали наук.-практич. конф. (м. Одеса, 5 трав. 2025 р.) / упоряд.: Н. Ю. Голубєва, І. А. Яніцька, О. В. Сатановська ; за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Юридична література, 2025. 108 с. С.71-75. С. 74. URL: https://doi.org/10.32837/11300.29744

3 Гусаров К. В. Інстанційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві: дис... доктора юрид. наук: 12.00.03 /Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 431 с. С. 115, 356-357. URL: https://uacademic.info/ua/document/0511U000606

ням на сторону покладений обов'язок в розмірі, що не перевищує 600 євро (§ 511 (4) ЦПУ ФРН)»[1].

У національному законодавстві до 2017 року обмежень за категоріями справ не існувало взагалі, проте сьогодні судовий наказ не є об'єктом апеляційного оскарження (ч. 3 ст. 167 ЦПК України). Тобто, апеляційним фільтром виступає відсутність права на апеляційне оскарження судового наказу по категоріям справ, визначеним у ст. 161 ЦПК України. Це обмеження не порушує принципу доступності правосуддя, адже законодавством передбачений спеціальний порядок скасування судового наказу тим самим судом, який його видав (за деякими виключеннями), а заявник має право оскаржити ухвалу про відмову у видачі судового наказу (п. 1 ч. 1 ст. 353 ЦПК України), що відповідає «розумному співвідношенню між засобами, що застосовуються та ціллю, яку прагнуть досягти»[2]. Відсутність права на апеляційне оскарження судового наказу є виправданим апеляційним фільтром, оскільки воно компенсується альтернативними процесуальними гарантіями захисту прав боржника, що забезпечує баланс між ефективністю судочинства та доступністю правосуддя, відповідає принципу пропорційності та не порушує права на судовий захист, оскільки особі не закривається доступ до суду як такого, а лише модифікується форма та процесуальний шлях реалізації цього права;

– **визначення «конкретних граничних» строків на подання апеляційної скарги.** Право на доступ до суду може підлягати обмеженням, зокрема щодо умов прийнятності скарг. Закріплення процесуальним законодавством конкретних строків для їх подання, спрямовано на забезпечення принципу юридичної визначеності. Вони мають бути передбачуваними і не позбавляти заінтересованих осіб реальної можливості скористатися наявними засобами судового захисту[3]. Строк апеляційного оскарження має бути розумним і водночас достатнім для виконання усіх умов подання скарги. Стаття 156 Модельних правил Європейського цивільного процесу передбачає місячний строк для подання апеляційної скарги з дня вручення рішення суду першої інстанції[4]. В законодавстві різних держав строки подання апеляційних скарг істотно відрізняються та коливаються в межах від десяти днів до трьох місяців. Так, ЦПК Болгарії передбачає можливість подання апеляційної скарги протягом двох тижнів з моменту постановлення судового рішення (ст. 259). У ЦПК Хорватії встановлено, що апеляційна скарга на рішення суду

---

1 Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес. Підручник. К.: Алерта, 2015. 352 с. С.253.

2 Mikhaylenko v. Ukraine. 30 may 2013. (Application no. 49069/11). п. 31. URL: http://lawyer.khpg.org/1417768704#1417768704_13

3 Мушта проти України. 18 листопада 2010. (Заява № 8863/06). п. 37, 38. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_660#Text

4 ELI-UNIDROIT. Модельні європейські правила цивільного процесу. Від транскордонних принципів до європейських правил цивільного процесу / І. О. Ізарова, Т. А. Цувіна, Ю. Д. Притика та ін. Київ : ВПЦ «Київський університет». 2025. 175 с. С. 134. URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2025/11/Ukrainian-ELI_UNIDROIT.pdf

першої інстанції подається у п'ятнадцятиденний строк з дня отримання його копії (ст. 348). Відповідно до положень ЦПК Італії апеляційна скарга може бути подана протягом двадцяти днів (ст. 369). У Швейцарії загальний строк для подання апеляційної скарги становить тридцять днів. Згідно зі ст. 339 ЦПК Нідерландів апеляційну скаргу може бути подано протягом трьох місяців з дня постановлення судового рішення[1].

Реалізація права на апеляційне оскарження, відповідно до ч. 1 ст. 354 ЦПК України, здійснюється шляхом подання апеляційної скарги: на рішення суду – у тридцятиденний строк (що відповідає правилам), на ухвалу суду – у п'ятнадцятиденний строк з дня їх проголошення. У разі якщо в судовому засіданні було оголошено лише вступну та резолютивну частини судового рішення, а також у випадку розгляду справи чи вирішення питання без повідомлення (виклику) учасників справи, перебіг відповідного строку апеляційного оскарження починається з дня складення повного тексту судового рішення. Під час реалізації учасниками справи права на поновлення строку на апеляційне оскарження судам апеляційної інстанції слід виходити з того, що:

- до спливу одного року з дня складання повного судового рішення, поновлення строку можливе у разі несвоєчасного отримання повного тексту судового рішення або з інших поважних причин, що перешкоджали своєчасному поданню апеляційної скарги (ч. 2, 3 ст. 354 ЦПК України);
- після спливу одного року з дня складання повного судового рішення, поновлення строку можливе виключно якщо скаржника не було повідомлено про розгляд справи або не залучено до участі у справі або внаслідок виникнення обставин непереборної сили, що унеможливили своєчасне звернення зі скаргою (ч. 2 ст. 358 ЦПК України).

З цього приводу, ЄСПЛ зазначив, що поновлення загального строку на оскарження після спливу значного часу може призводити до порушення принципу правової визначеності. Хоча вирішення такого питання належить до компетенції національних судів, свобода їх розсуду не є необмеженою. Відповідні судові рішення мають бути належним чином мотивовані. У кожному конкретному випадку національні суди зобов'язані оцінити, чи є підстави для поновлення строку достатніми для виправдання втручання у принцип res judicata, зокрема в ситуаціях, коли національне законодавство не встановлює чітких часових меж або вичерпного переліку підстав для такого поновлення[2]. Також, наприклад, ЄСПЛ зазначав, що на час існування

---

[1] Заварза Т. В. Порівняльний цивільний процес : навчально-методичний посібник / Т. В. Заварза, С. М. Бервено, Л. В. Новікова, К. М. Тоцька. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 156 с. С.123-124. URL: https://files01.core.ac.uk/download/201485713.pdf

[2] Пономарьов проти України. 03 квітня 2008. (Заява № 3236/03). п. 41. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text

у процесуальному законодавстві апеляційного «фільтру», який здійснювався судом першої інстанції шляхом вирішення питання про прийнятність апеляційної скарги, визнання її неподаною могло ґрунтуватися на формальних підставах (порушення вимог до форми і змісту, пропуск строку, несплата судового мита). Водночас національне законодавство не містило ефективних гарантій від свавільної відмови в передачі апеляційної скарги до суду вищої інстанції. Унаслідок цього суди першої інстанції були наділені неконтрольованими повноваженнями щодо блокування апеляційного перегляду, що створювало ризик фактичного позбавлення особи права на доступ до суду, як це й сталося у справі[1]. Однак, сьогодні апеляційна скарга подається безпосередньо до суду апеляційної інстанції (ст. 355 ЦПК України) і саме суд апеляційної інстанції вирішує питання щодо її прийнятності (ст. 357 ЦПК України).

Апеляційний фільтр у вигляді строків і обмеженого їх поновлення не порушує право на доступ до суду. Водночас аналіз судової практики демонструє, що проблема полягає не стільки у наявності фільтрів, скільки у способі їх застосування. Порушення можливе у випадках непропорційного, формалістичного або немотивованого застосування цих норм судами, що фактично може позбавити осіб реальної можливості апеляційного перегляду та трансформувати процесуальні вимоги на інструмент позбавлення доступу до правосуддя;

– **обмеження на апеляційне оскарження попередніх питань окремо від рішення суду.** Об'єктами апеляційного оскарження є рішення та ухвали суду першої інстанції, що не набрали законної сили. Водночас, не всі ухвали можуть бути оскаржені окремо від рішення суду, а лише ті, що закріплені у ст. 353 ЦПК України та стосуються процесуальних питань.

Порушення норм процесуального права, тобто процесуальні помилки, становлять самостійну підставу для їх негайного перегляду, оскільки за відсутності такого механізму сторона, права якої були порушені, фактично втрачає можливість ефективного судового захисту. У зв'язку з цим учасникам процесу гарантується право на оскарження процесуальних дій і рішень суду з метою забезпечення своєчасного, повного та ефективного розгляду справи, а також запобігання необґрунтованому затягуванню судового провадження. Відповідно суд на ранніх стадіях розгляду має можливість перевірити законність і обґрунтованість вирішення процесуальних питань та, за необхідності, змінити їх для досягнення належного результату[2].

---

1 Воловік проти України. 06 грудня 2007. (Заява № 15123/03). п. 56, 59. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_336#Text

2 Ізарова І. Модельні Європейські правила цивільного процесу ELI-UNIDROIT. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2(117). 2021. С. 24-29. С. 27. URL: https://www.researchgate.net/profile/Iryna-Izarova-2/publication/353489744_ELI-UNIDROIT_MODEL_EUROPEAN_RULES_OF_CIVIL_PROCEDURE/links/61a376867323543e2110626a/

За редакції ЦПК України 2004 р. перелік ухвал, що оскаржуються окремо від рішення суду зазнавав постійної критики, що призводило до непоодиноких звернень до Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення положень ст. 293 ЦПК (нині 353 ЦПК) у взаємозв'язку з п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України. Причиною цього була відсутність єдності судової практики при вирішенні питання щодо допуску апеляційних скарг. Наприклад, Конституційний Суд України в одному зі своїх рішень підкреслив, що апеляційному оскарженню підлягають усі ухвали, крім випадків, прямо заборонених законом[1]. Таке тлумачення на практиці створило передумови для зловживання процесуальними правами, оскільки учасники процесу почали ініціювати апеляційний перегляд ухвал, які не лише не закріплені у ч. 1 ст. 353 ЦПК України, а й не повинні оскаржуватися з позицій раціональної процесуальної форми, що призводило до затягування судового розгляду[2].

З огляду на таку практику, нова редакція ЦПК України суттєво розширила перелік ухвал, що оскаржуються окремо від рішення суду, і на сьогодні фактично не залишилось ухвал, які не оскаржуються самостійно. Як наслідок можливість оскарження значної кількості ухвал окремо від рішення суду спричиняє випадки зловживання цим правом з боку учасників справи з метою затягування судового розгляду.

Не можна стверджувати, що за наявності таких процесуальних фільтрів порушувалось право особи на доступ до суду. Якщо особа не погоджувалась з ухвалою, яка не входила до передбаченого законом переліку, вона могла реалізовувати своє право шляхом включення відповідних доводів до апеляційної скарги на рішення суду (ч. 2 ст. 353 ЦПК України). Отже, необхідним є дотримання балансу між доступом до суду та ефективністю правосуддя (забезпечення дотримання розумних строків розгляду справи, процесуальної економії тощо). Саме тому законодавець має право встановлювати апеляційний фільтр у вигляді вичерпного переліку ухвал, що оскаржуються окремо від рішення суду. Запровадження такого апеляційного фільтра не позбавляє особу права на апеляційний перегляд у цілому, а передбачає альтернативний, відтермінований механізм судового контролю.

Можна виділити ще один **додатковий апеляційний фільтр**, який не містився у зазначеній рекомендації, однак також впливає на питання доступ-

---

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням м громадяни на Заїченка Володимир а Георгійов ича щодо офіційного о тлумачення я положення пункту 18 частини першої статті 293 Цивільного о процесуального кодексу України у взаємозв'язку зі статтею 129 Конституції України (про апеляційне е оскарження ухвал суду) від 27.01.2010 р. №3-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-10#Text

[2] Іліопол І. М. Апеляційне провадження в цивільному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Іліопол Інна Михайлівна. Одеса, 2018. 250 с. С. 115. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/f9ca31bb-cab8-40a6-9e3d-6248d0a61759

ності правосуддя. Це **встановлення відносно високих розмірів ставок судового збору** за подання апеляційної скарги на рішення суду. Встановлена п. 6 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір» ставка у розмірі 150 відсотків від суми судового збору, сплаченого при зверненні до суду першої інстанції, створює додатковий фінансовий бар'єр для громадян, особливо якщо мова йде про майнові спори значної вартості.

Для фізичних осіб та фізичних осіб-підприємців законодавець передбачив обмеження щодо максимального розміру судового збору. Зокрема:

– за позовами майнового характеру – не більше 8 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;
– за позовами щодо захисту трудових, соціальних, житлових (крім права власності), сімейних прав та відшкодування матеріальної шкоди здоров'ю – не більше 3 розмірів прожиткового мінімуму.

Ці обмеження, безумовно, мають соціальну функцію, адже вони пом'якшують негативний вплив високих ставок на найбільш вразливі категорії скаржників. Однак на практиці ці ставки все одно можуть бути суттєвою перепоною у справах майнового характеру, де сума позову велика, а для малозабезпечених осіб навіть обмеження у 3 прожиткові мінімуми може залишатися значним навантаженням.

З цього випливає, що високий судовий збір має регуляторну функцію, з одного боку, він відсіює явно необґрунтовані апеляції, а з іншого – ризикує обмежити конституційне право на доступ до правосуддя, що особливо актуально у справах соціальної спрямованості.

Тому можна стверджувати, що судовий збір як апеляційний фільтр є подвійним за своїм ефектом: він економічно стимулює обачність у поданні апеляцій, але потенційно дискримінує за матеріальним статусом і може перешкоджати реалізації процесуальних прав малозабезпечених осіб.

Апеляційні фільтри в цивільному процесі України є об'єктивно необхідним елементом сучасної моделі судочинства і формуються не як механізм обмеження доступу до правосуддя, а як інструмент процесуальної економії та оптимізації судового навантаження, що відповідає європейським стандартам ефективного правосуддя. Вони підтверджують функціонування в Україні моделі неповної апеляції, орієнтованої на перевірку рішення в межах визначених законом, а не на повторний розгляд справи в повному обсязі. Таким чином, апеляційні фільтри в національному цивільному процесуальному законодавстві мають не репресивний, а функціонально-регулятивний характер, спрямований на забезпечення розумного співвідношення між процесуальною економією, ефективністю судової системи та реальністю доступу до правосуддя.

3. Тенденції уніфікації видів (моделей) апеляції під впливом європейських стандартів

У доктрині цивільного процесуального права тривалий час усталеним був **поділ апеляції на два види – повну та неповну**, що відображали різні концептуальні підходи до обсягу та характеру перегляду судових рішень, а сутність кожного з видів зводилась до наступного. **Повна апеляція** розумілася як форма повторного розгляду справи судом апеляційної інстанції, який не залежав від рішення суду першої інстанції. В межах такого перегляду апеляційний суд мав обов'язок самостійно вирішити спір шляхом ухвалення нового рішення без повернення справи на новий розгляд, а сторони наділялися правом посилатися на нові фактичні обставини та подавати докази, які не були предметом дослідження в суді першої інстанції. Таким чином, повна апеляція фактично зближувалася за своєю природою з повторним судовим розглядом справи. Натомість **неповна апеляція** ґрунтувалася на принципово іншій моделі апеляційного провадження, сутність якої полягала у перевірці законності та обґрунтованості судового рішення, ухваленого судом першої інстанції. За цієї моделі апеляційний суд був обмежений матеріалами справи, дослідженими раніше, а подання нових доказів чи посилання на нові обставини не допускалося. Відповідно, апеляційний перегляд не мав на меті нове вирішення справи по суті, а зосереджувався на виявленні та усуненні допущених судом першої інстанції помилок.

С. В. Васильєв окреслив «характерні риси кожного з видів. Повна апеляція: розгляд справи переноситься в суд апеляційної інстанції; судового рішення ніби не існує; апеляційний суд здійснює повторний розгляд і вирішення справи по суті; відсутність обмежень у представленні доказів; розгляд справи в судовому засіданні; суд апеляційної інстанції приймає постанову, що підлягає подальшому оскарженню (наприклад, Франція, Люксембург, Бельгія, Голландія). Неповна апеляція: судове рішення стає предметом перевірки суду другої інстанції; предмет апеляційного розгляду «очищений» провадженням в суді першої інстанції щодо встановлення обставин і дослідження доказів; друга інстанція перевіряє як законність і обґрунтованість рішення, так і сам процес в суді першої інстанції; заборона подання нових доказів; скарга розглядається в судовому засіданні в усному порядку за клопотанням сторін; суд має право скасувати судове рішення і направити справу на новий розгляд до першої інстанції; апеляційний суд має право прийняти нову постанову, яка підлягатиме оскарженню (до прикладу, Англія, Австрія, Німеччина, Данія, Латвія, Литва, Іспанія, Швеція)[1].

Модельними Європейськими правилами цивільного процесу було сформульовано компромісне рішення між правовими системами загального права,

[1] Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес. Підручник. К.: Алерта, 2015. 352 с. С.250-251.

для яких характерне обмеження апеляційного перегляду без повторного розгляду справи по суті (заперечення ius novorum і проведення «закритих» слухань), та континентально-правовими традиціями, що історично сприймали апеляцію як повне слухання справи de novo. Лише в новітній період у дедалі більшій кількості держав спостерігається тенденція до обмеження ius novorum в апеляційному провадженні. Попри попередні невдалі спроби гармонізації в цій сфері Розділ IX Правил відобразив результат суттєвого зближення європейських процесуальних систем у підходах до механізмів судового перегляду. Єдиним аспектом, що викликав принципові дискусії під час розроблення цього розділу, стали критерії прийнятності апеляційної скарги та межі застосування ius novorum в апеляційному провадженні. У підсумку було досягнуто компромісу, в межах якого розробники прагнули гармонізувати національні моделі апеляційного оскарження з урахуванням континентально-правових традицій[1]що було враховано й національним законодавством.

Розглядаючи переваги та недоліки видів апеляції, І. М. Іліопол встановила, що повна та неповна апеляції мають різну процесуальну спрямованість і по-різному впливають на ефективність судового захисту. Повна – забезпечує максимально широку перевірку справи й підвищує гарантії справедливості рішення, однак може призводити до зловживань процесуальними правами та нівелювання ролі суду першої інстанції. Неповна – зосереджена на перевірці законності й обґрунтованості рішення, організовує учасників справи подавати докази до суду першої інстанції та зберігає функціональний розподіл між судовими інстанціями, але обмеження її повноважень потребують чіткої законодавчої регламентації, щоб уникнути помилок і подальшого скасування рішень. Таким чином, вибір моделі апеляції є балансом між глибиною судового контролю та процесуальною економією[2].

Не заглиблюючись у дискусію щодо переваг і недоліків кожного з названих видів апеляції, слід підкреслити, що сам поділ апеляційного провадження на повну та неповну зумовлений, насамперед, встановленими межами апеляційного розгляду та обсягом процесуальних повноважень суду апеляційної інстанції, що, у свою чергу, істотно впливає на модель судового захисту прав та інтересів учасників цивільного процесу.

Проаналізувавши крізь призму ознак повної та неповної апеляції ст. 367 ЦПК України, можна виділити три групи меж розгляду справи судом апеляційної інстанції:

---

1 ELI-UNIDROIT. Модельні європейські правила цивільного процесу. Від транскордонних принципів до європейських правил цивільного процесу / І. О. Ізарова, Т. А. Цувіна, Ю. Д. Притика та ін. Київ : ВПЦ «Київський університет». 2025. 175 с. С. 57. URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2025/11/Ukrainian-ELI_UNIDROIT.pdf

2 Іліопол І. М. Апеляційне провадження в цивільному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Іліопол Інна Михайлівна. Одеса, 2018. 250 с. С. 135-136. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/f9ca31bb-cab8-40a6-9e3d-6248d0a61759

1) межі доводів та вимог апеляційної скарги. За загальним правилом суд апеляційної інстанції здійснює перевірку рішень суду першої інстанції в межах заявлених скаржником вимог і доводів, що є класичною ознакою неповної апеляції. Так, у апеляційній скарзі апелянт має обґрунтувати доводи та чітко визначити в чому саме, на його думку, полягала неправильність чи неповнота встановлених обставин, наприклад через безпідставну відмову суду першої інстанції у прийнятті доказів або неправильне їх дослідження чи оцінку тощо (п. 5 ч. 2 ст. 356 ЦПК України), а також конкретизувати своє прохання для суду апеляційної інстанції (п. 7 ч. 2 ст. 356 ЦПК України). Таке положення міститься у процесуальних кодексах багатьох країн. До прикладу, Франческа Ф'єкконі, зосереджуючись на досвіді Апеляційного суду Мілана, зазначила, що «у 2012 році законодавець провів глибоку реформу апеляційної цивільної системи, визначивши апеляцію як «інстанцію обмеженого перегляду» першого рішення. Зокрема, були встановлені значні обмеження щодо можливості колегії проводити нову оцінку фактів і права, яка може бути здійснена в рамках апеляційної скарги. Зросла важливість підстав, на яких ґрунтується апеляція. Апелянт повинен чітко вказати на помилкові причини рішення, яке оскаржується. Отже, колегія повинна буде проаналізувати рішення першої інстанції у світлі критики, підкресленої апелянтом, який, таким чином, має можливість скерувати колегію, що приймає рішення, запропонувавши інше рішення у справі (article 342 civil procedure code)»[1].

В українському законодавстві, з загального правила є виключення, які дозволяють суду виходити за межі вимог і доводів апеляційної скарги у випадках: порушення норм процесуального права (ч. 3 ст. 376 ЦПК України); неправильне застосування норм матеріального права (п. 4 ч. 1, ч. 2 ст. 376 ЦПК України); очевидна незаконність чи необґрунтованість рішення суду у справах окремого провадження (ч. 5 ст. 367 ЦПК України). Вихід за межі доводів та вимог апеляційної скарги в таких випадках, є скоріш компенсаційним елементом, ніж запереченням неповної апеляції, адже здійснюється на користь верховенства права. А спеціальний виняток, що допускає повний перегляд справи окремого провадження зумовлений відсутністю спору про право і має ознаки повної апеляції, проте не трансформує загальну модель апеляції в повну, адже навіть у справах окремого провадження не відбувається повної заміни першої інстанції. Тобто, ці межі відповідають ознакам неповної апеляції з обмеженими винятками оскільки ініціатива перегляду судового рішення належить учасникам справи, а суд апеляційної інстанції не замінює суд першої інстанції;

2) межі доказування в апеляційній інстанції. Судове доказування в суді апеляційної інстанції також має відповідати загальним та спеціальним

[1] Francesca Fiecconi. The role of the courts of appeal in the changing world. The experience of the Court of Appeal of Milan in civil procedures. p. 4. URL: https://academia.edu/resource/work/74556431

правилам. Відтак, за загальним правилом, перегляд справ відбувається на підставі наявних у справі доказів, що стосуються фактів, на які учасники справи посилаються в скарзі та (або) у відзиві, що також відповідає ознакам неповної апеляції. Однак, спеціальною нормою визначено, що суд апеляційної інстанції все ж може прийняти нові докази, проте виключно, якщо учасник справи доведе, що не подав їх до суду першої інстанції з причин, що об'єктивно не залежали від нього (ч. 3 ст. 367 ЦПК України).

Висловлюючи свою позицію щодо цього питання, Верховний Суд зазначив, що учасники справи зобов'язані подавати всі наявні у них докази у порядку та строки, встановлені законом або судом, не допускаючи їх приховування. Така законодавча регламентація узгоджується з принципом повного розкриття доказів (discovery). Проте, суд апеляційної інстанції може досліджувати нові докази, зокрема у випадках, коли: докази існували на момент розгляду справи судом першої інстанції, однак особа не знала і не могла знати про їх існування; докази були відомі учаснику справи, проте з об'єктивних, незалежних від нього причин не могли бути подані до суду першої інстанції; суд першої інстанції безпідставно виключив із судового розгляду подані докази, що мали значення для справи; суд першої інстанції необґрунтовано відмовив у дослідженні доказів, зокрема у призначенні експертизи чи витребуванні доказів; наявні інші поважні причини неподання або недослідження доказів судом першої інстанції за відсутності умислу чи недбалості з боку особи, яка їх подає, або внаслідок допущених судом процесуальних порушень[1].

Це ключовий маркер неповної моделі апеляції позаяк суд апеляційної інстанції не проводить нове повноцінне дослідження фактичних обставин справи, ґрунтуючись на доказах, досліджених судом першої інстанції, а розглядає лише ті факти, що поставлені під сумнів у скарзі чи відзиві. Прийняття ж нових доказів є винятком, а не правилом і тягар доказування причин неподання доказів до суду першої інстанції покладається на скаржника. Крім того, необхідно зауважити, що із прийняттям нової редакції ЦПК України 2017 р., правило щодо подання нових доказів до суду апеляційної інстанції дещо ускладнило цю можливість. Причини за яких учасник справи не подав докази до суду першої інстанції було змінено з «поважної» на причини «що об'єктивно не залежали від нього». На відміну від неповної апеляції, при повній – учасники справи мають необмежене право подавати нові докази до суду апеляційної інстанції який повторно встановлює всі факти.

Однак, навіть у країнах де діє повна апеляція існують певні правила. Так, наприклад, у Нідерландах «під час апеляції як апелянт, так і його опонент повинні переконатися що вони згадують конкретні докази, на які вони хочуть посилатися. Якщо вони цього не зроблять, Апеляційний суд може від-

[1] Постанова Верховного Суду від 24 липня 2024 року у справі № 646/857/18 (провадження № 61-5330св24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120603025

мовити у наданні додаткових доказів. Це ймовірно трапиться, коли сторона в апеляційному провадженні посилається на свідків, яких вже було допитано в суді першої інстанції або які подали письмові свідчення»[1].

Неповна модель апеляції, на думку німецьких вчених-процесуалістів, зумовлена потребою у прискоренні розгляду судових справ, оскільки сторони нерідко зловживали правом необмеженого подання нових доказів до суду апеляційної інстанції. За чинним законодавством апеляційний суд наділений повноваженнями відмовити у приєднанні нових матеріалів, якщо їх подання може призвести до затягування вирішення спору, а також у разі встановлення, що сторони навмисно зловживають процесуальними правами або що відповідні докази не були подані раніше з причин недбалості[2];

3) межі позовних вимог та підстав позову. В даному випадку виключена будь-яка ознака повної апеляції, адже існує заборона «трансформації» спору за рахунок зміни предмета або підстав позову, що виключає підміну першої інстанції апеляційною. Тобто, суд апеляційної інстанції не вирішує нову справу, а перевіряє правильність застосування норм матеріального права та дотримання норм процесуального права судом першої інстанції. Це принципове положення для всього апеляційного провадження, адже є найбільш «чистою» формою неповної апеляції.

Положення цих норм цілком відповідають позиції Комітету Міністрів Ради Європи про те, що вирішення предмета судового спору має, як правило, здійснюватися судом першої інстанції. Саме на цьому етапі процесу сторони повинні заявляти всі вимоги, а також подавати всі фактичні обставини та докази, що обґрунтовують їхню позицію. У зв'язку з цим державам було рекомендовано розглянути можливість запровадження законодавчих або інших нормативних механізмів, спрямованих на забезпечення концентрації процесуального матеріалу в суді першої інстанції[3]. До прикладу, за ЦПК Австрії зміна позову, що лежить в основі оскаржуваного судового рішення та заява нових вимог не допускаються (абз. 4 § 483, абз. 1 § 482)[4].

У підсумку бачимо, що ст. 367 ЦПК України є нормативним втіленням моделі неповної апеляції, в якій апеляційний суд здійснює контрольну функ-

---

1 Cornelis Hendrik (Remco) van Rhee. Appeals in civil and administrative proceedings: Netherlands. p. 6. URL: https://www.academia.edu/12720628/Appeal_in_Civil_and_Administrative_Procedure_The_Netherlands?sm=b&rhid=37526291960

2 Кортун В. М. Критерії нормативного розмежування моделей апеляції судів цивільної юрисдикції України й окремих держав Європи. Національний юридичний журнал: теорія і практика. Грудень 2016. С. 85-89. С. 86. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/6/part_1/19.pdf

3 Рекомендація № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 528 засіданні заступників міністрів 7 лютого 1995 року. Глава 2. п. «а» ст. 2. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_5_1995_02_07.pdf

4 Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес. Підручник. К.: Алерта, 2015. 352 с. С.257.

цію, а не функцію повторного розгляду справи, а новий розгляд можливий лише фрагментарно із обмеженнями, і це не руйнує, а балансує модель неповної апеляції з принципом верховенства права.

Окрім меж розгляду справи, вагоме значення при визначенні виду апеляції, мають **повноваження суду апеляційної інстанції**. Як вже зазначалось, за повної моделі апеляційний суд при скасуванні рішення першої інстанції має ухвалити нове рішення, а за неповної – скасувати рішення і направити справу на новий розгляд або ухвалити нове рішення. Відтак, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 374 ЦПК України суд апеляційної інстанції має право скасувати рішення суду першої інстанції повністю або частково або змінити рішення з підстав, визначених у ст. 376 ЦПК України. А відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 374 ЦПК України, суд апеляційної інстанції має право скасувати рішення та направити справу на новий розгляд до суду першої інстанції за встановленою підсудністю з підстав, закріплених у ст. 378 ЦПК України. Необхідно наголосити на тому, що чинна редакція цивільного процесуального законодавства розглядає таке повноваження як виключення із правил, адже направлення справи на новий розгляд у разі порушення правил територіальної юрисдикції (підсудності) буде підставою для скасування рішення суду тільки в тому випадку, якщо апелянт обґрунтує поважність причини не заявлення про непідсудність справи під час розгляду справи судом першої інстанції.

Отже, можна стверджувати, що сам факт наявності альтернативи (нове рішення або направлення справи на новий розгляд) є визначальним і свідчить про відхід від класичної повної апеляції. Тобто, навіть якщо направлення справи на новий розгляд допускається лише за суворо визначених умов, сам факт існування такого повноваження означає, що апеляційний суд не завжди зобов'язаний вирішувати спір по суті. За повної моделі така можливість була б виключена взагалі. З огляду на викладене, можна зазначити, що, відповідно до повноважень суду апеляційної інстанції апеляція є неповною. Водночас, чинна модель очевидно орієнтована на максимальне наближення до повної апеляції, що проявляється у пріоритеті ухвалення нового рішення та у винятковості підстав для направлення справи на новий розгляд.

Варто згадати, що «відповідно до Статуту 1864 р. апеляційний суд діяв за принципом «повної апеляції», тобто здійснював розгляд справи по суті, так само як і суд першої інстанції. Проте, вже ЦПК України (в редакції 2004 р.) до внесених змін Законом України «Про судоустрій і статус судів» 2010 р. (втратив чинність), містив норму про повноваження щодо скасування судового рішення та направлення справи на новий розгляд до суду першої інстанції»[1], що було ознакою «чистої» неповної апеляції.

[1] Іліопол І. М. Апеляційне провадження в цивільному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Іліопол Інна Михайлівна. Одеса, 2018. 250 с. С. 37, 193. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/f9ca31bb-cab8-40a6-9e3d-6248d0a61759

Класичним прикладом повної апеляції є нормативне регулювання апеляційного провадження за ЦПК Франції. В. М. Коротун виокремив такі характерні риси моделі повної апеляції у судах цивільної юрисдикції Франції. По-перше, апеляційний розгляд передбачає повторне вирішення справи по суті як за первісним, так і за зустрічним позовом. По-друге, законодавство прямо закріплює право учасників апеляційного провадження подавати нові докази, а також змінювати позовні вимоги у випадках, прямо визначених законом. По-третє, повноваження апеляційного суду за результатами перегляду справи обмежуються ухваленням одного з трьох рішень: залишення рішення суду першої інстанції без змін, його зміна або скасування. Водночас апеляційний суд за жодних умов не наділений правом передавати справу на новий розгляд до суду першої інстанції. Крім того, апеляційне оскарження рішень судів великої інстанції передбачає обов'язкову участь судових повірених та супроводжується значним обсягом підготовчої роботи, яку здійснюють сторони апеляційного провадження і суддя, відповідальний за підготовку справи до судового розгляду[1].

Як підкреслює К. В. Гусаров, в національному законодавстві відсутня спеціальна норма, що закріплює конкретну модель, однак визначає певні межі розгляду справи в апеляційній інстанції. Відтак, існуюча модель апеляційного провадження сформована з урахуванням історичних особливостей становлення та розвитку інституту перегляду судових рішень, однак потребує вдосконалення доказової діяльності в суді апеляційної інстанції з урахуванням національних особливостей цивільного судочинства[2].

Зрештою, вже протягом багатьох років в Україні діє неповна апеляція, що відповідає законодавству та кореспондується із європейськими стандартами здійснення цивільного судочинства, що встановлюють «обов'язок для осіб, які подають апеляційну скаргу на початковому етапі надавати належно обґрунтовані підстави скарги із чітким визначенням очікуваних способів правового захисту, з метою запобігання можливим зловживанням процедурою оскарження»[3]. Таким чином, чинна модель апеляційного провадження в цивільному процесі України є результатом поступової трансформації кла-

---

[1] Кортун В. М. Критерії нормативного розмежування моделей апеляції судів цивільної юрисдикції України й окремих держав Європи. Національний юридичний журнал: теорія і практика. Грудень 2016. С. 85-89. С. 87. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/6/part_1/19.pdf

[2] Гусаров К. В. Інстанційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві: дис... доктора юрид. наук: 12.00.03 /Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 431 с. С. 115, 356-357. URL: https://uacademic.info/ua/document/0511U000606

[3] Рекомендація № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 528 засіданні заступників міністрів 7 лютого 1995 року. Глава 2. п. «а» ст. 4. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_5_1995_02_07.pdf

сичної **неповної апеляції** з урахуванням європейських стандартів судового перегляду. Її сутність полягає у поєднанні контрольної функції апеляційного суду з обмеженими винятками, що допускаються виключно з метою забезпечення верховенства права та ефективного судового захисту.

Європейські правові системи впродовж останніх десятиліть демонструють стійку тенденцію до відмови від «чистих» моделей повної або неповної апеляції на користь змішаних, функціонально орієнтованих конструкцій апеляційного перегляду. Зокрема, навіть у державах континентальної правової традиції, де історично домінувала повна апеляція (Франція, Бельгія, Нідерланди), спостерігається послідовне обмеження ius novorum та посилення вимог до процесуальної активності сторін у суді першої інстанції. Апеляційний суд дедалі частіше розглядається не як «другий суд першого розгляду», а як інстанція, покликана виправляти істотні помилки правозастосування без повного відтворення процесу доказування.

Водночас у правопорядках, що традиційно тяжіють до моделі неповної апеляції (Німеччина, Австрія, Іспанія), відбувається певне розширення можливостей апеляційного суду щодо прийняття нових доказів, однак виключно за умови доведення неможливості їх подання раніше без вини сторони. Такі підходи свідчать про поступове зближення апеляційних моделей, у межах якого ключовим критерієм допустимості повторного дослідження фактичних обставин стає не формальна стадія процесу, а принцип процесуальної сумлінності сторін.

Подальший розвиток апеляційного провадження в Україні має бути спрямований не на розширення ius novorum як такого, а на вдосконалення механізмів концентрації процесуального матеріалу в суді першої інстанції та підвищення процесуальної дисципліни сторін. Саме за таких умов апеляція зберігатиме баланс між ефективністю судового контролю, процесуальною економією та справедливістю судового рішення, що відповідає як національним потребам цивільного судочинства, так і загальноєвропейським тенденціям уніфікації моделей апеляційного перегляду.

4. Проблеми мотивування постанов суду апеляційної інстанції у світлі практики ЄСПЛ

За наслідками розгляду апеляційної скарги, суд апеляційної інстанції має прийняти одне з рішень, передбачених ст. 374 ЦПК України та ухвалити постанову, яка складається з вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин (ст. 381, 382 ЦПК України). Рішення суду першої інстанції може бути оскаржене як повністю, так і частково (ч. 1 ст. 352 ЦПК України), що на практиці проявляється у оскарженні резолютивної або мотивувальної

частин, підкреслюючи їх важливість, особливо з огляду на преюдиційний характер судових рішень. Відповідно до ч. 4 ст. 376 ЦПК України, змінюючи судове рішення, ухвалене судом першої інстанції, суд апеляційної інстанції доповнює чи змінює його мотивувальну та (або) резолютивну частину.

Якщо апеляційна скарга стосується лише частини вирішених вимог, суд апеляційної інстанції, керуючись принципом диспозитивності, не вправі надавати оцінку неоскарженій частині рішення в мотивувальній чи резолютивній частині, а зазначає в описовій частині межі оскарження[1].

В контексті адаптації національного законодавства до європейських стандартів розглянемо більш детально таку частину постанови суду апеляційної інстанції як мотивування. Право на мотивоване рішення є елементом права на справедливий суд відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції, адже мотивування – це не лише формальна частина рішення, а й процедурна гарантія справедливого судового розгляду. Належне мотивування підтверджує, що суд реально розглянув доводи учасників справи та застосував право, а не вирішив справу довільно чи поверхнево.

ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що п. 1 ст. 6 Конвенції покладає на суди обов'язок мотивувати свої рішення, однак цей обов'язок не слід тлумачити як вимогу надавати вичерпну та детальну відповідь на кожен довід сторін. Обсяг і глибина мотивування судового рішення залежать від його характеру та специфіки. Водночас, при оцінці дотримання цього обов'язку необхідно враховувати, зокрема, різноманітність процесуальних заяв і аргументів, які можуть подаватися учасниками судового провадження, а також відмінності між договірними державами щодо законодавчого регулювання, судових традицій, правових доктрин і стилю викладення судових рішень. З огляду на це, питання про наявність чи відсутність порушення обов'язку наводити обґрунтування має вирішуватися з урахуванням конкретних обставин кожної справи[2]. Крім того, слід враховувати, що якщо клопотання заявника стосуються «прав і свобод», гарантованих Конвенцією, суди зобов'язані розглядати їх з особливою ретельністю, адже це є наслідком принципу субсидіарності[3].

Національне законодавство встановлює конкретні **вимоги до змісту постанови суду апеляційної інстанції**, зокрема її мотивувальна частина охоплює виклад установлених судами обставин і відповідних правовідносин, аналіз правильності висновків суду першої інстанції, мотиви прийняття

---

1 Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2008 р. №12. п. 15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-08#Text

2 Ruiz Torija v. Spain. 09 грудня 1994. п. 29. (Application № 18390/91). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57909%22]}; Проніна проти України 18 липня 2006. п. 23. (Заява N 63566/00). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_096#Text

3 Fabris v. France. 7 February 2013. п. 72. (Application № 16574/08). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-116716%22]}

або відхилення кожного аргументу апеляційної скарги та відзиву, з'ясування наявності порушених, невизнаних або оспорених прав чи інтересів, а також узагальнені висновки за результатами апеляційного перегляду з посиланням на застосовані норми права (ч. 3 ст. 382 ЦПК України).

Як слушно зауважує І. В. Андронов, суд зобов'язаний чітко вмотивувати прийняття або відхилення кожного аргументу сторін, щоб було очевидно, що позиція учасників справи належним чином розглянута. Саме через відповіді на аргументи учасників справи суд апеляційної інстанції оцінює правильність встановлення обставин справи та застосування норм матеріального і процесуального права, що відображає сутність судової постанови як відповіді на скаргу і засобу перевірки та виправлення можливих судових помилок[1].

Такі твердження відповідають практиці ЄСПЛ (наприклад, справа «Бендерський проти України»), який встановлює, що судові рішення повинні містити достатнє обґрунтування мотивів, на яких вони ґрунтуються. Адже Конвенція спрямована на забезпечення захисту не теоретичних чи ілюзорних, а реальних і ефективних прав. Право може вважатися ефективним лише за умови, що зауваження сторін були справді «заслухані», тобто фактично почуті та вивчені судом під час розгляду справи[2].

Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судове рішення у цивільній справі» рекомендує у мотивувальній частині викладати встановлені судом юридично значущі обставини й надавати їм правову оцінку, проаналізувавши та оцінивши всі досліджені докази, а також наводити відповідні розрахунки щодо задоволення майнових вимог. Висновки мають бути належно вмотивовані та не можуть ґрунтуватися на припущеннях. Водночас, рішення не повинно містити й зайву деталізацію, яка не має значення для справи, незрозумілі словосполучення та занадто довгі речення, що важко сприймаються. Важливо, що мотивувальна частина має містити посилання на норми матеріального та процесуального права, керуючись якими суд встановив обставини, а також на Конвенцію та практику ЄСПЛ, що підлягає застосуванню[3]. Така позиція залишається актуальною у правозастосовній практиці.

Однак **проблеми мотивування постанов суду апеляційної інстанції**, в тому числі, у світлі практики ЄСПЛ, полягають у поверхневому аналізі доводів апеляційної скарги й ігноруванні ключових аргументів сторін, неналежному мотивуванні виходу за межі доводів апеляційної скарги або

---

1 Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : монографія / І. В. Андронов. Одеса : Юридична література, 2018. 372 с. С. 298.

2 Бендерський проти України. 15 листопада 2007. п. 42. (Заява № 22750/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_313#Text

3 Про судове рішення у цивільній справі. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 р. № 14. п. 8, 11, 12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09#Text

прийняття (відмови у прийнятті) нових доказів та формальному підтвердженні висновків суду першої інстанції. Суд має надавати чітку, зрозумілу та вмотивовану відповідь на суттєві аргументи, демонструючи реальний, а не декларативний апеляційний перегляд справи. Проблематика мотивування проявляється насамперед у дисбалансі між національними процесуальними вимогами та фактичною судовою практикою. Хоча ч. 3 ст. 382 ЦПК України прямо зобов'язує апеляційний суд наводити мотиви прийняття або відхилення кожного аргументу апеляційної скарги і відзиву, на практиці суди нерідко обмежуються узагальненими формулюваннями, не розкриваючи логіки правової оцінки доводів сторін. Це знижує якість судового захисту та ставить під сумнів ефективність апеляційного перегляду. З урахуванням стандартів ЄСПЛ, мотивування має оцінюватися не за кількістю наведених аргументів, а за їх здатністю переконливо показати, що суд почув сторони, проаналізував істотні доводи та обґрунтовано застосував норми матеріального і процесуального права. Особливо високі вимоги ставляться у справах, де порушуються права і свободи, гарантовані Конвенцією.

Статут Ради Європи встановлює, що кожна держава – член Ради Європи зобов'язана визнавати верховенство права, а також забезпечувати реалізацію прав людини і основоположних свобод усім особам, які перебувають під її юрисдикцією та здійснювати відкрите й ефективне співробітництво з метою досягнення поставлених цілей. Водночас держави-члени підтверджують свою відданість духовним і моральним цінностям, що становлять спільне надбання їхніх народів і є фундаментальним джерелом особистої та політичної свободи, верховенства права й принципів, на яких ґрунтується кожна демократична держава[1]. Орієнтуючись на Резолюцію Європейського парламенту можна дійти висновку, що «держава має забезпечити, щоб суди надавали достатньо детальні обґрунтовані рішення протягом розумного строку, щоб сторони могли ефективно скористатись будь-яким правом на перегляд рішення»[2].

В цьому контексті важливо зауважити, що цивільне процесуальне законодавство зобов'язує суди, незалежно від інстанції, ухвалювати судові рішення ґрунтуючись на засадах верховенства права, висуваючи до них вимоги законності та обґрунтованості[3]. За національним законодавством судове

---

1 Статут Ради Європи від 5 травня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text

2 Резолюція Європейського Парламенту від 4 липня 2017 року з рекомендаціями Комісії щодо спільних мінімальних стандартів цивільного процесу в Європейському Союзі (2015/2084(INL)). (2018/C 334/05). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52017IP0282&qid=1771232545105

3 Ткачук О., Луспеник Д. Верховенство права – новий «старий» принцип цивільного судочинства: співвідношення із принципом законності. Слово національної школи суддів України. № 3(20). 2017. С. 50-66. С.52. URL: file:///C:/Users/%D0%98%D0%BD%D0%BD%D0%B0/Downloads/cln_2017_3_7.pdf

рішення є **законним**, якщо воно ухвалене відповідно до норм матеріального права та з дотриманням норм процесуального права. **Обґрунтованим** визнається судове рішення, яке постановлене за результатами повного, всебічного й об'єктивного з'ясування всіх обставин справи, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, та яке ґрунтується на доказах, безпосередньо досліджених у судовому засіданні (ст. 263 ЦПК України), що має враховуватись при прийнятті постанови судами апеляційної інстанції.

Приміром, скасовуючи рішення судів першої та апеляційної інстанцій Верховний Суд дійшов висновку, що апеляційний суд не здійснив належної правової оцінки доводів, викладених як у первісному, так і в зустрічному позовах, та не встановив повного кола фактичних обставин справи, обмежившись констатацією нікчемності одного з заповітів. Верховний Суд зауважив, що цей підхід не узгоджується з його актуальною практикою щодо стандартів апеляційного перегляду, адже законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції по суті спору фактично не були перевірені[1].

Попри те, що національні суди наділені певною дискрецією щодо добору аргументів у конкретній справі та оцінки поданих сторонами доказів, ЄСПЛ наголошує і на тому, що судовий орган зобов'язаний належним чином обґрунтовувати свої процесуальні дії, чітко викладаючи мотиви ухвалених ним судових рішень[2]. Європейськими модельними правилами цивільного процесу (п. 170) також передбачено, що суд апеляційної інстанції за наслідками апеляційного перегляду зобов'язаний надати оцінку по суті всім вимогам і доводам, викладеним апелянтом в апеляційній скарзі[3].

Проте, як вже попередньо досліджувалось, допускається **вихід за межі вимог та доводів апелянта** у разі порушення норм матеріального права або неправильного застосування судом першої інстанції норм процесуального права (ч. 4 ст. 367 ЦПК України), якщо це є обов'язковою підставою для скасування судового рішення (у справах окремого провадження за очевидної незаконності чи необґрунтованості судового рішення ч. 5 ст. 367 ЦПК України). В такому разі, суд апеляційної інстанції перевіряє справу у повному обсязі й зобов'язаний мотивувати вихід за межі доводів апеляційної скарги[4].

Ніби процесуальне законодавство чітко окреслює межі перегляду справи судом апеляційної інстанції та його повноваження, однак на практиці суди

[1] Постанова Верховного Суду від 07 лютого 2024 р. у справі № 311/2297/21 (провадження № 61-10463 св 23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116840208

[2] Suominen v. Finland. 1 липня 2003. п. 36. (Заява № 37801/97). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-94141%22]}

[3] ELI-UNIDROIT. Модельні європейські правила цивільного процесу. Від транскордонних принципів до європейських правил цивільного процесу / І. О. Ізарова, Т. А. Цувіна, Ю. Д. Притика та ін. Київ : ВПЦ «Київський університет». 2025. 175 с. С. 137. URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2025/11/Ukrainian-ELI_UNIDROIT.pdf

[4] Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку. /Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2008 р. № 12. п. 15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-08#Text

стикаються з необхідністю вирішення нестандартних ситуацій. Приміром, вирішуючи питання про відступлення від існуючої правової позиції щодо оскарження заочного рішення, Велика Палата Верховного суду встановила, що сам по собі пропуск строку на подання заяви про перегляд заочного рішення не може бути підставою ані для скасування, ані для залишення такого рішення без змін, оскільки апеляційний суд зобов'язаний перевірити правильність застосування норм матеріального права. Водночас, суд апеляційної інстанції обмежений не тільки доводами апеляційної скарги, а й принципом заборони повороту до гіршого (non reformatio in peius), що ґрунтується на концепції tantum devolutum quantum appellatum (скільки скарги, стільки і рішення). Тобто, зазначене унеможливлює вихід за межі оскарження, якщо це призводить до погіршення правового становища особи, яка ініціювала перегляд, порівняно з результатом розгляду в суді першої інстанції[1].

До речі, не вважається виходом за межі доводів апеляційної скарги вимога апелянта про скасування рішення суду першої інстанції з направленням справи на новий розгляд, якщо суд апеляційної інстанції приймає нове рішення або змінює його, адже суд не виходить за межі скарги, а реалізовує свої повноваження[2].

Вихід суду апеляційної інстанції за межі доводів і вимог апеляційної скарги безпосередньо пов'язаний з питанням належного мотивування постанови, що потребує підвищеної аргументації. Якщо за неповної апеляції, яка діє в Україні суд переглядає справу переважно в межах доводів та вимог апеляційної скарги, то вихід за її межі є винятком, який повинен бути не лише формально обґрунтований, а й змістовно та переконливо мотивований. Часто суди апеляційної інстанції обмежуються загальною фразою про «неправильне застосування норм матеріального права» або «істотні порушення норм процесуального права», посилаючись на ст. 376 ЦПК України та не пояснюючи чому виправлення такого порушення потребує виходу за межі вимог та доводів апеляційної скарги, зокрема й у справах окремого провадження. В науці цивільного процесуального права вихід за межі скарги обґрунтовується необхідністю забезпечення принципів верховенства права, законності та справедливості. Однак у судовій практиці у мотивувальній частині постанови подекуди відсутній логічний зв'язок між порушенням, обґрунтуванням істотності порушення, його важливістю (вплив на результат справи) та необхідністю зміни/скасування судового рішення, що є правовою підставою для виходу за межі скарги. А це, своєю чергою, може призводити до безпідставного виходу за межі апеляційної скарги.

---

1 Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 червня 2024 року у справі № 756/11081/20 (провадження № 14-25цс24). п. 82, 83. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119776617

2 Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2008 р. №12. п. 15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-08#Text

До прикладу, Верховний Суд скасував рішення суду апеляційної інстанції, який перевищив свої повноваження, скасувавши рішення суду першої інстанції в тій частині, що не оскаржувалась та ще і щодо прав особи, яка не оскаржувала рішення суду, що є порушенням принципу диспозитивності. Апеляційний суд помилився щодо правомірності виходу за межі вимог та доводів апеляційної скарги, адже ч. 4 ст. 367 ЦПК України діє лише в інтересах апелянта, тобто суд порушив права особи, яка не оскаржувала рішення та не вимагала його скасування, напевне через згоду із ним[1].

Треба зважати також й на те, що процесуальні права суду є одночасно і його обов'язками. Тобто законодавець імперативно зобов'язує суд використовувати свої повноваження в повному обсязі, а їх невикористання вважається порушенням. Відтак норма, що дозволяє вихід за межі доводів та вимог апеляційної скарги покладає на суд обов'язок реалізувати це повноваження за наявності підстав. Таким чином, здійснення відповідних повноважень визначається не суддівським розсудом, а наявністю обставин, що вимагають виходу за межі апеляційної скарги[2].

Таким чином, вихід за межі доводів та вимог апеляційної скарги є допустимим механізмом забезпечення верховенства права, але вимагає підвищеної уваги до мотивування судового рішення, що демонструє винятковість такого втручання та його відповідність основоположним засадам цивільного судочинства.

Крім того, учасники справи мають право подати **нові докази до суду апеляційної інстанції**, однак у виключних випадках. Варто погодитись із думкою І. А. Боровської та О. В. Веренкіотової, що у контексті реформування цивільного судочинства через імплементацію відповідних стандартів традиційна процесуальна форма, домінантною ознакою якої є принцип змагальності, поступово трансформується в іншу модель організації процесу, що ґрунтується на реалізації принципу процесуальної економії, яка передбачає, зокрема, концентрацію доказової діяльності учасників справи та суду на стадії розгляду справи в суді першої інстанції,[3]. Це передбачає зосередження основної доказової діяльності саме в суді першої інстанції та обмеження можливостей сторін щодо подання нових доказів в подальших стадіях.

Проблема забезпечення концентрації доказів у цивільному процесі не може бути розв'язана без належного визначення форм і механізмів взаємодії між базовими принципами цивільного судочинства – змагальністю та диспо-

---

1 Постанова Верховного Суду від 20 травня 2020 року у справі № 344/1044/16-ц (провадження № 61-21248 св 18).URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89509018

2 Проблеми теорії та практики цивільного судочинства: Монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін..; За заг. ред. професора В. В. Комарова. Х: Харків юридичний. 2008. 928 с. С. 564.

3 Боровська І. А., Веренкіотова О. В. Принцип концентрації у цивільному судочинстві України. Юридичний науковий електронний журнал. № 8. 2023. С. 80-83. С. 81. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/16.pdf

зитивністю – та положеннями, що регламентують керівну роль суду й реалізацію ним активних процесуальних повноважень. Формування ефективної цивільної процесуальної моделі концентрації доказового матеріалу безпосередньо пов'язане з нормативним визначенням моменту та процесуальних строків подання доказів, що забезпечує своєчасність, повноту та впорядкованість доказової діяльності учасників справи[1].

Недоліки мотивування постанови суду апеляційної інстанції особливо яскраво проявляються у питаннях прийняття та оцінки нових доказів в стадії апеляційного провадження. Якщо апеляційний суд приймає нові докази, він зобов'язаний чітко обґрунтувати винятковість підстав їх неподання до суду першої інстанції та пояснити, яким чином ці докази впливають на висновки у справі. Натомість у разі відмови в прийнятті нових доказів, суд повинен належно мотивувати таке рішення з огляду на принцип концентрації доказів і процесуальної економії. Проте, нерідко суди відмовляють у прийнятті нових доказів, обмежуючись загальним посиланням на відсутність поважних причин їх неподання до суду першої інстанції, без аналізу конкретних обставин, на які посилається скаржник.

Так, Верховний Суд скасував постанову суду апеляційної інстанції роз'яснивши, що суд апеляційної інстанції під час апеляційного перегляду справи наділений повноваженнями встановлювати нові обставини у разі, якщо їх наявність підтверджується новими доказами, які мають значення для правильного вирішення спору, є належними та допустимими, а також не могли бути подані до суду першої інстанції з причин, визнаних судом поважними і доведених особою, яка їх подає. При цьому, вирішуючи питання щодо прийняття або відмови в прийнятті та дослідженні нових доказів, суд апеляційної інстанції зобов'язаний навести належне мотивування відповідного висновку в ухвалі або в ухваленому за результатами апеляційного перегляду судовому рішенні[2]. Невмотивована відмова у прийнятті нових доказів ЄСПЛ визнається порушенням ст. 6 Конвенції, оскільки це позбавляє можливості ефективно оскаржити таку відмову. Саме якість і повнота мотивування постанови апеляційного суду виступає ключовою гарантією балансу між правом на справедливий суд і завданням забезпечення ефективності цивільного процесу.

Одним з найтиповіших порушень є формальне погодження з висновками суду першої інстанції без самостійного аналізу доводів апеляційної скарги. У таких випадках мотивувальна частина постанови обмежується констатацією правильності рішення суду нижчої інстанції без наведення власних мірку-

[1] Гулик А. Г. Концентрація доказового матеріалу у цивільній справі – шлях до оптимізації цивільного судочинства. «Law. Human. Environment» Vol. 11. № 2. 2020. URL: https://environmentalscience.com.ua/web/uploads/pdf/Law.Human.Environment_2020_Vol.%2011,%20No.%202_81-89.pdf

[2] Постанова Верховного Суду від 24 липня 2024 року у справі № 646/857/18 (провадження № 61-5330св24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120603025

вань щодо спірних питань права або оцінки доказів. Подібний підхід суперечить природі апеляційного провадження як механізму перевірки судового рішення.

В рішенні ЄСПЛ «*Гірвісаарі проти Фінляндії*», Суд посилаючись на тезу про те, що судам не потрібно надавати відповіді на кожен аргумент зазначив, що відхиляючи апеляцію, суд може, в принципі, просто підтвердити причини рішення суду нижчої інстанції. Проте якщо недостатність міркувань суду нижчої інстанції не була виправлена судом вищої інстанції, а це було основною скаргою апелянта, то таке підтвердження не відповідає вимогам справедливого судового розгляду, тобто має місце порушення п. 1 ст. 6 Конвенції[1]. Яскравим прикладом у цьому випадку слугуватиме постанова Верховного Суду якою він частково задовольнив скаргу, змінивши мотивувальну частину рішень суду першої та апеляційної інстанцій, адже вони правильно відмовили у задоволенні позовних вимог, однак помилились щодо мотивів такої відмови[2].

Як бачимо, суд апеляційної інстанції може погодитись з мотивами суду першої інстанції, однак враховуючи наведені позиції ЄСПЛ, у випадку якщо рішення першої інстанції є достатньо мотивованим, доводи апеляційної скарги не містять нових або істотних аргументів, а апеляційний суд продемонстрував, що він реально перевірив скаргу. Тобто, допускається підтвердження мотивів, але не допускається імітація перегляду.

Відтак, Європейська практика послідовно виходить з того, що мотивування судових рішень виконує низку ключових функцій. Зокрема, воно слугує засобом доведення до відома учасників процесу підстав і міркувань, якими керувався суд під час ухвалення відповідного рішення. Належне мотивування також забезпечує сторонам реальну можливість як ініціювати його оскарження, так і сприяє ефективному перегляду судових рішень судами апеляційної інстанції. Лише наявність мотивованих судових рішень створює необхідні передумови для здійснення громадського контролю за належним здійсненням правосуддя[3].

Практика ЄСПЛ вказує на процедурні вимоги до мотивування, які мають значення при перегляді рішень суду першої інстанції судом апеляційної інстанції. Задля дотримання балансу між дискрецією та правом сторін на обґрунтовані мотиви, суди апеляційної інстанції мають забезпечити виразність мотивування постанов і відповідати хоча б стисло на основні аргументи сторін, особливо ті що мають значення для справи. Вони мають надавати пояснення щодо відхилення доводів або доказів, аби уникнути ризику пору-

[1] Hirvisaari v. Finland. 27 вересня 2001. п. 30, 32, 33. (Заява № 49684/99). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59682%22]}

[2] Постанова Верховного Суду від 18 квітня 2025 року у справі № 331/2113/23 (провадження № 61-1124св24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126803025

[3] Suominen v. Finland. 1 липня 2003. п. 37. (Заява № 37801/97). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-94141%22]}

шення права на ефективний судовий захист і враховувати практику ЄСПЛ як процедурну гарантію належного судочинства, а не лише як зовнішню рекомендацію.

Отже, мотивування постанов суду апеляційної інстанції є ключовим елементом реалізації права на справедливий суд та водночас одним із найбільш проблемних аспектів апеляційного провадження. Належне мотивування постанов суду апеляційної інстанції виступає не лише процесуальним обов'язком, а й індикатором якості правосуддя. Його відсутність або формальний характер перетворюють апеляційний перегляд на декларативну процедуру та можуть призводити до порушення п. 1 ст. 6 Конвенції. Водночас повноцінне, аргументоване та індивідуалізоване мотивування забезпечує реальну перевірку судових помилок, підвищує довіру до суду й наближує національну судову практику до європейських стандартів справедливого судового розгляду.

Узагальнюючи положення цивільного процесуального законодавства, стандарти Конвенції, практику ЄСПЛ, а також виявлені проблеми національної судової практики, можна виснувати, що під **належним мотивуванням апеляційної постанови** слід розуміти процесуально обумовлену діяльність суду апеляційної інстанції, що полягає у повному та логічно узгодженому викладенні встановлених обставин справи і правових висновків за результатами розгляду доводів та вимог апеляційної скарги, з наданням чіткої відповіді на її істотні аргументи, обґрунтуванням прийняття чи відхилення доказів (у тому числі нових). Саме таке мотивування забезпечує ефективність права на апеляційний перегляд, запобігає формалізації та виступає індикатором якості правосуддя в умовах верховенства права.

Висновки

В контексті європейської інтеграції апеляційне провадження розглядається як елемент системної трансформації, спрямованої на підвищення якості правосуддя та ефективності апеляційного перегляду. Адаптація національного законодавства до європейських стандартів має охоплювати не лише формальне запозичення процесуальних норм, а й переосмислення ролі апеляційної інстанції у системі цивільного судочинства. Забезпечення реального доступу до апеляційного перегляду, дотримання основоположних принципів і належна мотивація судових рішень сприятимуть підвищенню довіри до судової влади та утвердженню стандартів справедливого суду. Формування єдиної судової практики з урахуванням засад Конвенції та практики ЄСПЛ дозволить досягти узгодженості між національним і європейським правопорядками.

Право на апеляційний перегляд є функціональним елементом права на справедливий суд у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції. Суди апеляційної інстанції повинні відповідати стандартам доступності, рівності сторін, юридичної визначеності та ефективності судового захисту, сформованим у практиці ЄСПЛ. Апеляція виступає ключовим процесуальним механізмом виправлення судових помилок до набрання рішенням законної сили та забезпечення балансу між правом особи на перегляд і принципом res judicata.

Запровадження процесуальних обмежень доступу до апеляційної інстанції є допустимим, однак тільки за умови їх пропорційності, передбачуваності та спрямованості на забезпечення ефективного судочинства. Апеляційні фільтри, як інструмент процесуального балансу, мають запобігати зловживанню правом на оскарження та надмірному навантаженню на судову систему, водночас не перетворюючись на інструмент формального блокування права на апеляційний перегляд справи. Критерієм їх відповідності європейським стандартам виступає збереження реальної можливості отримати повноцінну перевірку судового рішення.

У більшості європейських правопорядків сформувалася модель двоінстанційного розгляду справи по суті з обмеженим касаційним контролем за питаннями права, що притаманно й національній правовій системі. Попри поширену в науці цивільного процесуального права тезу, що українська модель апеляційного провадження після процесуальної реформи наблизилась до змішаного виду, проведене дослідження доводить, що чинне законодавство закріплює модель саме неповної апеляції. Такий висновок обґрунтовується насамперед через критерії меж розгляду справ судом апеляційної інстанції та його повноваженнями. Апеляційний суд здійснює перевірку судових рішень в межах доводів та вимог апеляційної скарги та заявлених до суду першої інстанції позовних вимог, що істотно обмежує обсяг повторного розгляду справ. А вихід за межі вимог апеляційної скарги є здебільшого виключенням, до того ж, подання нових доказів допускається лише за наявності об'єктивних підстав, що унеможливлювали їх подання до суду першої інстанції, що свідчить про відсутність повноцінного повторного розгляду справи судом апеляційної інстанції в усіх аспектах.

Повноваження суду апеляційної інстанції щодо скасування, зміни або ухвалення нового рішення є похідними від меж апеляційного перегляду та не передбачають повної трансформації предмета чи підстав позову. Саме такі обмеження та концентрація процесуального доказового матеріалу в суді першої інстанції дозволяють кваліфікувати українську модель як неповну апеляцію, що поєднує елементи перевірки факту і права, але не передбачає перевирішення цивільної справи. Подальший розвиток національної моделі має бути спрямований на чітке визначення меж перегляду та стандартів оцінки доказів (в тому числі нових), що забезпечить узгодженість із європейською концепцією ефективного апеляційного перегляду.

Обґрунтованість і належне мотивування постанови апеляційного суду є також важливим аспектом права на справедливий суд. Відповідно до підходів, вироблених у практиці ЄСПЛ, суд не зобов'язаний відповідати на кожен аргумент сторін, однак повинен надати вичерпну відповідь на суттєві та вирішальні доводи апеляційної скарги. Мотивувальна частина постанови повинна демонструвати логічний зв'язок між встановленими обставинами, оцінкою доказів і правовими висновками, що мають містити аргументацію щодо прийняття або відхилення позиції сторони. Недостатність або формальність мотивування підриває довіру до суду та може свідчити про порушення стандартів справедливого розгляду.

Анотація

У монографії досліджено європейські стандарти апеляційного перегляду судових рішень у цивільному процесі та їх імплементацію в законодавство України в умовах євроінтеграції. Проблематика роботи полягає у визначенні меж і змісту права на апеляційний перегляд як елемента права на справедливий суд, забезпеченні балансу між доступністю правосуддя та принципом юридичної визначеності, а також у подоланні системних проблем недотримання розумних строків розгляду справ. Обґрунтовано, що суд апеляційної інстанції відіграє ключову роль у забезпеченні балансу між правом на виправлення судової помилки та принципом res judicata. Особливу увагу приділено впливу практики ЄСПЛ на трансформацію апеляційного провадження з формального контролю в ефективний механізм виправлення судових помилок. Розкрито зміст критеріїв незалежності та безсторонності суду апеляційної інстанції. Досліджено вплив цифровізації судочинства на реалізацію принципів доступності та публічності в апеляційному провадженні, зокрема в умовах воєнного стану. Проаналізовано апеляційні фільтри як інструмент процесуальної економії та оцінено їх відповідність принципу пропорційності. Доведено дію неповної апеляції в цивільному процесі України та проаналізовано її проблеми, зокрема щодо необхідності удосконалення неповної моделі шляхом уточнення меж перегляду та процесуальних гарантій сторін з метою запобігання формалізації неповної апеляції, адже обґрунтована модель неповної апеляції є передумовою забезпечення права на судовий захист. За результатами дослідження сформульовано висновок про необхідність подальшої гармонізації цивільного процесуального законодавства з європейськими стандартами з одночасним удосконаленням процесуальних гарантій сторін. Доведено, що ефективний апеляційний перегляд є визначальною передумовою підвищення довіри до судової влади та забезпечення захисту цивільних прав і свобод.

Ключові слова: *цивільний процес, перегляд судових рішень в апеляційному порядку; апеляційне провадження; апеляція; право на справедливий суд; доступність правосуддя; справедливий суд; розумні строки; належний і безсторонній суд; суд, встановлений законом; принцип публічності; право на апеляційний перегляд справи; апеляційне оскарження; апеляційні фільтри; види (моделі) апеляції; межі апеляційного розгляду; повноваження суду апеляційної інстанції; постанови суду апеляційної інстанції; мотивування постанов.*

Key words: *civil procedure, review of court decisions on appeal; appeal proceedings; appeal; right to a fair trial; accessibility of justice; fair trial; reasonable time limits; proper and impartial court; court established by law; principle of publicity; right to appeal; appeal; appeal filters; types (models) of appeal; limits of appeal proceedings; powers of the court of appeal; decisions of the court of appeal; reasoning for decisions.*

Розділ 10

ОКРЕМЕ ПРОВАДЖЕННЯ У СВІТЛІ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ

Стоянова Тетяна Анатоліївна,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-9696-6701
(підрозділи 1, 4, 5)

Полуніна Ольга Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 00-0001-7062-3623
(підрозділи 2, 3, 6)
DOI

Вступ
1. Трансформація окремого провадження у світлі адаптації законодавства України до європейських стандартів.
2. Особливості правового статусу суб'єктів процесуальних правовідносин у справах окремого провадження.
3. Класифікація справ окремого провадження. Нові категорії справ окремого провадження.
4. Справи про зміну правового статусу фізичної особи й встановлення фактів, що мають юридичне значення.
5. Справи про визнання або відновлення неоспорюваних суб'єктивних прав та про застосування встановлених законом заходів щодо захисту прав і законних інтересів.
6. Окреме провадження в умовах воєнного стану.

Висновки

Вступ

Процес реформування цивільного процесуального законодавства, зумовлений зобов'язаннями України відповідно до ст. 114 Угоди про асоціацію, триває. Такий процес зумовлює необхідність поступового наближення національного законодавства до права Європейського Союзу, у тому числі у сфері цивільного процесуального права.

Крім того, Кабінет Міністрів України 1 квітня 2026 року затвердив Національну програму адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС), якою передбачаються суттєві заходи реформування законодавства, у тому числі цивільного процесуального та деяких категорій справ окремого провадження.

Окреме провадження як самостійний вид непозовного цивільного судочинства посідає важливе місце у системі захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Його значення зумовлене специфічною правовою природою, яка полягає у відсутності спору про право та спрямованості судової діяльності на встановлення юридичних фактів і підтвердження неоспорюваних прав. Саме тому воно зазнає суттєвих трансформацій, пов'язаних як із адаптацією національного законодавства до європейських стандартів, так і з функціонуванням правосуддя в умовах воєнного стану.

Незважаючи на активний розвиток євроінтеграційних процесів, питання адаптації інституту окремого провадження до права Європейського Союзу залишається недостатньо дослідженим та фрагментарно проаналізованим у різних категоріях справ. На відміну від багатьох галузей матеріального права, право Європейського Союзу не містить комплексного регулювання окремого провадження як самостійного виду цивільного судочинства. Це зумовлює необхідність визначення реального впливу права ЄС, практики Європейського суду з прав людини та інших факторів на розвиток окремого провадження в Україні.

Актуальність дослідження зумовлена також необхідністю комплексного наукового осмислення теоретичних і практичних проблем окремого провадження: уточнення його місця у системі цивільного судочинства, удосконалення класифікації відповідних категорій справ, а також визначення особливостей правового статусу учасників процесуальних правовідносин.

Важливим є дослідження новітніх викликів, що впливають на здійснення окремого провадження в умовах воєнного стану та потребують адаптації процесуальних механізмів до нових реалій.

Метою монографії є комплексне дослідження адаптації інституту окремого провадження у цивільному процесуальному праві України до права ЄС, виявлення тенденцій його розвитку та формування науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання. Для досягнення цієї мети вирішуються такі завдання:

1) аналіз трансформації окремого провадження в контексті євроінтеграційних процесів;
2) дослідження правового статусу суб'єктів процесуальних правовідносин;
3) систематизація та уточнення класифікації справ окремого провадження;

4) характеристика окремих категорій справ;
5) визначення особливостей здійснення окремого провадження в умовах воєнного стану.

1. Трансформація окремого провадження у світлі адаптації законодавства України до європейських стандартів

Трансформація окремого провадження, як одного з видів цивільного судочинства, триває у рамках євроінтеграційних процесів, згідно зі ст. 114 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода)[1].

Про системний характер процесу адаптації українського законодавства України до права Європейського союзу свідчить й прийняття такого акту, як Постанова Кабінету Міністрів України №438 від 1 квітня 2026 року «Про затвердження Національної програми адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС)», що напряму не регулює питання адаптації положень окремого провадження у цивільному судочинства, водночас затверджує Національну програму адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС) та Дорожню карту з питань верховенства права[2].

Як слушно зазначає І. В. Яковюк: «у разі адаптації законодавства третіх країн до норм права ЄС цей процес є суто одностороннім… Таким чином, відбувається лише залучення третіх держав до вже існуючого правопорядку ЄС»[3].

Н. Ю. Голубєва та інші підкреслюють: «Однак, щоб досягти повної адаптації до законодавства ЄС в галузі цивільного процесу, Україні потрібно буде прийняти додаткові законодавчі акти та запровадити практику застосування нових процесуальних правил»[4].

---

[1] Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#Text

[2] Про затвердження Національної програми адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС): Постанова Кабінету Міністрів України №438 від 1 квітня 2026 року ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/438-2026-%D0%BF#Text

[3] Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз : монографія. Харків : Право, 2013. С.660. (760 с.)

[4] Голубєва Н., Бут І., Полуніна О., Полюк Ю., Цал-Цалко Ю. Сучасні проблеми цивільного та цивільно-процесуального права (в частині цивільно-процесуального права) : навч.-метод. посіб. Одеса : Фенікс, 2023. 190 с. DOI : https://doi.org/10.32837/11300.26554. С.115-116 (С.190).

Чимало науковців зазначають, що військова агресія рф не тільки не зупинила адаптаційні процеси реформування законодавства України, такі чинники, як масова міграція населення переважно до країн ЄС, актуалізували необхідність приведення національного законодавства у відповідність до законодавства співтовариства[1].

Втім, загальні положення окремого провадження, як зазначає Г. В. Чурпіта, не набули значних змін, а найсуттєвіші новації відобразилися на введенні нових категорій справ, зокрема таких, як розгляд справ про видачу обмежувального припису[2]. Крім того, відповідно до ст. 293 Цивільного процесуального кодексу України (надалі – ЦПК України), були введені такі нові категорії справ окремого провадження, як обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх (2020 рік), розкриття професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках (2024 рік)[3].

Отже, у такому контексті слід дослідити основні трансформаційні зміни, що відбулися в інституті окремого провадження.

Водночас постає питання, чи дійсно інститут окремого провадження зазнає системної трансформації у зв'язку з адаптацією законодавства України до права ЄС, з огляду на відсутність уніфікованого регулювання такого виду провадження на рівні Європейського Союзу.

Вбачається, що інститут окремого провадження не піддається прямій адаптації до права ЄС, у зв'язку з відсутністю єдиного законодавчого акту на рівні ЄС, що зумовлює фрагментарний характер його реформування в Україні.

Поняття окремого провадження відповідно до ч. 1 ст. 293 ЦПК України не змінилось, та його розуміють, як вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи, або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Досліджуючи реформування окремого провадження у світлі адаптації законодавства України до європейських стандартів постає питання щодо порівняльного аналізу місця окремого провадження в Україні та у державах ЄС.

---

1 Актуальні проблеми регулювання майнових і немайнових відносин в умовах гібридної війни через призму людино-центричної цивілістики : колективна монографія / за заг. ред. професорів : Є. Харитонова, О. Харитонової, І. Давидової, О. Сафончик. Одеса : Фенікс ; Національний університет «Одеська юридична академія», 2025. С.464-465. (URL: https://hdl.handle.net/11300/29619; DOI: 10.32837/11300.29619.

2 Чурпіта Г. В. Новели окремого провадження. *Право України.* 2018. Вип.10. С.147 (С.147-158).

3 Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15

Згідно з ч. 2 ст. 19 ЦПК України окреме провадження належить до самостійного виду провадження, поряд з наказним, загальним і спрощеним позовним.

Окреме провадження, на відміну від таких інститутів цивільного процесу, як спрощене та наказне провадження, не має єдиного Регламенту ЄС, що ускладнює процес його адаптації до законодавства ЄС[1]. Це є однією з причин чому процес його реформування здійснюється фрагментарно та повільно, стосується більш окремих категорій справ.

Крім того, це свідчить про відсутність уніфікованого підходу до регулювання окремого провадження на рівні ЄС, що унеможливлює пряму адаптацію національного законодавстві України.

Досліджуючи дане питання за законодавством деяких країн ЄС, А. В. Петровський зазначає: «Особливості розгляду справ окремого провадження врегульовано спеціальним розділом ЦПК, наприклад у ЦПК Латвії це Розділ 30 «Розгляд окремих категорій справ у письмовому процесі»; ЦПК Литви – Розділ XXIV «Спрощена процедура розгляду справи. Особливості судового процесу»; ЦПК Естонії – Розділ 11 «Непозовне провадження» Частини 48 «Загальні положення»; ЦПК Польщі – Розділ VII Книги 1 «Судова практика» Частини 1 «Провадження з встановлення фактів»; ЦПК Німеччини – § 495a (регулює провадження у справах малозначного характеру (на основі національного права) та глава 6 книги 11 (регулює європейські провадження у дрібних справах відповідно до Регламенту (ЄС) No861/2007); ЦПК Франції – «Положення щодо окремих категорій справ»…»[2]».

Отже, на рівні Європейського Союзу відсутній єдиний нормативний підхід до регулювання окремого провадження, а особливості його здійснення визначаються законодавством держав-членів. Зазначене свідчить про неможливість використання єдиної моделі для прямої адаптації відповідного інституту в Україні. Натомість адаптація здійснюється переважно в межах окремих категорій справ, щодо яких на рівні ЄС прийнято відповідні нормативно-правові акти.

Тобто слід дійти висновку, що регулювання окремого провадження єдиним нормативним актом для держав-членів ЄС не є характерним, воно залишається на розсуд національного законодавства держав-членів, як і визначення його місця серед інших видів провадження.

---

[1] Стоянова Т. А. Деякі аспекти адаптування окремого провадження до законодавства Європейського союзу Захист прав людини в порядку цивільного судочинства З-386 в цифрову еру: матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 22 грудня 2025 р.) / Голубєва Н. Ю., Полуніна О. О., Полюк Ю. І., Сатановська О. В. ; за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Юридична Література, 2025. С.46-47. (96 с.)

[2] Петровський А. В. Інститут спрощених судових процедур у цивільному процесуальному законодавстві європейських країн. *Нове українське право.* Вип. 4. 2023. С. 34 (С.34-38). DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2023.4.4

Одним з критеріїв відмежування видів провадження, та, зокрема окремого, є дискусійне питання його безспірності [1].

Як зазначено у ч. 6 ст. 294 ЦПК України суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах, якщо під час розгляду виникає спір про право.

Європейський суд з прав людини при наданні кваліфікаційних ознак «спору про право» дійшов висновку, що йому необхідно надавати основного, а не формального значення; важливо також не звертати уваги на форму та мовні засоби, що використовуються, а спиратися на реалії події відповідно до обставин кожної справи; спір повинен бути справжнього і серйозного характеру; спір може стосуватися не лише існування права, а й сфери застосування чи порядку, у якому воно має бути використано, а також фактичних обставин справи (рішення у справах «Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium», заяви № 6878/75 та № 7238/75, п. 45[2]) [3].

Верховний суд України у Постанові від 15 квітня 2020 року у справі № 302/991/19 висловив свою позицію: «Під спором про право необхідно розуміти певний стан суб'єктивного права; спір є суть суперечності, конфлікт, протиборство сторін, спір поділяється на матеріальний і процесуальний. Таким чином, виключається під час розгляду справ у порядку окремого провадження існування спору про право, який пов'язаний з порушенням, оспорюванням або невизнанням, а також недоведенням наявності суб'єктивного права за умов, що є певні особи, які перешкоджають у реалізації такого права»[4].

Грабовська О. О. підтримує таку позицію, що спірні правовідносини вирішенню в порядку окремого провадження не допускаються, водночас в контексті юридичної природи деяких справ, що розглядаються в порядку окремого провадження, зокрема, справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, судова практика підтверджує факт заперечення психічного захворювання чи розладу у зв'язку зі зловживанням з боку родичів, які ініціювали поміщення особи до закладу з надання психіатричної допомоги [5].

---

1 Окреме провадження в цивільному процесі України : навч.посібник під ред. Р. М. Мінченко. Фенікс, 2010. С.13 (224 с).

2 Case of Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium: decision of the European Court of Human Rights,12.10.1982, №6878/75,7238/75. https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:[%22001-57522%22]}

3 Берназюк Я. О. Межі розгляду адміністративними судами вимог позову, апеляційної чи касаційної скарг в аспекті забезпечення ефективності правосуддя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право.№70 (22) С.276.(С.272-282).DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.42

4 Постанова Верховного суду від 15 квітня 2020 року у справі № 302/991/19 Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/88880549

5 Грабовська О. О. Специфіка реалізації змагальних прав у справах окремого провадження в цивільному судочинстві. *Київський часопис права.* 2025. № 2. С.100. (С.96-105.)

З урахуванням специфіки справ окремого провадження слід розрізняти спір про право та спір про факт. У кожному конкретному випадку, за аналізом сукупності обставин справи, вирішуючи питання про кваліфікацію наявності у справі спору про право чи спору про факт, суд повинен врахувати мету звернення особи з заявою у порядку окремого провадження та матеріально-процесуальні наслідки спору про факт, зокрема чи не призведе вирішення спірного факту до появи вирішення спору. Зокрема, Верховний Суд України від 14 квітня 2021 року у справі № 205/2102/19 звертав на це увагу: «Суд розглядає в порядку окремого провадження справи про встановлення фактів, якщо, зокрема, згідно з законом такі факти породжують юридичні наслідки, тобто від них залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав громадян, встановлення факту не пов'язується з наступним вирішенням спору про право»[1].

Тому, слід дійти висновку, що у справах окремого провадження спір про факт є не тільки допустимим, а є й частиною здійснення правосуддя, водночас не повинен призводити до спору про право.

У науці цивільного процесуального права давно триває спір щодо того, чи існує в справах окремого провадження процес *доказування*, оскільки ч. 3 ст. 294 ЦПК України приписує розглядати справи окремого провадження з дотриманням загальних правил, встановлених ЦПК України, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду, а ч. 6 встановлює, що справи окремого провадження розглядаються за відсутністю спору про право[2].

Отже, процес доказування дії в справах окремого провадження за загальними правилами доказування, проте за певними виключеннями. Однак він набув певних трансформацій, на що неодноразово звертали увагу науковці та практики. Такі трансформації відбуваються не внаслідок прямої адаптації до права ЄС, а як результат загальних тенденцій оновлення процесуального законодавства.

Як зазначає Д. Д. Луспеник: «модернізація цивільного процесуального законодавства в Україні відбувається у світлі загальних світових глобалізаційних процесів у сфері права»[3]. Крім того він підкреслив напрями трансформації інституту доказування цивільного судочинства. Деякі з них мають важливе значення для висвітлення питання європеїзації окремого провадження, зокрема закріплення поряд із належністю та допустимістю таких вимог до

---

1 Постанова Верховного суду від 14 квітня 2021 року у справі № 205/2102/19 Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96309986

2 Стоянова Т. А., Іліопол І. М. Докази та доказування в справах про видачу обмежувального припису в першій та апеляційній інстанції. *Часопис цивілістики: Наук. Практичний журнал.* Вип. 53. 2024. С.71. DOI https://doi.org/10.32782/chc.v053.2024.12

3 Луспеник Д. Д. Доказування у цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів. *Судово-юридична газета.* 2019.1 (470).

доказів, як достовірність і достатність (ст. ст. 78-79 ЦПК), а також розширення переліку засобів доказування за рахунок виокремлення електронних доказів (п. 1 ч. 2 ст. 76 ЦПК України).

Достатність доказів, визначена в ст. 80 ЦПК України, але критерії достатності суб'єктивно визначаються судом, на підставі власного переконання, як наголошується у літературі – суб'єктивність судової оцінки достатності шкодить судовому розгляду і призводить до покладання на сторону (заявника) «непомірного» тягаря доведення[1]. Для деяких категорій справ окремого провадження, як наприклад для справ про видачу обмежувального припису – це створює вразливість, оскільки вони є новими для української судової практики, не має, а ні усталеної доказової практики, а ні нового підходу в доказуванні, зокрема, суди по-різному підходять до аналізу та оцінки достатності доказів та, в більшості випадків, видають припис тільки, якщо кривдника було попередньо притягнуто до адміністративної чи кримінальної відповідальності[2].

Як свідчить судова практика у зазначених категоріях справ суди допускають застосування електронних доказів, зокрема: електронні докази у формі смс-повідомлень та запису телефонних розмов на підтвердження факту вчинення психологічного насильства; спір щодо користування житловим приміщенням та речами побутового вжитку може бути врегульовано шляхом видачі обмежувального припису за умови доведеності факту вчинення економічного насильства[3].

Аналізуючи особливості порядку розгляду справ окремого провадження, не можна обійти увагою його об'єкт, зокрема те що воно направлено на охорону цивільних прав. Зазначене відрізняє його від позовного та наказного, де здійснюється захист порушених невизнаних і оспорюваних прав.

На думку Г. В. Чурпіти саме правова природа об'єкту зумовлює специфіку процесуальної форми розгляду відповідних справ, що проявляється у: «1) правовій регламентації обов'язку суду вживати заходів щодо всебічного, повного та об'єктивного з'ясування обставин справи, зокрема, задля цього суд має право за власною ініціативою витребувати необхідні докази (частини 1, 2 ст. 294 ЦПК України); 2) додержанні під час розгляду справ окремого

---

1 Степаненко, Т. В. Достатність доказів у цивільному процесі / Степаненко Тетяна Володимирівна, Ніколаєв Микита Володимирович // Теорія та практика сучасної юриспруденції : матеріали XXIV наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 трав. 2020 р.) / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, Асоц. випускників Нац. юрид. ун-ту імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2020. – С. 486-488. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/16090.

2 Стоянова Т. А., Іліопол І. М. Докази та доказування в справах про видачу обмежувального припису в першій та апеляційній інстанції. *Часопис цивілістики: Наук. Практичний журнал.* Вип. 53. 2024. С.72. DOI https://doi.org/10.32782/chc.v053.2024.12

3 Огляд судової практики Касаційного цивільного суду в складі Верховного суду України щодо видачі обмежувального припису. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Ogliad_KCS_1.pdf

провадження загальних правил, встановлених ЦПК України, за винятком положень щодо змагальності і меж судового розгляду (ч. 3 ст. 294 ЦПК України); 3) відсутності сторін: справи окремого провадження розглядаються за участю заявника і заінтересованих осіб (ч. 4 ст. 294 ЦПК України); 4) неможливості передання справи окремого провадження на розгляд третейського суду і закриття провадження у справі у зв'язку з укладенням мирової угоди (ч. 5 ст. 294 ЦПК України); 5) наявності додаткової підстави залишення заяви без розгляду, йдеться про те, що у разі виникнення під час розгляду справи в порядку окремого провадження спору про право, який вирішується у порядку позовного провадження, суд має залишити заяву без розгляду і роз'яснити заінтересованим особам, що вони мають право пред'явити позов на загальних підставах (ч. 6 ст. 294 ЦПК України); 6) відсутності обов'язку відшкодувати судові витрати при ухваленні судом рішення, якщо інше не встановлено законом (ч. 7 ст. 294 ЦПК України)»[1].

Перелік справ, що можуть бути розглянуті в порядку окремого провадження, наведено в ст. 293 ЦПК України, але він є невичерпним. Інші справи, що можуть бути розглянуті в порядку окремого провадження, можуть бути встановлені законом. Крім того кожна категорія справ окремого провадження має притаманні лише цій категорії особливості, що встановлені у відповідній Главі IV Розділу ЦПК України.

Як висновок, аналіз сучасного стану адаптації окремого провадження до законодавства ЄС свідчить про те, що, як для держав ЄС, так й для України характерним є те, що регулювання такого виду провадження залишається на національному рівні.

Загальні положення окремого провадження не дістали значних змін, проте не можна стверджувати, що процес реформування їх не торкнувся, наприклад тлумачення категорії спору про факт та спору про право суди проводять з урахуванням практики ЄСПЛ.

Трансформація доказів та доказування проходить у бік модернізації до європейських вимірів доказування, зокрема активне застосовуються електронні докази у деяких його категоріях справ.

Крім того вводяться нові категорії справ, що вже більш відповідають наближеним до європейських, наприклад справи про видачу обмежувального припису, обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх, розкриття професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках.

Висновки не вичерпують усіх існуючих проблем адаптації окремого провадження до законодавства ЄС, а є аналізом лише його основних аспектів та підтверджують висновок про відсутність можливості прямої адаптації інституту окремого провадження до права ЄС.

---

[1] Чурпіта Г. В. Новели окремого провадження. *Право України*. 2018. Вип. 10. С. 154 (С. 147-158).

2. Особливості правового статусу суб'єктів процесуальних правовідносин у справах окремого провадження

Важливою особливістю окремого провадження, як самостійного виду цивільного судочинства, є специфічний суб'єктний склад його учасників та особливості реалізації ними процесуальних прав. На відміну від позовного провадження, у справах окремого провадження відсутній спір між сторонами щодо матеріального права, що безпосередньо впливає на процесуальний статус осіб, які беруть участь у справі.

Відповідно до ст. 42 ЦПК України учасниками справ окремого провадження є заявники та інші заінтересовані особи. У випадках, передбачених законом, у справі можуть також брати участь органи та особи, яким надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Особливості правового статусу учасників справ окремого провадження обумовлені самою природою цього виду судочинства. Суд у таких справах не вирішує спір про право між сторонами, а встановлює наявність або відсутність юридичних фактів чи підтверджує існування неоспорюваних прав, що мають значення для виникнення, зміни або припинення правовідносин. Саме тому у справах окремого провадження відсутні класичні учасники позовного провадження – позивач та відповідач, а їх місце займають заявник та заінтересовані особи, процесуальний статус яких має власну специфіку.

Заявник у справах окремого провадження виступає ініціатором судового розгляду та реалізує своє право на судовий захист шляхом звернення до суду із заявою про встановлення юридичного факту або підтвердження певного правового стану. Його юридична заінтересованість полягає у необхідності отримання судового рішення, без якого реалізація прав або законних інтересів є неможливою чи істотно ускладненою.

У науковій літературі суб'єктний склад учасників справ окремого провадження характеризується як такий, що формується залежно від виду юридичного факту, який підлягає встановленню судом. Зокрема, В. В. Комаров наголошує, що заявник у таких справах є особою, яка має юридичну заінтересованість у підтвердженні певного факту або правового стану, без встановлення якого реалізація її суб'єктивних прав є неможливою або істотно ускладненою[1].

Коло осіб, які можуть виступати заявниками, визначається специфікою кожної категорії справи та характером юридичного факту, який підлягає встановленню. Законодавство передбачає різні варіанти залежно від правовідносин, у межах яких виникає потреба в судовому підтвердженні певних обставин.

[1] Комаров В. В. Окреме провадження : монографія / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 312 с.

Так, у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи або про визнання її недієздатною право на звернення до суду мають члени сім'ї, орган опіки та піклування, а також заклад з надання психіатричної допомоги. Такий підхід обумовлений необхідністю забезпечення належного захисту прав та інтересів особи, яка внаслідок психічного стану не може самостійно здійснювати свої цивільні права та виконувати обов'язки. Аналогічно, у справах про визнання фізичної особи недієздатною заявниками можуть бути не лише члени її сім'ї, а й близькі родичі незалежно від спільного проживання, а також органи опіки та піклування і спеціалізовані медичні установи.

Законодавство також передбачає можливість подання заяви про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами. Ініціаторами такого провадження можуть виступати батьки або усиновлювачі неповнолітнього, його піклувальники, а також органи опіки та піклування. Судове втручання у цьому випадку спрямоване на захист майнових інтересів неповнолітньої особи та попередження можливих зловживань.

Отже, коло заявників у справах окремого провадження безпосередньо залежить від юридичного факту, який підлягає встановленню судом, та від характеру правовідносин, у межах яких виникає необхідність відповідного судового підтвердження.

Важливе місце серед учасників справ окремого провадження займають заінтересовані особи. Їх участь у процесі обумовлена тим, що встановлення судом певного юридичного факту може вплинути на їхні права, обов'язки або законні інтереси. На відміну від заявника, заінтересовані особи, як правило, не ініціюють провадження, а вступають у процес після його відкриття або залучаються до участі у справі за ініціативою суду.

М. Й. Штефан визначає заінтересованими особами тих учасників процесу, права чи обов'язки яких можуть зазнати певного впливу внаслідок встановлення судом юридичного факту[1]. Саме тому їх участь у процесі має важливе значення для забезпечення повного, всебічного та об'єктивного дослідження обставин справи.

Відповідно до частини третьої ст. 42 та ч. 4 ст. 294 ЦПК України суд розглядає справи окремого провадження за участю заявника і заінтересованих осіб. Таке нормативне регулювання спрямоване на забезпечення належної реалізації процесуальних прав усіх осіб, на яких може вплинути судове рішення[2].

Коло заінтересованих осіб визначається характером правовідносин між ними та заявником, а також обставинами, що підлягають встановленню

---

1 Штефан А. С. Змагальні засади цивільного судочинства – фундамент судового захисту прав людини. Права людини в Україні і світі: охорона, реалізація, захист. С. 30–34.

2 Цивільний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

судом. С. Я. Фурса підкреслює, що юридична заінтересованість у справах окремого провадження проявляється у наявності правового зв'язку між суб'єктивними правами заявника та правами або обов'язками інших осіб[1]. Відтак встановлення судом певного юридичного факту може безпосередньо вплинути на правове становище таких осіб.

Разом з тим до заінтересованих осіб не можуть бути віднесені органи державної влади, органи місцевого самоврядування або інші організації, яким закон надає право засвідчувати певні юридичні факти, але які з тих чи інших причин своєчасно цього не зробили, хоча така можливість не була втрачена. Наприклад, нотаріальна контора, що відмовила у засвідченні певного факту, не набуває статусу заінтересованої особи у відповідній справі, оскільки такі органи лише здійснюють офіційне засвідчення або реєстрацію юридичних фактів, не визначаючи їхніх правових наслідків.

Практичні аспекти визначення кола заінтересованих осіб відображені у постанові Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 5 «Про судову практику у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення». У пункті 5 цієї постанови зазначено, що суддя після відкриття провадження зобов'язаний з'ясувати, які фізичні особи або організації можуть бути заінтересованими у вирішенні справи, та забезпечити їх участь у судовому засіданні. За необхідності суд може запропонувати подати додаткові докази.

Залежно від мети встановлення юридичного факту коло заінтересованих осіб може бути різним: у справах про встановлення факту перебування особи на утриманні померлого – органи соціального захисту населення; у справах про встановлення факту прийняття спадщини – інші спадкоємці; у справах про встановлення факту родинних відносин – органи внутрішніх справ, якщо це пов'язане з питаннями громадянства.

Таким чином, заявник у справах окремого провадження є основним суб'єктом звернення до суду, тоді як заінтересовані особи беруть участь у справі у зв'язку з можливим впливом судового рішення на їхні права, свободи чи обов'язки. Вони можуть вступати у вже відкрите провадження як з власної ініціативи, так і бути залученими судом.

Важливим елементом забезпечення ефективного розгляду справ окремого провадження є інститут представництва. Він виконує функцію гарантії належного захисту прав та інтересів заявника і заінтересованих осіб, сприяє правильному застосуванню процесуального законодавства та дозволяє реалізувати конституційне право на правничу допомогу.

До реформи цивільного процесуального законодавства 2017 року ст. 38 ЦПК України передбачала, що заявники та інші заінтересовані особи у спра-

[1] Підченко Ю., Світлична Г., Твердохліб А. Щодо проблемних моментів окремого провадження. Секція трудового права, права соціального забезпечення, адміністративного права та процесу. С. 144.

вах окремого провадження (за винятком справ про усиновлення) мають право брати участь у справі особисто або через представника. Таким чином, законодавець надавав учасникам процесу альтернативу щодо форми реалізації своїх процесуальних прав.

Після суттєвого оновлення ЦПК України у 2017 році окремі аспекти участі представників у цивільному процесі, у тому числі у справах окремого провадження, були уточнені[1]. Відповідне регулювання міститься у Главі 1 Розділу IV ЦПК України.

Зокрема, ч. 5 ст. 293 ЦПК України передбачає обов'язкову участь адвоката у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання її недієздатною, поновлення дієздатності, надання психіатричної допомоги у примусовому порядку, а також про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу. Якщо особа самостійно не залучила адвоката, суд зобов'язаний забезпечити його участь через звернення до уповноваженого органу з надання безоплатної правничої допомоги не пізніше двох робочих днів. Крім того, абзац другий частини четвертої статті 294 ЦПК України допускає розгляд справи про розірвання шлюбу за заявою особи, засудженої до позбавлення волі, за участю її представника.

Водночас аналіз положень Глави 1 Розділу IV ЦПК України свідчить про те, що в інших категоріях справ окремого провадження законодавець прямо не закріплює участь представника, що може обмежувати реалізацію конституційного права на правничу допомогу. У цьому контексті слушною є позиція І. Ю. Татулич та Н. М. Савчин, які пропонують викласти частину четверту статті 294 ЦПК України у такій редакції: «Справи окремого провадження суд розглядає за участю заявника, заінтересованих осіб та їх представників, за винятком справ про усиновлення»[2].

Відповідно до ч. 3 ст. 294 ЦПК України справи окремого провадження розглядаються з дотриманням загальних правил цивільного судочинства, за винятком положень щодо принципу змагальності та меж судового розгляду. Отже, загальні норми про представництво, закріплені у ст. 58–64 ЦПК України, підлягають застосуванню і у справах окремого провадження. Представниками можуть виступати як адвокати, так і законні представники – батьки, усиновлювачі, опікуни малолітніх, неповнолітніх або недієздатних осіб (ст.242 ЦК України).

Матеріальне законне представництво виникає з наявності певних юридичних фактів – родинних відносин або особливого статусу особи (дитина-сирота, особа, позбавлена батьківського піклування). Нормами Сімейного

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

[2] Татулич І. Ю., Савчин Н. М. Участь адвоката у справах окремого провадження. Юридичний науковий електронний журнал. № 8/2021. С. 112–116. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2021/27.pdf.

кодексу України деталізується коло законних представників (баба і дід, брат, сестра, мачуха, вітчим тощо) та осіб, інтереси яких вони представляють. Визнання особи законним представником на рівні матеріального права автоматично породжує її статус процесуального представника, оскільки процесуальне право забезпечує реалізацію матеріальних правовідносин.

Окремої уваги потребує питання адвокатської монополії. Відповідно до загальних положень ЦПК України представництво інтересів сторін особами без статусу адвоката допускається лише у визначених законом випадках – зокрема у малозначних справах позовного провадження або у трудових спорах.

У цьому контексті заслуговує на увагу підхід, застосований у справі № 154/2620/22 від 17 лютого 2023 року[1]. Розглядаючи касаційну скаргу громадянина М. у справі про встановлення факту, що має юридичне значення, суддя Верховного Суду повернув скаргу, підписану представником без статусу адвоката, посилаючись на те, що у суді касаційної інстанції представництво здійснюється виключно адвокатом або законним представником (за винятком малозначних справ і трудових спорів). Водночас застосування норм ст. 19 ЦПК України, яка регулює позовне провадження, до справ окремого провадження видається дискусійним, оскільки ця стаття не містить прямих норм щодо розгляду малозначних справ у порядку окремого провадження.

Натомість у справі № 619/1908/23 від 21 червня 2023 року Верховний Суд зайняв іншу позицію, задовольнивши касаційну скаргу, підписану представником без статусу адвоката, у справі про встановлення факту народження дитини на тимчасово окупованій території. Суд зазначив, що процесуальне законодавство допускає подання скарги таким представником у справах, передбачених ст. 317 ЦПК України. Така позиція Верховного Суду є позитивною тенденцією, що сприяє розширенню доступу до правосуддя та забезпеченню реального права на судовий захист.

Отже, представник у справах окремого провадження – це особа, яка на підставі належним чином оформлених повноважень здійснює процесуальні дії від імені та в інтересах заявника або заінтересованих осіб, забезпечуючи захист їхніх прав, свобод та законних інтересів у судовому процесі.

Таким чином, окреме провадження є самостійним видом цивільного судочинства, що характеризується специфічною процесуальною природою та особливим суб'єктним складом. Його основна мета полягає не у вирішенні спору про право, а у судовому підтвердженні наявності або відсутності юридичних фактів чи неоспорюваних прав, що мають значення для реалізації, охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів особи.

Відсутність спору між сторонами щодо матеріального права зумовлює те, що у справах окремого провадження відсутні класичні сторони цивіль-

[1] Ухвала у справі № 154/2620/22 від 17 лютого 2023 року: Верховний Суд. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109102360.

ного процесу – позивач і відповідач, а їх місце займають заявник та заінтересовані особи. Заявник є ініціатором провадження, тоді як заінтересовані особи залучаються до участі у справі у зв'язку з можливим впливом судового рішення на їхні права та обов'язки. Активна роль суду у встановленні фактичних обставин справи є ще однією визначальною рисою цього виду судочинства.

Інститут представництва у справах окремого провадження забезпечує реалізацію конституційного права на правничу допомогу та є необхідним елементом ефективного судового захисту. Водночас чинне законодавство потребує вдосконалення в частині чіткого закріплення права учасників окремого провадження на участь представника у всіх категоріях таких справ, що сприятиме підвищенню рівня доступності правосуддя.

Правовий статус суб'єктів процесуальних правовідносин у справах окремого провадження визначається специфікою цього виду судочинства: відсутністю спору про право, особливим суб'єктним складом, активною роллю суду та спрямованістю процесу на забезпечення реалізації і охорони прав та законних інтересів осіб шляхом судового підтвердження юридичних фактів.

Важливою особливістю окремого провадження як самостійного виду цивільного судочинства є специфічний суб'єктний склад його учасників та особливості реалізації ними процесуальних прав. На відміну від позовного провадження, у справах окремого провадження відсутній спір між сторонами щодо матеріального права, що безпосередньо впливає на процесуальний статус осіб, які беруть участь у справі.

Відповідно до ст. 42 Цивільного процесуального кодексу України учасниками справ окремого провадження є заявники та інші заінтересовані особи. У випадках, передбачених законом, у справі можуть також брати участь органи та особи, яким надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Особливості правового статусу учасників справ окремого провадження обумовлені самою природою цього виду судочинства. Суд у таких справах не вирішує спір про право між сторонами, а встановлює наявність або відсутність юридичних фактів чи підтверджує існування неоспорюваних прав, що мають значення для виникнення, зміни або припинення правовідносин. Саме тому у справах окремого провадження відсутні класичні учасники позовного провадження – позивач та відповідач, а їх місце займають заявник та заінтересовані особи, процесуальний статус яких має власну специфіку.

Заявник у справах окремого провадження виступає ініціатором судового розгляду та реалізує своє право на судовий захист шляхом звернення до суду із заявою про встановлення юридичного факту або підтвердження певного правового стану. Його юридична заінтересованість полягає у необхідності отримання судового рішення, без якого реалізація прав або законних інтересів є неможливою чи істотно ускладненою.

У науковій літературі суб'єктний склад учасників справ окремого провадження характеризується як такий, що формується залежно від виду юридичного факту, який підлягає встановленню судом. Зокрема, В. В. Комаров наголошує, що заявник у таких справах є особою, яка має юридичну заінтересованість у підтвердженні певного факту або правового стану, без встановлення якого реалізація її суб'єктивних прав є неможливою або істотно ускладненою[1].

Коло осіб, які можуть виступати заявниками, визначається специфікою кожної категорії справи та характером юридичного факту, який підлягає встановленню. Законодавство передбачає різні варіанти залежно від правовідносин, у межах яких виникає потреба в судовому підтвердженні певних обставин.

Так, у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи або про визнання її недієздатною право на звернення до суду мають члени сім'ї, орган опіки та піклування, а також заклад з надання психіатричної допомоги. Такий підхід обумовлений необхідністю забезпечення належного захисту прав та інтересів особи, яка внаслідок психічного стану не може самостійно здійснювати свої цивільні права та виконувати обов'язки. Аналогічно, у справах про визнання фізичної особи недієздатною заявниками можуть бути не лише члени її сім'ї, а й близькі родичі незалежно від спільного проживання, а також органи опіки та піклування і спеціалізовані медичні установи.

Законодавство також передбачає можливість подання заяви про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами. Ініціаторами такого провадження можуть виступати батьки або усиновлювачі неповнолітнього, його піклувальники, а також органи опіки та піклування. Судове втручання у цьому випадку спрямоване на захист майнових інтересів неповнолітньої особи та попередження можливих зловживань.

Отже, коло заявників у справах окремого провадження безпосередньо залежить від юридичного факту, який підлягає встановленню судом, та від характеру правовідносин, у межах яких виникає необхідність відповідного судового підтвердження.

Важливе місце серед учасників справ окремого провадження займають заінтересовані особи. Їх участь у процесі обумовлена тим, що встановлення судом певного юридичного факту може вплинути на їхні права, обов'язки або законні інтереси. На відміну від заявника, заінтересовані особи, як правило, не ініціюють провадження, а вступають у процес після його відкриття або залучаються до участі у справі за ініціативою суду.

М. Й. Штефан визначає заінтересованими особами тих учасників процесу, права чи обов'язки яких можуть зазнати певного впливу внаслідок встанов-

[1] Комаров В. В. Окреме провадження : монографія / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 312 с.

лення судом юридичного факту[1]. Саме тому їх участь у процесі має важливе значення для забезпечення повного, всебічного та об'єктивного дослідження обставин справи.

Відповідно до ч. 3 ст.42 та ч. 4 ст. 294 ЦПК України суд розглядає справи окремого провадження за участю заявника і заінтересованих осіб. Таке нормативне регулювання спрямоване на забезпечення належної реалізації процесуальних прав усіх осіб, на яких може вплинути судове рішення [2].

Коло заінтересованих осіб визначається характером правовідносин між ними та заявником, а також обставинами, що підлягають встановленню судом. С. Я. Фурса підкреслює, що юридична заінтересованість у справах окремого провадження проявляється у наявності правового зв'язку між суб'єктивними правами заявника та правами або обов'язками інших осіб[3]. Відтак встановлення судом певного юридичного факту може безпосередньо вплинути на правове становище таких осіб.

Разом з тим до заінтересованих осіб не можуть бути віднесені органи державної влади, органи місцевого самоврядування або інші організації, яким закон надає право засвідчувати певні юридичні факти, але які з тих чи інших причин своєчасно цього не зробили, хоча така можливість не була втрачена. Наприклад, нотаріальна контора, що відмовила у засвідченні певного факту, не набуває статусу заінтересованої особи у відповідній справі, оскільки такі органи лише здійснюють офіційне засвідчення або реєстрацію юридичних фактів, не визначаючи їхніх правових наслідків.

Практичні аспекти визначення кола заінтересованих осіб відображені у постанові Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 5 «Про судову практику у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення». У пункті 5 цієї постанови зазначено, що суддя після відкриття провадження зобов'язаний з'ясувати, які фізичні особи або організації можуть бути заінтересованими у вирішенні справи, та забезпечити їх участь у судовому засіданні. За необхідності суд може запропонувати подати додаткові докази.

Залежно від мети встановлення юридичного факту коло заінтересованих осіб може бути різним: у справах про встановлення факту перебування особи на утриманні померлого – органи соціального захисту населення; у справах про встановлення факту прийняття спадщини – інші спадкоємці; у справах про встановлення факту родинних відносин – органи внутрішніх справ, якщо це пов'язане з питаннями громадянства.

---

1 Штефан А. С. Змагальні засади цивільного судочинства – фундамент судового захисту прав людини. Права людини в Україні і світі: охорона, реалізація, захист, с. 30–34.

2 Цивільний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

3 Підченко Ю., Світлична Г., Твердохліб А. Щодо проблемних моментів окремого провадження. Секція трудового права, права соціального забезпечення, адміністративного права та процесу, с. 144.

Таким чином, заявник у справах окремого провадження є основним суб'єктом звернення до суду, тоді як заінтересовані особи беруть участь у справі у зв'язку з можливим впливом судового рішення на їхні права, свободи чи обов'язки. Вони можуть вступати у вже відкрите провадження як з власної ініціативи, так і бути залученими судом.

Важливим елементом забезпечення ефективного розгляду справ окремого провадження є інститут представництва. Він виконує функцію гарантії належного захисту прав та інтересів заявника і заінтересованих осіб, сприяє правильному застосуванню процесуального законодавства та дозволяє реалізувати конституційне право на правничу допомогу.

До реформи цивільного процесуального законодавства 2017 року стаття 38 ЦПК України передбачала, що заявники та інші заінтересовані особи у справах окремого провадження (за винятком справ про усиновлення) мають право брати участь у справі особисто або через представника. Таким чином, законодавець надавав учасникам процесу альтернативу щодо форми реалізації своїх процесуальних прав.

Після суттєвого оновлення ЦПК України у 2017 році окремі аспекти участі представників у цивільному процесі, у тому числі у справах окремого провадження, були уточнені[1]. Відповідне регулювання міститься у Главі 1 Розділу IV ЦПК України.

Зокрема, частина п'ята статті 293 ЦПК України передбачає обов'язкову участь адвоката у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання її недієздатною, поновлення дієздатності, надання психіатричної допомоги у примусовому порядку, а також про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу. Якщо особа самостійно не залучила адвоката, суд зобов'язаний забезпечити його участь через звернення до уповноваженого органу з надання безоплатної правничої допомоги не пізніше двох робочих днів. Крім того, абзац другий частини четвертої статті 294 ЦПК України допускає розгляд справи про розірвання шлюбу за заявою особи, засудженої до позбавлення волі, за участю її представника.

Водночас аналіз положень Глави 1 Розділу IV ЦПК України свідчить про те, що в інших категоріях справ окремого провадження законодавець прямо не закріплює участь представника, що може обмежувати реалізацію конституційного права на правничу допомогу. У цьому контексті слушною є позиція І. Ю. Татулич та Н. М. Савчин, які пропонують викласти частину четверту статті 294 ЦПК України у такій редакції: «Справи окремого провадження суд розглядає за участю заявника, заінтересованих осіб та їх представників, за винятком справ про усиновлення»[2].

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

[2] Татулич І. Ю., Савчин Н. М. Участь адвоката у справах окремого провадження. Юридичний науковий електронний журнал. № 8/2021. С. 112–116. URL: http://www.lsej.

Відповідно до частини третьої статті 294 ЦПК України справи окремого провадження розглядаються з дотриманням загальних правил цивільного судочинства, за винятком положень щодо принципу змагальності та меж судового розгляду. Отже, загальні норми про представництво, закріплені у статтях 58–64 ЦПК України, підлягають застосуванню і у справах окремого провадження. Представниками можуть виступати як адвокати, так і законні представники – батьки, усиновлювачі, опікуни малолітніх, неповнолітніх або недієздатних осіб (стаття 242 ЦК України).

Матеріальне законне представництво виникає з наявності певних юридичних фактів – родинних відносин або особливого статусу особи (дитина-сирота, особа, позбавлена батьківського піклування). Нормами Сімейного кодексу України деталізується коло законних представників (баба і дід, брат, сестра, мачуха, вітчим тощо) та осіб, інтереси яких вони представляють. Визнання особи законним представником на рівні матеріального права автоматично породжує її статус процесуального представника, оскільки процесуальне право забезпечує реалізацію матеріальних правовідносин.

Окремої уваги потребує питання адвокатської монополії. Відповідно до загальних положень ЦПК України представництво інтересів сторін особами без статусу адвоката допускається лише у визначених законом випадках – зокрема у малозначних справах позовного провадження або у трудових спорах.

У цьому контексті заслуговує на увагу підхід, застосований у справі № 154/2620/22 від 17 лютого 2023 року[1]. Розглядаючи касаційну скаргу громадянина М. у справі про встановлення факту, що має юридичне значення, суддя Верховного Суду повернув скаргу, підписану представником без статусу адвоката, посилаючись на те, що у суді касаційної інстанції представництво здійснюється виключно адвокатом або законним представником (за винятком малозначних справ і трудових спорів). Водночас застосування норм статті 19 ЦПК України, яка регулює позовне провадження, до справ окремого провадження видається дискусійним, оскільки ця стаття не містить прямих норм щодо розгляду малозначних справ у порядку окремого провадження.

Натомість у справі № 619/1908/23 від 21 червня 2023 року Верховний Суд зайняв іншу позицію, задовольнивши касаційну скаргу, підписану представником без статусу адвоката, у справі про встановлення факту народження дитини на тимчасово окупованій території. Суд зазначив, що процесуальне законодавство допускає подання скарги таким представником у справах, передбачених статтею 317 ЦПК України. Така позиція Верховного Суду є позитивною тенденцією, що сприяє розширенню доступу до правосуддя та забезпеченню реального права на судовий захист.

---

org.ua/8_2021/27.pdf.

[1] Ухвала у справі № 154/2620/22 від 17 лютого 2023 року: Верховний Суд. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109102360.

Отже, представник у справах окремого провадження – це особа, яка на підставі належним чином оформлених повноважень здійснює процесуальні дії від імені та в інтересах заявника або заінтересованих осіб, забезпечуючи захист їхніх прав, свобод та законних інтересів у судовому процесі.

Таким чином, окреме провадження є самостійним видом цивільного судочинства, що характеризується специфічною процесуальною природою та особливим суб'єктним складом. Його основна мета полягає не у вирішенні спору про право, а у судовому підтвердженні наявності або відсутності юридичних фактів чи неоспорюваних прав, що мають значення для реалізації, охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів особи.

Відсутність спору між сторонами щодо матеріального права зумовлює те, що у справах окремого провадження відсутні класичні сторони цивільного процесу – позивач і відповідач, а їх місце займають заявник та заінтересовані особи. Заявник є ініціатором провадження, тоді як заінтересовані особи залучаються до участі у справі у зв'язку з можливим впливом судового рішення на їхні права та обов'язки. Активна роль суду у встановленні фактичних обставин справи є ще однією визначальною рисою цього виду судочинства.

Інститут представництва у справах окремого провадження забезпечує реалізацію конституційного права на правничу допомогу та є необхідним елементом ефективного судового захисту. Водночас чинне законодавство потребує вдосконалення в частині чіткого закріплення права учасників окремого провадження на участь представника у всіх категоріях таких справ, що сприятиме підвищенню рівня доступності правосуддя.

Правовий статус суб'єктів процесуальних правовідносин у справах окремого провадження визначається специфікою цього виду судочинства: відсутністю спору про право, особливим суб'єктним складом, активною роллю суду та спрямованістю процесу на забезпечення реалізації і охорони прав та законних інтересів осіб шляхом судового підтвердження юридичних фактів.

3. Класифікація справ окремого провадження. Нові категорії справ окремого провадження

Окреме провадження є однією з ключових форм цивільного судочинства в Україні, що відзначається спеціалізованим порядком розгляду певних категорій цивільних справ. Його основна мета – забезпечити оперативне, чітке та ефективне врегулювання конкретних правовідносин, що потребують особливого процесуального підходу або специфічних гарантій для учасників процесу. На відміну від позовного та наказного проваджень, окреме провадження спрямоване на вирішення справ, у яких необхідно встановити пев-

ний юридичний факт або реалізувати процедури з посиленими правовими гарантіями для осіб, залучених до судового розгляду.

Класифікація справ окремого провадження закріплена у Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України) і охоплює як традиційні категорії справ з усталеною судовою практикою, так і нові категорії, що виникають у зв'язку з розвитком законодавства та потребами цивільного судочинства. Актуальність дослідження цього інституту зумовлена не лише необхідністю систематизації чинних норм, але й потребою виявлення тенденцій модернізації процесуального регулювання, вдосконалення судових процедур та забезпечення належного правового захисту учасників провадження.

Перелік категорій справ, що підлягають розгляду в порядку окремого провадження, закріплений у ч. 2 ст. 293 ЦПК України. Водночас цей перелік не є вичерпним, проте включення нових категорій справ до окремого провадження здійснюється виключно шляхом прийняття відповідного закону.

Аналіз процесуальної природи окремого провадження дозволяє виокремити такі його характерні ознаки: по-перше, вимоги, що заявляються в рамках цього провадження, мають безспірний характер; по-друге, основним завданням суду є забезпечення охорони інтересів заявника через судове підтвердження або спростування відповідних юридичних фактів чи неоспорюваних прав; по-третє, принцип змагальності у справах окремого провадження не застосовується, оскільки відсутні суб'єкти з протилежними правовими інтересами, а суд вправі виходити за межі заявлених вимог; при цьому передача справи на розгляд третейського суду та укладення мирової угоди в цих справах є неможливими.

Попри відсутність спору про право у справах окремого провадження, необхідність судового розгляду зумовлена потребою офіційного підтвердження існування певного юридичного факту, що має правотворюючий характер. Наприклад, необхідність встановлення факту права власності на будівлю може виникнути внаслідок знищення або втрати правовстановлювальних документів, коли відновлення їх у позасудовому порядку є об'єктивно неможливим.

Юридичні факти, що є предметом підтвердження у справах окремого провадження, поділяються на кілька різновидів: факти-події (наприклад, настання смерті внаслідок нещасного випадку), факти-дії (укладення шлюбу, його розірвання, здійснення усиновлення) та факти-стани (наявність родинних відносин, перебування особи на утриманні іншої особи). Вказана класифікація є практично значущою, оскільки кожен з різновидів юридичних фактів зумовлює специфіку судового провадження, зокрема: предмет доказування, порядок дослідження доказів та зміст судового рішення.

Справи окремого провадження, незважаючи на свою процесуальну специфіку, розглядаються з дотриманням загальних процесуальних правил, встановлених ЦПК України. Виняток становлять лише положення про зма-

гальність та межі судового розгляду – з урахуванням особливостей, передбачених розділом IV ЦПК України. З метою всебічного з'ясування обставин справи суд наділений правом за власною ініціативою витребовувати необхідні докази. Справи цієї категорії проходять ті самі стадії цивільного процесу, що й справи позовного провадження: відкриття провадження, підготовче провадження, розгляд справи по суті та інші, однак не можуть передаватися на вирішення третейського суду і не допускають закриття провадження у зв'язку з укладенням мирової угоди.

Класифікація справ окремого провадження є важливим теоретичним та практичним інструментом, що дозволяє систематизувати різноманітні категорії справ, виявити їх спільні та відмінні риси, а також визначити особливості процесуального порядку їх розгляду. Залежно від обраного критерію класифікації справи окремого провадження можуть бути згруповані за кількома підставами.

За характером юридичного факту, що підлягає встановленню, справи окремого провадження поділяються на три групи. До першої групи належать справи про встановлення фактів-подій, тобто обставин, що виникли незалежно від волі людини (наприклад, факт смерті особи внаслідок нещасного випадку, факт народження на певній території). До другої групи відносяться справи про встановлення фактів-дій – обставин, що є результатом вольової поведінки особи (факт укладення або розірвання шлюбу, факт усиновлення, факт прийняття спадщини). Третю групу складають справи про встановлення фактів-станів, тобто тривалих правових або фактичних обставин, що характеризують особу або її відносини з іншими суб'єктами (факт родинних відносин, факт перебування на утриманні, факт проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу).

За предметом судового підтвердження справи окремого провадження поділяються на: справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів; справи про підтвердження наявності або відсутності неоспорюваних прав; справи про визначення правового статусу фізичної особи (визнання особи недієздатною, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою); справи про підтвердження певних обставин, пов'язаних з майном (передача безхазяйної нерухомості у комунальну власність тощо).

За суб'єктним складом заявників справи окремого провадження можна поділити на: справи, у яких заявником може бути будь-яка фізична або юридична особа, що має юридичний інтерес у встановленні відповідного факту; справи, у яких коло заявників чітко обмежене законом (наприклад, у справах про визнання фізичної особи недієздатною – виключно члени сім'ї, близькі родичі, орган опіки та піклування або заклад з надання психіатричної допомоги); справи, у яких заявником може виступати орган державної влади або місцевого самоврядування.

За процесуальними особливостями розгляду справи окремого провадження поділяються на: справи, розгляд яких передбачає обов'язкову участь адвоката (зокрема, справи про обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, надання психіатричної допомоги у примусовому порядку, примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу – відповідно до ч. 5 ст. 293 ЦПК України); справи, у яких участь представника є факультативною; справи, що допускають участь представника без статусу адвоката (зокрема, справи про встановлення фактів, пов'язаних з народженням особи на тимчасово окупованій території або на території, де введено воєнний чи надзвичайний стан, – відповідно до ст. 317 ЦПК України).

За ступенем складності провадження справи окремого провадження можна умовно поділити на прості, що не потребують значного обсягу доказової бази та розглядаються у стислі строки (наприклад, справи про встановлення факту народження або смерті у певному місці), та складні, що передбачають проведення судово-психіатричної або іншої експертизи, залучення значної кількості заінтересованих осіб та потребують більш тривалого розгляду (наприклад, справи про визнання особи недієздатною).

За галузевою належністю матеріально-правових відносин, у межах яких виникає необхідність встановлення юридичного факту, справи окремого провадження поділяються на: справи, пов'язані з сімейними правовідносинами (встановлення факту родинних відносин, факту усиновлення, факту проживання однією сім'єю); справи, пов'язані зі спадковими правовідносинами (встановлення факту прийняття спадщини, факту складення заповіту); справи, пов'язані з майновими правовідносинами (встановлення факту володіння майном на праві власності, передача безхазяйного майна); справи, пов'язані з трудовими та соціальними правовідносинами (встановлення факту перебування на утриманні для цілей призначення пенсії, встановлення факту нещасного випадку на виробництві).

Наведена класифікація не є вичерпною, оскільки справи окремого провадження є надзвичайно різноманітними за своєю правовою природою. Разом з тим вона дозволяє глибше зрозуміти специфіку кожної категорії справ, правильно визначити предмет доказування, суб'єктний склад учасників та обрати належний процесуальний порядок їх розгляду. Класифікація справ окремого провадження має не лише теоретичне, а й важливе практичне значення, оскільки допомагає судам ефективно організовувати розгляд справ та забезпечувати належний захист прав і законних інтересів заявників та заінтересованих осіб.

Відповідно до ст. 42 ЦПК України учасниками справ окремого провадження є заявники, інші заінтересовані особи, а також органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Суб'єктний склад заявників у конкретній справі визначається специфікою юридичного факту, що підлягає встановленню. Так, у справах про обмеження цивіль-

ної дієздатності фізичної особи, в тому числі неповнолітньої, або визнання фізичної особи недієздатною, правом на подання заяви наділені члени її сім'ї, орган опіки та піклування, а також заклад із надання психіатричної допомоги. Заяву про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися власними доходами або про позбавлення її такого права можуть подати батьки (усиновлювачі), піклувальники або орган опіки та піклування. Заяву про визнання фізичної особи недієздатною вправі подати члени її сім'ї та близькі родичі незалежно від факту спільного проживання, орган опіки та піклування або заклад з надання психіатричної допомоги. Наведені приклади переконливо свідчать про те, що визначення суб'єктного складу учасників у справах окремого провадження прямо пов'язане з характером юридичного факту, що має бути встановлений судом.

Заінтересовані особи беруть участь у справах окремого провадження з метою захисту власних інтересів або інтересів держави. Принципова відмінність між заявником та заінтересованими особами полягає в тому, що останні не є ініціаторами провадження і не звертаються до суду самостійно – вони або вступають у вже розпочатий процес з власної ініціативи, або залучаються до нього за ухвалою суду.

Справи окремого провадження, відповідно до ч. 3 ст. 42 та ч. 4 ст. 294 ЦПК України, розглядаються судом за участю заявника і заінтересованих осіб. Заінтересованими особами визнаються учасники справи, які мають у ній юридичний інтерес. Коло таких осіб формується на підставі їх правових відносин із заявником стосовно обставин, що підлягають встановленню і здатних вплинути на їхні права та обов'язки. Участь заінтересованих осіб у справі зумовлюється тим, що встановлення певних обставин може відкрити заявнику можливість реалізувати свої права у правовідносинах, сторонами яких є й ці особи. Таким чином, суб'єктивні права та обов'язки заінтересованих осіб перебувають у безпосередньому юридичному зв'язку із суб'єктивними правами та обов'язками заявників[1].

Органи державної влади та місцевого самоврядування, а також інші організації, наділені повноваженнями засвідчувати певні юридичні факти, не можуть вважатися заінтересованими особами, якщо вони своєчасно не виконали цього обов'язку, хоча така можливість ще не втрачена (наприклад, коли нотаріальна контора відмовила у засвідченні факту та часу пред'явлення документа). Підставою для такого підходу є те, що зазначені організації лише засвідчують або реєструють юридичний факт, не визначаючи при цьому його правових наслідків.

Пункт 5 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» зобов'язує суддю у кожній справі даної категорії провести підготовчі

[1] Цивільний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618–15#Text.

дії, зокрема з'ясувати, які фізичні або юридичні особи можуть мати заінтересованість у результатах розгляду справи, підлягають виклику в судове засідання, а у необхідних випадках запропонувати учасникам подати додаткові докази.

Залежно від мети встановлення юридичного факту заінтересованими особами в цих справах можуть виступати: відділи соціального захисту населення – у справах про підтвердження факту перебування заявника на утриманні померлої особи для цілей призначення пенсії; інші спадкоємці – у справах про встановлення факту прийняття спадщини; органи внутрішніх справ – у справах про встановлення факту родинних відносин при вирішенні питань, пов'язаних з громадянством.

Отже, заінтересовані особи у справах окремого провадження можуть переслідувати різну мету, беручи участь у процесі: захист власних прав та інтересів або інтересів держави, пов'язаних з предметом розгляду. На відміну від заявника, який виступає ініціатором провадження, заінтересовані особи долучаються до вже розпочатого процесу або за власною ініціативою, або за рішенням суду.

Участь представника у справах окремого провадження становить важливий елемент цивільного процесу, що забезпечує реалізацію права на правничу допомогу заявниками та заінтересованими особами.

Слід зазначити, що ЦПК України в редакції до 2017 року не деталізував, у яких саме категоріях справ окремого провадження участь представника є обов'язковою. Відповідне питання регулювалося ст. 38 ЦПК України, згідно з якою заявники та інші заінтересовані особи у справах окремого провадження (за винятком справ про усиновлення) мали право брати участь у цивільному процесі як особисто, так і через представника.

Починаючи з 2017 року, ЦПК України зазнав суттєвого реформування, результатом якого стало запровадження обов'язкової участі представника в окремих категоріях справ окремого провадження. Відповідні положення закріплені у главі 1 розділу IV «Окреме провадження» ЦПК України. Зокрема, ч. 5 ст. 293 ЦПК України передбачає обов'язкову участь адвоката особи, стосовно якої розглядається справа, при вирішенні справ про обмеження цивільної дієздатності або визнання фізичної особи недієздатною, про поновлення цивільної дієздатності, про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку, а також про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу. Якщо особа самостійно не залучила адвоката, суд зобов'язаний вжити заходів для його призначення через орган (установу), уповноважений на надання безоплатної правничої допомоги. При цьому відповідне судове рішення про призначення адвоката підлягає негайному надсиланню такому органу, але не пізніше ніж протягом двох робочих днів.

Відповідно до абзацу 2 ч. 4 ст. 294 ЦПК України справа про розірвання шлюбу за заявою особи, засудженої до позбавлення волі, може бути розглянута судом за участю представника такої особи.

Разом з тим, системний аналіз глави 1 розділу IV ЦПК України свідчить про відсутність у ньому положень, які б прямо закріплювали можливість участі представника в інших категоріях справ окремого провадження. Така прогалина в законодавстві обмежує конституційне право учасників цих справ на отримання правничої допомоги та потребує усунення. У зв'язку з цим заслуговує підтримки позиція дослідників Татулич І. Ю. та Савчин Н. М., які вказують на необхідність внесення змін до ч. 4 ст. 294 ЦПК України та пропонують викласти її в такій редакції: «Справи окремого провадження суд розглядає за участю заявника, заінтересованих осіб та їх представників, за винятком справ про усиновлення»[1].

Відповідно до ч. 3 статті 294 ЦПК України справи окремого провадження розглядаються з дотриманням загальних процесуальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень про змагальність та межі судового розгляду. З огляду на це, загальні положення про представництво, закріплені у ст. ст. 58–64 ЦПК України, поширюються і на справи окремого провадження. Головними суб'єктами процесуальних правовідносин у цих справах є заявник та заінтересовані особи, і саме вони мають право на представництво за різними категоріями справ, крім справ про усиновлення.

Об'єктивна необхідність залучення представника у справах окремого провадження може зумовлюватися різними обставинами. Зокрема, заявник або заінтересована особа можуть бути неспроможними особисто брати участь у судовому засіданні через стан здоров'я або інші поважні причини, що робить участь представника єдиним способом забезпечення захисту їхніх прав та інтересів.

Відповідно до ч. 1 ст. 60 ЦПК України представником у суді може виступати адвокат або законний представник.

При регулюванні матеріального законного представництва законодавець обрав модель, за якою ст. 242 ЦК України визначає найбільш поширені випадки його існування, вказуючи як на осіб, наділених статусом законного представника (батьки, усиновлювачі, опікун), так і на осіб, представництво яких здійснюється (малолітні та неповнолітні діти, фізична особа, визнана недієздатною). При цьому ч. 3 ст. 242 ЦК України передбачає можливість визнання законним представником й інших осіб, якщо це прямо передбачено законом.

На рівні матеріальних норм (зокрема, СК України) законодавець визначає: (1) коло осіб, що мають статус законного представника (батьки; повнолітні дочка чи син; прийомні батьки, батьки-вихователі; баба і дід; особа, яка взяла дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, у свою сім'ю; сестра, брат, мачуха, вітчим); (2) осіб, в інтересах яких здійс-

[1] Татулич І. Ю., Савчин Н. М. Участь адвоката у справах окремого провадження. Юридичний науковий електронний журнал. № 8/2021. С. 112–116. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2021/27.pdf.

нюється законне представництво (дитина; непрацездатні син, дочка; непрацездатні та немічні батьки; прийомні діти; діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування; малолітні, неповнолітні та повнолітні непрацездатні внуки; малолітні, неповнолітні та повнолітні непрацездатні брат, сестра, пасинок, падчерка); (3) обсяг повноважень законного представника в окремих випадках (зокрема, баба і дід наділені правом на самозахист внуків, правом звернення за захистом їхніх прав та інтересів до органу опіки та піклування або до суду). Специфікою зазначених випадків матеріального законного представництва є те, що законодавець пов'язує їх виникнення з наявністю як відносин споріднення (зокрема, між внуком, бабою та дідом), так і інших юридичних фактів (непрацездатність, немічність, наявність статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування).

Встановлення наявності підстав для матеріального законного представництва на рівні матеріальної норми (СК України) автоматично зумовлює і виникнення процесуального статусу законного представника, оскільки процесуальне право відіграє обслуговувальну роль стосовно матеріального права. Відтак, наявність підстав для матеріального законного представництва породжує й процесуальний статус законного представника незалежно від того, чи передбачено це окремою процесуальною нормою.

У сучасних умовах в Україні існує адвокатська монополія на представництво в судах, що суттєво обмежує можливості інших осіб здійснювати захист чужих інтересів у судових провадженнях. Відповідно до загальних положень ЦПК України особи, які не мають статусу адвоката, можуть здійснювати представництво виключно у малозначних справах позовного провадження та у трудових спорах.

З огляду на наведене, дискусійною видається позиція судді Верховного Суду, висловлена в ухвалі у справі № 154/2620/22 від 17 лютого 2023 року[1]. Повертаючи касаційну скаргу гр. М у справі про встановлення факту, що має юридичне значення, підписану представником Котиком Р. В., суддя в мотивувальній частині зазначив, що в суді касаційної інстанції представництво від імені учасника справи в усіх категоріях справ, крім малозначних та справ з трудових спорів, може здійснюватися виключно адвокатом або законним представником, та дійшов висновку про необхідність повернення скарги з огляду на відсутність у Котика Р. В. статусу адвоката згідно з відомостями Єдиного реєстру адвокатів України.

Однак у цьому зв'язку виникає принципове питання: на якій підставі суддя застосовує положення ст. 19 ЦПК України, оцінюючи справу з точки зору її малозначності, якщо ця стаття регламентує виключно позовне провадження і не містить жодних норм щодо можливості кваліфікації справ окремого провадження як малозначних? Отже, ст. 19 ЦПК України є непридатною

[1] Ухвала у справі № 154/2620/22 від 17 лютого 2023 року: Верховний Суд. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109102360.

для застосування у справах окремого провадження і не може слугувати правовою підставою для такого висновку.

Натомість позитивним прикладом є постанова Верховного Суду у справі № 619/1908/23 від 21 червня 2023 року, якою задоволено касаційну скаргу у справі про встановлення факту народження дитини на тимчасово окупованій території, підписану особою без статусу адвоката. У цьому рішенні Верховний Суд зазначив, що процесуальне законодавство допускає подання апеляційної скарги представником, який не є адвокатом, у справах, передбачених статтею 317 ЦПК України, – зокрема щодо встановлення фактів, пов'язаних з народженням особи на території, де введено воєнний або надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території.

Така судова практика, яка допускає участь представника без адвокатського статусу в окремих категоріях справ окремого провадження, є безумовно позитивною, оскільки сприяє розширенню доступу громадян до правосуддя та реалізації принципу рівності сторін перед судом.

Підсумовуючи, слід констатувати, що зміни до ЦПК України щодо обов'язкової участі представників у певних категоріях справ окремого провадження мають суттєве значення для забезпечення ефективності судового розгляду та реального захисту прав усіх учасників процесу.

Таким чином, представник у справах окремого провадження – це особа, яка діє в межах належним чином оформлених повноважень від імені та в інтересах заявника або заінтересованих осіб з метою захисту їхніх прав у судовому порядку.

Цивільне судочинство розглядає різноманітні категорії справ, що відрізняються за правовою природою та характером. З метою їх систематизації ст. 19 ЦПК України закріплює три самостійні види провадження: наказне, позовне та окреме. Кожен з них має власні завдання, цілі та процедурні особливості. Перелік категорій справ, що розглядаються в порядку окремого провадження, міститься у ч. 2 ст. 293 ЦПК України.

Цивільне судочинство перебуває в постійному пошуку нових раціональних процедур для вирішення справ, вдосконалення існуючих механізмів та запровадження ефективніших підходів. Окреме провадження набуло широкого поширення не лише в українській правовій системі, а й у процесуальних системах зарубіжних держав, насамперед завдяки суттєво спрощеному порядку вирішення справ. Водночас законодавче регулювання окремого провадження містить певні внутрішні суперечності, що потребують подальшого вдосконалення.

Розвиток інституту окремого провадження в ЦПК України відбувається переважно у напрямку розширення та оновлення переліку категорій справ, що підлягають розгляду в цьому порядку. Найбільш значущими новаціями є поява такої категорії, як справи про видачу і продовження обмежувального припису (глава 13 розділу IV ЦПК України), а також запровадження строко-

вої дії законної сили судового рішення у справах про визнання фізичної особи недієздатною (частини 6–9 статті 300 ЦПК України). Загальні положення про розгляд справ окремого провадження (ст.ст. 293–294 ЦПК України) залишилися незмінними, що свідчить про стабільність та ефективність відповідної цивільної процесуальної форми. Водночас окремі новели інституту окремого провадження потребують подальшої оптимізації, у зв'язку з чим доцільним видається: а) доповнення ч. 2 ст. 293 ЦПК України пунктом 12 такого змісту: «видачу і продовження обмежувального припису»; б) виключення ч. 6–9 ст. 300 зі змісту ЦПК України.

Повномасштабна збройна агресія проти України потребує відповідних перетворень правової системи, зокрема в частині врегулювання нових категорій справ в порядку окремого провадження. Однією з таких категорій може стати провадження про підтвердження факту знищення майна внаслідок воєнних дій.

Нині механізм виконання судових рішень щодо держави-агресора в Україні фактично відсутній, що змушує постраждалих осіб звертатися до судів України. Однак державні органи України не є безпосередніми заподіювачами шкоди, що ставить під сумнів обґрунтованість їх залучення до судових процесів як відповідачів. Все це вказує на необхідність виокремлення справ про встановлення факту знищення майна у самостійну категорію окремого провадження, предметом якого стане підтвердження самого факту знищення та визначення розміру завданих збитків.

Процедура такого провадження може бути побудована на таких засадах:

1. Суд відкриває окреме провадження на підставі заяви про підтвердження факту знищення майна внаслідок повномасштабної збройної агресії Росії проти України.

2. Правом на звернення з відповідною заявою наділяється будь-яка особа, яка має прямий юридичний інтерес у встановленні такого факту.

3. Встановлення факту знищення майна здійснюється судом на підставі доказів, поданих заявником та іншими заінтересованими особами.

4. Допустимими доказами можуть бути фотоматеріали, відеозаписи, показання свідків, правовстановлювальні документи на майно та інші матеріали.

5. Суд встановлює розмір збитків, завданих знищенням майна, та вирішує питання щодо механізмів їх відшкодування.

Запровадження такої категорії справ сприятиме розвантаженню судів, оскільки відповідні справи у порядку окремого провадження розглядаються за спрощеною процедурою та в стислі строки.

Зважаючи на надзвичайність ситуації та необхідність комплексного підходу, вирішення цього питання потребує залучення фахівців із різних галузей права, представників громадянського суспільства та міжнародних організацій для формування справедливої та дієвої системи реагування.

Окрім того, заслуговує на увагу ще одна потенційна категорія справ окремого провадження – справи, пов'язані з правовим статусом внутрішньо переміщених осіб і біженців. Мільйони громадян України були вимушені залишити місця свого постійного проживання через воєнні дії. Відповідна категорія справ могла б охоплювати питання підтвердження статусу внутрішньо переміщеної особи, надання їй правової допомоги та соціального захисту, а також визначення обсягу належних прав.

Реалізація цих пропозицій вимагатиме розроблення спеціалізованих процесуальних норм та ефективних механізмів правового регулювання, здатних забезпечити захист прав усіх осіб, які опинилися у надзвичайних обставинах, породжених збройним конфліктом.

4. Справи про зміну правового статусу фізичної особи й встановлення фактів, що мають юридичне значення

До справ про зміну статусу фізичної особи належать: розгляд судом справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи (глава 2 розділу IV ЦПК України); обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх (глава 2^1 розділу IV ЦПК України); розгляд судом справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності (глава 3 розділу IV ЦПК України); розгляд судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою (глава 4 розділу IV ЦПК України), розгляд судом справ про усиновлення (глава 5 розділу IV ЦПК України)[1].

У науковій літературі в цілому позитивно ставляться до останніх процесуальних змін, що відбулися в такій категорії справ, як визнання особи недієздатною. Наприклад, І. Ю. Татулич зазначає: «запровадження більшості новел слід вітати, оскільки вони є гарантією доступу до суду, та узгоджуються зі статтею 6 Конвенції, яка зазначає, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи»[2].

Окремо слід зупинитися на процесуальній новелі ч.1 ст. 299, ч. 3, 4 ст. 300 ЦПК України, що розширила перелік суб'єктів, за участю яких суд розглядає справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи. Зокрема, перелік було доповнено таким учасником справи, як адвокат.

---

[1] Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (для підготовки до іспитів і тестування); 3-тє вид., пер. і доп. / за ред. Н. Ю. Голубєвої. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. – С.313. (516 с.)

[2] Татулич І. Ю. Новий підхід щодо процедури визнання фізичної особи недієздатною. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Том 64 (2021). С. 163-164. (С.159-164). DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.64.30

Науковці неодноразово підкреслювали необхідність участі саме адвоката у таких справах, оскільки органи опіки та піклування, які за попередньою редакцією даної норми виступали на захист фізичної особи, дієздатність якої обмежується, чи вона визнається недієздатною не повною мірою були спроможні виконати свої функції та саме представник, з точки зору Європейського суду з прав людини, може забезпечити гарантії права на справедливий суд, що визначені Європейською Конвенцією[1]. Зокрема, у рішенні «Штукатуров проти Росії» Європейський Суд наголошував, що душевнохворим має бути надана можливість бути вислуханим особисто або через ту чи іншу форму юридичного представництва[2].

Як зазначає Г. В. Чурпіта, новелізація інституту окремого провадження цивільного процесу здебільшого торкнулась саме окремих категорій справ, наприклад у справах про визнання особи недієздатною було запроваджено строковість дії законної сили судового рішення[3], зокрема ч. 6 ст. 300 ЦПК України визначає строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною, який не може перевищувати двох років. Однак, слід підтримати думку І. Ю. Татулич, що звертатися кожні два роки за продовженням дії рішення суду про визнання особи недієздатною у таких категоріях становить складність для її родичів та членів сім'ї[4].

Главу 2[1] ЦПК України «*Обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх*», а також Закон України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» від 14 липня 2020 року[5] було запроваджено з метою дотримання принципу відповідальної гри та запровадження механізмів зниження соціальних ризиків, пов'язаних з організацією та проведенням азартних ігор, та боротьби з ігровою залежністю (лудоманією).

Запровадження механізмів державного контролю у сфері азартних ігор опосередковано узгоджується із міжнародними стандартами у сфері фінан-

---

1 Мерцалов М. Ю. Участь адвоката в окремому провадженні щодо визнання фізичної особи недієздатною. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2019. С. 53-56.; Татулич І. Ю., Савчин Н. М. Участь адвоката у справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 8/2021. С.114-115. (С.112-116) DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/25; Татулич І. Ю. Новий підхід щодо процедури визнання фізичної особи недієздатною. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Том 64 (2021). С. 163. (С.159-164). DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.64.30

2 Рішення Європейського суду з прав людини «Штукатуров проти Росії» від 27.03.2008 р. URL: http://hudoc.echr.coe.int/ eng?i=001-85611.

3 Чурпіта Г. В. Новели окремого провадження. *Право України.* 2018. Вип.10. С.147 (С.147-158).

4 Татулич І. Ю. Новий підхід щодо процедури визнання фізичної особи недієздатною. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Том 64 (2021). С. 161-162.. (С.159-164). DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.64.30

5 Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор: Закон України від 14 липня 2020. Режим доступу: Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text.

сового моніторингу, протидії відмиванню коштів та відповідального регулювання ринку азартних ігор. Зокрема, відповідно до ст. 20 Угоди про асоціацію Україна зобов'язалася забезпечити імплементацію міжнародних стандартів у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) коштів та фінансуванням тероризму, у тому числі стандартів FATF та стандартів, рівнозначних тим, що застосовуються у Європейському Союзі.» [1].

Включення такої категорії до переліку справ окремого провадження поряд зі справами про обмеження дієздатності, визнання особи недієздатною та поновлення дієздатності надає їй самостійне значення, але відносить до групи категорій справ про зміну статусу фізичної особи, де предметом судового розгляду є оцінка судом здатності особи контролювати свої дії, поведінку та нести відповідальність за свої вчинки у зв'язку з участю в азартних іграх.

Такий підхід законодавця вбачається обґрунтованим, зокрема що не має сенсу, у випадку появи у особи залежності від азартних ігор, обмежувати її дієздатність в цілому, достатньо їй заборонити відвідувати такі заклади, приймати участь в азартних іграх, що з появою електронних реєстрів стає можливою[2].

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» слід розмежовувати гру офлайн та гру онлайн. Так, до ігор офлайн відносяться: організація та проведення гри в казино, в залах гральних автоматів, в букмекерських пунктах, а до гри «онлайн» належить організація та проведення азартних ігор казино в мережі Інтернет; букмекерська діяльність в мережі інтернет, організація та проведення азартних ігор в покер в мережі Інтернет.

У зв'язку з тим, що «онлайн гра» стає все більш популярною суд повинен чітко визначити чи підпадає гра під ознаки «азартної», оскільки у справах про обмеження відвідування фізичною особою гральних закладів і участі в азартних іграх, це є обов'язковою умовою застосування таких обмежень[3].

---

[1] Про затвердження експертного висновку до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мораторію на організацію та проведення азартних ігор» (реєстр. № 11231 від 02.05.2024) Рішення Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей від 25 травня 2024 №269. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-4092267.pdf

[2] Стоянова Т. А. Обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх судом на підставі лудоманії / Т. А. Стоянова // Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні : Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім.Ю. С. Червоного (Одеса, 18 грудня 2020 р.) [Електронне видання] / за заг. ред.д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої. – Одеса : Фенікс, 2020. – С. 54-56.

[3] Стоянова Т. А. Особливості доказування в справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх онлайн / Т. А. Стоянова // Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. – Т. 2. – С. 548-549.

Виконання рішення суду здійснюється під час ідентифікації (верифікації, встановлення даних) гравця, а саме під час відвідання особою грального закладу. Користувачем Реєстру проводиться обов'язкова перевірка особи на наявність відомостей про таку особу в Реєстрі, у тому числі у разі відвідання особою грального закладу в мережі Інтернет[1].

Глава 3 ЦПК України «*Розгляд судом справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності*», як категорія справ окремого провадження, не зазнала процесуальних законодавчих змін у зв'язку з адаптаційними процесами реформування законодавства до права ЄС, що тривають в Україні.

Підстави надання повної цивільної дієздатності, що складають предмет судового розгляду, визначені ЦК України. Відповідно до ст. 35 Цивільного кодексу України надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності можливо у випадках, якщо така особа: 1) досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором; 2) записана матір'ю чи батьком дитини; 3) досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю[2].

У судовому порядку розглядаються справи про надання повної цивільної дієздатності лише за відсутності згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника з перших двох підстав. Крім того, отримання згоди одного з батьків (усиновлювачів) у разі заперечення іншим щодо надання повної цивільної дієздатності неповнолітньому вбачається можливим лише у судовому порядку.

Надання повного обсягу дієздатності за рішенням суду особі, яка досягла шістнадцяти років і має бажання займатися підприємницькою діяльністю, але при цьому письмової згоди від батьків (усиновлювачів) або піклувальника не отримала, чинним законодавством не допускається[3].

Глава 4 ЦПК України «*Розгляд судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою*», також, як категорія справ, не зазнала процесуальних законодавчих змін у зв'язку з адаптаційними процесами до законодавства ЄС, що тривають в Україні. Однак, на жаль, набула своєї актуальності у зв'язку з військовою агресією рф.

---

1 Ханик-Посполітак Р. Ю. Справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх / Р. Ю. Ханик-Посполітак // Велика українська юридична енциклопедія : у двадцяти томах / [редкол.: В. В. Комаров (голова) та ін.] ; Національна академія правових наук України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2025. – Т. 10 : Цивільний процес. – С. 704-707. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/38123

2 Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 No 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

3 Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (для підготовки до іспитів і тестування); 3-тє вид., пер. і доп. / за ред. Н. Ю. Голубєвої. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. – С.319-320. (516 с.)

Цивільний кодекс розрізняє підстави визнання особи безвісно відсутньою, відповідно до ст. 43 ЦК України, та підстави оголошення її померлою, що визначені ст. 46 ЦК України.

Крім того, слід розрізняти оголошення особи померлою та встановлення факту смерті. Як зазначено у Постанові ВС України від 28 лютого 2024 року у справі № 506/358/22: «За наявності припущень про факт смерті фізичної особи, у тому числі у зв'язку з воєнними діями, без достовірних доказів, які свідчать про цей факт, правильним буде звернення до суду із заявою про оголошення судом особи померлою (частина друга статті 46 ЦК України), а не із заявою про встановлення факту смерті цієї фізичної особи (пункт 8 частини першої статті 315 ЦПК України)»[1].

У заяві про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою, згідно зі ст. 306 ЦПК України, повинна бути зазначена мета вимоги, а також перелік обставин, що обгрунтовують підстави такого звернення.

Як зазначає В. Л. Скрипник, Т. М. Слободяник: «недоліками заяви про визнання особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою суд часто визнає відсутність інформації, яку повинен встановити до початку розгляду справи, хоча може її з'ясувати шляхом витребування доказів»[2].

Тому, як вбачається та не дивлячись на те, що згідно з ч. 2 ст. 294 ЦПК з метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази, у заяві про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою доцільно викладати вичерпний перелік усіх наявних обставин та доказів.

Як зазначає Постанова ВС від 07 листопада 2023 року у справі № 607/159/23: «відсутність безумовних доказів або суперечність у доказах на підтвердження обставин, що надаються заявником та/або заінтересованими особами, унеможливлює оголошення особи померлою»[3].

У зазначених категоріях справ суд здійснює підготовку справи до розгляду, відповідно до ст. 307 ЦПК України, що проводиться не у кожній справі окремого провадження. У зв'язку з особливостями такої категорії суд у рамках такої підготовки повинен до початку розгляду справи встановити осіб (родичів, співробітників тощо), які можуть надати показання про фізичну особу, місце перебування якої невідоме, а також зробити запит відповідних організацій за останнім місцем проживання відсутнього (житлово-експлуата-

---

1 Постанова Верховного Суду України від 28 лютого 2024 року у справі № 506/358/22. IPLex : вебсайт. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=117624259

2 Скрипник В. Л., Слободяник Т. М. Визнання особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою в судовому порядку: окремі аспекти. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Вип.82. 2024. С.326-327. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.51

3 Постанова Верховного Суду України від 07 листопада 2023 року у справі № 607/159/23 IPLex : вебсайт. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=114757431

ційні організації, органи реєстрації місця проживання осіб або органи місцевого самоврядування) і за останнім місцем роботи про наявність відомостей щодо фізичної особи, місце перебування якої невідоме. Крім того, одночасно суд вживає заходів через органи опіки та піклування щодо встановлення опіки над майном фізичної особи, місце перебування якої невідоме, якщо опіку над майном ще не встановлено.

Як зазначає ст. 308 ЦПК України суд розглядає справу за участю заявника, свідків, зазначених у заяві, та осіб, яких сам суд визнає за потрібне допитати, і ухвалює рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або про оголошення її померлою.

Глава 5 ЦПК України «*Розгляд судом справ про усиновлення*» присвячена процесуальному порядку встановлення доцільності усиновлення, як форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Усиновлення – це прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду, згідно зі ст. 207 Сімейного кодексу України (далі – СК України)[1].

Доцільність усиновлення встановлюється судом на підставі дослідження та вирішення питання про наявність передбачених законом умов усиновлення та відсутність обставин, що перешкоджають усиновленню, зокрема встановлених Главою 18 СК України.

Ключовими аспектами змін у сфері розгляду справ про усиновлення є не адаптація законодавства України до права ЄС, а запровадження тимчасових обмежень щодо міждержавного усиновлення, що пов'язані з введенням в Україні воєнного стану.

Як зазначає В. М. Болдирева, А. А. Меркун: «Додатковими аспектами щодо регулювання питання усиновлення в умовах воєнного стану є деякі зміни до Сімейного кодексу України та інших законодавчих актів, які передбачають такі важливі нововведення, як обмеження на усиновлення іноземцями (заборонено усиновлення дітей іноземцями, якщо немає попередніх родинних зв'язків або контактів, встановлених до початку війни, аналогічна заборона поширюється і на громадян України, які постійно проживають за кордоном без родинного зв'язку), а також розширення підстав для надання статусу дитини-сироти»[2]. Водночас нормативно йдеться не про пряму заборону, а про тимчасове обмеження міждержавного усиновлення в умовах воєнного стану.

Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 року № 576: «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міні-

---

1 Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2947-14

2 Болдирева В. М., Меркун А. А. Реформування законодавства про усиновлення в Україні у контексті воєнних реалій. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* Вип. №1. 2025. С.140-143. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.

стрів України щодо провадження діяльності з усиновлення та влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України під час воєнного стану» в основний підзаконний акт, що регулює порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, а саме у Постанову Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 року № 905 було доповнено положеннями про особливості провадження діяльності з усиновлення та обліку дітей, які можуть бути усиновлені під час воєнного стану та особливостями обліку і провадження діяльності з усиновлення дітей, які є тимчасово переміщеними (евакуйованими)[1].

Обмеження міждержавного усиновлення під час воєнного стану були запроваджені насамперед з міркувань безпеки дітей, контролю за їх переміщенням та неможливості належно перевіряти дотримання всіх умов усиновлення в умовах воєнного стану, а не як елемент адаптації законодавства України до права ЄС.

Глава 6 ЦПК України «*Розгляд судом справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення*» є класичною справою окремого провадження, що набула особливого значення в умовах воєнного стану.

Згідно з аналітичними даними Верховного Суду України: «у період дії воєнного стану суди переважно розглядають справи про встановлення, зокрема, таких юридичних фактів: 1) родинних відносин між фізичними особами; 2) перебування фізичної особи на утриманні; 5) проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу; 6) належності правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, що зазначені в документі, не збігаються з прізвищем, ім'ям, по батькові, місцем і часом народження цієї особи, зазначеним у свідоцтві про народження або в паспорті; 7) народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження; 8) смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті; 9) смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. У судовому порядку можуть бути встановлені також інші факти, від яких залежить виникнення, зміна або при-

[1] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо провадження діяльності з усиновлення та влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України під час воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 01 червня 2023 р. № 576. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-2023-%D0%BF#n92; Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: Постанова Кабінету Міністрів України від 08 жовтня 2008 р. № 576. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF?find=1&text=%D1%96%D0%BD%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D0%BC#Text

пинення особистих чи майнових прав фізичних осіб, якщо законом не визначено іншого порядку їх встановлення (пункти 1, 2, 5, 6-9 частини першої, частина друга статті 315 ЦПК України)»[1].

Суттєві аспекти реформування законодавства щодо розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення відбулися у зв'язку із запровадженням воєнного стану в Україні. Зокрема, торкнулись питань підсудності.

За загальним правилом справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, розглядаються за місцем проживання заявника.

Водночас справи про встановлення факту народження або смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території, мають свої особливості.

Відповідно до ч. 1 ст. 317 ЦПК України передбачено, що заява про встановлення факту народження особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, визначеній такою відповідно до законодавства, може бути подана батьками або одним з них, їхніми представниками, членами сім'ї, опікуном, піклувальником, особою, яка утримує та виховує дитину, або іншими законними представниками дитини до будь-якого місцевого суду України, що здійснює правосуддя, незалежно від місця проживання (перебування) заявника.

Відповідно до абзацу 2 ч. 1 ст. 317 ЦПК України заява про встановлення факту смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, визначеній такою відповідно до законодавства, може бути подана членами сім'ї померлого, їхніми представниками або іншими заінтересованими особами (якщо встановлення факту смерті особи впливає на їхні права, обов'язки чи законні інтереси) до будь-якого місцевого суду України, що здійснює правосуддя, незалежно від місця проживання (перебування) заявника.

Питання підсудності судам розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення вирішується суддею під час відкриття провадження з урахуванням того, що не всі юридичні факти можуть бути встановлені судом.

Згідно з думкою П. А. Поліщук, розгляд в порядку окремого провадження справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення допустимий за сукупної наявності таких умов: факт повинен мати юридичне значення; встановлення факту не повинно бути пов'язане з вирішенням спору про право; відсутність іншої можливості встановити факт; відсутність позасудо-

[1] Огляд судової практики розгляду цивільних справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, під час дії воєнного стану (коментований)/Упоряд.: управління аналітичної та правової роботи Касаційного цивільного суду/ Відпов. за вип.: Білоконь О. В., Ситнік О. М. Київ. 2025. С.9. (134 с.) URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_KCS_fakt_voen_stan.pdf

вого порядку встановлення такого факту [1]. Слід конкретизувати, що значення факту, що має юридичне значення проявляється у тому, що згідно із законом такі факти повинні породжувати юридичні наслідки у вигляді виникнення, зміни або припинення особистих чи майнових прав осіб.

Законодавством може бути передбачено інший ніж судовий порядок встановлення юридичного факту.

Наприклад, згідно з постановою ВС від 31 січня 2023 року у справі № 953/2790/23 – не підлягає судовому розгляду факт, що особа є такою, що виключена з військового обліку.

Зокрема, ВС дійшов такого висновку: «виключення з військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів здійснюється у районних (міських) ТЦК та СП, органах Служби безпеки України, підрозділах Служби зовнішньої розвідки відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» із застосуванням механізмів, передбачених Порядком організації та ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 року № 1487. Таким чином, чинним законодавством передбачено позасудовий порядок встановлення фактів того, що особа є такою, що виключена з військового обліку і не є військовозобов'язаною, що унеможливлює використання судового порядку встановлення визначених фактів, що мають юридичне значення.»[2].

Отже, вирішуючи питання про відкриття провадження у справі за заявою про встановлення факту, що має юридичне значення, суд повинен перевірити, чи може взагалі ця заява розглядатися в судовому порядку і чи не віднесено її розгляд до повноважень іншого органу. Якщо за законом заява не підлягає судовому розгляду, суддя повинен відмовити у відкритті провадження у справі.

Таким чином, слід дійти висновку, що розвиток цивільного процесуального законодавства, що регулює окреме провадження відбувається не тільки під впливом адаптації законодавства до права ЄС, а й внутрішніх подій в Україні, що пов'язані з запровадженням воєнного стану та необхідності забезпечення захисту права на судовий захист в умовах збройної агресії рф (розгляд судом справ про усиновлення, про встановлення юридичних фактів, що мають юридичне значення).

---

1 Поліщук П. Щодо визначення вимог до змісту заяви про встановлення фактів, що мають юридичне значення у цивільному судочинстві: судова практика. *Юридичний вісник.* 2025. № 3. С. 205–210. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2025/25.pdf.

2 Постанова Верховного Суду України від 31 січня 2023 року у справі № 953/2790/23 IPLex : вебсайт. https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=117015403

5. Справи про визнання або відновлення неоспорюваних суб'єктивних прав та про застосування встановлених законом заходів щодо захисту прав і законних інтересів

Група справ про визнання або відновлення неоспорюваних суб'єктивних прав, до якої належать такі категорії справ, як розгляд судом справ про відновлення прав на втрачені (Глава 7 ЦПК України); Розгляд судом справ про передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність (Глава 8 ЦПК України) та Розгляд судом справ про визнання спадщини відумерлою (Глава 9 ЦПК України) не зазнали значних законодавчих змін, як унаслідок адаптаційних процесів, так й у зв'язку з військовою агресією рф.

Зазначені категорії справ мають переважно внутрішньодержавний характер та спрямовані на забезпечення стабільності цивільного обороту, захисту майнових прав і належного управління майном, тому реформування такого законодавства відповідно до адаптаційних процесів та у зв'язку з воєнним станом не було таким інтенсивним, на відміну від інших категорій справ окремого провадження.

У контексті адаптаційних процесів найбільший науковий інтерес становить група справ про застосування встановлених законом заходів щодо захисту прав і законних інтересів.

Глава 10 ЦПК України «Розгляд заяви про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку».

Події воєнного стану в Україні негативно відображаються на психічному стані населення України.

За даними ВООЗ: «кожна п'ята (22%) людина, яка пережила війну або інший конфлікт протягом останніх 10 років, страждає від депресії, тривоги, посттравматичного стресового розладу, біполярного розладу або шизофренії. Застосовуючи ці оцінки до України, ВООЗ припускає, що приблизно 9,6 мільйона людей в Україні можуть мати проблеми з психічним здоров'ям»[1].

Тому, на жаль актуальність даної категорії справ спричинена скоріше воєнним станом в Україні, ніж адаптаційними євроінтеграційними процесами, що тривають в Україні. Зростання кількості осіб із тяжкими психічними розладами потенційно може зумовлювати збільшення кількості випадків, коли виникає необхідність у застосуванні примусових психіатричних заходів та відповідному судовому контролі.

Глава 10 ЦПК України регулює надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку. Визначення психіатричної допомоги надане у статті 1 Закону України «Про психіатричну допомогу», зокрема психіатрична допо-

[1] Розширення масштабів надання послуг у сфері психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в регіонах, що постраждали від війни: передовий досвід України. Офіційний сайт ВООЗ. URL:https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/scaling-up-mental-health-and-psychosocial-services-in-war-affected-regions--best-practices-from-ukraine

мога – комплекс спеціальних заходів, спрямованих на обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медичну та психологічну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин[1].

Як зазначає О. О. Грабовська: «Специфіка психічних розладів є такою, що подекуди особа не усвідомлює наявність такого розладу, а отже, заперечує проти огляду та лікування, проявляє апатію чи, навпаки, агресію тощо. У таких випадках закон передбачає, що для вжиття медичних заходів, спрямованих на надання примусової психіатричної допомоги закладом, що надає психіатричну допомогу, необхідним є рішення суду»[2].

З системного аналізу ст. 340 ЦПК України та Закону України «Про психіатричну допомогу» вбачається, що в порядку Глави 10 ЦПК України розглядаються наступні види психіатричної допомоги у примусовому порядку: про проведення психіатричного огляду фізичної особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги у примусовому порядку та її продовження, про госпіталізацію до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку та продовження такої госпіталізації.

Наведений перелік відображає основні види психіатричної допомоги, що може надаватися у примусовому порядку. Водночас процесуальне законодавство передбачає можливість розгляду не лише первинних заяв про надання відповідного виду допомоги, а й заяв про продовження застосування окремих заходів, зокрема амбулаторної психіатричної допомоги та госпіталізації. Тому у науці цивільного процесуального права існують різні підходи до праворозуміння класифікацій таких категорій справ, що можуть бути розглянуті у порядку Глави 10. Наприклад, Грабовська О. О. здійснює класифікацію таких справ залежно від виду психіатричної допомоги, не виокремлюючи заяви про продовження її застосування як самостійні категорії справ. : «1) справи про надання судом дозволу на примусове проведення огляду особи лікарем-психіатром; 2) справи про надання судом дозволу на надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; 3) справи про надання судом дозволу на госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.»[3].

Процесуальний порядок розгляду зазначених справ регулюється ст.ст. 339-342 ЦПК України.

---

1 Про психіатричну допомогу: Закон України від 22 лютого 2022 року. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL :https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text

2 Грабовська О. О. Диференціація цивільних справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2024. № 68. С.44. (С.44-51)

3 Там само. С.51. (С.44-51)

Подана заява має бути обгрунтованою підставами для надання психіатричної допомоги у примусовому порядку.

Крім того, до заяви про психіатричний огляд або надання амбулаторної психіатричної допомоги у примусовому порядку надається висновок лікаря-психіатра, а про продовження примусової амбулаторної психіатричної допомоги, про примусову госпіталізацію, її продовження – висновок комісії лікарів-психіатрів та інші відповідні матеріали.

Водночас відповідно до постанови ВС України від 17 вересня 2025 року у справі № 465/7314/24: «примусова госпіталізація особи до психіатричного закладу можлива лише за наявності об'єктивних доказів її небезпеки для себе чи оточення й необхідності лікування виключно в стаціонарних умовах. Сам лише висновок комісії лікарів-психіатрів без урахування заперечень пацієнта та за відсутності доказів реальної небезпеки не є достатньою підставою для примусової госпіталізації згідно з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод»[1].

Як вбачається з аналізу зазначеного прикладу судової практики, можна дійти висновку, що адаптація такої категорії справ до права ЄС відбувається відповідно до стандартів, визначених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Європейська конвенція)[2]. Водночас найбільш наочно такий процес можна простежити у судовій практиці.

Процесуальні гарантії судового контролю за застосуванням примусових психіатричних заходів становлять важливий елемент узгодження національної судової практики із практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та європейськими стандартами у сфері охорони психічного здоров'я, оскільки примусове психіатричне втручання пов'язане з можливим обмеженням права на свободу та особисту недоторканність гарантованого ст. 5 Європейською конвенцією.

Наприклад, у справі «Фьодоров і Фьодорова проти України», яким було встановлено порушення права на повагу до приватного життя під час огляду психічного здоров'я, ЄСПЛ наголосив, що втручання у сферу психічного здоров'я особи може здійснюватися лише за наявності чітко визначених законом підстав та з дотриманням встановленої процедури, яка забезпечує належний захист прав і свобод людини [3].

---

1 Постанова Верховного Суду від 17 вересня 2025 року у справі № 465/7314/24 (провадження № 61-991св25) Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130343937.

2 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : конвенція Ради Європи від 4 листопада 1950 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

3 Аналіз законодавства й політики у сфері психічного здоров'я в Україні: звітпроекту «Психічнездоров'я для України» (MH4U). 2021. URL:https://www.mh4u.in.ua/wpcontent/uploads/2021/01/mh4u-mh-lawanalysis-report-21122020-with-annexes.pdf

У рішення від 26 лютого 2015 року «Заїченко проти України» № 45797/09, ЄСПЛ визначив мінімальні умови за яких особа може бути позбавлена волі та буде вважатися «психічно хворою»: по-перше, об'єктивна медична експертиза повинна достовірно встановити, що особа є психічно хворою; по-друге, психічний розлад має бути таким, що обумовлює примусове тримання особи у психіатричній лікарні; по-третє, необхідність продовжуваного тримання у психіатричній лікарні залежить від стійкості такого захворювання[1].

Доволі дискусійним в науковій літературі є питання чи входить отримання згоди особи у порядок дотримання встановленої процедури, яка забезпечує належний захист прав і свобод людини при розгляді справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку.

Таке питання пов'язано з тим, що дана справа знаходиться на межі дотримання публічного інтересу та автономії волі суб'єкта, якому надається психіатрична допомога у примусовому порядку.

З цього приводу слід підтримати позицію Куцик К. В., яка зазначає: «В контексті гармонізації національного законодавства із положеннями міжнародно-правових актів було б доцільно передбачити у нормах діючого законодавства ефективні механізми дотримання конфіденційності та безпеки осіб з ознаками психічного розладу, а також закріпити право особи, якій надається психіатрична допомога у примусовому порядку (або її представника) відмовитися від такої допомоги.»[2].

Така категорія справ, з огляду на психічний стан населення України, що опосередкованим чином може впливати на підвищення активності звернень у порядку такої категорії справ до суду, потребує подальших наукових розробок у даному напрямку.

*Глава 11 ЦПК України «*Розгляд судом справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу*».*

Відповідно до ст. 11 закону «Про протидію захворюванню на туберкульоз» передбачено, що у разі якщо хворі на заразні форми туберкульозу, у тому числі під час амбулаторного чи стаціонарного лікування, порушують протиепідемічний режим, що ставить під загрозу зараження туберкульозом інших осіб, з метою запобігання поширенню туберкульозу за рішенням суду вони можуть бути примусово госпіталізовані до протитуберкульозних закладів, що мають відповідні відділення (палати) для розміщення таких хворих[3].

---

1 Рішення «Заїченко проти України» у справі (заява № 45797/09). Страсбург, 26 лютого 2015 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a87#Text

2 Куцик К. В. Деякі аспекти надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку за цивільним процесуальним законодавством. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» С. 95.(С.89-96.) DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.15

3 Про протидію захворюванню на туберкульоз: Закон України від 5 липня 2001 року // ВР України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2586-14#Text

Предметом судової діяльності в зазначених справах є визначення підстав для примусового поміщення хворого до протитуберкульозного закладу.

Як зазначає Погребняк О. С.: *«*Таким чином, обов'язкову госпіталізацію особи до протитуберкульозної установи проводять за медичними та юридичними критеріями: якщо хворий на заразну форму туберкульозу не виконує або ухиляється від виконання обов'язку проходження відповідного лікування добровільно. Водночас лише соціально небезпечне захворювання не може бути підставою для надання медичної допомоги у примусовому порядку. Невиконанням обов'язку лікування хворим на заразну форму туберкульозу є відмова від обстеження та/або лікування, злісне порушення лікарняного режиму*»*[1].

На відміну від деяких інших категорій справ окремого провадження, наприклад надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку або обмеженням цивільної дієздатності особи, правове регулювання примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу не стало об'єктом істотних адаптаційних змін. Це пояснюється відносною визначеністю критеріїв застосування такого заходу та наявністю судового порядку розгляду таких справ як обов'язкової гарантії захисту прав людини.

Особливу увагу привертають справи про видачу й продовження обмежувального припису та про розкриття інформації, що становить професійну таємницю на ринках капіталу та організованих товарних ринках.

Глава 13 ЦПК України «Розгляд судом справ про видачу і продовження обмежувального припису» була запроваджена ще у 2017 році, проте, як вірно зауважує Г. В. Чурпіта, законодавець не відобразив зазначену категорію справ у загальному переліку викладеному у ч. 2 ст. 293 ЦПК України[2].

Впровадження такої категорії справ відбулось відповідно Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»[3] (далі-Закон), як процесуальний порядок застосування спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству шляхом видачі обмежувального припису. Розгляд судом таких категорій справ є лише одним зі спеціальних заходів протидії домашньому насильству, що входить до комплексу заходів боротьби з ним та його протидії.

Також, 20 червня 2022 Україна приєдналась до Конвенції Ради Європи «Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами»[4], що свідчить про поступове, проте системне при-

---

1 Погребняк О. С. Правове регулювання примусової госпіталізації до туберкульозного диспансеру в Україні. «Лікарська справа», (1–2). 2017. С. 165. (С.163–168.) https://doi.org/10.31640/LS-2017(1-2)26.

2 Чурпіта Г. В. Новели окремого провадження. *Право України*. 2018. Вип.10. С.151 (С.147-158).

3 Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 грудня 2017 року//*Відомості Верховної Ради*. №5. Ст. 35.

4 Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильтсву стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України від 20 червня 2022 року // *Офіційний вісник України.* № 52. Ст. 2942.

ведення у відповідність цивільного процесуального законодавства до європейських стандартів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

На рівні законодавства ЄС існує Регламент № 606/2013 від 12 червня 2013 року про взаємне визнання заходів захисту в цивільних справах, згідно п. 1 ст. 3 : «Заходи захисту» означають будь-яке рішення, як би воно не називалося, прийняте органом, що видав це рішення в державі-члені походження, відповідно до його національного законодавства і накладає на особу, що створює ризик, одне або декілька з наступних зобов'язань з метою захисту іншої особи, коли фізична або психологічна недоторканність останньої може бути під загрозою»[1].

Як вбачається Регламент законодавчо закріплює можливість транскордонного визнання виданого в державі ЄС обмежувального припису, та, можна припустити, що закріплення процесуального порядку його видачі в діючому ЦПК України та у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» відповідає процесу адаптації українського законодавства до європейського[2].

З огляду на перспективи адаптації українського законодавства до стандартів ЄС, доцільно звернутися до програмних документів України, що визначають подальші напрями реформування комплексу заходів боротьби та протидії домашньому насильству.

Зокрема розвиток законодавства України у сфері протидії домашньому насильству пов'язаний з адаптацією до положень Директиви ЄС 2024/1385 від 14 травня 2024 про боротьбу з насильством щодо жінок і домашнім насильством[3] (далі – Директива). Необхідність такої адаптації підтверджується, зокрема, положенням Дорожньої карти з питань верховенства права, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України №438 від 1 квітня 2026 року[4].

Директива, як це випливає з п. 4 підтримує міжнародні зобов'язання, які взяли на себе держави-члени стосовно протидії та запобігання насильству

---

1 Council Regulation (EC) No № 606/2013 of the European Parliament and of the Council of 12 June 2013 on mutual recognition of protection measures in civil matters. EUR-Lex : official online database EU law. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2013/606/oj

2 Стоянова Т. А. Деякі аспекти адаптування окремого провадження до законодавства Європейського союзу Захист прав людини в порядку цивільного судочинства З-386 в цифрову еру: матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 22 грудня 2025 р.) / Голубєва Н. Ю., Полуніна О. О., Полюк Ю. І., Сатановська О. В. ; за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Юридична Література, 2025. С.46-47. (96 с.)

3 Про боротьбу з насильством щодо жінок і домашнім насильством: Директива (ЄС) 2024/1385 від 14 травня 2024. URL: https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2024/11/Dyrektyva.pdf

4 Про затвердження Національної програми адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС): Постанова Кабінету Міністрів України №438 від 1 квітня 2026 року ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/438-2026-%D0%BF#Text

щодо жінок і домашньому насильству, у тому числі Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами .

Стосовно взаємодії такої сукупності правових актів, слід зазначити, що оскільки Директива належить до законодавства ЄС, то вона є обов'язковою для держав членів, проте для України її положення не мають обов'язкової дії. Водночас адаптація законодавства у сфері запобігання та протидії насильству відповідає загальним цілям Національної програми адаптації законодавства України до права Європейського Союзу.

Водночас адаптація законодавства до положень Директиви передбачає не лише вдосконалення механізмів захисту постраждалих осіб, а й оцінку того, наскільки чинне законодавче визначення домашнього насильства охоплює нові форми насильницької поведінки, що пов'язані з використанням інформаційно-комунікаційних технологій на що, у тому числі орієнтує Національна програма адаптації. У зв'язку з цим доцільно звернутися до положень Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

Закон регулює поняття та види домашнього насильства, механізм захисту та протидії від нього, а також підстави та види заходів його запобігання, у тому числі шляхом видачі обмежувального припису.

Визначення домашнього насильства наведене у ст. 1 Закону, проте його зміст не є достатньо чітким для цілей правозастосування, оскільки в межах однієї норми законодавець одночасно формулює загальне поняття домашнього насильства та наводить перелік його видів. Крім того, Закон визначає домашнє насильство як діяння у формі фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, однак не містить прямої вказівки на те, чи є наведений перелік видів домашнього насильства вичерпним.

Питання вичерпності переліку видів домашнього насильства набуває своєї актуальності з точки зору триваючих адаптаційних процесів, зокрема виникнення домашнього насильства, яке вчиняється за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (далі-ІКТ).

Департамент кіберполіції України звертає увагу на те, що: «зі стрімким розвитком інформаційних технологій та соціальних мереж, ми частіше стикаємося з випадками знущань та переслідувань в «онлайн форматі». Хоч це насильство і відбувається віртуально, шкоди воно завдає реальної – репутаційної, психологічної та фізичної. Постраждати може будь-яка особа незалежно від віку, раси чи національності. А найбільш вразливими до цього є діти, жінки та представники ЛГБТІК+»[1].

[1] Інформаційна кампанія спрямована на актуалізацію теми протидії насильству в цифровому середовищі [В Україні стартує інформаційна кампанія до «16 днів проти насильства»] Департамент Кіберполіції : вебпортал. URL: https://cyberpolice.gov.ua/news/v-ukrayini-startuye-informaczijna-kampaniya-do--dniv-proty-nasylstva-7564/

З огляду на відсутність в законодавстві регулювання поняття кіберна-сильства постає чимало питань, як адаптаційного характеру, так й правозастосовчого. Це має значення у контексті узгодження термінологічного тлумачення, однакового розуміння законодавства ЄС Україною та, як наслідок впровадження до українського законодавства відповідних змін. Крім того, постає питання чи є кібернасильство видом чи формою домашнього насильства з точки зору Директиви, оскільки від цього залежить необхідність внесення відповідних змін й до Закону.

Якщо звернутися до положень Директиви, то вона застосовує поняття «форма» до характеристики кібернасильства, зокрема п. 18 преамбули зазначає: «використання ІКТ несе в собі ризик легкого, швидкого та широкого розповсюдження певних форм кібернасильства з явним ризиком створення або посилення серйозної та тривалої шкоди постраждалій особі».

Водночас, вона розрізняє поширення інтимних або оброблених матеріалів без згоди (ст.5), кіберпереслідування (ст. 6), кібердомагання (ст. 7) та кіберпідбурювання до насильства чи ненависті (ст. 8), зобов'язуючі держави-члени їх криміналізувати. Аналіз таких норм свідчить про тенденцію до нормативного виокремлення окремих проявів кібернасильства як самостійних правопорушень.

Окремо слід зазначити, що криміналізація кібернасильства не є перешкодою для видачі обмежувального припису у порядку цивільного судочинства, за умови визначення його співвідношення домашнім насильством, оскільки фактично ні Директива, ні національне діюче законодавство чи судова практика не забороняє видачу обмежувального припису у випадку відкриття кримінального провадження.

Так, згідно зі ст. 19 Директиви передбачається застосування захисних (обмежувальних) заходів як самостійного механізму захисту потерпілих, який може застосовуватися паралельно з кримінальним провадженням або до його відкриття. Директива встановлює мінімальний стандарт, а законодавство держав-членів повинно передбачити конкретний процесуальний зв'язок між кримінальним провадженням і захисним приписом, строк його дії тощо.

Як свідчить національна судова практика, відкриття кримінального провадження за вчинення домашнього насильства не позбавляє особу права звернутися до суду в порядку цивільного судочинства із заявою про видачу обмежувального припису, так само як і розгляд відповідної цивільної справи не є перешкодою для здійснення кримінального провадження щодо кривдника, відповідно до сформованої ВС судової практики у постанові від 23 червня 2022 року № 646/2950/20 (провадження №61-2461св21)[1].

[1] Постанова Верховного Суду України від 23 червня 2022 року № 646/2950/20 (провадження №61-2461св21) // IPLex : вебсайт. https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=105011877

Станом на сьогодні, з огляду на судову практику погрози в смс-повідомленні визнаються електронними доказами, що підтверджують вчинення психологічного насильства згідно з постановою ВС від 12 березня 2020 року № 159/4550/19 (провадження № 61-884св20)[1]. Тобто судова практика йде таким шляхом, що вчинення домашнього насильства у формі електронних смс повідомлень є різновидом психологічного насильства.

Процесуальний механізм, передбачений главою 13 ЦПК України, загалом є достатнім для реагування на випадки домашнього кібернасильства. Проблема полягає не у відсутності процесуального інструментарію, а у відсутності визначення матеріально-правових підстав його застосування та співвідношення з іншими видами домашнього насильства, зокрема психологічним.

Розвиток цифрових технологій зумовив поширення нових способів здійснення насильницького впливу в сімейних та близьких відносинах. До них, наприклад, належать відстеження одним із партнерів геолокації іншого, несанкціонований доступ до облікових записів, систематичне поширення принизливих відомостей у соціальних мережах, розміщення інтимних матеріалів без згоди особи, а також цифровий контроль електронного листування та інших засобів комунікації.

Тому, постає питання, як кваліфікувати такі діяння, як кібернасильство чи як психологічне насильство, як вид домашнього насильства?

З огляду на розширений перелік проявів кібернасильства передбачений Директивою, підхід національної судової практики, за яким будь-які прояви насильства із застосуванням ІКТ розглядаються виключно як різновид психологічного насильства видається дещо звуженим. Окремі форми кібернасильства мають специфічні ознаки, які виходять за межі традиційного розуміння психологічного впливу на потерпілу особу. Так, відповідно до ст. 6 Директиви кіберпереслідування може полягати у неодноразовому або постійному спостереженні за особою за допомогою ІКТ без її згоди або без законного дозволу на це з метою відстеження або моніторингу пересування та діяльності цієї особи, якщо такі дії ймовірно завдають тяжкої шкоди цій особі. Особливістю таких дій є те, що вони можуть здійснюватися дистанційно, без безпосередньої комунікації з потерпілою особою, шляхом використання спеціальних цифрових технологій та інструментів моніторингу.

Зазначені прояви доцільно розглядати як особливу форму реалізації домашнього насильства із використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Водночас їх специфічний характер свідчить про необхідність нормативного визначення ознак кібернасильства та встановлення його співвідношення з видами домашнього насильства, передбаченими Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

---

[1] Постанова Верховного Суду України від 12 березня 2020 року у справі № 159/4550/19 (провадження № 61-884св20). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/88294458

Главу 14 ЦПК України «Розгляд судом справ про розкриття інформації, що становить професійну таємницю на ринках капіталу та організованих товарних ринках» було запроваджено Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення державного регулювання та нагляду на ринках капіталу та організованих товарних ринках» від 22 лютого 2024 №3585-IX [1].

Прийняття зазначеного акту стало одним із етапів адаптації національного законодавства до права ЄС у сфері функціонування ринків капіталу. У зв'язку з цим даний нормативний акт позитивно оцінюється окремими дослідниками. Так, Є. О. Коваль зазначає: «Ми оцінюємо ці зміни як позитивний рух в сторону імплементації законодавства ЄС щодо повноважень національних регуляторів ринків капіталу, а також принципів IOSCO.»[2]

Зазначена категорія справ має певні схожості з такою категорією справ окремого провадження, як *«Розгляд судом справ про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб»*, що регулюється *Главою 12 ЦПК України*, водночас має свої специфічні відмінності.

Зокрема, слід розрізняти банківську таємницю та професійну таємницю на ринках капіталу та організованих товарних ринків.

Поняття, перелік та інші питання пов'язані з банківською таємницею регулюються ст. ст. 60-62 Закону України «Про банки та банківську діяльність»[3]. Відповідно до ст. 60 даного акту банківська таємниця – інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку у процесі обслуговування клієнта та інша інформація визначена законом.

Професійна таємниця на ринках капіталу та організованих товарних ринків (далі – професійна таємниця) регулюється ст. ст. 134-137 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» та відповідно до ст. 134 є інформацією про діяльність та/або фінансовий стан клієнта, а також іншою передбаченою законом інформацією, що стала відомою: 1) професійному учаснику ринків капіталу та організованих товарних ринків у процесі обслуговування клієнта при провадженні професійної діяльності на ринках капіталу та організованих товарних ринках; 2) третім особам під час прова-

---

[1] Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення державного регулювання та нагляду на ринках капіталу та організованих товарних ринках: Закон України від 22 лютого 2024 року. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3585-20#Text

[2] Коваль Є. О. Імплементація актів ЄС у сфері ринків капіталу до Українського законодавства: міжнародно-правова основа та пріоритетні напрямки. *Серія ПРАВО.* Випуск 84: частина 4. С. 285. (С.282-286) DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.39

[3] Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23 лютого 2006 року / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text

дження ними діяльності, пов'язаної з ринками капіталу та організованими товарними ринками; 3) третім особам, які надають послуги чи виконують роботи відповідно до договорів, укладених з особами, зазначеними у пунктах 1 і 2 цієї частини; 4) Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку (далі-НКЦПФР), Національному банку України, іншим органам державної влади відповідно до їх повноважень.

Спільним для професійної та банківської таємниці є те, що обидві містять дані про фінансовий стан клієнта. Водночас професійна таємниця специфічно стосується лише тих даних, що стали відомі особам, визначеним у ст. 134 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» у зв'язку зі здійсненням діяльності на ринках капіталу та організованих товарних ринках або виконанням повноважень, передбачених законом.

Крім того, банківська таємниця та професійна мають різні цілі. Банківська таємниця має своєю метою у першу чергу захист інтересів клієнта та може бути розголошена у випадках встановлених законом, як правило для забезпечення публічного інтересу держави, наприклад у виконавчому провадженні, кримінальному провадженні. Своєю чергою правовий режим охорони професійної таємниці у першу чергу захищає права інвесторів та створює умови доброчесності ринку капіталів.

Щодо процесуальних особливостей розгляду зазначених категорій справ, то можна простежити певну аналогію в підходах законодавця при регулюванні процесуального порядку розгляду справ про розкриття таких видів інформації.

Так, підсудність обох категорій справ встановлюється за місцем знаходження особи у розпорядженні якої знаходиться така інформація (ст. 350^{-9} ЦПК України) або за місцем знаходження банку інформації (ст. 347 ЦПК України).

У змісті заяв обох категорій справ, крім формально-визначених реквізитів, повинно бути обґрунтування необхідності та обставини, за яких вимагається розкрити інформацію (ст.ст. 348, 350^{-10} ЦПК України).

Розгляд судом справ про розкриття обох видів інформації також має певні схожі ознаки. Так, строк розгляду заяв становить п'ять днів у закритому судовому засіданні, неявка в судове засідання без поважних причин заявника та (або) особи, щодо якої вимагається розкриття інформації не перешкоджає розгляду справи, якщо суд не визнав їхню участь обов'язковою, також, в обох випадках якщо під час розгляду справи буде встановлено, що заява ґрунтується на спорі, який розглядається в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах (ст. ст. 349, 350^{-11} ЦПК України).

Рішення суду в обох категоріях справ підлягає негайному виконанню та може бути оскаржене у п'ятиденний строк до апеляційного суду в установ-

леному порядку, водночас оскарження рішення не зупиняє його виконання (ст. ст. 350, 350[-12] ЦПК України).

Аналіз наведених положень свідчить, що під час запровадження Глави 14 ЦПК України законодавець значною мірою використав процесуальну модель уже апробовану у справах про розкриття банківської таємниці. Це дозволяє розглядати зазначені категорії справ як близькі за своєю процесуальною природою, хоча предмет судового розгляду та матеріально-правові підстави розкриття відповідної інформації є різними.

6. Окреме провадження в умовах воєнного стану

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, розпочата 24 лютого 2022 року, кардинально змінила умови функціонування судової системи та внесла суттєві корективи у цивільне судочинство. В умовах воєнного стану суди зіткнулись із принципово новими викликами: необхідністю забезпечення безперебійного відправлення правосуддя на тлі бойових дій, масового вимушеного переміщення населення, часткової окупації територій та руйнування інфраструктури. У цих обставинах інститут окремого провадження набув якісно нового значення – з відносно спеціалізованого механізму він перетворився на один із ключових інструментів захисту прав громадян.

Окреме провадження в цивільному судочинстві дозволяє розглядати справи, що мають особливий правовий статус: вони не містять класичного спору про суб'єктивне право між сторонами та потребують прискореного й спрощеного процесуального порядку. В умовах воєнного стану застосування цього виду провадження набуло критичного значення для вирішення широкого кола питань – від встановлення фактів народження і смерті на окупованих територіях до захисту майнових прав постраждалих, легалізації статусу внутрішньо переміщених осіб та підтвердження обставин, необхідних для реалізації права на компенсацію шкоди.

Однією з ключових особливостей необхідності розширення категорій справ, що можуть розглядатися в порядку окремого провадження, є пріоритетність вирішення справ осіб, котрі постраждали від наслідків збройної агресії, порівняно із загальним порядком цивільного судочинства. Внесення відповідних змін до Цивільного процесуального кодексу України дозволяє судовим органам прискорено розглядати такі справи, не знижуючи при цьому якості та обґрунтованості судових рішень. Актуалізація окремого провадження в умовах повномасштабної війни є надзвичайно важливою для забезпечення справедливого та ефективного судового захисту прав і законних інтересів громадян, а використання цього процесуального інструменту

сприяє відповідності судових рішень принципам справедливості та правової держави навіть за складних умов воєнного стану.

Особливо актуальними у цьому контексті є справи про встановлення факту народження та смерті особи на тимчасово окупованих територіях, а також встановлення факту вимушеного переселення з окупованих регіонів. Метою встановлення таких фактів є реалізація заявником суб'єктивного права на компенсацію завданої шкоди, зокрема на підставі норм Конвенції «Про захист цивільного населення під час війни» від 12 серпня 1949 року, ратифікованої Україною 03 липня 1954 року. Ця Конвенція закріплює принцип захисту цивільних прав у воєнних умовах, включаючи право на ідентифікацію особи, збереження документів та реалізацію майнових прав постраждалих.

Суб'єктний склад таких справ має принципову особливість: у якості заінтересованої сторони може бути залучена іноземна держава – російська федерація. При цьому правило про застосування судового імунітету до іноземної держави, передбачене ч. 1 ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 року, не порушується. Це пояснюється тим, що зазначена норма встановлює імунітет лише від пред'явлення позову та участі іноземної держави як сторони або третьої особи у позовному провадженні. У справах окремого провадження російська федерація залучається виключно як заінтересована особа – учасник процесу зі спеціальним статусом, який не є тотожним стороні спору у класичному його розумінні.

Підставою для подання громадянами України заяв про встановлення відповідного факту є тимчасова окупація частини території України Російською Федерацією. Як зазначено в абзаці 15 преамбули Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», дії Російської Федерації на зазначених територіях, а також на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя грубо порушують принципи та норми міжнародного права.

Практика застосування окремого провадження в умовах війни підтверджує його ефективність як процесуального механізму. Зокрема, Львівський апеляційний суд у справі № 463/1717/25 встановив факт, що має юридичне значення, щодо подій на тимчасово окупованій території України. Цей приклад демонструє, що інститут окремого провадження дозволяє швидко реагувати на специфічні правові ситуації, які виникають унаслідок воєнних дій, і гарантує захист прав громадян у надзвичайних обставинах.

Важливо зазначити, що окреме провадження вже стало не лише теоретичним інструментом, а реально діючим механізмом захисту прав у цивільному судочинстві України. Судові рішення в цій категорії справ демонструють, що суди активно використовують окреме провадження для встановлення фактів, які мають значення для реалізації прав осіб, постраждалих від наслідків збройної агресії. Зокрема, Личаківський районний суд м. Львова у справі

№ 463/1717/25 в порядку окремого провадження встановив факт народження особи на тимчасово окупованій території України, що мало визначальне значення для реалізації права заявника на отримання документів та доступ до соціальних прав. Такий підхід наочно свідчить про те, що окреме провадження дає змогу вирішувати проблеми, які в умовах бойових дій не можуть бути швидко врегульовані в стандартному позовному порядку.

Поширеною є також практика встановлення факту смерті військовослужбовця, коли загибель настала під час бойових дій на тимчасово окупованій або недоступній для цивільного доступу території. Розгляд таких справ у порядку окремого провадження дозволяє родичам загиблих оперативно оформити спадкові права, отримати соціальні виплати та реалізувати інші юридичні наслідки, пов'язані з фактом смерті. Судова практика також містить рішення щодо встановлення факту вимушеного переселення осіб, що надало можливість постраждалим легітимізувати свій правовий статус, отримати статус внутрішньо переміщеної особи та право на відповідну соціальну підтримку від держави.

Особливо значущим є застосування окремого провадження для вирішення питань, пов'язаних з компенсацією збитків, завданих майну внаслідок бойових дій. Цей механізм дає змогу встановити юридичний факт порушення майнового права – наприклад, знищення або пошкодження житла – та створює підстави для подальшого звернення за компенсацією через національні або міжнародні механізми відшкодування шкоди.

Важливо звернути увагу на міжнародно-правове підґрунтя окремого провадження в умовах війни. Конвенція «Про захист цивільного населення під час війни» (Женевська конвенція IV, 1949 року), ратифікована Україною, закріплює принцип захисту цивільних прав у воєнних умовах, включно з правом на життя, здоров'я, майно та людську гідність. Саме на основі норм цієї Конвенції суди України посилаються при вирішенні питань встановлення юридичних фактів і захисту майнових прав громадян. Не менш важливою є Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, яка є обов'язковим міжнародним стандартом, що застосовується судами при тлумаченні національних норм щодо доступу до правосуддя, справедливого судового розгляду та права на ефективний захист.

У національній практиці сформувалася тенденція до комплексного підходу: в багатьох випадках юридичний факт, встановлений у порядку окремого провадження, стає підставою для подальшої реалізації цілої сукупності прав. Наприклад, встановлення факту знищення майна не лише фіксує відповідну обставину у правовому полі, а й відкриває шлях до звернення в рамках державних програм компенсації, страхових виплат чи міжнародних органів, що займаються захистом прав постраждалих від збройної агресії.

Слід зауважити, що в умовах воєнного стану доступ до стандартних судових процедур для значної частини населення суттєво обмежений. Саме

тому окреме провадження робить правосуддя доступним і операційно ефективним – передусім для внутрішньо переміщених осіб, біженців, членів сімей загиблих, осіб з інвалідністю та інших соціально вразливих категорій, які не можуть тривалий час очікувати розгляду своїх справ у загальному порядку. Прискорений розгляд справ в окремому провадженні є принципово важливим для тих, хто потребує невідкладного відновлення правового статусу з метою отримання документів, соціальної допомоги або реалізації спадкових прав.

Таким чином, практика застосування окремого провадження в умовах повномасштабної збройної агресії підтверджує його значення не лише як процесуального механізму, а як ефективного засобу правового захисту та відновлення справедливості. Завдяки цьому інституту суди здатні оперативно реагувати на реальні потреби населення, адаптуючи процесуальні норми до умов надзвичайного стану та дотримуючись при цьому міжнародних стандартів прав людини. Подальший розвиток і систематизація окремого провадження є нагальною потребою – особливо з огляду на необхідність формування надійної доказової бази для мільйонів громадян, які звертатимуться за відшкодуванням шкоди через національні та міжнародні компенсаційні механізми.

Висновки

У результаті проведеного наукового дослідження було встановлено, що окреме провадження цивільного процесу України не може бути прямо адаптоване до права ЄС через відсутність уніфікованого європейського законодавчого акту. Регулювання окремого провадження єдиним нормативним актом для держав ЄС не характерно, таке питання залишається на розсуд національного законодавства держав-членів. Тому, адаптація окремого провадження відбувається фрагментарно, більшим чином

Загальні положення окремого провадження не дістали значних змін, проте не можна стверджувати, що процес реформування їх не торкнувся, наприклад тлумачення категорії спору про факт та спору про право суди проводять з урахуванням практики ЄСПЛ.

Реформування окремого провадження відбувається більшим чином шляхом адаптації положень його категорій справ до права ЄС, у тому числі шляхом введення нових категорій справ, наприклад таких, як обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та її участі в азартних іграх, розкриття професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках.

Розвиток цивільного процесуального законодавства, що регулює окреме провадження відбувається не тільки під впливом адаптації законодавства

до права ЄС, а й під впливом внутрішніх подій, пов'язаних з запровадженням воєнного стану та необхідності забезпечення захисту права на судовий захист в умовах збройної агресії рф. Такі категорії справ окремого провадження, як розгляд судом справ про усиновлення, встановлення юридичних фактів, що мають юридичне значення зазнали значних змін саме у зв'язку з необхідністю реформувати положення законодавства в таких справах до умов воєнного стану.

Досліджено особливості правового статусу суб'єктів процесуальних правовідносин у справах окремого провадження. Заявники та заінтересовані особи формують специфічний суб'єктний склад, що відрізняється від сторін позовного провадження відсутністю протилежних матеріально-правових інтересів. Це безпосередньо впливає на реалізацію принципів цивільного процесу – змагальності, диспозитивності та процесуальної рівності.

Класифікація справ окремого провадження має динамічний характер і потребує подальшого розвитку. Запровадження нових категорій справ є об'єктивно зумовленим процесом, пов'язаним із ускладненням суспільних відносин та необхідністю забезпечення ефективного судового підтвердження юридичних фактів в умовах цифровізації та інших сучасних змін.

Особливої уваги заслуговує функціонування окремого провадження в умовах воєнного стану. Доведено, що в таких умовах роль цього інституту суттєво зростає: саме через нього забезпечується можливість встановлення юридичних фактів, які не можуть бути підтверджені в адміністративному порядку. Це стосується насамперед фактів народження та смерті, втрати документів, визнання особи безвісно відсутньою або померлою, реєстрації актів цивільного стану на тимчасово окупованих територіях.

Суд у таких справах виконує не лише правозастосовну, а й правозахисну та гуманітарну функцію.

Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення правового регулювання окремого провадження шляхом: уточнення його процесуальних особливостей у ЦПК України; розширення переліку справ; удосконалення механізмів доказування з урахуванням воєнних реалій; запровадження дистанційних форм участі у судовому процесі; а також посилення взаємодії судів із органами державної реєстрації та нотаріату.

Анотація

Досліджено теоретичні та практичні проблеми адаптації окремого провадження як самостійного виду цивільного судочинства України до права ЄС. Проблематика трансформації цього інституту зумовлена фрагментарним характером реформування, що більшою мірою торкається категорій справ окремого провадження, ніж його загальних положень. Реформи

відбуваються непослідовно, відсутній систематизований підхід, що створює ситуацію, коли одночасно в інституті окремого провадження існують вже адаптовані положення до права ЄС та положення чи категорії справ, зміни яких ще не торкнулися.

Проаналізовано особливості правового статусу суб'єктів процесуальних правовідносин у справах окремого провадження та уточнено підходи до класифікації справ. Визначено основні положення реформування категорій справ окремого провадження з урахуванням відповідності до права ЄС.

Визначено тенденції розширення категорій справ та їх значення для забезпечення правової визначеності. Обґрунтовано роль окремого провадження в умовах воєнного стану та необхідність удосконалення його правового регулювання.

***Ключові слова**: цивільне судочинство; юридичні факти; непозовне провадження; заявник; заінтересована особа; правовий статус суб'єктів; класифікація справ; євроінтеграція; окреме провадження; доступ до правосуддя; воєнний стан; цивільне процесуальне право; судовий захист; домашнє насильство; обмежувальний припис, acquis ЄС, адаптація законодавства.*

***Keywords:** civil proceedings; legal facts; non-contentious proceedings; applicant; interested party; legal status of parties; classification of cases; european integration; separate proceedings; access to justice; martial law; civil procedural law; judicial protection; domestic violence; restraining order; EU acquis; adaptation of legislation.*

Розділ 11

ПЕРЕГЛЯД СУДОВИХ РІШЕНЬ ЗА НОВОВИЯВЛЕНИМИ АБО ВИКЛЮЧНИМИ ОБСТАВИНАМИ В КОНТЕКСТІ НОВЕЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА АДАПТАЦІЇ ДО СТАНДАРТІВ ЄСПЛ

Цал-Цалко Юлія Юліївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу,
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-4441-1309
DOI

Вступ
1. Значення інституту перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами та процедура перегляду даних рішень
2. Правова позиція Європейського Суду з прав людини щодо справ з перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами

Висновки

Вступ

Демократизація українського суспільства та орієнтація його до міжнародних стандартів висунули на перший план права та інтереси громадян. Демократичне суспільство характеризується широким спектром особистих та майнових прав і свобод, але чого варті права та свободи без закріплення їх у вищому державному правовому акті – Конституції України, та без їх правового забезпечення, зокрема забезпечення їх дотримання і захисту від порушення. Стаття 55 Основного Закону України передбачає, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом.[1]

Проведення судової реформи, і як результат суттєве оновлення Цивільного процесуального кодексу України за рахунок прийняття Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного

[1] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

судочинства України та інших законодавчих актів»,[1] який безпосередньо істотно й вніс зміни в процесуальне законодавство України, було викликано необхідністю перетворення існуючої судової системи, удосконалення цивільного провадження у напрямку забезпечення належного захисту порушених прав громадян і реалізації концепції судової реформи.

Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами, один з інститутів цивільного процесуального права, що забезпечує виконання завдань цивільного судочинства, якими є справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Виконання завдань цивільного судочинства залежить від встановлення судом у справі об'єктивної істини та правильного застосування норм матеріального і процесуального права. Перегляд за нововиявленими або виключними обставинами є одним із механізмів, через який може бути реалізовано і принцип об'єктивної істини. Особливість вираження принципу об'єктивної істини при перегляді судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами полягає у тому, що суд, враховуючи законодавчі підстави для перегляду, має переглянути судове рішення з урахуванням таких обставин.

Дослідження шляхів удосконалення цивільного судочинства, зокрема, провадження у зв'язку з нововиявленими або виключними обставинами, уявляється доцільним для забезпечення справедливого та неупередженого розгляду й вирішення справ судом і неоднозначності застосування судової практики в таких справах. Перегляд рішень за нововиявленими або виключними обставинами полягає в можливості учасників справи реалізувати своє право на справедливий судовий розгляд, а суду – в межах своєї компетенції перевірити законність та обґрунтованість судового рішення, узгодивши його з вимогами законодавства України для відновлення порушених, невизнаних або оспорюваних прав та інтересів особи.

Еволюція українського правосуддя як соціально-правового інституту відбувається під впливом різного роду факторів, зумовлених політичними, економічними, соціальними та юридичними процесами. Напрямок на євроінтеграцію, гармонізація чинного законодавства з нормами міжнародного права сприяють формуванню нових підходів та світогляду у сфері захисту прав людини, що спонукає до позитивних змін у судовій системі та відображається на ефективності правосуддя. Суттєве місце у цьому процесі відведено Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та рішенням Європейського суду з прав людини, які тлумачать положення Конвенції та

[1] Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2147-19

надають їм динаміки. Україна зобов'язалася до імплементації європейських стандартів у цивільне судочинство, ратифікувавши Європейську конвенцію.

1. Значення інституту перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами та процедура перегляду даних рішень

Зміни системи та змісту судових інстанцій, що відбулися в українському процесуальному законодавстві, є відображенням широкого процесу, пов'язаного з активним входженням України до європейського та світового співтовариства. Взявши на себе зобов'язання узгодити внутрішнє законодавство відповідно до вимог міжнародних актів, спрямованих на захист прав і свобод особи, зокрема «Загальної декларації прав людини» від 10 грудня 1948 р., [1] «Міжнародного пакту про громадянські та політичні права» від 16 грудня 1966 р., [2] «Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод» від 4 листопада 1950 р., [3] Україна закріпила їхні основні положення на конституційному рівні. А саме, право на судовий захист, про виняткову компетенцію суду на вирішення всіх юридичних спорів, про забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення, про створення судової системи, яка визначається законом за принципами територіальності та спеціалізації.

Сутність переглядів у цивільних справах полягає у наданні можливості сторонам реалізувати своє конституційне право на оскарження судових рішень у вищій судовій інстанції, а суду, що здійснює правосуддя, – перевірити в межах своєї компетенції законність і обґрунтованість судового рішення, привівши його у відповідність до вимог закону й однаковості судової практики.

Перегляд у зв'язку з нововиявленими або виключними обставинами судових рішень, ухвал і постанов, що набрали законної сили, є одним із самостійних видів їх переглядів, перевірки законності й обґрунтованості у цивільних справах. Такий перегляд є процесуальним способом, що забезпечує захист прав та охоронюваних законом інтересів громадян, юридичних осіб і держави, а отже, забезпечує й виконання завдань і досягнення мети

[1] Загальна декларація прав людини: Міжнародний правовий акт від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_015

[2] Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: Міжнародний пакт ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.73 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043

[3] Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод: Європейська конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 р. ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

цивільного судочинства. Цей спосіб гарантує введення в орбіту судового розгляду нововиявлених чи виключних обставин, які не були його предметом з незалежних від суду причин, для встановлення можливого впливу на результати розгляду справи і скасування судових рішень, що не відповідають об'єктивній істині, правам і обов'язкам сторін. [1]

Цивільним процесуальним законодавством України традиційно передбачена інстанційна система перевірки судових рішень, тобто правосудність рішення, ухваленого одним судом, перевіряє інший суд, вищої судової інстанції по відношенню до того суду, який це рішення ухвалив. Проте закон встановлює і можливість позаінстанційного контролю або самоконтролю за судовими рішеннями, тобто здійснення контролю за рішенням самим судом, який його ухвалив. Одним із видів такого позаінстанційного контролю і є перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами, що є окремою стадією судового процесу в рамках цивільного судочинства і має на меті перевірку законності та обґрунтованості судових рішень, що набрали законної сили, у зв'язку з відкриттям нововиявлених обставин. [2]

Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами є двома самостійними судовими процедурами, кожна з яких має свою специфіку, але водночас у цивільному процесуальному законодавстві вони об'єднуються спільними правовими нормами. Положення стосовно інституту перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами закріплено в Розділі V, Глави 3, статтях 423 – 429 Цивільного процесуального кодексу України. [3] При цьому, слід відмітити, що в чинному ЦПК України відсутнє законодавче визначення поняття нововиявлених обставин, однак дане питання має велике теоретичне та практичне значення. Як наслідок, вбачається коректним, наведення думок науковців та процесуалістів стосовно визначення даного поняття, так, О. М. Ломоносова зазначає, що нововиявлені обставини – це завжди істотні для справи факти об'єктивної дійсності, що існували в період первинного провадження у справі і прийняття судового акту, які не були враховані в ньому через невідомість їх суду і заявникові за незалежних від них підстав, а не в результаті помилки суду. Це факти, що відкриваються після вступу акту правосуддя в законну силу і можуть вплинути на його законність і обґрунтованість, істинність, на можливість захисту і здійснення передбачених прав та охоронюваних інте-

---

1 Колобродова О. В. Місце та значення перегляду судових актів у зв'язку з нововиявленими обставинами в цивільному процесі // Вісник Вищої ради юстиції. Електронне наукове видання № 3 (7) – 2011. – С. 60-71. URL: http://www.vru.gov.ua/ content/visnyk/ visnik2011_71.pdf.

2 Андронов І. В. Сутність та значення перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими // Актуальні проблеми держави і права. Вип. 56.- Одеса: Національний Університет «Одеська юридична академія». – 2010. – С. 110-111

3 Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

ресів. [1] Л. М. Ніколенко зазначає, що нововиявлені обставини – це юридичні факти, які існували в момент розгляду справи і які мають істотне значення для її вирішення, але не були і не могли бути відомі ні заявникові, ні суду, що розглядав спір. [2] Нововиявленими обставинами за своєю юридичною суттю можна вважати фактичні дані, що в установленому законом порядку спростовують факти, які було покладено в основу судового рішення. Ці обставини мають бути належним чином засвідчені, тобто підтверджені належними і допустимими доказами. [3]

Отже, в юридичній літературі по-різному тлумачиться поняття нововиявлених обставин і кожне з вищенаведених визначень має право на існування. Таким чином, можемо підсумувати, що нововиявлені обставини – це юридичні факти, які мають істотне значення для розгляду справи та існували на час розгляду справи, але не були і не могли бути відомі заявнику, а також обставини, які виникли після набрання судовим рішенням законної сили та віднесені законом до нововиявлених обставин. Дане визначення фіксується і у роз'ясненнях Міністерства юстиції України «Перегляд судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами в цивільному судочинстві».[4]

Виходячи з вищенаведених визначень, можна виділити наступні ознаки нововиявлених обставин: По-перше, це завжди обставини об'єктивної дійсності, які вже існували на момент розгляду справи судом; По-друге, ці обставини мають істотне значення для правильного вирішення справи і, таким чином, є органічною частиною предмету доказування у справі. Суд обов'язково має перевірити, чи впливає ця обставина на суть рішення, тобто встановлення такої обставини є підставою для скасування рішення, ухвали або судового наказу лише тоді, коли від їх наявності чи відсутності залежали наслідки розгляду судом справи. До нововиявлених обставин можуть бути віднесені матеріально-правові факти, на яких ґрунтуються вимоги і заперечення сторін, а також інші факти, які мають значення для правильного вирішення справи. Ці обставини в установленому порядку спростовують факти, які було покладено в основу судового рішення. Суд вправі скасувати судове рішення за нововиявленими обставинами лише за умови, що ці обставини впливають на юридичну оцінку обставин, здійснену судом у судовому рішенні, що переглядається (тобто якщо обізнаність суду щодо цих обставин

[1] Ломоносова Е. М. Пересмотр гражданских дел по вновь открывшимся обстоятельствам: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Харьков. – 1970. – С. 12

[2] Ніколенко Л. М. Поняття перегляду судового акту за нововиявленими обставинами у господарському судочинстві // Международная научно-практическая конференция «Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте», т. 14 – Одеса. – 2010. – С. 4

[3] Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / За заг. ред. Короєда С. О. – К.: Видавничий дім Професіонал. – 2018. – С. 395

[4] Перегляд судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами в цивільному судочинстві: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 12.09.2012 року / [Електронний ресурс]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0030323-12.

при розгляді справи забезпечила б прийняття цим судом іншого рішення); По-третє, ці обставини не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою про перегляд справи за нововиявленими обставинами, а також не були встановлені судом. Невідомість цих обставин заявнику і суду призводить до неможливості їх урахування під час розгляду справи і ухвалення судового рішення. Не можуть бути визнані нововиявленими обставини, щодо яких суду зрозуміло, що вони були відомі (або мали бути відомі) заявнику на час розгляду справи (прикладом можуть бути обставини, на які посилалася учасник справи, у своїх поясненнях, апеляційній чи касаційній скарзі, або які могли бути встановлені судом при здійсненні певних процесуальних дій, дослідженні матеріалів справи).

В науковій літературі висловлена думка про те, що нововиявлені обставини – це обставини, які не були відомі не тільки заявнику і суду, а й іншим особам, які приймали участь у справі. Однак з такою думкою не можна погодитися, оскільки в судовій практиці трапляються випадки, коли певні обставини умисно приховуються від суду тими чи іншими учасниками справи, якщо це їм вигідно. Тому навіть якщо суду стане відомо, що обставина, на яку посилається заявник, була відома іншим особам, які приймали участь у справі, але прихована ними від суду, така обставина може визнаватися судом нововиявленою і бути підставою для перегляду судового рішення. [1] Деякі науковці серед ознак нововиявлених обставин називають невідомість цих обставин суду на момент винесення рішення (фактор невідомості), виявлення їх після набуття рішенням законної сили, зв'язок «інших обставин» із предметом доказування, істотний вплив цих обставин на правильність винесеного рішення, необхідність спеціальної перевірки. [2]

Інститут перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами в цивільному процесуальному законодавстві з'явився внаслідок прийняття вищезгаданого закону від 3 жовтня 2017 року, зокрема Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». [3] Одна з основних змін, з якої починалося розроблення проектів «нових» кодексів, роль Верховного Суду та порядок розгляду ним справ. Верховний Суд має бути останньою інстанцією, рішення якої не переглядаються, крім виняткових випадків. На

---

[1] Цивільний процес України: підруч. / За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. – К.: Істина, 2011. С. 415-416.

[2] Беднарська В. М. Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами в кримінальному судочинстві: Дис. канд. юрид. наук // Луганський держ. ун-т внутрішніх справ МВС України. – Луганськ. – 2006. – С. 94.

[3] Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2147-19

сьогоднішній день, за чинною редакцією Цивільного процесуального кодексу України Верховний Суд здійснює правосуддя у цивільних справах, як суд касаційної інстанції (згідно положень статті 388 ЦПК України), та як інстанція, що тільки за однією умовою здійснює перегляд справ за виключними обставинами (відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 423 ЦПК України, а саме підстава перегляду – встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом), яка розглядається у складі Великої Палати Верховного Суду.

Таким чином, слід акцентувати увагу щодо розділення питань стосовно перегляду справ за нововиявленими обставинами на підставі раніше невідомих фактів, і перегляду на підставі рішень Конституційного Суду України, рішень Європейського Суду з прав людини, іншої міжнародної судової установи, та рішень, якими встановлено злочинні дії судді (встановлення вироком суду, що набрав законної сили, вини судді у вчиненні кримінального правопорушення). В останньому випадку не йдеться про нововиявлені обставини в класичному розумінні. Що ще раз підтверджує і є виправданим відносно введення законодавцем нового інституту – «перегляд за виключними обставинами».

Зважаючи на переважну новизну інституту перегляду судових рішень за виключними обставинами, ні в науці цивільного процесуального права, ні в законодавстві не існує визначення виключних обставин. Деякі автори зазначають, що виключні обставини є вищим стандартом, ніж просто розумна причина, і означають події, які були абсолютно непередбачуваними. Під виключними обставинами слід розуміти сукупність неконтрольованих умов, які, з незалежних від учасників справи та суду причин, вплинули на судове рішення у справі так, що ні в кого на момент ухвалення судового рішення не виникало сумнівів щодо його справедливості, законності та обґрунтованості. [1]

Виходячи із сутності даного інституту, під виключними обставинами пропонується розуміти встановлені Конституційним судом України, міжнародною судовою установою чи вироком суду факти, які спростовують законність, обґрунтованість та неупередженість рішення суду, яке набрало законної сили, та які є підставою для перегляду такого рішення. Виключні обставини – це обставини, що свідчать про недоліки судового розгляду справи, які викликають обґрунтовані сумніви щодо справедливості, неупередженості судового розгляду. Як наслідок, розуміння перегляду судових рішень за виключними обставинами полягає у тому, що це процесуальний механізм, який дозволяє переглянути остаточні рішення у

[1] Остафійчук Л. А. Поняття та підстави перегляду судових рішень за виключними обставинами в цивільному процесі. – Juris Europensis Scientia. – Випуск 5. – 2021. – С. 52. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/5_2021/12.pdf

зв'язку з фундаментальними змінами, зокрема рішення Конституційного Суду України, рішення міжнародних судів, або кримінального правопорушення (злочину) судді.

Серед ознак виключних обставин можна виділити наступні:

По-перше, ці обставини прямо випливають з основоположних засад цивільного судочинства – принципу верховенства права. Стаття 10 ЦПК України передбачає, що суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії. У такому випадку суд після ухвалення рішення у справі звертається до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції Конституційного Суду України. У разі невідповідності правового акта міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує міжнародний договір України; [1]

По-друге, ці обставини встановлюються після набрання рішенням Конституційного Суду, вироком суду законної сили щодо вини судді, чи після набрання рішення міжнародної установи статусу остаточного і розповсюджуються на невизначене коло суб'єктів звернення. Так, встановлення Конституційним Судом України неконституційності закону, іншого правового акту чи їх окремого положення спростовує факт законності прийняття усіх судових рішень, при ухваленні яких застосовувався правовий акт, визнаний неконституційним. І навпаки, правовий акт, який мав би бути застосований при ухваленні рішень, проте на цей момент був визнаний неконституційним, при визнанні його конституційним підлягає застосуванню в усіх судових рішеннях, до яких він мав бути застосований. Встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні цивільної справи судом, фактично, має наслідки тільки для однієї конкретної справи. Проте, в перспективі, невизначеним колом суб'єктів можливі подальші звернення до міжнародної судової установи з позовами проти України з аналогічних підстав. В наслідок чого, міжнародною судовою установою в кожній аналогічній справі буде підтверджуватись порушення Україною міжнародних зобов'язань. Зокрема, акти тлумачення Європейського Суду з прав людини розраховані на багаторазове застосування і використання невизначеним колом осіб. Європейський Суд, з'ясувавши одного разу сутність норми Конвенції про захист прав людини

[1] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

і основоположних свобод, неодноразово використовує таке тлумачення у своїх рішеннях в подальшій діяльності; [1]

По-третє, саме існування хоча б однієї з цих обставин автоматично ставить під сумнів рішення, яке в подальшому буде переглянуте. Рішення суду як найважливіший акт правосуддя покликане забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод людини та здійснення проголошеного Основним Законом України принципу верховенства права. У зв'язку з цим суди повинні неухильно додержувати вимог про законність і обґрунтованість рішення у цивільній справі. Рішення є законним тоді, коли суд, виконавши всі вимоги цивільного судочинства, вирішив справу згідно з нормами матеріального права, що підлягають застосуванню до даних правовідносин, а також правильно тлумачив ці норми. Обґрунтованим визнається рішення, ухвалене на основі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених доказами, які були досліджені в судовому засіданні і які відповідають вимогам закону про їх належність та допустимість, або обставин, що не підлягають доказуванню, а також якщо рішення містить вичерпні висновки суду, що відповідають встановленим на підставі достовірних доказів обставинам, які мають значення для вирішення справи; [2]

Вчетверте, формальність скасування рішення, щодо якого подано заяву про перегляд у зв'язку з виключними обставинами. Вказана ознака випливає з попередньої. По-суті, при перегляді рішення у зв'язку із виключними обставинами, першочергове завдання суду це підтвердити факт, що в рішенні, яке підлягає перегляду наявна одна з наступних ознак: – застосування (незастосування) закону, іншого правового акту чи їх окремого положення, щодо яких в подальшому Конституційним Судом України встановлена їх неконституційність (конституційність); – порушення Україною міжнародних зобов'язань; – постановлення суддею завідомо неправосудного рішення. При підтвердженні таких обставин, суд фактично не може залишити рішення, яке підлягає перегляду без змін, оскільки існування таких обставин спростовує презумпцію правомірності рішення.

Отже, право на перегляд судового рішення за виключними обставинами з'являється лише після набрання законної сили іншим рішенням Конституційного Суду України чи ЄСПЛ (іншою міжнародною судовою установою) або вироком суду, яким установлено: норму закону (іншого правового акта чи їх окремого положення), що не відповідає (відповідає) Конституції Укра-

[1] Завгородній В. А. Рішення Європейського Суду з прав людини як акти тлумачення норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Випуск 24. Том 1. – Ужгород: Говерла. – 2014. – С. 30. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/bitstreams/6cdc3cc1-990c-4cc4-83a7-840abd57e9b5/download

[2] Про судове рішення у цивільній справі: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v0014700-09

їни, або порушення положень Конвенції (інших міжнародних актів) в процесі розгляду справи чи вину судді у вчиненні кримінального правопорушення (злочину), внаслідок якого було ухвалене судове рішення.

Таким чином, можемо виділити головні відмінності між нововиявленими та виключними обставинами: *нововиявлені обставини існували* на час розгляду справи, але не були відомі заявнику та встановлені судом, тоді як *виключні – виникли або стали відомими* вже після ухвалення рішення; *нововиявлені обставини стосуються переважно питань факту* (докази, показання, висновки), тоді як *виключні більше пов'язані з правовими питаннями* (конституційність законів, міжнародні зобов'язання, злочини суддів); *нововиявлені обставини могли би вплинути на результат розгляду конкретної справи*, тоді як *виключні впливають на правову оцінку вже ухваленого рішення з точки зору його законності або правомірності.*

Велика кількість процесуалістів цілком доречно розглядають інститут перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами через призму стадій цивільного процесуального права. Зокрема, київські науковці, зазначають, що перегляд судових рішень, що набрали законної сили, за нововиявленими або виключними обставинами є самостійною стадією цивільного процесу, в якому судом перевіряється наявність чи відсутність правових підстав для цього – юридичних фактів, які існували на час розгляду справи, але не були і не могли бути відомі заявнику, хоча наслідком їх подання до суду могло бути ухвалення іншого за змістом судового рішення, а також обставини, що виникли після набрання судовим рішенням законної сили та віднесені законом до нововиявлених або виключних обставин. [1]

Перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами є формою перегляду судових рішень, які уже набрали законної сили. Завдання такого перегляду – перевірка дотримання законності та обґрунтованості рішень та ухвал суду першої інстанції, що набрали законної сили, рішень та ухвал суду апеляційної та касаційної інстанцій, якими рішення було змінено чи ухвалено нове рішення, а також судових наказів, що набрали законної сили; виявлення та виправлення судових помилок; здійснення захисту порушених, невизнаних і оспорюваних прав свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, а також інтересів держави. Юридична суть нововиявлених і виключних обставин виражається у процесуальних діях суду, направленість яких зосереджена в бік встановлення об'єктивної істини та визначення фактичних даних у справі, що дасть можливість скасувати попереднє рішення суду. Судове рішення переглядається за нововиявленими або виключними обставинами у випадку, коли судовим рішенням

[1] Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. Н. В. Василини, Б. І. Гульки, О. О. Кота. Київ : Видавничий дім «Дакор», 2021.1028 с.

завершено розгляд справи і таке рішення набрало законної сили, [1] оскільки право на перегляд судового рішення – передбачена нормами цивільного процесуального законодавства міра можливої поведінки особи з метою захисту прав, свобод та законних інтересів, що полягає у зверненні особи до суду за повторним розглядом судового рішення, що набрало законної сили, за наявності підстав та в порядку, передбаченому законодавством. [2]

Аналізуючи право перегляду судових рішень, що набрали законної сили, можна зауважити, що такий перегляд дає додаткову гарантію на реалізацію права на судовий захист. Оскільки таке право закріплено в ЦПК України, відповідно, для захисту своїх законних прав, свобод та інтересів сторони мають право звернутися вдруге до суду із заявою про повторний перегляд судового рішення, що набрало законної сили, за умови наявності підстав для такого перегляду.

Таким чином, можна навести загальні ознаки та особливості стадії перегляду справ за нововиявленими або виключними обставинами, які зводяться до наступного: мають особливий характер підстав перегляду; перегляд здійснює той суд, що ухвалював рішення (виключенням є випадок зазначений в п. 2 ч. 2 ст. 423 ЦПК України); у випадку задоволення заяви про перегляд за виключними обставинами, суд здійснює перегляд за правилами тієї інстанції, рішення якої підлягає перегляду; за результатами перегляду справи за виключними або нововиявленими обставинами, суд повинен прийняти такий самий судовий акт, який переглядається (переглядаючи ухвалу постановлює ухвалу, переглядаючи рішення ухвалює рішення, переглядаючи постанову приймає постанову). [3]

Отже, перегляд справ за нововиявленими та виключними обставинами відбувається за визначених законом умов. Підстави для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами передбачені у ч. 2 ст. 423 ЦПК України, ними є: – істотні для справи обставини, що не були встановлені судом та не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою, на час розгляду справи; – встановлений вироком або ухвалою про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності, що набрали законної сили, факт надання завідомо неправильного висновку експерта, завідомо неправдивих показань свідка, завідомо неправильного перекладу, фальшивості письмових, речових чи електронних доказів, що призвели до ухвалення незаконного рішення у даній справі; – скасування

---

1 Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера, А. О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. – С. 651

2 Менюк Д. О. Перегляд судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами у цивільному процесі України : дис. д-ра філософії / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. – 237 с.

3 Цивільний процес України: навч.-метод.посібник / Н. Ю. Голубєва, І. М. Іліопол, Т. А. Стоянова. – Одеса : Фенікс, 2021. – С. 68-69

судового рішення, яке стало підставою для ухвалення судового рішення, що підлягає перегляду. Не є підставою для перегляду рішення суду за нововиявленими обставинами: переоцінка доказів, оцінених судом у процесі розгляду справи; докази, які не оцінювалися судом, стосовно обставин, що були встановлені судом.[1]

Слід звернути увагу на судову практику, яка зазначає що додаткові труднощі виникають у ситуаціях, коли нововиявлену обставину встановлено за кордоном – наприклад, через рішення іноземного суду або документи іноземної компанії. У таких випадках українські суди часто сумніваються в достовірності таких доказів або їх процесуальній значущості. Зокрема, у справі, розглянутій Верховним Судом, позивачка звернулася з заявою про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами, оскільки їй стало відомо, що страховий сертифікат «Зелена карта», виданий болгарською компанією, є підробленим.[2] КЦС ВС роз'яснив підстави та умови перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами, звертаючись до суду із заявою про перегляд постанови апеляційного суду за нововиявленими обставинами, позивачка вказала, що страховий сертифікат підроблений, із посиланням на повідомлення МТСБУ та інформацію болгарської страхової компанії. Також вона зазначила, що вказані обставини під час розгляду справи у судах першої та апеляційної інстанцій їй відомі не були. Апеляційний суд, відмовляючи в задоволенні заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами, виходив із того, що обставини, на які посилається заявниця, не є нововиявленими у розумінні вимог ст. 423 ЦПК України, а є новими доказами. Крім того, суд указав, що страховий сертифікат досліджувався судом першої інстанції, йому надана відповідна правова оцінка, належних доказів (вироку суду) на підтвердження фальшивості документа стороною не надано. Верховний Суд зауважив, що апеляційний суд не врахував, що нововиявленою обставиною, як юридичним фактом, який має істотне значення для розгляду справи, але не був і не міг бути відомий заявниці на час ухвалення оскаржуваного судового рішення, на яку вона посилається в заяві про перегляд судового рішення, є саме обставина недійсності страхового сертифіката «Зелена карта», яка існувала на час розгляду справи та ухвалення судом рішення, котре заявниця просить переглянути, а не самі документи, якими встановлено обставину недійсності такого страхового сертифіката. Апеляційний суд також безпідставно послався на необхідність надання заявницею вироку суду на підтвердження фальшивості страхового сертифіката, оскільки підставою для перегляду оскаржуваної постанови апеляційного суду заявниця зазначила п. 1 ч. 2 ст. 423 ЦПК

---

1 Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

2 Постанова Верховного Суду від 21 жовтня 2020 року у справі № 726/938/18 (провадження № 61-14879св19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/

України, а не п. 2 ч. 2 цієї статті, а вони містять різні правові наслідки. [1] Це свідчить про відсутність єдиного підходу в судовій практиці та необхідність як законодавчого уточнення, так і методичних роз'яснень з боку Верховного Суду. Неврегульованість цих питань ускладнює забезпечення права на справедливий суд і перегляд рішень у випадках, коли дійсно наявні нововиявлені обставини.

Підстави для перегляду судового рішення за виключними обставинами зазначені у ч. 3 ст. 423 ЦПК України, це: – встановлена Конституційним Судом України неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане; – встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом; – встановлення вироком суду, що набрав законної сили, вини судді у вчиненні кримінального правопорушення, внаслідок якого було ухвалено судове рішення. При перегляді судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами суд не може виходити за межі тих вимог, які були предметом розгляду при ухваленні судового рішення, яке переглядається, розглядати інші вимоги або інші підстави позову.

Об'єктом перегляду за нововиявленими або виключними обставинами повинно бути таке рішення суду, яким остаточно фіксується результат розгляду справи, а відтак її закінчення, а також набрання таким рішенням законної сили. З огляду на це, будь-яке судове рішення, щодо якого виконано названі умови, може бути об'єктом перегляду, в тому числі судовий наказ. [2] Зокрема, у разі видачі судового наказу відповідно до п.п. 4 та 5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України (мова йде про вимоги щодо стягнення аліментів у розмірі на одну дитину – однієї чверті, на двох дітей – однієї третини, на трьох і більше дітей – половини заробітку (доходу) платника аліментів, але не більше десяти прожиткових мінімумів на дитину відповідного віку на кожну дитину, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб; та вимогу про стягнення аліментів на дитину у твердій грошовій сумі в розмірі 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб), судовий наказ може бути переглянуто за нововиявленими обставинами у порядку, встановленому главою 3, розділу ЦПК України.

---

[1] КЦС ВС роз'яснив підстави та умови перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1022658/

[2] Менюк Д. О., Сімутіна Я. В. Судове рішення як об'єкт перегляду за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному процесі України. Держава і право. «Юридичні і політичні науки» : зб. наук. праць / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Юридична думка, 2020. Вип. 88. С. 90

Строк та порядок подання заяви про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами передбачено положеннями ст. 424, 425 ЦПК України. Отже, щодо строків подання заяв про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами, то заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами може бути подано: 1) з підстави, визначеної п. 1 ч. 2 ст. 423 ЦПК України, – учасниками справи протягом тридцяти днів з дня, коли особа дізналася або могла дізнатися про існування обставин, що стали підставою для перегляду судового рішення; 2) з підстави, визначеної п. 2 ч. 2 ст. 423 ЦПК України, – учасниками справи протягом тридцяти днів з дня, коли вирок (ухвала) у кримінальному провадженні набрав (набрала) законної сили; 3) з підстави, визначеної п. 3 ч. 2 ст. 423 ЦПК України, – учасниками справи протягом тридцяти днів з дня набрання законної сили судовим рішенням, яким скасовано судове рішення, що стало підставою для ухвалення судового рішення, яке підлягає перегляду; 4) з підстави, визначеної п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК України, – учасниками справи протягом тридцяти днів з дня офіційного оприлюднення відповідного рішення Конституційного Суду України; 5) з підстави, визначеної п. 2 ч. 3 ст. 423 ЦПК України, – особою, стосовно якої постановлено рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, не пізніше тридцяти днів з дня, коли така особа дізналася або могла дізнатися про набуття цим рішенням статусу остаточного; 6) з підстави, визначеної п. 3 ч. 3 ст. 423 ЦПК України, – учасниками справи протягом тридцяти днів з дня, коли вирок у кримінальному провадженні набрав законної сили.

З урахуванням приписів ч. 1 ст. 424 ЦПК України, заява про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами може бути подана: 1) з підстави, визначеної п. 1 ч. 2 ст. 423 ЦПК України, – не пізніше трьох років з дня набрання таким судовим рішенням законної сили; 2) з підстав, визначених п.п. 2, 3 ч. 2 та ч. 3 ст. 423 ЦПК України, – не пізніше десяти років з дня набрання таким судовим рішенням законної сили. Строки, передбачені частиною 2 статті 424 ЦПК України, не можуть бути поновлені, крім строку, передбаченого для перегляду судового рішення за виключними обставинами у зв'язку з рішенням міжнародної судової установи, юрисдикція якої визнана Україною, яке набуло статусу остаточного, після спливу десяти років з дня набрання таким судовим рішенням законної сили, за умови що заява про перегляд судового рішення за виключними обставинами подана протягом тридцяти днів з дня, коли така особа дізналася або могла дізнатися про набуття цим рішенням статусу остаточного.

Характеризуючи процедуру розгляду заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, слід зазначити, що вона відбувається стадійно, і першим етапом є відкриття провадження, яке здійснюється за результатами подання заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами. Така заява

подається до суду першої або апеляційної інстанції, тобто до суду, який безпосередньо розглядав справу і приймав або змінював судові рішення. Після отримання такої заяви вона передається судді чи колегії суддів, що ухвалювали судове рішення. В разі неможливості сформувати той самий склад суду, який первинно розглядав справу, призначається новий суддя чи нова колегія суддів. Якщо підставою перегляду судового рішення буде встановлення Конституційним Судом України неконституційності (конституційності) закону іншого правового акта чи певних його положень застосованого чи не застосованого судом при вирішенні справи, якщо вирок суду ще не набрав сили і рішення ще не виконано, то такий перегляд здійснюється колегією у складі трьох або більше суддів непарної кількості. Розгляд заяви про перегляд судового рішення за виключними обставинами у зв'язку із встановленням міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні цієї справи розглядається Великою Палатою Верховного Суду. Якщо ж заява подана про перегляд судового рішення, що було ухвалено палатою Касаційного цивільного суду чи об'єднаною палатою Касаційного цивільного суду або Великою Палатою Верховного Суду, то розгляд здійснюється тими ж судами, які розглядали справу та приймали рішення. Розподіл заяв про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами здійснюється відповідно до загальних правил та вимог ст. 33 ЦПК України за допомогою Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (ЄСІКС). Окремою вимогою до певної категорії учасників перегляду судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами є необхідність реєстрації електронного кабінету. Це стосується адвокатів, нотаріусів, державних та приватних виконавців, арбітражних керуючих, судових експертів, органів державної влади та інших державних органів, органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб, які реєструють свої електронні кабінети в Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, в обов'язковому порядку. У разі відсутності електронного кабінету вказаних осіб при поданні ними заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами до них застосовується загальні положення ст. 185 ЦПК України (залишення позовної заяви без руху, повернення позовної заяви). Прикладом застосування даних наслідків є ухвала Великої Палати Верховного Суду від 21.02.2025 року по справі №758/8567/17 щодо перегляду за виключними обставинами судових рішень, де суддя Великої Палати ВС виснував, що заяву заявниці про перегляд судового рішення за виключними обставинами потрібно залишити без руху (з підстав саме недотримання положень ч. 6 ст. 14 ЦПК України щодо обов'язкової реєстрації електронного кабінету) та надав заявниці десятиденний строк з дня отримання копії цієї узвали для усунення наведених у

ній недоліків. [1] Інші особи реєструють свої електроні кабінети в ЄСІКС або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, в добровільному поряду.

Також до заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами має бути додано документ про сплату судового збору (квитанція), а в разі звільнення від його сплати – документ про звільнення від сплати. При подачі заяви про перегляд судового рішення за виключними обставинами судовий збір не сплачується. Розмір ставки судового збору за подання заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами, яка подана юридичною особою становить 150 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги від розміру оспорюваної суми; у разі подання заяви фізичною особою або фізичною особою – підприємцем – ставка судового збору становить 150 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги від розміру оспорюваної суми, але не більше 8 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб за позовними заявами майнового характеру, а у справах, в яких предметом позову є захист соціальних, трудових, сімейних, житлових прав (крім права власності на майно), відшкодування шкоди здоров'ю (крім моральної шкоди), – не більше 3 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. [2] Також до заяви, долучаються всі докази, які підтверджують наявність нововиявлених або виключних обставин, що слугуватимуть фактично підставами для відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами. Якщо ж заяву подає представник, то відповідно разом із заявою він має подати і документ, який підтверджує його повноваження представника в даній справі.

Порядок розгляду заяв регулюється ст. 429 ЦПК України, зокрема, заява про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами розглядається судом у судовому засіданні протягом 30 днів з дня відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами. Справа розглядається судом за правилами, встановленими ЦПК України для провадження, у суді тієї інстанції, яка здійснює перегляд. У суді першої інстанції справа розглядається у порядку спрощеного позовного провадження з повідомленням учасників справи.

Повноваження суду за результатами перегляду судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами передбачені ч. 3 ст. 429 ЦПК України. З набранням законної сили новим судовим рішенням втрачають законну силу судові рішення інших судів у цій справі. Таким чином, за результатами

---

1 Щодо перегляду за виключними обставинами судових рішень: ухвала Великої Палати Верховного Суду від 21.02.2025 року по справі №758/8567/17. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/125326421

2 Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3674-17

перегляду судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами суд може: – відмовити в задоволенні заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами та залишити відповідне судове рішення в силі; – задовольнити заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, скасувати відповідне судове рішення та ухвалити нове рішення чи змінити рішення; – скасувати судове рішення і закрити провадження у справі або залишити позов без розгляду. За результатами перегляду судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами Верховний Суд може також скасувати судове рішення (судові рішення) повністю або частково і передати справу на новий розгляд до суду першої чи апеляційної інстанції. Зокрема, певні висновки зробила Велика Палата Верховного Суду, що суд апеляційної чи касаційної інстанції має повноваження скасовувати рішення суду попередньої інстанції і постановляти нове судове рішення за результатами розгляду заяви про перегляд за нововиявленими обставинами відповідного судового рішення, відмовляти в її задоволенні, тобто розглядати таку заяву по суті. [1] А саме, ВП ВС звернула увагу, що перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами є видом перегляду, в якому немає помилки суду під час первісного розгляду справи, а нововиявлені обставини мають об'єктивний характер, саме тому й повноваження щодо перегляду належать не суду вищої інстанції, як це матиме місце щодо апеляційного та касаційного видів перегляду, а суду, який ухвалив рішення по суті справи. Суд, що ухвалив рішення, має можливість на підставі ЦПК України визначити помилковість чи правильність свого судового рішення у результаті оцінки впливу нововиявлених обставин. Апеляційний суд, своєю чергою, перевіряючи (в апеляційному порядку) законність та обґрунтованість рішення суду першої інстанції, ухваленого за наслідками розгляду заяви про перегляд за нововиявленими обставинами, зокрема, вирішує питання про те, чи мали місце нововиявлені обставини, чи є вони підставою для перегляду, і якщо суд першої інстанції зробив неправильні висновки щодо наявності нововиявлених обставин – має виправити відповідну судову помилку (зокрема, у спосіб ухвалення власного рішення щодо заяви). Суд касаційної інстанції під час касаційного перегляду ухвалених судами судових рішень щодо задоволення заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами може надавати оцінку наявності, відсутності цих обставин та, відповідно, постановити нове судове рішення щодо розгляду заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами й відмовити в її задоволенні. Отже, Велика Палата ВС погоди-

[1] Суд вищої інстанції наділений повноваженнями щодо розгляду по суті заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами: Висновки Великої Палати Верховного Суду . URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1976425/ та https://yur-gazeta.com/golovna/vs-sud-vishchoyi-instanciyi-mozhe-rozglyadati-zayavu-pro-pereglyad-za-novoviyavlenimi-obstavinami-po.html

лася із судом апеляційної інстанції, який, визнавши неправильними висновки суду першої інстанції щодо наявності в цій справі (стосовно стягнення заборгованості за кредитним договором) нововиявлених обставин, виправив відповідну судову помилку (зокрема, шляхом ухвалення власного рішення щодо заяви). [1] На загальних підставах, відповідно до ч. 7 ст. 429 ЦПК України, може бути переглянуте судове рішення, ухвалене за результатами перегляду судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами.

Чинним цивільним процесуальним законодавством України передбачено можливість перегляду судового рішення тим судовим органом, що його ухвалив, або Великою Палатою Верховного Суду. Однак, звертаємо увагу, що у практиці Верховного Суду виникали спірні питання стосовно того, який суд має переглядати справу за нововиявленими обставинами. Відповідно до приписів цивільного процесуального законодавства заява про перегляд судового рішення суду першої інстанції за нововиявленими обставинами подається до суду, який ухвалив судове рішення (ч. 1 ст. 425 ЦПК України), натомість заява про перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами судів апеляційної і касаційної інстанції, якими змінено або скасовано судове рішення, подається до суду тієї інстанції, яким змінено або ухвалено нове судове рішення (ч. 2 ст. 425 ЦПК України). Водночас у практиці виникло питання стосовно того, який суд має переглядати справу за нововиявленими обставинами у випадку, коли рішення суду першої інстанції змінене судом апеляційної інстанції лише в частині розподілу судових витрат. Велика палата Верховного суду у своїй правовій позиції у постанові від 03 лютого 2021 року у справі № 826/20239/16 вказала, що у таких випадках перегляд має здійснюватися судом першої інстанції, адже саме він є судом, який ухвалив рішення по суті справи, незважаючи на подальші зміни рішення у частині судових витрат судом апеляційної інстанції. [2] Зазначена позиція цілком узгоджується з розумінням доктрини щодо сутності та значення рішення суд як акту правосуддя, адже вирішення питання про розподіл судових витрат є похідним від позовних вимог, і зміна розподілу судових витрат судом вищої інстанції не може розцінюватися як зміна судового рішення по суті справи.

Об'єктом такого позаінстанційного перегляду можуть бути лише судові рішення, якими закінчено розгляд справи, за умов набрання ними законної сили і наявності нововиявлених або виключних обставин, перелік яких наведено у частинах 2 і 3 ст. 423 ЦПК України. Однією з виключних обставин відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК України є встановлена Конституційним Судом України неконституційність (конституційність) закону, іншого право-

---

1 Постанова ВП ВС від 14 січня 2026 року у справі № 361/161/13-ц (провадження № 14-35цс25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133908580.

2 Постанова ВП ВС від 03 лютого 2021 року у справі № 826/20239/16 (провадження № 11-314апп20) . URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/95439650

вого акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане.

Перегляд судових рішень за виключними обставинами на підставі п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК України є дієвим механізмом поновлення прав особи, порушених у зв'язку з застосуванням при вирішенні її справи нормативного акта, що не відповідав Конституції України. Рішення Конституційного Суду України про визнання закону неконституційним має перспективну дію, але для учасників судової справи, у якій застосовано неконституційний закон, українське законодавство передбачає спеціальний інструмент захисту їхніх прав – перегляд справи за виключними обставинами.

Вирішення цивільної справи із застосуванням нормативного акта, визнаного згодом неконституційним, свідчить про незаконність судового рішення та порушення принципу верховенства права як основної засади цивільного судочинства, що зумовлює необхідність повторного розгляду справи і прийняття у ній рішення без застосування неконституційних законодавчих положень. Таким чином, неконституційність закону, застосованого судом для вирішення справи, встановлена згодом рішенням Конституційного Суду України, свідчить про те, що справу було вирішено не у відповідності до Конституції України. Сама ця обставина і дискредитує судове рішення. [1]

Цивільне процесуальне законодавство України, на відміну від багатьох країн, визнає цю обставину виключною підставою для перегляду судового рішення. Відповідно до ст. 152 Конституції України закони та інші акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. [2] Закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення (аналогічну норму передбачено ст. 91 Закону України «Про Конституційний Суд України»). [3]

Слід звернути увагу, що Конституційний Суд України своїм рішенням не робить норму закону неконституційною – він лише констатує її неконституційність, і відповідно застосований нормативний акт, неконституційність якого було встановлено після прийняття рішення у цивільній справі, не

---

1 Голубєва Н., Бут І., Полуніна О., Полюк Ю., Цал-Цалко Ю. Сучасні проблеми цивільного та цивільно-процесуального права (в частині цивільно-процесуального права) : навч.-метод.посіб. (Електронне видання) / НУ «ОЮА». – Одеса : Фенікс, 2023. – С. 129 -130

2 Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

3 Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2136-19

відповідав Конституції України ще під час розгляду справи, а тому суд мав би застосувати норми Конституції України як норми прямої дії відповідно до ст. 8 Основного Закону України та ч. 7 ст. 10 ЦПК України. З огляду на це, – визнання судом конституційної юрисдикції закону чи іншого правового акта (їх окремого положення) таким, що не відповідає Конституції України, вплине на правове регулювання спірних правовідносин учасників справи та стане підставою для зміни чи скасування і ухвалення нового судового рішення за наслідками перегляду за виключними обставинами.

Стадія перегляду справи за нововиявленими або виключними обставинами є факультативною стадією цивільного процесу, оскільки не є обов'язковою у цивільному судочинстві та цілком залежить від волі учасників судового процесу. Навіть у випадку отримання особою інформації, що підтверджує її право на перегляд рішення суду за нововиявленими або виключними обставинами, вона має право не скористатися цим правом на звернення до суду із відповідною заявою. Незважаючи на це, судочинство за нововиявленими або виключними обставинами є важливим інститутом цивільного процесуального права, скерованим на захист порушених прав і інтересів осіб у випадках ненавмисно помилкових рішень судів за підставами, що не залежать від їхньої волі.

2. Правова позиція Європейського Суду з прав людини щодо справ з перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами

Стаття 55 Конституції України передбачає, що «кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна». Для цивільного судочинства основним механізмом вирішення міжнародних спорів та тлумачення положень міжнародного права у сфері захисту прав людини є безпосередньо Європейський Суд з прав людини.

Відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейської конвенції з прав людини), кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Таким чином, право на справедливий судовий розгляд є визначальним міжнародним стандартом цивільного судочинства, що має бути забезпечений на

національному рівні відповідно до міжнародних зобов'язань, взятих на себе Україною.

За час свого існування Європейський суд з прав людини виніс близько двадцять тисяч рішень. Ці рішення, є обов'язковими для виконання державами – членами Ради Європи, яких вони стосуються, й стали поштовхом для змін національного законодавства та цивільної практики в різних сферах європейських країн. Поступово у своїх рішеннях ЄСПЛ все частіше застосовує принцип еволюційного і динамічного тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, й таким чином розширює сферу розглянутих суспільних питань. Україна як суверенна й незалежна держава не тільки проголосила європейський вибір у визначенні своїх політико-правових і гуманітарних стандартів, але й зробила певні кроки до реалізації цих намірів.

Перш за все, це вступ до Ради Європи й прийняття на себе серйозних зобов'язань стосовно приведення української правової системи у відповідність із зрозумілими для Європи демократичними засадами організації громадянського суспільства. Безперечно, важливу роль у цих процесах відіграє ратифікація Україною 11 вересня 1997 року Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки цей документ закріплює не тільки унікальну систему норм міжнародного права з захисту прав людини, але й одну з найбільш розвинутих міжнародних юридичних процедур. [1]

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколи до неї є частиною національного законодавства України, відповідно до статті 9 Конституції України, як чинний міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Ратифікація Конвенції відбулася на підставі Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2,4,7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 р.; [2] Як вже відмічалося, Конвенція набула чинності для України 11.09.1997 року.

Внаслідок цього кожна фізична особа, неурядова організація або група осіб, що знаходяться під юрисдикцією України, отримали право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися зі скаргою про порушення Україною прав і свобод, гарантованих Конвенцією, до Європейського суду з прав людини – однієї з найбільш повноважних і впливових міжнародних судових установ.

На протязі певного часу виникає питання про кореляцію системи перегляду справ із рішеннями Європейського Суду з прав людини, у яких визнається порушення норм Конвенції про захист прав людини та основних свобод

---

[1] Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні: монографія / С. В. Ківалов, Н. Ю. Голубєва, І. В. Андронов та ін.; за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. – Одеса: Юридична література. – 2017. – С. 167-168.

[2] Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80

при розгляді справи судом України. Конвенція не наділяє ЄСПЛ правом вказувати державі – відповідачу, яка допустила порушення, на конкретні заходи, що необхідно вжити для виправлення ситуації. Водночас відповідно до практики Європейського Суду з прав людини щодо тлумачення статті 46 Конвенції та розуміння цього положення, Комітетом міністрів Ради Європи констатація Європейським Судом порушення Конвенції накладає на державу-відповідача зобов'язання покласти кінець порушенню та усунути його наслідки з метою відновлення, наскільки це можливо, положення, що існувало до порушення. Подібне відновлення в правах є заходом індивідуального характеру. Так, статтею 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» встановлено, що відновлення попереднього юридичного стану стягувача може здійснюватися шляхом повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі. [1]

Міжнародні стандарти права на справедливий судовий розгляд мають розглядатися як методологічне підґрунтя для оцінки ефективності системи цивільного судочинства в цілому та перегляду за нововиявленими або виключними обставинами зокрема. Зважаючи на це, науковці пропонують виокремити принаймні три аспекти, які потребують дослідження з точки зору застосування гарантій п. 1 ст. 6 Європейської Конвенції з прав людини під час перегляду рішень за нововиявленими або виключними обставинами, які дозволяють виснувати, що зазначений вид перегляду має розглядатися як додаткова гарантія забезпечення конституційного права на судовий захист та конвенційного права на справедливий судовий розгляд як його міжнародного аналогу, а також оцінюватися у світлі дотримання вимог п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Першим аспектом відповідної проблематики є вивчення питання щодо легітимності національної моделі перегляду справи за нововиявленими або виключними обставинами у світлі принципів верховенства права, зокрема таких його складових як правова визначеність і res judicata (остаточність судового рішення). Другий аспект пов'язаний із необхідністю з'ясування меж поширення сфери цивілістичного аспекту п. 1 ст. 6 ЄКПЛ на зазначений вид перегляду та обсяг гарантій, що мають надаватися у цьому випадку. В рамках третього аспекту спеціального дослідження потребує конвенційна природа такої підстави для перегляду рішень за виключними обставинами, як визнання міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань. [2] Передусім, як вже зазначалось, існування підстави, закріпленої у п. 2 ч. 3 ст. 423 ЦПК, зумовлено необхідністю виконання

[1] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 рок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3477-15

[2] Лавров В. В. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному судочинстві. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» з галузі знань 08 «Право» – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. – Харків. – 2023. – С. 31-32.

Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань у контексті ст. 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Відповідно до Резолюції 2075 (2015) Парламентської асамблеї Ради Європи «Виконання рішень Європейського суду з прав людини» від 30.09.2015 р. Асамблея закликає держави-члени повністю виконувати рекомендації, вказані у Брюсельській декларації, ухваленій 27.03.2015 р. на Конференції високого рівня «Імплементація Європейської конвенції з прав людини – наша спільна відповідальність», зокрема, створити ефективні засоби юридичного захисту на національному рівні для виправлення порушень ЄКПЛ (п. 8.2). [1] На підставі цього можна зробити висновок, що провадження у справі за виключними обставинами з підстав, передбачених п. 2 ч. 3 ст. 423 ЦПК, має відповідати основним гарантіям права на справедливий судовий розгляд тією мірою, якою зазначені гарантії можуть бути застосовними до екстраординарних видів перегляду у цивільному судочинстві. Зважаючи на особливості провадження у справі у ВП ВС, очевидно, що не всі гарантії п. 1 ст. 6 ЄКПЛ можуть бути реалізовані під час такого перегляду. Зокрема, така гарантія, як публічність судового розгляду, не може бути реалізована повною мірою з огляду на те, що розгляд справ у Верховному Суді у рамках цивільного судочинства за загальним правилом проводиться без виклику учасників справи, сторін. Водночас такі гарантії, як доступ до суду, розумний строк судового розгляду, вмотивованість судового рішення, рівноправність сторін і змагальність судового провадження, незалежність та безсторонність суду, встановленого законом, мають бути гарантовані національними судовими органами під час такого провадження. При цьому особа, яка отримала рішення ЄСПЛ на свою користь стосовно порушення Україною міжнародних зобов'язань, має право на звернення до ЄСПЛ із новою заявою щодо порушення гарантій права на справедливий судовий розгляд під час перегляду справи за виключними обставинами, якщо такі порушення мали місце під час розгляду відповідної заяви у ВП ВС або при повторному розгляді справи після передачі справи до судів нижчих інстанцій, з метою захисту свого права та відновлення положення restitutio in integrum (відновлення в початковий стан). Таким чином, на основі практики ЄСПЛ можна зробити висновок, що існування в національному законодавстві перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами є легітимним з точки зору гарантій права на справедливий судовий розгляд, закріпленого у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Зазначений вид перегляду має відповідати принципу правової визначеності та принципу остаточності судових рішень res judicata. Гарантії п. 1 ст. 6 ЄКПЛ поширюються на зазначений вид провадження тією мірою, якою це не суперечить самій суті зазначених видів перегляду. При цьому можна говорити про дві функції, які

[1] Resolution 2075 (2015) Parlamentary Assembly of Council of Europe «Implementation of Court Judgements of the ECtHR», 30 September 2015. URL: http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTMLen.asp?fileid=22197=en.

виконує зазначений вид провадження в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ: по-перше, йдеться про забезпечення особам реального, а не ілюзорного судового захисту із дотриманням міжнародних стандартів цивільного судочинства у ситуаціях, коли наявні істотні порушення під час первісного розгляду справи, які унеможливлюють залишення за судовим рішенням статусу res judicata; по-друге, субсидіарна функція, яка полягає у виконанні міжнародних зобов'язань, які взяла на себе Україна у світлі необхідності забезпечення restitution in integrum у випадках, коли держава допустила порушення конвенційних прав і на національному рівні необхідне вжиття заходів індивідуального характеру. [1]

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що сама по собі наявність у національних законодавствах перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами не суперечить принципу правової визначеності і зокрема такому його аспекту, як res judicata, якщо цей перегляд використовується для виправлення істотних помилок, а також якщо така процедура використана у спосіб, сумісний із п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Що стосується провадження у справі за нововиявленими або виключними обставини, то зазначений вид перегляду номінується самим ЄСПЛ як екстраординарний, [2] тому відповідно до підходів ЄСПЛ держава користується широким розсудом при регламентації особливостей підстав та порядку зазначеного виду перегляду у національному законодавстві.

Отже, згідно з усталеною практикою Європейського суду з прав людини, процедура поновлення розгляду справи за нововиявленими обставинами на вимогу сторони провадження для виправлення помилок правосуддя, як така, не суперечить положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року за умови відсутності зловживання. У цьому контексті ЄСПЛ наголошував, що сама по собі наявність у національних законодавствах процедури перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами не суперечить праву на справедливий судовий розгляд та принципу правової визначеності, якщо зазначений вид перегляду використовується для виправлення помилок правосуддя. Процедура поновлення розгляду справи за нововиявленими обставинами має бути використана у спосіб, сумісний із пунктом 1 статті 6 Конвенції. Ключовим для розуміння природи зазначеного виду перегляду судових рішень є тлумачення поняття «нововиявлені обставини». ЄСПЛ зауважує, що процедура скасування судового рішення за нововиявленими обставинами передбачає, що віднайдено докази, які раніше не були об'єктивно доступними та які можуть призвести до іншого результату судового розгляду. Особа, яка вимагає скасування судового рішення, має

[1] Лавров В. В. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному судочинстві. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» з галузі знань 08 «Право» – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. – Харків. – 2023. – 230 с.

[2] Brumărescu v. Romania, № 28342/95, 28 October 1999. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337

довести, що вона не мала можливості надати суду докази до закінчення судового розгляду і що такі докази мають вирішальне значення для справи. Аналіз практики ЄСПЛ щодо перегляду судових рішень дозволяє зробити висновок, що нововиявленими обставинами можуть бути визнані обставини, які: а) існували під час розгляду справи судом; б) не були відомими суду та учасникам справи під час розгляду справи судом; в) мають істотне значення для справи і можуть призвести до іншого результату судового розгляду (тобто, коли врахування їх судом мало б наслідком прийняття іншого судового рішення, ніж те, яке було прийняте) (рішення ЄСПЛ від 26 червня 2018 року у справі «Industrial Financial Consortium Investment Metallurgical Union проти України»,[1] та від 09 червня 2011 року у справі «Желтяков проти України»).[2]

Враховуючи вищезазначене, як за процесуальним законодавством, так і за сталою практикою ЄСПЛ, до нововиявлених обставин належать факти об'єктивної дійсності, на яких ґрунтуються вимоги і заперечення сторін, а також інші факти, які мають значення для правильного розв'язання спору. Визначені законодавчо як нововиявлені, ці обставини за своєю юридичною суттю є фактичними даними, що в установленому порядку спростовують факти, які було покладено в основу судового рішення. Такі обставини мають бути відповідним чином засвідчені, тобто підтверджені належними і допустимими доказами. Суд вправі змінити або скасувати судове рішення за нововиявленими обставинами лише за умови, що ці обставини впливають на юридичну оцінку обставин, здійснену судом у судовому рішенні, що переглядається. Отже, процедура скасування остаточного судового рішення у зв'язку із нововиявленими обставинами передбачає існування доказу або факту, який має значення для з'ясування обставин справи, раніше не був відомий, однак міг би призвести до іншого результату судового розгляду.

Як вже зазначалося, саме про порушення статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, (яка гарантує кожній фізичній або юридичній особі право на розгляд судом цивільної справи упродовж розумного строку), йдеться у рішенні по справі «Желтяков проти України» за заявою №4994/04, в якій ЄСПЛ дійшов висновків: право на справедливий розгляд судом, гарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції, повинно тлумачитися в контексті Преамбули Конвенції, яка, серед іншого, проголошує верховенство права як частину спільного спадку Договірних Держав. Одним із основоположних аспектів верховенства права є принцип юридичної визначеності, який, вимагає, щоб, коли суди остаточно вирішили питання, їхнє рішення не ставилось під сумнів. Цей принцип передбачає повагу до остаточності судових рішень та наполягає на тому, щоб жодна сторона не могла вимагати пере-

[1] Industrial Financial Consortium Investment Metallurgical Union проти України : рішення ЄСПЛ від 26 червня 2018 . URL: https://court.gov.ua/userfiles/PI_konsorcuym_vs_Ukraine.pdf

[2] «Желтяков проти України»: рішення ЄСПЛ від 09 червня 2011 року. URL: https://cra.court.gov.ua/sud0190/about/sudova_praktyka/ZHELTYAKOV

гляду остаточного та обов'язкового судового рішення просто задля нового розгляду та постановлення нового рішення у справі. Відступи від цього принципу є виправданими лише тоді, коли вони обумовлюються обставинами суттєвого та неспростовного характеру.

Принцип юридичної визначеності є одним із важливих елементів принципу верховенства права. В його основі лежить відоме з римського права положення res judicata («вирішена справа), відповідно до якого остаточне рішення правомочного суду, яке вступило в силу, є обов'язковим для сторін і не може переглядатися. Іншими словами, цей принцип гарантує остаточність рішень («що вирішено – вирішено і не має переглядатися до безмежності»). Цей принцип має різні прояви. Зокрема, він є одним з визначальних принципів «доброго врядування» і «належної адміністрації» (встановлення процедури і її дотримання), частково співпадає з принципом законності (чіткість і передбачуваність закону, вимоги до «якості» закону). [1]

Справа «Желтяков проти України» стосується рішення щодо нового розгляду справи, провадження у якій було закінчено остаточним рішенням, у зв'язку з нововиявленими обставинами на вимогу сторони провадження. Така процедура сама по собі не суперечить принципові юридичної визначеності в тій мірі, в якій вона використовується для виправлення помилок правосуддя (рішення від 6 грудня 2005 року у справі «Попов проти Молдови»). [2] Однак, Суд повинен визначити, чи була така процедура застосована у спосіб, сумісний зі статтею 6 Конвенції. ЄСПЛ зазначає, що рішення суду від 5 квітня 2000 року (рішення, яким було вирішено справу по суті) не було оскаржено і стало остаточним. Понад сім років після цього той же суд скасував це рішення у зв'язку з тим, що експертний висновок, на якому воно ґрунтувалося, було підготовлено не Бюро, а експертами, які діяли як приватні особи. Суд дійшов висновку, що Асоціація як сторона провадження не знала про цей факт у 2000 році і не могла знати про нього до 2006 року. Хоча саме національні суди оцінюють факти та надані їм докази, Суд вважає, що такий висновок є сумнівним. Зокрема, Суд зазначає, що відсутність у висновку від 5 серпня 1999 року печатки та реєстраційного номеру Бюро не приховувалась від суду або сторін протягом першого розгляду справи. У будь-якому разі Суд вважає, що ситуація не вимагала такого грубого втручання у остаточне рішення суду. Немає жодних підстав вважати, що воно стосувалося серйозного порушення процесуальних норм. Також не стверджувалось, що висновок був «завідомо неправильним». Навпаки, місцевий відділ міліції відмовив у порушенні кримінальної справи за заявою голови Асоціації щодо вчинення злочину експер-

[1] Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. – 2-ге вид. випр., допов. – К. – 2015. – С. 62

[2] Popov v. Moldova № 2, № 19960/04, п. 46 : рішення ЄСПЛ від 6 грудня 2005 року у справі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_708

тами, які готували висновок, у зв'язку з її необґрунтованістю. Тому Суд вважає, що скасування судового рішення від 5 квітня 2000 року було невиправданим, а тому мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції. [1]

В аспекті практики ЄСПЛ перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами має відповідати наступним вимогам: такий перегляд є екстраординарним і має місце у разі наявності прямо визначених в законі істотних підстав, що зумовлюють необхідність у перегляді судового рішення; підстави перегляду мають бути сформульовані з дотриманням вимог до якості закону, а також виключати можливість свавільного втручання у права та свободи людини і громадянина; перегляд не може використовуватися як «замаскована апеляція» на шкоду одній зі сторін; перегляд має застосовуватися без надмірного формалізму з боку суду; перегляд має відбуватися з неухильним дотриманням належних процедур і відповідати мінімальним гарантіям права на справедливий судовий розгляд, закріпленим у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ (доступ до суду, розумний строк судового розгляду, вмотивованість судового рішення, рівноправність сторін та змагальність судового провадження, незалежність та безсторонність суду, встановленого законом, публічність тощо) тією мірою, якою ці гарантії не суперечать сутності відповідного провадження, що також може допускати легітимні обмеження та усічений обсяг таких гарантій.

Слід відмітити, що виконання рішень ЄСПЛ набуває колосальної актуальності і при цьому, маємо звернути увагу та зауважити, що станом на початок 2026 року Україна залишається лідером за кількістю порушень у ЄСПЛ, де лише у 2025 році було ухвалено 164 рішення проти держави, у 160 з яких констатовано порушення прав людини, що є найвищим показником серед усіх країн – учасниць.

Висновки

Однією із новел Цивільного процесуального кодексу України є зміна формату й оптимізація інституту перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами. Характерною рисою даного інституту є те, що він являє одну з найважливіших гарантій справедливого здійснення правосуддя і дотримання законності в цивільному судочинстві. Основними завданнями перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами є оцінка їх правосудності з метою ефективного поновлення порушених прав осіб. Процесуальний порядок провадження за нововиявленими або виключними обставинами має відповідати сучасним стандартам захисту прав

[1] «Желтяков проти України»: рішення ЄСПЛ від 09 червня 2011 року. URL: https://cra.court.gov.ua/sud0190/about/sudova_praktyka/ZHELTYAKOV

і законних інтересів осіб, в основу яких покладений принцип верховенства права. Інститут перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими або виключними обставинами, покликаний сприяти підвищенню ефективності судового захисту прав та інтересів учасників судового процесу, забезпечувати імперативність судових рішень, які набрали законної сили. Він є додатковим способом забезпечення правосудності судового рішення та резервним механізмом захисту прав і законних інтересів осіб і повинен виконувати своє призначення, коли неможливі усі інші засоби процесуально-правового захисту.

Право на справедливий судовий розгляд є визначальним міжнародним стандартом цивільного судочинства, що має бути забезпечений на національному рівні відповідно до міжнародних зобов'язань, взятих на себе Україною. Судова практика повинна орієнтуватися на сутність обставин, а не лише на формальні підстави чи процесуальні деталі. Запровадження єдиних підходів у судовій практиці, удосконалення законодавства та роз'яснення правових механізмів забезпечить ефективне використання цього інституту. Удосконалення правозастосовної діяльності у цій сфері сприятиме підвищенню рівня довіри до судової системи та зміцненню верховенства права в Україні.

Одним з найефективніших засобів відновлення порушених прав є перегляд судових рішень у справі. Провадження щодо перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами відіграє важливу роль у забезпеченні справедливості судочинства, але потребує подальшого вдосконалення методології визначення нормативно-правового врегулювання та практики його застосування, з огляду на особливе значення міжнародно-правових стандартів та практики Європейського Суду з прав людини. Зокрема, одне з проблемних питань, що виникло під час дослідження процедури перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами є відсутність єдиного підходу у правозастосовчій практиці Верховного Суду, основна задача якого полягає саме у вироблені сталої судової практики, яку повинні враховувати суди першої та апеляційної інстанцій. Виявлено випадки неоднакового застосування судами норм чинного законодавства, недотримання його положень. Можна відзначити істотну кількість випадків такого перегляду за відсутності достатніх підстав, та упущення судів щодо з'ясування дотримання строків подання відповідних заяв про перегляд. Але при цьому, слід констатувати, що на основі практики ЄСПЛ, існування в національному законодавстві перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами є легітимним з точки зору гарантій права на справедливий судовий розгляд, закріпленого у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

Цивільний процесуальний кодекс України приділяє недостатньо уваги даному інституту, якому присвячується лише сім статей, без чіткого визначення самого поняття нововиявленої чи виключної обставини та основних ознак і особливостей таких обставин. Пропонується доповнити Цивільний процесуальний кодекс України статтями із вказаними визначеннями та озна-

ками, оскільки такі норми щодо провадження за нововиявленими або виключними обставинами будуть сприяти виправленню помилок судів, надійному встановленню істини у справах та ефективному захисту порушених прав і інтересів осіб, а також уникненню безпідставного відкриття провадження та подальшого їх розгляду.

Анотація

Розділ присвячений дослідженню інституту перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами в цивільному судочинстві України та адаптації даного інституту до стандартів та практики ЄСПЛ. У розділі розглянуто питання щодо окремих методологічних аспектів дослідження провадження за нововиявленими або виключними обставинами, що пов'язано, з одного боку, з новелізацією глави присвяченій даному інституту в ЦПК України, а з іншого – необхідністю визначення сутності, поняття і значення нововиявлених та виключних обставин з урахуванням судової практики. Увага приділяється значенню перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами, як виду перегляду судових рішень, що набрали законної сили, у контексті міжнародних стандартів права на справедливий судовий розгляд і практиці ЄСПЛ.

Наявність перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами не є новою процесуальною стадією цивільного процесу, але певні законодавчі зміни 2017 року свідчать про різні підходи щодо визначення цих конструкцій, та їхньої правової природи, що передбачало необхідність дослідження даного інституту цивільного процесуального права з метою забезпечення ефективного захисту порушених прав і законних інтересів учасників цивільного судочинства. Саме тому, у розділі акцентується увага на розкритті правозастосовчих підходів щодо нововиявлених та виключних обставин шляхом надання характеристики даних понять, обґрунтовуються основні ознаки, зазначаються їхні особливості. Завдяки даному науковому вивченню питання, вдається висвітлити недоліки цивільних процесуальних норм, які мають бути усунені задля удосконалення процедури перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами.

Ключові слова: *захист прав, свобод та законних інтересів, цивільне судочинство, нововиявлені обставини, виключні обставини, перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами, верховенство права, ЕСПЛ.*

Keywords: *protection of rights, freedoms and legitimate interests, civil proceedings, newly discovered circumstances, exceptional circumstances, review of court decisions based on newly discovered or exceptional circumstances, rule of law, ECtHR.*

Розділ 12

МИРОВА УГОДА ЯК ІНСТРУМЕНТ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ

Яніцька Інна Анатолійовна,
кандидат юридичних наук, доцент,
кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний Університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-4729-9076
DOI

Вступ
1. Актуалізація дослідження мирової угоди в контексті розвитку диспозитивних засад цивільного судочинства України та Європейської інтеграції.
2. Системна модель примирення в Європейському правовому просторі: від термінології до процесуальних конструкцій.

Висновки

Вступ

Сучасний етап розвитку правосуддя в Україні та державах Європейського Союзу характеризується посиленням уваги до альтернативних[1] та консенсуальних форм врегулювання правових спорів, зокрема таких, що реалізуються безпосередньо в межах судового процесу. В умовах зростання судового навантаження, обмежених ресурсів судової системи, воєнного стану, а також євроінтеграційних прагнень України, особливої актуальності набуває врегулювання спорів за домовленістю сторін як ефективний інструмент досягнення правової визначеності та процесуальної економії.

[1] Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України : навч. посіб. / Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б., Грабар Н. М., Дутко А. О., Юркевич Ю. М.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О. Б. ВербиСидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 416 с.; Волкова Н. В. Переговори як один із способів альтернативного вирішення сімейних спорів / Н. В. Волкова // Альтернативні способи вирішення цивільних спорів : матеріали круглого столу (Одеса, 29 березня 2021 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої ; НУ «Одеська юридична академія». – Одеса : Фенікс, 2021. – С. 23-26; Гудима М. М., Гудима-Підвербецька М. М. Сучасні проблеми форми мирової угоди: деякі нюанси судового затвердження та аналіз перспектив нотаріального посвідчення. Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 18 : Право : зб. наук. Праць. 2024. Вип. 42. С. 28-37.

Однією з ключових форм такого врегулювання є мирова угода, яка посідає важливе місце у цивільному судочинстві України.

Дослідження інституту мирової угоди у цивільному процесі потребує комплексного методологічного підходу, що поєднує формально-юридичний, порівняльно-правовий, системно-структурний, функціональний та аксіологічний методи. У межах такого підходу мирова угода розглядається не лише як процесуальна форма завершення судового спору, а як багатовимірний правовий феномен, що поєднує матеріально-правові та процесуально-правові елементи, приватноправову автономію волі сторін і публічно-правову функцію суду. У сучасній доктрині цивільного процесуального права мирова угода концептуалізується крізь призму трансформації класичної змагальної моделі судочинства у модель кооперативного правосуддя (cooperative justice), у межах якої суд і сторони виступають співучасниками процесуального пошуку справедливого та ефективного вирішення спору. Водночас мирова угода є проявом консенсуальної моделі правосуддя (consensual justice), що відображає тенденцію до зростання ролі альтернативних та гібридних форм врегулювання спорів (ADR, court-annexed ADR, judicial mediation)[1], а також договірних способів регулювання порядку вчинення провадження у справі[2]. Саме через застосування процесуальних угод і консенсуальних процедур забезпечується можливість підвищення ефективності судочинства шляхом використання процесуально-правових інструментів, спрямованих на максимально повне врахування інтересів учасників справи як суб'єктів із взаємно конкуруючими процесуально-правовими позиціями.

У теоретичному вимірі в цивільному процесі мирова угода може бути визначена як процесуально легітимізований правочин сторін, спрямований на припинення спору шляхом взаємних поступок, який після судового затвердження набуває властивостей судового акта та породжує юридичні наслідки, еквівалентні судовому рішенню. Така дефініція дозволяє інтегрувати категорії матеріального права (правочин, договір, диспозитивність) і процесуального права (процесуальна форма, судовий контроль, res judicata, enforceability).

Водночас аналіз чинного законодавства та правозастосовної практики свідчить про термінологічну фрагментарність та відсутність єдиного концептуального підходу до розуміння терміну «мирова угода» та суміжних

---

1 Tsuvina T., Vakhonieva T. Law of Ukraine 'on mediation': main achievements and further steps of developing mediation in Ukraine. Access to Justice in Eastern Europe. Submitted 21 Dec 2021 / Revised 11 Jan 2022/ Approved 21 Jan 2022/ Published: 01 Feb 2022. P. 142-153. URL: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1643449305.pdf

2 Масло Т. Методологічне значення конкуруючих інтересів у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 10-14. URL:http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/7/3.pdf ; Прусенко Г. Види процесуальних договорів у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 61-64. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/12/11.pdf

понять (примирення сторін, врегулювання спору за участю судді, судове примирення тощо).

На європейському рівні мирне врегулювання спорів розглядається як складова права на справедливий суд та ефективний засіб юридичного захисту, що відображено у документах Ради Європи, практиці Європейського суду з прав людини, актах права Європейського Союзу, а також у національних правопорядках держав-членів ЄС. При цьому в європейському праві використовується широка палітра термінів – settlement agreement, amicable settlement, judicial settlement, consent judgment, transaction judiciaire, Vergleich тощо, – які не завжди є повними функціональними аналогами української «мирової угоди».

У цьому контексті особливого значення набуває порівняльно-правовий аналіз мирової угоди як інструменту врегулювання спорів, а також дослідження проблем єдності правничої термінології, її ролі у правотворчості, правозастосуванні та гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами.

Метою роботи є комплексне дослідження мирової угоди як форми мирного врегулювання спорів крізь призму європейських стандартів, із виявленням спільних і відмінних рис відповідних інститутів у праві України та державах Європейського Союзу, а також формулювання теоретико-практичних висновків щодо вдосконалення термінологічної та нормативної узгодженості.

1. Актуалізація дослідження мирової угоди в контексті розвитку диспозитивних засад цивільного судочинства України та Європейської інтеграції

Сучасний розвиток цивільного судочинства України характеризується поступовою трансформацією традиційної імперативно-юрисдикційної моделі правосуддя у напрямі посилення диспозитивних і договірних начал процесуального регулювання. У сучасному цивільному процесі дедалі виразніше простежується тенденція до розширення диспозитивних засад, що проявляється у зростанні ролі автономії волі сторін, договірних механізмів регулювання процесуальних правовідносин та альтернативних способів врегулювання спорів. Така тенденція зумовлена не лише внутрішніми реформами процесуального законодавства, а й загальноєвропейськими векторами розвитку цивільного процесу, орієнтованими на розширення автономії волі сторін, оптимізацію процесуальної форми та підвищення ефективності судового захисту.

Диспозитивність у цивільному судочинстві слід розглядати не лише як один із принципів процесуального права, а як мета категорію, що визначає

архітектоніку взаємодії суб'єктів процесу, структуру процесуальної форми та межі судової дискреції. У доктринальному вимірі диспозитивність означає здатність сторін не лише ініціювати та припиняти процес, але й конструювати його зміст шляхом погоджених процесуальних дій, включно з укладенням процесуальних угод[1].

Водночас диспозитивність у цивільному процесі не є абсолютною. Свобода сторін у визначенні процесуальної поведінки обмежується імперативними приписами процесуального законодавства та необхідністю забезпечення публічного інтересу, що зумовлює особливу правову природу мирової угоди як акта, який набуває юридичного значення лише після його оцінки та затвердження судом. Таким чином, мирова угода функціонує у межах змішаної правової конструкції, що поєднує елементи приватноправового договору та процесуального юридичного факту. Вона виступає концентрованим проявом диспозитивності, оскільки одночасно реалізує автономію волі сторін, принцип процесуальної економії, принцип ефективності правосуддя, ідею консенсуального завершення спору.

Забігаючи наперед, варто відмітити, що зазначена тенденція відповідає загальноєвропейській концепції «контрактаулізації цивільного процесу» (contractualisation of civil procedure), яка відображена, зокрема, у Model European Rules of Civil Procedure (ELI/UNIDROIT, 2019). У цих правилах наголошується на необхідності забезпечення ефективного балансу між party autonomy та judicial case management, що зумовлює визнання процесуальних угод як легітимного інструменту регулювання процесуальних правовідносин.

Разом із тим сучасний стан правового регулювання процесуальних угод у цивільному судочинстві України свідчить про недостатню реалізацію потенціалу диспозитивних засад. Частка договірних елементів у національному цивільному процесі залишається порівняно обмеженою, що зумовлює необхідність подальшого теоретичного осмислення їх природи, меж і функціонального призначення. Особливої актуальності набуває питання визначення місця мирової угоди в системі принципів цивільного судочинства, її співвідношення з іншими формами процесуального консенсусу та з'ясування її ролі в реалізації завдань правосуддя.

У цьому контексті мирова угода постає не лише як факультативний процесуальний інструмент завершення судового спору, а як складний юридичний феномен, що поєднує матеріально-правові та процесуально-правові

[1] Дяченко С. В., Демчук М. В. Судова практика застосування принципу диспозитивності в цивільному процесі. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 10. С. 92-94. URL: http://lsej.org.ua/10_2023/19.pdf; Миколаєць В. А., Котович І. О. Принципи та процедури судочинства («Цивільне судочинство») : навч. посіб. Ірпінь : Державний податковий університет, 2024. 150 с. URL: https://surl.li/wvfydy ; Гринько С. Д., Ромась М. І. Мирова угода у цивільному процесі як забезпечення принципу диспозитивності. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія : ПРАВО. 2023. Вип. 80: Ч. 1 С. 163-169. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.23

елементи і водночас виступає проявом договірного способу регулювання цивільних процесуальних правовідносин. Її правова природа не може бути зведена ані до класичного цивільно-правового договору, ані до суто процесуального акту, оскільки мирова угода є складною синтетичною конструкцією, що поєднує матеріально-правовий компроміс сторін із процесуальним механізмом судового контролю та легітимації досягнутого консенсусу. Її дослідження потребує виходу за межі традиційного формально-процесуального підходу та звернення до ширшої концепції процесуальних угод як особливого механізму саморегулювання поведінки учасників процесу в межах встановленої законом процесуальної форми. Саме через механізми процесуальних угод цивільний процес дедалі більше набуває рис «договірної моделі», в якій учасники справи отримують можливість впливати на хід і результати судового розгляду шляхом погоджених дій[1].

Відповідно до ст. 2 ЦПК України[2] завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ, що традиційно асоціюється з ухваленням судового рішення по суті спору. У цьому значенні вирішення спору постає як класична форма реалізації судової влади, за якої суд шляхом застосування норм матеріального права авторитетно визначає права та із ухваленням судового рішення по суті спору (гл. 10, розд. III ЦПК України).

Водночас системний аналіз норм ЦПК України (зокрема ст. 13, 206–207, 201–205) свідчить, що законодавець свідомо закладає альтернативну логіку завершення процесу – через мирне врегулювання спору (процесуальне примирення). Такий підхід ґрунтується на принципі диспозитивності[3], відповідно до якого сторони вільні розпоряджатися своїми матеріальними та процесуальними правами, у тому числі шляхом припинення спору без судового вирішення його по суті.

Tsuvina T., Ferz S., Tvaronavičienė A. and Riener P. [4] наголошують, що сучасні цивільні процедури дедалі частіше схиляються до **інтеграції кон-**

---

1 Бортнік О. Г. Процесуальні угоди як елемент договірного способу правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин // Проблеми цивільного права та процесу :Тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті Олександра Анатолійовича Пушкіна (м. Харків, 28 травня 2019 року). URL:https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/24_05_2019/pdf/33.pdf

2 Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № **1618-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:** https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

3 Гринько С. Д., Ромась М. І. Мирова угода у цивільному процесі як забезпечення принципу диспозитивності. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія : ПРАВО. 2023. Вип. 80: Ч. 1 С. 163-169. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.23

4 Tsuvina T., Ferz S., Tvaronavičienė A. and Riener P. The implementation of consensual tenet in modern civil procedure: an european approach of courtrelated amicable dispute resolution procedures Access to Justice in Eastern Europe Published: 15 Feb 2023. URL: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1676386434.pdf

сенсуальних механізмів, що потенційно **зменшує витрати часу, ресурсів та емоційні навантаження для сторін**; підвищує **ефективність доступу до правосуддя**; сприяє **розширенню ролі суду не лише як арбітра, а як фасилітатора мирного вирішення конфліктів**; мають різні моделі та рівні застосування, зокрема, в європейському законодавстві.

Така трансформація пояснюється історичними, соціальними і практичними мотивами, а також потребою підвищення ефективності правосуддя в сучасному світі.

Отже, у межах ЦПК України вирішення спору є імперативною, владною формою завершення процесу, а врегулювання спору – диспозитивною, консенсуальною формою, результат якої формується самими сторонами.

У сучасному цивільному процесуальному праві **врегулювання спору не протиставляється вирішенню**, а розглядається як **альтернативний**, або **передуючий чи паралельний** механізм завершення спору.

Це свідчить про зближення консенсуальної та юрисдикційної моделей правосуддя.

Таким чином, врегулювання та вирішення спорів співвідносяться як диспозитивна та імперативна моделі завершення правового конфлікту. Врегулювання спорів орієнтоване на досягнення компромісу між сторонами, тоді як вирішення спору спрямоване на авторитетне встановлення правової позиції. Сучасні тенденції розвитку цивільного процесуального права свідчать про поступове посилення ролі врегулювання спорів як складової ефективного та доступного правосуддя.

У теорії права судове та позасудове врегулювання спорів розглядаються як **взаємопов'язані, але не взаємовиключні механізми** захисту суб'єктивних прав[1]. **Позасудове врегулювання спорів** характеризується відсутністю владного елементу, максимальним проявом автономії волі сторін, договірною природою досягнутого результату, відсутністю загальнообов'язкової сили без додаткової легалізації. **Судове врегулювання спорів**, своєю чергою, передбачає участь суду як носія публічної влади, обов'язковість процесуальної форми, державну гарантію виконання результату, поєднання диспозитивності та імперативності.

При цьому сучасна тенденція розвитку процесуального права полягає у **інтеграції позасудових механізмів у судову процедуру**, що створює гібридні форми врегулювання спорів.

Варто також звернути увагу, що у процесі концептуалізації примирливих процедур у доктрині альтернативного вирішення спорів Д. Давиденко формулює низку принципових положень, які дозволяють окреслити їх пра-

[1] Гут С. Ф. Примирні процедури в господарському процесі: проблеми теорії та практики : дис. … д-ра філос. У галузі знань 08 «Право» зі спец. 081 «Право». Одеса, 2025. С. 29. URL: https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/razovi_spec_vcheni_rady/df780812025/diss_gut_s-1.pdf

вову природу та функціональне призначення[1]. По-перше, примирливі процедури не завжди виступають альтернативою судовому розгляду, оскільки вони не заміщують судову форму захисту права, а здебільшого виконують допоміжну, комплементарну роль щодо неї. По-друге, такі процедури можуть реалізовуватися як у межах судової системи, так і поза нею, зокрема за відсутності намірів сторін ініціювати судовий процес. По-третє, їх основна спрямованість полягає не у вирішенні спору в традиційному юрисдикційному розумінні, а в його врегулюванні шляхом досягнення взаємоприйнятного компромісу між сторонами. По-четверте, різновиди третейського розгляду, попри можливість їх інтерпретації як проявів примирливих процедур, за своєю сутністю такими не є, оскільки третейський розгляд має переважно змагальний характер і орієнтований на винесення рішення, тоді як примирення в його межах є лише потенційним, але не визначальним результатом.

Автори підкреслюють, що в багатьох сучасних цивільних процесах **принцип врегулювання спорів (settlement principle)** не просто допускається, а поступово **інтегрується в основу процедурного законодавства**. Це означає, що:

- **сприяння укладанню мирових угод** стало частиною функцій суду в деяких юрисдикціях;
- зростає роль **судової допомоги сторонам у пошуку спільного рішення**;
- законодавчі акти та судова практика дедалі частіше визнають **консенсуальне врегулювання як засіб досягнення ефективного доступу до правосуддя**[2].

Консенсуальні форми завершення судового процесу становлять самостійний інститут сучасного процесуального права, який відображає зсув акценту від виключно владного правосуддя до партнерської моделі вирішення спорів.

Особливо показовим є інститут **мирової угоди**, який за змістом є формою врегулювання (примирення), а за процесуальною формою інтегрований у механізм судового вирішення спору інструмент судового процесу (через затвердження судом).

Штефан М. Й. визначає мирову угоду як «укладену в цивільному процесі угоду між сторонами у справі і затверджену судом про умови припинення спору, на підставі взаємних уступок – відмови позивача від частини своїх

---

[1] Давыденко Д. Л. Примирительные процедуры в европейской правовой традиции. М. : Инфотропик Медиа, 2013. 232 с.

[2] Tsuvina T., Sascha Ferz, Agnė Tvaronavičienė and Paula Riener The implementation of consensual tenet in modern civil procedure: an european approach of courtrelated amicable dispute resolution procedures. Access to Justice in Eastern Europe. Submitted on 2 Dec 2022 / Revised 11 Jan 2023 / Approved 15 Jan 2023 Published: 15 Feb 2023. URL: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1676386434.pdf

вимог або їх зміни, визнання відповідачем зміненого позову чи зменшення розміру позивних вимог»[1]

Ця угода укладається добровільно, має письмову форму та підлягає затвердженню судом, що призводить до закриття провадження у справі. Суд перевіряє законність, відповідність правам та інтересам третіх осіб й адекватність умов угоди. Можливою є електронна форма мирової угоди в межах функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та засвідчення підписів сторін (електронні підписи). Мирова угода може укладатись як в позовному провадженні, так і у виконавчому, але завжди після порушення таких проваджень – і це зрозуміло, адже інакше ці угоди будуть цивільно-правовими. До мирової угоди застосовують і вимоги чинності правочину, а процесуальний аспект цього матеріального елементу полягає в тому, що саме процесуальні дії забезпечують відповідність угоди таким умовам.

Мирова угода втілюється у певній процесуальній формі: ухвалі про визнання мирової угоди та закриття провадження у справі. Умови мирової угоди у разі їх невиконання однією чи обома сторонами можуть бути виконані у примусовому порядку, а ухвала суду про визнання мирової угоди та закриття провадження у справі є виконавчим документом. Це нормативне положення уніфікує українське законодавства з законодавством країн ЄС.

Відповідно до українського законодавства мирова угода є правочином подвійного характеру – з одного боку, це договір між сторонами (цивільно-правова природа), а з іншого – процесуальний інститут примирення, що впливає на хід і завершення судового провадження.

Практика Верховного Суду підтверджує, що інститути врегулювання спорів розглядаються не як виняток із процесуального правила, а як **повноцінний і бажаний спосіб завершення цивільної справи**.

У своїх правових позиціях Верховний Суд неодноразово наголошував, що мирова угода є проявом автономії волі сторін, її укладення відповідає завданню цивільного судочинства щодо ефективного захисту прав, а суд, затверджуючи мирову угоду, не вирішує спір по суті, а здійснює **процесуальний контроль за її законністю та дотриманням прав інших осіб**[2].

Таким чином, у підході Верховного Суду простежується чітке розмежування між **юрисдикційною функцією суду** (вирішення спору) та **фасилітативною і контрольною роллю суду** у випадку врегулювання спору.

---

[1] Штефан М. Й. Цивільний процес : підручник для юридичних спеціальностей вищих закладів освіти. Київ.: Ін Юре. 1997. 608 с.

[2] Постанова ОП КГС ВС від 06 червня 2025 року у справі № 917/141/24. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati_kgs_vs/2025_06_06_917_141_24; https://reyestr.court.gov.ua/Review/128205469 ; Постанова Великої Палати ВС від 27.11.2024 у справі № 185/8179/22. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/123553003

Наразі ЦПК України закріплює модель, за якої врегулювання спору є самостійним процесуальним шляхом завершення справи, альтернативним судовому вирішенню спору по суті, але інтегрованим у механізм цивільного судочинства.

Таким чином, врегулювання спору не заперечує правосуддя, а розширює його інструментарій. Це відповідає сучасній європейській тенденції, відповідно до якої суд не лише «арбітр», а й інституційний майданчик для досягнення згоди між сторонами.

Можна констатувати, що мирова угода не тотожна загалом врегулюванню спору за домовленістю сторін, а є однією з його конкретних юридичних форм, легалізованою у межах судового процесу у вигляді процесуального примирення. Процесуальне примирення виступає таким чином родовим поняттям до мирової угоди. З функціонального погляду процесуальне примирення є процесом, тоді як мирова угода – його результатом, який отримує процесуальне закріплення та державну легітимацію.

Водночас не кожне врегулювання спору за домовленістю сторін трансформується у мирову угоду, проте кожна мирова угода передбачає попереднє досягнення згоди між сторонами.

Таким чином, у теорії права врегулювання спорів за домовленістю сторін слід розглядати як широку концепцію договірного та консенсуального подолання правового конфлікту, що реалізується через різні правові механізми. Мирова угода при цьому є інституціалізованою, процесуально формалізованою формою такого врегулювання, яка діє в межах судового провадження та поєднує приватноправову автономію сторін із публічним контролем суду. Саме ця дуалістична природа відрізняє мирову угоду від класичних ADR-процедур. Співвідношення судового та позасудового врегулювання спорів слід розглядати не як альтернативу, а як єдиний механізм багаторівневого захисту прав, у межах якого мирова угода посідає центральне місце як найбільш універсальна форма досягнення балансу між приватними та публічними інтересами.

Мирова угода в Україні – це комбінований інститут, що має цивільно-правову основу та процесуальні наслідки, спрямовані на добровільне завершення спору. Хоча варто відзначити, що наразі відсутнє чітке законодавче визначення поняття «мирова угода» в українському правовому полі.

Дуалістичний (матеріально-процесуальний) характер мирової угоди зумовлює те, що вона не лише спрямована на припинення матеріального спору між сторонами, а й – припинення судового процесу, наслідком чого виступатиме неможливість повторного звернення до суду з тотожними позовними вимогами, що підтверджує потребу участі суду. Деякі науковці вважають, що нотаріальне посвідчення угоди матиме наслідком визнання її

юридично вірогідною, спричинятиме набуття нею доказового значення, чого звісно ж не достатньо для мирової угоди[1].

Змістом мирової угоди також є взаємні зобов'язання сторін для вирішення спору, проте вимоги та обмеження до змісту чітко регламентовані законодавством. На відміну від медіаційної угоди, мирова охоплює пункти про наслідки невиконання такого договору, зобов'язання в змісті [2]

Разом з тим І. Юраш звертає увагу, що зміст мирової угоди регламентується дуже слабо: ЦПК не встановлює чітких вимог щодо умов, які мають бути включені до змісту угоди [3]

Через відсутність чіткого регулювання змісту звільняється простір для судової невизначеності та неоднорідної практики: суди часто відмовляють у затвердженні мирової угоди, якщо її зміст суперечить законодавству або порушує інтереси третіх осіб; сторони можуть визначати умови, що виходять за межі предмета спору, що законодавство нині вже дозволяє, але це також потребує чіткішої правової концепції.

Сучасна доктрина цивільного процесу дедалі частіше розглядає мирову угоду не ізольовано, а в системі процесуальних угод, які охоплюють широкий спектр погоджених процесуальних дій сторін – від угод про доказування до угод щодо порядку розгляду справи.

У цьому контексті мирова угода виконує функцію «кульмінаційної» процесуальної угоди, оскільки вона спрямована не на модифікацію процесуальної форми, а на остаточне припинення спору. Така функціональна специфіка зумовлює її особливий статус у системі цивільного процесуального права та актуалізує питання про межі диспозитивності у цивільному процесі; про співвідношення автономії сторін і судового контролю; про допустимість договірного регулювання процесуальних правовідносин; про критерії допустимості та легітимності мирової угоди.

Сучасна процесуальна доктрина одностайно вказує на те, що українське законодавство у сфері процесуального примирення характеризується **термінологічною фрагментарністю та концептуальною непослідовністю**.

Серед основних проблем науковці виокремлюють:

---

[1] Гудима М. М., Гудима-Підвербецька М. М. Сучасні проблеми форми мирової угоди: деякі нюанси судового затвердження та аналіз перспектив нотаріального посвідчення. Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 18 : Право : зб. наук. Праць. 2024. Вип. 42. С. 28-37. https://www.chasopys.law.npu.kiev.ua/archive/42/6.pdf

[2] Кучерова М. Медіаційна та мирова угода при врегулюванні земельних спорів. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 9. С. 85. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/9/15.pdf

[3] Юраш І. Форма та зміст мирової угоди в цивільному процесі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. № 69. С. 173-178. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.29

1. паралельне використання різних термінів без нормативного розмежування («угода про примирення», «мирова угода», «врегулювання спору» «заява про примирення»)[1];

2. змішування процесуальних форм (процедура) і результатів (юридичний факт припинення провадження);

3. відсутність кореляції з європейською термінологією (*amicable settlement, judicial settlement*).

Петренко Н. О. зауважує, що **«угода про примирення» є більш точним терміном ніж «мирова угода»**, оскільки **фокусується на процесі примирення**, з урахуванням семантики префіксу *при-* (наближення, приєднання), що краще відповідає змісту процедури узгодження позицій сторін[2]. Автор також вказує, що термін **«заява про примирення», що** застосовується у **адміністративному процесуальному законодавстві** (зокрема у КАС України[3]), виступає не як угода, а як **процесуальний документ, у якому фіксується намір або пропозиція щодо примирення**. Така заява не **тотожна угоді**, оскільки **заява є формою звернення до суду**, а не договором між сторонами щодо умов врегулювання спору.

Погоджуємось з думкою І. Юраша, який обґрунтовує такі основні критичні тези:

1. Термін «мирова угода» не завжди точно відображає сутність процесу примирення в цивільному процесі та може містити семантичні неточності через своє емоційне забарвлення.

2. Різні процесуальні кодекси України застосовують різні терміни щодо однотипних процедур (наприклад, *мирова угода* у ЦПК/ГПК і *заява про примирення* у КАС), що створює неоднорідну юридичну мову.

3. Така розрізненість ускладнює правороз уміння і правозастосування, особливо коли йдеться про консенсуальні способи завершення процесу

Бичкова С. процесуальне примирення (як процедуру) визначає як урегульований нормами цивільного процесуального права порядок вирішення переданого на розгляд суду приватноправового спору, який застосовується сторонами за їхнього вільного волевиявлення, з метою досягнення між ними взаємовигідних домовленостей, що фіксуються в процесуальному акті[4]. Ураховуючи наведені вище ознаки, науковиця доходить висновку, що на сьо-

[1] Петренко Н. О. Щодо застосування термінів «мирова угода»,«угода про примирення», «заява про примирення»в національному процесуальному законодавстві. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Серія ПРАВО. Вип. 84: ч. 1. С. 359-363. DOI 10.24144/2307-3322.2024.84.1.54

[2] Там само.

[3] Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

[4] Бичкова С. Примирення в цивільному судочинстві: поняття, ознаки, процесуальні форми. *Університетські наукові записки*. 2021. *5 (83). P.* 29-38. https://doi.org/10.37491/UNZ.83.3DOI 10.3749 1/UNZ.83.3

годні цивільне процесуальне законодавство регламентує дві процесуальні форми примирення – врегулювання спору за участю судді та укладення і затвердження мирової угоди.

Як слушно зазначає В. В. Комаров, **неузгодженість правничої термінології безпосередньо впливає на єдність судової практики та якість правозастосування**, а у контексті європейської інтеграції – ускладнює гармонізацію національного процесуального права з міжнародними стандартами.

Як зазначає Н. О. Петренко, термінологічна строкатість у процесуальних кодексах України призводить до змішування різних за юридичною природою інститутів примирення, зокрема договорів (укладення і затвердження мирової угоди), процедур (врегулювання спору за участю судді ,) і односторонніх диспозитивних дій (відмова від позову, визнання позову), що негативно впливає на єдність правозастосування та доктринальну визначеність. Разом з тим, вважаємо віднесення відмови від позову, визнання позову до процедур примирення не обгрунтованим, адже примирення передбачає врегулювання спору на основі взаємних поступок[1].

Порівняльний аналіз суміжних інститутів врегулювання спорів у цивільному процесі дозволяє виявити як їхню функціональну спорідненість, так і принципові відмінності у правовій природі, процесуальному призначенні та наслідках застосування. Мирова угода, врегулювання спору за участю судді, відмова від позову та визнання позову об'єднуються спільною метою – припинення або трансформації судового конфлікту без класичного вирішення спору по суті. Водночас ототожнення цих інститутів у теорії та практиці є методологічно помилковим.

На підставі проведеного аналізу можна класифікувати форми примирення (примирливих процедур) у цивільному процесі України за критерієм юридичної природи та функціонального призначення:

Зобов'язально-договірні форми завершення процесу – мирова угода, яка характеризується взаємними поступками сторін, договірною природою та судовим затвердженням;

Процедурні форми судового сприяння примиренню – врегулювання спору за участю судді, яке не має самостійного результату, але слугує процесуальним механізмом досягнення консенсусу;

Родові (доктринальні) категорії – процесуальне примирення сторін як узагальнююче поняття, що не має самостійної нормативної форми, але використовується для опису цільової спрямованості процесу і об'єднує врегулювання спору за участю судді та укладення і затвердження мирової угоди.

---

[1] Петренко Н. О. Щодо застосування термінів «мирова угода»,«угода про примирення», «заява про примирення»в національному процесуальному законодавстві. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Серія ПРАВО. Вип. 84: ч. 1. С. 359-363. DOI 10.24144/2307-3322.2024.84.1.54

Запропонована класифікація дозволяє усунути термінологічну плутанину та забезпечити чітке розмежування між процедурою, результатом і формою реалізації диспозитивних прав сторін.

При цьому односторонні диспозитивні форми завершення процесу – відмова від позову та визнання позову, що базуються на волевиявленні однієї сторони та не передбачають компромісу повинні бути винесені за межі запропонованої класифікації.

Слід погодитись з С. Гук, «що мирова угода може виступати і як окремий спосіб примирення, і як форма закріплення домовленостей сторін при застосуванні інших способів примирення»[1]

Мирова угода займає особливе місце серед аналізованих форм, оскільки поєднує в собі договірну природу, процесуальну дію та процесуальну форму судового контролю. Основою мирової угоди у справах позовного провадження у цивільному процесі України є цивільно-правова угода, яка набирає правових наслідків лише за умови здійснення судом процесуальної дії, що виражається в її затвердженні. Саме в цьому полягає подвійна природа мирових угод. Крім того, вона на відміну від інших інститутів, здатна породжувати нові матеріально-правові наслідки та підлягає примусовому виконанню. Саме ця ознака дозволяє розглядати мирову угоду як результат примирення, але не як тотожне йому явище.

Важливо, що в українському цивільному процесі принцип врегулювання спорів не зводиться до примусу сторін укладати угоду, а скоріше стимулює **добровільний, інформований вибір сторін щодо співпраці**.

З огляду на зазначене, дослідження мирової угоди в цивільному процесі України має не лише прикладне, а й фундаментальне значення, оскільки дозволяє розкрити глибинні механізми взаємодії публічно-правових і приватно-правових начал у цивільному судочинстві, окреслити межі процесуальної автономії сторін та сформувати цілісну концепцію договірного регулювання процесуальних правовідносин. У цьому сенсі мирова угода виступає ключовим інститутом, через який реалізується сучасна модель цивільного процесу, зорієнтована на поєднання ефективності судового захисту з принципом автономії волі учасників процесу.

[1] Гут С. Ф. Примирні процедури в господарському процесі: проблеми теорії та практики : дис. … д-ра філос. у галузі знань 08 «Право» зі спец. 081 «Право». Одеса, 2025. С. 29. URL: https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/razovi_spec_vcheni_rady/df780812025/diss_gut_s-1.pdf

2. Системна модель примирення в Європейському правовому просторі: від термінології до процесуальних конструкцій

Мирова угода як форма врегулювання спорів за домовленістю сторін є універсальним правовим явищем, однак її нормативне закріплення, функціональне призначення та правова природа істотно варіюються залежно від рівня правового регулювання. У європейському правовому просторі доцільно виокремлювати щонайменше чотири автономні підходи до концептуалізації цього інституту, кожен із яких формує специфічну модель співвідношення примирення (conciliation) та мирової угоди (settlement / settlement agreement).

По-перше, конвенційний підхід Ради Європи, сформований у практиці Європейського суду з прав людини, у межах якого мирова угода розглядається як інструмент реалізації принципу диспозитивності та процесуальної автономії сторін, що водночас підпорядковується вимогам справедливого судового розгляду та захисту публічного інтересу. У цій моделі ключовим є термін friendly settlement, який позначає не лише договірний результат, а комплексний процес досягнення балансу між приватними інтересами заявника та публічно-правовими зобов'язаннями держави.

По-друге, інтеграційний підхід Європейського Союзу, спрямований на забезпечення транскордонної ефективності домовленостей сторін, у межах якого мирова угода функціонує як елемент політики розвитку альтернативного вирішення спорів і процесуальної співпраці держав-членів. (ADR) та процесуальної співпраці держав-членів. Тут термінологія settlement і amicable settlement використовується для позначення результату консенсуального врегулювання, тоді як conciliation і mediation – для позначення процедурних механізмів його досягнення.

По-третє, модельно-нормативний підхід, репрезентований Модельними європейськими правилами цивільного процесу ELI/UNIDROIT (2019), у яких мирова угода концептуалізується як універсальний механізм консенсуального завершення процесу, що поєднує приватну автономію сторін із процесуальним контролем суду. У цьому вимірі settlement agreement постає не лише як інструмент диспозитивності, а як елемент кооперативної моделі цивільного процесу (cooperative justice), орієнтованої на ефективність, пропорційність і процесуальну співпрацю між судом і сторонами.

По-четверте, національні процесуальні підходи європейських держав, у межах яких інститут мирової угоди набуває специфічних рис залежно від традицій правової системи, співвідношення приватного та публічного начал, а також ступеня судового контролю за змістом і формою домовленостей сторін.

Порівняння зазначених моделей дозволяє виявити не лише спільні риси, а й принципові концептуальні відмінності у розумінні правової природи мирової угоди, її функцій та меж допустимої автономії сторін, що має значення для доктрини цивільного процесуального права, правозастосування та перспектив гармонізації європейських процесуальних стандартів.

2.1. Friendly settlement у практиці ЄСПЛ: між процесом примирення та міжнародно-правовою угодою.

Європейський суд з прав людини у своїй практиці визнає врегулювання спору за домовленістю сторін легітимним та бажаним способом завершення провадження. Водночас Суд демонструє функціональний, а не формально-юридичний підхід до дружнього врегулювання спорів (friendly settlement). У межах конвенційної моделі примирення не зводиться до приватноправового договору між сторонами, а розглядається як процес досягнення балансу між приватними інтересами та публічним інтересом захисту прав людини.

Відповідно до ст. 39 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод[1] ЄСПЛ сприяє дружньому врегулюванню (friendly settlement) між сторонами. Європейська Конвенція про захист прав людини передбачає, що на будь-якій стадії провадження Суд може сприяти сторонам для забезпечення добровільної згоди щодо вирішення спору на засадах поваги до прав, гарантованих Конвенцією [2]. У цьому контексті friendly settlement набуває автономної міжнародно-правової природи та не тотожне судовому рішенню у класичному розумінні.

Особливістю цього механізму є те, що він функціонує як консенсуальна форма завершення спору, що ґрунтується на добровільній домовленості між заявником і державою-відповідачем за сприяння Суду. На відміну від національних моделей мирової угоди, friendly settlement має автономну конвенційну природу та підпорядковується специфічним стандартам захисту прав людини, зокрема критерію respect for human rights.

Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R (81) 7 державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя, закріпила посередницький підхід до вирішення правових спорів, підкреслюючи необхідність сприяння примиренню або дружньому врегулюванню спорів до започаткування судового провадження або в його ході. Аналогічний підхід розвинено у Рекомендації № R (86) 12, спрямованій на запобігання надмірному навантаженню судів шляхом інституціоналізації примирення сторін[3].

ЄСПЛ розглядає friendly settlement як самостійний інститут конвенційного права, що не зводиться до класичної цивільно-правової угоди між сторонами. Його специфіка полягає в тому, що однією зі сторін завжди висту-

---

[1] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004

[2] Guide to friendly settlements and unilateral declarations before the European Court of Human Rights. 2018. URL: https://ehrac.org.uk/wp-content/uploads/2021/03/Guide-to-Friendly-Settlements-and-Unilateral-Declarations_August-2018.pdf

[3] Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14 травня 1981 р. URL: https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf. ; http://www.lsej.org.ua/3_2023/143.pdf

пає держава, врегулювання здійснюється під процесуальним і матеріальним контролем Суду, а досягнута домовленість повинна відповідати стандартам Конвенції.

З аналізу практики ЄСПЛ випливає, що право на справедливий суд (ст. 6 Конвенції) не лише допускає, а й заохочує добровільну відмову сторін від подальшого судового розгляду. У цьому контексті friendly settlement може розглядатися як допустимий waiver of rights, однак така відмова повинна бути недвозначною, добровільною та сумісною з публічним інтересом[1].

Особливу увагу Суд приділяє принципу legal certainty, підкреслюючи, що врегулювання спорів за згодою сторін повинно створювати стабільний і передбачуваний правовий результат. Відсутність ефективного механізму перевірки або виконання таких угод може розцінюватися як порушення позитивних зобов'язань держави.

Процедура friendly settlement передбачена ст. 39 Конвенції та Правилами Суду і включає переговори між сторонами, які можуть завершитися укладенням угоди та вилученням справи зі списку Суду[2]. Досягнута домовленість оформлюється рішенням Суду та передається Комітету Міністрів Ради Європи для нагляду за її виконанням[3].

Таким чином, friendly settlement виходить за межі приватноправової диспозитивності та набуває публічно-правового виміру, що принципово відрізняє його від мирової угоди в національному цивільному процесі. Він постає як sui generis правовий феномен, що поєднує елементи міжнародно-правової угоди, процесуального компромісу та механізму розвантаження судової юрисдикції ЄСПЛ[4].

Практика ЄСПЛ щодо unilateral declarations додатково розширює механізм дружнього врегулювання: у випадках, коли заявник відмовляється прийняти пропозицію friendly settlement, держава може подати декларацію про визнання порушення і запропонувати відшкодування, що також може призвести до strike-out справи[5].

---

1 Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ: навч. посібник / У. Б. Андрусів, О. Б. Верба-Сидор, Ю. В. Верхола та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 404 с.

2 Rules of Court. 15 September 2025 Court of Human Rights : website. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules_court_eng

3 Guide to friendly settlements and unilateral declarations before the European Court of Human Rights. 2018. URL: https://ehrac.org.uk/wp-content/uploads/2021/03/Guide-to-Friendly-Settlements-and-Unilateral-Declarations_August-2018.pdf

4 Zavhorodnii V., Zhuravel O. Friendly settlement of dispute in the practice of the European Court of Human Rights. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2021. № 2 (111). С. 20-24. DOI: 10.31733/2078-3566-2021-2-20-24; URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/6856/1/3.pdf

5 Unilateral declarations: policy and practice. July 2023. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/unilateral_declarations_eng?utm_source=chatgpt.com

У справі *Tahsin Acar v. Turkey* (GC, 2004) Велика палата ЄСПЛ наголосила, що дружнє врегулювання не може бути прийняте автоматично; Суд зобов'язаний перевірити його відповідність вимогам Конвенції[1]. У справі *Josipović v. Serbia* (2008) Суд визнав дружнє врегулювання допустимим, підкресливши адекватність компенсації та відповідність угоди стандартам прав людини[2]. У справі *Association SOS Attentats and de Boëry v. France* (2006) Суд відмовився затвердити friendly settlement, мотивуючи це невідповідністю запропонованого врегулювання публічному інтересу[3].

У практиці ЄСПЛ сформовано підхід, відповідно до якого критерій respect for human rights має пріоритет над автономією волі сторін. Суд також наголошує на необхідності перевірки відсутності тиску, шахрайства або істотної нерівності сторін.

Аналіз термінології, що використовується в актах Ради Європи та практиці ЄСПЛ, дозволяє вибудувати ієрархічну модель ключових понять, пов'язаних із консенсуальним завершенням спору.

По-перше, conciliation (примирення) виступає процесуальною категорією, що охоплює сукупність дій і процедур, спрямованих на зближення позицій сторін та створення умов для досягнення домовленості. Примирення є динамічним процесом, який може здійснюватися як у межах судового провадження, так і поза ним.

По-друге, friendly settlement / amicable settlement (дружнє врегулювання) репрезентує результат примирювального процесу – досягнуту сторонами домовленість про припинення спору. У цьому сенсі між conciliation і friendly settlement існує відношення процесу і результату.

По-третє, settlement / settlement agreement означає юридичну форму закріплення досягнутої домовленості, яка надає їй нормативно визначеного змісту та юридично значущих наслідків.

По-четверте, mediation постає як інституціоналізований спосіб примирення, що має власну процедурну логіку, але інтегрується у ширшу систему консенсуального врегулювання спорів.

Таким чином, зазначені поняття формують багаторівневу термінологічну конструкцію, у межах якої процесуальні, результативні та формально-юридичні аспекти консенсуального врегулювання перебувають у системному взаємозв'язку.

---

1 Case Tahsin Acar v. Turkey (Application no. 26307/95) Judgment (Merits) Strasbourg 8 April 2004. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61698%22]}

2 Case Josipović v. Serbia. SECOND SECTION. DECISION. Application no. 18369/07 The European Court of Human Rights (Second Section), sitting on 4 March 2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-85538%22]}

3 Case Association SOS Attentats and de Boëry v. France (application no. 76642/01) European Court of Human Rights. 630/25.10.2006. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-1829241-1919230%22]}

Урахування цих відмінностей є принципово важливим як для коректного перекладу правових термінів, так і для доктринального аналізу можливостей рецепції європейських підходів у національне цивільне процесуальне право.

Порівняльний аналіз свідчить, що, попри зовнішню термінологічну подібність, friendly settlement у практиці ЄСПЛ та мирова угода в цивільному процесі України є різними за своєю юридичною природою інститутами.

Friendly settlement характеризується посиленим публічно-правовим контролем і орієнтацією на захист прав людини, тоді як мирова угода ґрунтується на принципі диспозитивності та приватноправових інтересах сторін. У цьому сенсі справедливим є висновок про те, що friendly settlement виходить за межі класичної моделі цивільно-правового договору і функціонує як sui generis механізм міжнародно-правового характеру.

Погоджуючись із позицією V. Zavhorodnii, O. Zhuravel, слід зазначити, що у міжнародно-правовому вимірі дружнє врегулювання є формою альтернативного завершення спору, що не породжує судового рішення у матеріально-правовому сенсі, а функціонує як результат домовленості сторін, легітимований Судом[1]. Це принципово відрізняє friendly settlement від мирової угоди в українському цивільному процесі, де вона виступає процесуально-правовим інститутом.

Водночас слушною є позиція Бурми С. К. про те, що мирова угода як правовий феномен, що інтегрує елементи матеріально-правових і процесуально-правових відносин, виявляє концептуальну близькість до угоди про дружнє врегулювання, передбаченої ст. 39 Конвенції[2]. Проте зазначені правові конструкції не можуть розглядатися як тотожні, оскільки мають відмінну юридичну природу, функціональне призначення та нормативне закріплення.

2.2.Примирні процедури в праві Європейського Союзу: функціонально-термінологічна модель.

Ухвалення Резолюції Європейського Парламенту 2017 р. щодо рекомендацій Комісії про спільні мінімальні стандарти цивільного процесу (2015/2084(INL)) стало концептуальним етапом європеїзації цивільного судочинства та інституціоналізації ідеї процесуальної гармонізації на рівні права Європейського Союзу. Запровадження категорії «спільні мінімальні стан-

---

1 Zavhorodnii V., Zhuravel O. Friendly settlement of dispute in the practice of the European Court of Human Rights . Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2021. № 2 (111). С. 20-24 DOI: 10.31733/2078-3566-2021-2-20-24;

2 Бурма С. К. Співвідношення понять «примирливі процедури» і «дружнє врегулювання» у міжнародному праві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2015 Вип. 32. Т. 3. С. 168-171. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/dd9c7cee-7198-483e-aae8-3a1a20718129/content ; Бурма С. К. Міжнародно-правова характеристика інституту дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : спец. : 12.00.11 / Бурма Сергій Костянтинович. Одеса, 2015. 231 арк.

дарти цивільного процесу» (common minimum standards of civil procedure) вперше закріпило на нормативному рівні інтеграційну модель процесуального права, спрямовану на формування уніфікованих підходів до ключових параметрів судового провадження як у транскордонних, так і у внутрішніх спорах[1].

На відміну від правозахисної парадигми Ради Європи, у межах якої примирення та мирова угода концептуалізуються передусім крізь призму гарантій прав людини та процесуальної справедливості, підхід Європейського Союзу до примирливих процедур має виразно функціональний характер і зорієнтований на ефективність правосуддя та стабільність внутрішнього ринку[2]. У праві ЄС примирення постає не стільки як автономна правова цінність, скільки як інструмент оптимізації судочинства, зниження транзакційних витрат, прискорення розгляду спорів і забезпечення виконуваності домовленостей у транскордонних правовідносинах.

Нормативні акти Європейського Союзу, присвячені примирним процедурам, виходять із необхідності створення процедурних умов для швидкого надання мировій угоді виконавчої сили. При цьому принципи добровільності, інформованої згоди та процесуальної рівності сторін не втрачають значення, однак інтерпретуються переважно через призму ефективності, взаємного визнання судових рішень і домовленостей між державами-членами. Таким чином, якщо Рада Європи акцентує увагу на гарантіях прав людини та процесуальній справедливості, то Європейський Союз зосереджується на інституційній спроможності примирних процедур забезпечувати швидке й остаточне врегулювання спорів, насамперед у транскордонному контексті.

У цьому вимірі європейські стандарти доступу до правосуддя виходять із того, що заохочення до врегулювання спорів не повинно перетворюватися на примус до компромісу. Рекомендації Ради Європи та акти Європейського Союзу закріплюють принципи добровільності, інформованої згоди та процесуальної рівності сторін, а мирова угода визнається сумісною з правом на справедливий суд за умови, що сторони мали реальну можливість звернутися до суду та отримати незалежну оцінку законності досягнутих домовленостей[3].

---

1 European Parliament resolution of 4 July 2017 with recommendations to the Commission on common minimum standards of civil procedure in the European Union [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2017-0282+0+ DOC+ XML+V0//EN&language=EN ; Izarova, I. (2018). Спільні стандарти цивільного процесу в ЄС: загальна характеристика та перспективи реалізації. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки, 1, 55–61. https://doi.org/10.18523/2617-2607.2018.55-61

2 European Commission for the efficiency of justice (CEPEJ) Guidelines on online alternative dispute resolution. Adopted at the 41st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 4-5 December 2023. URL: https://rm.coe.int/dispute-resolution-en/1680b2ca19

3 Mediation in civil and commercial cases / Bert Maan, Remco van Rhee, Luiza Romanadze, Svitlana Serhieeva, Yurii Serhieev. September 2021. URL: https://www.mediation-help.com/wp-content/uploads/2024/06/mediation_in_civil_and_commercial_cases_en.pdf;

Європейський Союз розглядає примирні процедури передусім як інструмент підвищення ефективності правосуддя, забезпечення доступу до суду та зменшення транскордонних процесуальних бар'єрів. На відміну від Ради Європи, для якої пріоритетним є захист прав людини, підхід ЄС має **функціонально-інструментальний характер** і спрямований на:

- розвиток альтернативних та гібридних способів вирішення спорів (ADR);
- підвищення довіри до судових рішень і угод у транскордонних справах;
- забезпечення взаємного визнання та виконання процесуальних актів у межах ЄС.

У цьому контексті примирливі домовленості в ЄС розглядається не як автономний правовий інститут, а як **процесуальний результат або форма завершення спору**, яка має бути ефективною, передбачуваною та виконуваною в усіх державах-членах[1].

Питання примирних процедур у праві ЄС регулюються фрагментарно, зокрема через[2]:

- **Директиву 2008/52/ЕС про деякі аспекти медіації у цивільних і комерційних справах**;
- **Регламент (ЕU) № 1215/2012 (Brussels I bis)** – у частині визнання та виконання судових рішень і судових мирових угод;
- **Регламент (ЕС) № 805/2004** (Європейський виконавчий документ) – щодо виконуваності безспірних вимог;
- практику Суду Європейського Союзу (CJEU).

Зазначені акти не містять уніфікованого визначення примирливих процедур, що зумовлює термінологічну багатоваріантність англомовних текстів права ЄС. Саме ця обставина формує специфічну «плюралістичну» термінологічну модель, у межах якої поняття conciliation, settlement, court settlement, settlement agreement, mediation використовуються залежно від функціонального контексту.

Найбільш загальним і нейтральним терміном у праві ЄС є **«settlement»**. Він використовується для позначення: досягнення домовленості між сторо-

---

1 Cabral A. Comparative Procedural Law and Justice Part XV – Consensual Dispute Resolution and Arbitration Chapter 1 Consensual Dispute Resolution. 2024. URL: https://www.cplj.org/publications/15-1-consensual-dispute-resolution?utm_source=chatgpt.com

2 Tsuvina T., Ferz S., Tvaronavičienė A. and Riener P. The implementation of consensual tenet in modern civil procedure: an european approach of courtrelated amicable dispute resolution procedures Access to Justice in Eastern Europe Published: 15 Feb 2023. URL: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1676386434.pdf ; General Overview of the EU Cartel Settlement Procedure / Jean-François Bellis (Partner, Van Bael & Bellis, Brussels). URL: https://www.competitionpolicyinternational.com/assets/General-Overview-of-the-European-Settlement-Procedure.pdf ; Lonardo L. Dispute settlement mechanisms in international agreements of the European Union. URL: https://journals.lub.lu.se/njel/article/download/26251/23210/70209

нами; припинення спору без рішення по суті; результату як судового, так і позасудового врегулювання[1].

Однак термін *settlement* у праві ЄС має **описовий, а не нормативно-автономний характер. Й**ого зміст залежить від контексту конкретного акта і застосовується для позначення:

1. досягнення домовленості між сторонами;
2. припинення спору без рішення по суті;
3. результату як судового, так і позасудового врегулювання.

У цьому сенсі settlement функціонує як «метакатегорія», що охоплює різні форми консенсуального завершення спору.

У регламентах ЄС, зокрема в Brussels I bis[2] та Луганській Конвенції[3], використовується поняття **court settlement** (іноді – *judicial settlement*). У європейському праві цей термін не є уніфікованим і функціонує як наднаціональний доктринально-процесуальний конструкт, що охоплює різні національні правові форми судового примирення на основі волевиявлення сторін.

У європейській цивільно-процесуальній доктрині *court settlement* розглядається як інститут **sui generis**, що перебуває на перетині договірного й процесуального права. Цей термін застосовується для позначення мирових угод, які укладених у межах судового провадження; затверджені судом або укладені перед судом; підлягають взаємному визнанню та виконанню в державах-членах[4].

У системному вимірі court settlement у європейському праві можна визначити як процесуально легітимізовану форму консенсуального завершення судового спору, що поєднує приватно-правову автономію сторін із публічно-правовим контролем суду та породжує юридичні наслідки, співмірні з судовим рішенням[5].

Ця дефініція відображає три ключові елементи: консенсуальність (consensuality); процесуальну інституціоналізацію (procedural institutionalization); нормативну еквівалентність судовому рішенню.

---

1 Law, European, 'Judgment, Res Judicata and Lis Pendens', in European Law Institute, and UNIDROIT (eds), ELI – Unidroit Model European Rules of Civil Procedure: From Transnational Principles to European Rules of Civil Procedure (Oxford, 2021; online edn, Oxford Academic, 18 Nov. 2021), https://doi.org/10.1093/oso/9780198866589.003.0009

2 Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast) OJ L 351, 20.12.2012, pp. 1–32. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1215/oj/eng

3 Convention on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. Document 22007A1221(03) OJ L 339, 21.12.2007, pp. 3–41. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:22007A1221(03)

4 Smojver, M. (2025). Enforcement and Enforceability of Court Settlements in the European Union. LeXonomica, 17(2), 143-170 . URL: https://doi.org/10.18690/lexonomica.17.2.143-170.2025

5 Nylund A. Procedural Effects of Court Settlements. Law & Criminology Journal. 2025. Vol. 2(2). P. 32-44. DOI: https://doi.org/10.21825/lcj.93853

У європейській теорії court settlement займає проміжне місце між судовим рішенням (judgment) та позасудовими формами ADR (mediation, conciliation, arbitration). Він постає як ключовий інструмент переходу від конфліктної до кооперативної моделі судочинства, що базується на співпраці суду й сторін, пріоритеті консенсусу над примусом та інтеграції судових і позасудових механізмів.

Ключовою характеристикою court settlement є його здатність породжувати ефект остаточності (finality), що наближає його до судового рішення. Водночас, на відміну від класичного judgment, остаточність судової мирової угоди має відносний характер, оскільки може бути поставлена під сумнів у разі порушення публічного порядку, дефектів волевиявлення або появи facta supervenientes. Це дозволяє трактувати court settlement як форму «умовної остаточності», що займає проміжне місце між договірною стабільністю та судовою res judicata.

Термін «settlement agreement» широко використовується в директивах та практиці ЄС у зв'язку з ADR і медіацією і може позначати цивільно-правову угоду між сторонами, результат переговорів або медіації, документ, який може бути наділений виконавчою силою відповідно до національного права.

У найбільш загальному значенні settlement agreement охоплює будь-яку угоду сторін, спрямовану на припинення спору шляхом взаємних поступок (mutual concessions), незалежно від процесуального статусу спору та участі суду тоді, як court settlement є особливою формою врегулювання спору, що виникає в межах судового провадження і набуває юридичної сили лише внаслідок судового схвалення (judicial approval)[1].

Таким чином, співвідношення зазначених категорій може бути представлене як співвідношення родового і видового понять (*genus–species relation*): *settlement agreement* виступає родовою категорією, тоді як *court settlement* – її процесуально інституціоналізованою формою. Узагальнюючи, settlement agreement і court settlement слід розглядати не як альтернативні, а як комплементарні правові конструкції. Settlement agreement є первинною договірною формою врегулювання спору, тоді як court settlement – її процесуально трансформованим різновидом, який набуває властивостей судового акту.

Саме ця дуалістична природа court settlement дозволяє кваліфікувати його як sui generis правовий інститут, що займає проміжне місце між приватноправовим договором і владним актом суду.

На відміну від friendly settlement у практиці ЄСПЛ, settlement agreement у праві ЄС має переважно приватноправовий характер і не передбачає матеріального контролю з боку наднаціонального суду. Термін friendly settlement є непритаманним праву ЄС і використовується виключно в конвенційному

[1] Giordano Ciancio, Anna, Mediation at the Intersection with Contract Law: The Settlement Agreement (June 1, 2013). Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=2272989 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2272989

контексті. У праві ЄС термін conciliation застосовується для позначення процедури зближення позицій сторін, що може здійснюватися як у межах судового процесу, так і поза ним. Він функціонує як процесуальна категорія, тоді як settlement і settlement agreement – як результативні категорії.

Термін mediation позначає інституціоналізовану форму примирення, врегульовану Директивою 2008/52/ЕС, яка має власні принципи (добровільність, нейтральність, конфіденційність) і процедурну логіку, але водночас інтегрується у ширшу систему консенсуального врегулювання спорів.

Узагальнюючи, у праві ЄС формується багаторівнева термінологічна модель, у межах якої:

- conciliation – процес примирення;
- mediation – інституціоналізована процедура примирення;
- settlement – загальний результат врегулювання спору;
- settlement agreement – юридична форма домовленості;
- court settlement – судово легітимізована форма мирової угоди.

Ця модель демонструє принципову відмінність між конвенційною та інтеграційною парадигмами: якщо у праві Ради Європи домінує правозахисний вимір friendly settlement, то у праві Європейського Союзу превалює функціонально-процесуальний вимір settlement і court settlement.

Settlement agreements у міжнародній практиці виконують кілька ключових функцій: фіксація домовленостей (формалізують досягнуті рішення сторін і перетворюють їх на обов'язковий для виконання правовий акт); збереження автономії сторін (надають можливість визначати процедури, строки, права та обов'язки без нав'язування третіх рішень); потенційна невизначеність результату (мирна угода не є автоматичним наслідком процедури; її прийнятність залежить від відповідності принципам міжнародного права та прав людини)[1].

Таким чином, мирова угода (settlement agreement) виступає центральним механізмом consensual dispute settlement, який інтегрує добровільність, консенсус та юридичну визначеність, що забезпечує ефективне мирне врегулювання спорів у міжнародному контексті.

Можемо констатувати, що у Європейському Союзі не сформовано єдиного автономного поняття «мирової угоди» у розумінні ЦПК України, натомість використовується контекстуальні англомовні терміни (*settlement*, *court settlement*, *settlement agreement*). На відміну від Ради Європи, підхід ЄС є інструментальним і функціональним, зосередженим на виконуваності та процесуальній ефективності. Термін дружнє врегулювання «friendly settlement»

[1] Statement on behalf of the European Union and its Member States by Mr. Thomas Ramopoulos Counsellor Delegation of the European Union to the United Nations at the Sixth Committee on the Agenda item 79: Cluster II: Report of the ILC on the work of its 75th session Chp IV (Settlement of disputes to which international organizations are parties) United Nations New York 24 October 2024. URL: https://www.un.org/en/ga/sixth/79/pdfs/statements/ilc/25mtg_eu_2.pdf

є непритаманним праву ЄС і використовується виключно в конвенційному контексті ЄСПЛ.

2.3.Концептуалізація примирення в ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure: термінологічний і доктринальний вимір.

Модельні європейські правила цивільного процесу ELI/UNIDROIT (2019)[1] формують цілісну концепцію консенсуального врегулювання спорів, у межах якої примирення та мирова угода розглядаються не як допоміжні процесуальні інструменти, а як структурні елементи сучасної моделі цивільної юстиції. У цьому сенсі Rules відображають фундаментальний зсув парадигми цивільного процесу – від конфронтаційної (adversarial) до кооперативної моделі правосуддя (cooperative justice), у межах якої суд, сторони та їхні представники виступають співучасниками процесуального діалогу, спрямованого на пропорційне, ефективне й справедливе вирішення спору. [2]

У термінологічному вимірі ELI/UNIDROIT Rules демонструють багаторівневу систему англомовних понять, що відображають різні аспекти консенсуального врегулювання. Передусім ключовим є термін conciliation, який відповідає українському поняттю «примирення» і позначає процесуальну діяльність, спрямовану на досягнення згоди між сторонами. На відміну від суто договірного розуміння врегулювання спору, conciliation у Rules має чітко виражений процесуальний характер і функціонує як елемент судового управління справою.

Поряд із ним центральне місце займає термін settlement, який у широкому значенні позначає результат досягнутої домовленості між сторонами, тобто консенсуальне завершення спору. У цьому контексті settlement постає як матеріалізований результат процесу примирення (conciliation). Водночас термін amicable settlement використовується для підкреслення добровільного, неконфронтаційного характеру такого врегулювання, що дозволяє концептуально відмежувати його від рішень, нав'язаних судом або досягнутих шляхом примусу.

Нарешті, термін settlement agreement репрезентує юридичну форму мирової угоди, тобто конкретний договірний акт, який фіксує досягнуту домовленість і може набути процесуального значення та виконавчої сили за участі суду. Таким чином, у Rules формується трирівнева модель консенсуального завершення спору:

1. процес примирення (conciliation);
2. результат домовленості (settlement / amicable settlement);
3. юридична форма угоди (settlement agreement).

---

[1] Модельні європейські правила цивільного процесу ELI/UNIDROIT (2019). URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/English-integral.pdf?utm_source=chatgpt.com

[2] URL: https://zvr.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/i_zivilverfahrensrecht/ELI-Unidroit_Model_European_Rules_Of_Civil_Procedure.pdf?utm_source=chatgpt.com

Ця модель має принципове значення для розуміння природи мирової угоди в європейському цивільному процесі, оскільки дозволяє відмежувати динаміку процесуального діалогу від його нормативно оформленого результату.

Однією з ключових ідей ELI/UNIDROIT Rules є інституціоналізація принципу консенсуальності. Правила виходять із того, що сторони та їхні представники повинні співпрацювати (duty of cooperation) з метою досягнення консенсуального врегулювання спору як до початку судового провадження, так і в його межах. У цьому сенсі conciliation постає не як факультативний елемент процесу, а як нормативно очікуваний результат процесуальної взаємодії. [1].

ELI/UNIDROIT Rules закріплюють обов'язок суду та адвокатів заохочувати сторони до використання як альтернативних (ADR), так і судових форм врегулювання спорів на основі належної поінформованості[2]. Такий підхід відображає доктринальну ідею двох сценаріїв консенсуального врегулювання:

1. позасудові форми (ADR), у межах яких settlement формується поза судовим процесом;
2. судове примирення, у межах якого conciliation здійснюється за активної участі суду.

У результаті трансформується функціональна роль основних суб'єктів процесу. Суд перестає бути виключно арбітром і набуває рис фасилітатора процесуального діалогу; адвокат – не лише представником інтересів, а учасником комунікативної моделі правосуддя; сторони – не лише опонентами, а співтворцями процесуального результату.

З погляду юридичної природи мирова угода в ELI/UNIDROIT Rules має виразний дуалістичний характер. З одного боку, вона є проявом приватної автономії сторін, оскільки settlement agreement формується на основі їхнього волевиявлення та договірної свободи. З іншого боку, вона виступає процесуальним актом, який набуває значення юридичного факту в системі судового провадження та може отримати виконавчу силу за участі суду[3].

У цьому сенсі мирова угода не зводиться до цивільно-правового договору в класичному розумінні, а функціонує як sui generis процесуально-правовий

---

[1] ELI-UNIDROIT Model European rules of civil procedurE. URL: https://zvr.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/i_zivilverfahrensrecht/ELI-Unidroit_Model_European_Rules_Of_Civil_Procedure.pdf?utm_source=chatgpt.com

[2] European Law Institute, , and UNIDROIT (eds), ELI – Unidroit Model European Rules of Civil Procedure: From Transnational Principles to European Rules of Civil Procedure (Oxford, 2021; online edn, Oxford Academic, 18 Nov. 2021), https://doi.org/10.1093/oso/9780198866589.001.0001

[3] Stürner R. The ELI / UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure. Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht (RabelsZ). 2022. Vol. 86. Is. 2, pp. 421-472 (52). DOI 10.1628/rabelsz-2022-0031

інститут, що перебуває на межі приватного і публічного права. Її легітимність у Rules обумовлюється дотриманням низки критеріїв: вона не повинна підривати принцип справедливого судового розгляду (fair trial), порушувати права третіх осіб або суперечити основам правопорядку (public policy).

Таким чином, settlement у Rules постає як універсальний механізм, що поєднує приватну автономію сторін із процесуальним контролем суду, а conciliation – як нормативно інституціоналізований спосіб досягнення такого результату.

На відміну від традиційної континентальної моделі, у межах якої суд переважно обмежується затвердженням мирової угоди, ELI/UNIDROIT Rules передбачають активну процесуальну роль суду в сприянні досягненню консенсусу. Суд не лише формально санкціонує settlement agreement, а здійснює процесуальне управління спором (case management), стимулює сторони до пошуку компромісу, забезпечує їхню інформованість щодо можливостей врегулювання та підтримує баланс між автономією волі сторін і вимогами справедливого судового розгляду[1].

Водночас Rules принципово наголошують, що сприяння врегулюванню спору не може трансформуватися в примус до укладення мирової угоди. Така позиція відображає компроміс між двома історичними моделями судочинства – активною (inquisitorial) і змагальною (adversarial) – та забезпечує збереження фундаментального права на доступ до правосуддя.

У Правилах особливого значення набуває принцип співпраці (duty of cooperation), який визнається фундаментальним для ефективного здійснення правосуддя[2], становить методологічну основу інституту примирення.

Примирення в цьому контексті виступає формою реалізації процесуальної співпраці сторін, інструментом пропорційності процесу, засобом оптимізації судового навантаження.

Особливого значення в Rules набуває можливість часткового консенсуального врегулювання спору. Правила заохочують сторони до досягнення часткових settlement щодо окремих аспектів спору, навіть за відсутності повної мирової угоди. Це свідчить про формування концепції «градуальної» або «фрагментарної» консенсуальності цивільного процесу, у межах якої conciliation не обов'язково завершується повним settlement agreement, але виконує функцію оптимізації процесуального конфлікту.

Такий підхід надає примиренню системного значення: воно виступає не лише формою приватного компромісу, а й інструментом пропорційності процесу, засобом оптимізації судового навантаження та механізмом реалізації публічно значущих цілей цивільного процесу.

---

1 ELI-UNIDROIT MODEL European Rules of civil procedure From Transnational Principles to European Rules of Civil Procedure. URL: https://www.europeanlawinstitute.eu/fileadmin/user_upload/p_eli/Publications/ELI_UNIDROIT_Model_European_Rules.pdf?utm_source=chatgpt.com

2 Там само.

Модельні правила ELI/UNIDROIT є результатом багаторічного проєкту з гармонізації цивільного процесуального права Європи, реалізованого у 2014–2020 роках[1]. У цьому контексті інститут мирової угоди набуває статусу не просто процесуального механізму, а елементу європейської процесуальної ідентичності, що відображає трансформацію цивільного процесу від репресивної моделі вирішення спорів до моделі консенсуального правосуддя[2].

Використання термінів conciliation, settlement, amicable settlement та settlement agreement у Rules відображає не лише лінгвістичну, а й концептуальну диференціацію рівнів консенсуального врегулювання. Така термінологічна архітектоніка фіксує трансформацію цивільного процесу від моделі примусового вирішення спорів до моделі консенсуального правосуддя, у межах якої мирова угода постає як ключовий інструмент балансування приватної автономії, процесуальної справедливості та публічного інтересу.

2.4.Мирова угода в цивільному процесі європейський країн: теоретико-методологічні засади та порівняльно-правовий аналіз.

Судові мирові угоди (court settlements, consent judgments, Prozessvergleich, förlikning) посідають особливе місце в системі цивільного процесуального права європейських держав, оскільки поєднують у собі елементи приватно-правового договору та публічно-правового судового акта. Їх правова природа та процесуальні ефекти становлять складну міжгалузеву конструкцію, яка не може бути адекватно пояснена виключно в межах традиційної дихотомії У доктринальному вимірі court settlement слід розглядати як форму процесуально інституціоналізованого консенсусу, в якій договірна воля сторін трансформується у процесуально легітимізований результат судового провадження. Така трансформація зумовлює появу особливих процесуальних ефектів, що наближають судову мирову угоду до судового рішення, не нівелюючи її договірної природи. «судове рішення – договір».

Німеччина.

У німецькому цивільному процесі мирова угода (Prozessvergleich) регламентується положеннями Цивільного процесуального кодексу (Zivilprozessordnung, ZPO)[3], зокрема §§ 278, 794, 160, 162, 795 ZPO. Вона розглядається як процесуальна угода сторін, що припиняє спір без ухвалення

---

1 Stürner, R. (2022). The ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure: An Introduction to Their Basic Conceptions. Rabels Zeitschrift Für Ausländisches Und Internationales Privatrecht / The Rabel Journal of Comparative and International Private Law, 86(2), 421–472. URL: https://www.jstor.org/stable/48762038; FREDRIKSEN, Halvard Haukeland; STRANDBERG, Magne. Impact of the ELI/UNIDROIT European Model Rules for Civil Procedure on national law – the case of Norway. Civil Procedure Review, *[S. l.]*, v. 13, n. 3, 2024. Disponível em: https://www.civilprocedurereview.com/revista/article/view/325

2 de Benito, M., Gascón, F., Lupoi, M. A., & Stürner, M. (2025). "Chapter 6 Evidence". In Colloquies on European Civil Procedure. Leiden, The Netherlands: Brill | Nijhoff. URL: https://doi.org/10.1163/9789004533257_007

3 Zivilprozessordnung. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/

судового рішення по суті, але водночас є інтегрованою складовою судового процесу.

У доктрині цивільного процесуального права Німеччини Prozessvergleich традиційно кваліфікується як Prozessvertrag – особливий вид процесуального договору, спрямований на припинення правового спору шляхом взаємних поступок сторін та фіксації їх домовленості в межах судового провадження (у значенні Vergleich відповідно до § 779 BGB). Такий підхід відображає класичну концепцію цивільного процесу як сфери взаємодії диспозитивності сторін та імперативності судової влади.

Підкреслюється, що Prozessvergleich є проявом автономії волі сторін у межах процесуальної форми та водночас інструментом реалізації завдань цивільного процесу, спрямованих на ефективне та справедливе вирішення спорів[1].

Prozessvergleich розглядається як гібридний правовий інститут, у якому матеріально-правові та процесуальні елементи перебувають у нерозривному взаємозв'язку, що унеможливлює його редукцію до суто договірної або суто процесуальної конструкції.

В доктринальних дослідженнях наголошується, що процесуальна мирова угода є не лише способом припинення спору, а й формою процесуальної кооперації між судом і сторонами[2].

Prozessvergleich виступає самостійною процесуальною формою завершення провадження, альтернативною судовому рішенню, але рівнозначною йому за юридичними наслідками[3].

Нормативна модель Prozessvergleich ґрунтується на принципі диспозитивності та процесуальної автономії сторін. Суд здійснює переважно формальний контроль за дотриманням процесуальних вимог і добровільністю волевиявлення сторін, утримуючись від матеріально-правової оцінки змісту угоди. Затверджена мирова угода має силу судового рішення та може бути виконана як виконавчий документ (Vollstreckungstitel), що забезпечує її finality та породжує ефект estoppel[4].

При цьому особливого значення набуває питання впливу facta supervenientes – нових обставин, що виникають після укладення мирової угоди, які можуть слугувати підставою для її перегляду або оспорювання.

Таким чином, Prozessvergleich займає проміжне місце між судовим вирішенням спору (richterliche Entscheidung) та позасудовим врегулюванням (außergerichtlicher Vergleich, mediation), що дозволяє розглядати його як інституційно закріплену форму консенсуального завершення судового про-

1 Leo Rosenberg L. , Schwab K.-H.., Gottwald P. Zivilprozessrecht. 1239 p.

2 Zöller, Zivilprozessordnung (ZPO) Verlag Dr. Otto Schmidt, Köln, 2024.

3 Thomas/Putzo, Zivilprozessordnung ZPO Kommentar

4 Musielak H.-J., Voit Wolfgang Zivilprozessrecht. 2019, §794 Weitere Vollstreckungstitel URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fkomm%2FMusielakZPOKO_16%2FZPO%2Fcont%2FMusielakZPOKO%2EZPO%2Ep794%2Ehtm

цесу, яка відображає сучасну тенденцію «консенсуалізації» цивільного судочинства[1].

Німецька доктрина цивільного процесуального права (Stürner, Gottwald, Rosenberg) традиційно підкреслює пріоритет автономії волі сторін і мінімальне втручання суду у сферу приватноправових домовленостей[2]. У сучасних дослідженнях також звертається увага на можливість відкликання мирової угоди сторонами як прояв розширеної диспозитивності процесу. Зокрема, М. Б. Гарієвська обґрунтовує доцільність використання цього підходу в українському праві як інструменту підвищення гнучкості цивільного процесу[3].

Франція.

Французька модель мирової угоди ґрунтується на положеннях Code de procédure civile (CPC), зокрема статтях 2044–2058, що регулюють transaction judiciaire. Мирова угода визначається як домовленість сторін, спрямована на припинення спору та легітимізована судом[4].

На відміну від німецької моделі, французький суд здійснює інтенсивніший публічно-правовий контроль. Суд перевіряє відповідність угоди імперативним нормам права, принципам публічного порядку (ordre public) і правам третіх осіб. У разі виявлення порушень суд має право відмовити у затвердженні угоди.

У цьому контексті court settlement набуває характеру процесуального акту, який хоча й ґрунтується на згоді сторін, але не тотожний класичному consent judgment, оскільки суд зберігає значний дискреційний контроль за змістом угоди[5].

Французька доктрина розглядає transaction judiciaire як інструмент балансування приватної автономії сторін і публічно-правових інтересів. Такий підхід відображає традиційну для французького права концепцію пріоритету публічного порядку над приватними домовленостями та підкреслює публічно-правову природу судової легітимації консенсусу сторін[6].

---

1 Rosenberg/Schwab/Gottwald, Zivilprozessrecht, § 130 Rn. 31

2 Professor Dr. Christian Gomille. Zivilprozessrecht. https://www.uni-saarland.de/fileadmin/upload/lehrstuhl/gomille/Allgemein_Team_Ver%C3%B6ffentlichungen/GOMILLE_ZPO_WS2020-2021_gesamt.pdf

3 Гарієвська М. Б. Мирова угода як спосоіб примирення сторін у цивільному судочинстві: порівняльно-правовоий аспект. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 1. С. 158-162. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.25

4 Code de procédure civile. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070716/ ; Settle for less...? Or for more! Tips on timing, confidentiality and strategy (multijurisdictional) settlement arrangements Commissions Antitrust, Commercial Fraud, Litigation Prague, 2014 – Working Session 5 National Report of France. URL: https://prague.aija.org/wp-content/uploads/2014/04/WS05-NR-France-Litigation.pdf?utm_source=chatgpt.com

5 Crocq Jean-Christophe Le pouvoir de transaction et de sanction du procureur de la République : le chaînon manquant. Dans Revue de science criminelle et de droit pénal comparé 2015/3 N° 3 , pages 595 à 625. DOI 10.3917/rsc.1503.0595

6 Comment homologuer judiciairement une transaction ? URL: https://www.simonnetavocat.fr/comment-homologuer-une-transaction/?utm_source=chatgpt.com;

Англія та Уельс.

У правовій системі common law consent judgment має чітко виражений процесуальний статус судового рішення, що надає йому властивостей finality та estoppel. Категорія estoppel не має прямого аналога в континентальному праві, однак її функціональний еквівалент проявляється через принцип правової визначеності, доктрину res judicata та заборону суперечливої поведінки (venire contra factum proprium).

У цьому сенсі court settlement виконує функцію процесуального бар'єра для повторного порушення спору, що наближує його до англо-американської концепції estoppel.

Інститут мирової угоди в Англії та Уельсі реалізується через settlement agreements і compromise agreements та регулюється Civil Procedure Rules 1998[1] (зокрема Part 36 і Part 44), нормами договірного права та судовою практикою.

Мирова угода має переважно договірний характер і може бути укладена як у межах судового процесу, так і поза ним[2]. Суд виступає в ролі легітиматора угоди, затверджуючи її у формі consent order, що надає домовленості статус виконавчого документа.

Особливістю британської моделі є система процесуальних стимулів до укладення мирових угод, зокрема механізм Part 36 Offers, який формує економічні та процесуальні мотиви для досягнення компромісу. Британська доктрина підкреслює пріоритет ефективності, гнучкості процесу та широке використання ADR.

У скандинавських правових системах (Швеція, Норвегія, Данія) *Förlikning* розглядається як форма процесуального компромісу, що поєднує високий рівень диспозитивності сторін із активною роллю суду в сприянні примиренню.

На відміну від французької моделі, тут домінує ідея кооперативного процесу, що зближує *court settlement* із концепцією *consensual justice.*

Швеція.

У Швеції мирова угода (förlikning) регулюється положеннями Rättegångsbalken (глави 18–19)[3]. Суд здійснює обмежений контроль за добровільністю та правомірністю угоди, не втручаючись у її матеріальний зміст. Förlikning може бути досягнута на будь-якій стадії процесу, а після затвердження судом набуває сили судового рішення. Шведська доктрина (Svensson,

---

1 The Civil Procedure Rules 1998 URL: https://www.legislation.gov.uk/uksi/1998/3132/contents/made

2 Settlement agreement and release: civil litigation (with drafting notes) by Peter Morton, K & L Gates. URL: https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/5-205-5564?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true

3 Rättegångsbalk (1942:740) URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/rattegangsbalk-1942740_sfs-1942-740/

Sandgren) підкреслює роль процесуальної економії та інституціоналізацію примирення як ключового елементу сучасної моделі цивільного процесу.

Норвегія.

У Норвегії інститут мирової угоди (forlik) регулюється положеннями Tvisteloven і діяльністю примирних рад (forliksråd). Особливістю норвезької моделі є інституційна інтеграція примирення у систему цивільного судочинства, що передбачає обов'язкове звернення до forliksråd у значній частині спорів.

Суд здійснює формальний контроль за правомірністю та добровільністю угоди, тоді як основна функція примирення реалізується позасудовими інститутами. Затверджена угода має силу судового рішення.

Норвезька доктрина (Nesset, Øyen, Sandvik) акцентує увагу на соціальній функції мирової угоди, її ролі у забезпеченні доступності правосуддя та зниженні судового навантаження.

Компаративний аналіз правопорядків Англії та Уельсу, Німеччини, Франції, Норвегії та Швеції дозволяє виявити закономірності формування процесуальних ефектів судових мирових угод та перевірити гіпотезу про визначальну роль їх формальної кваліфікації. Зазначені правопорядки репрезентують різні моделі цивільного процесу та різні підходи до співвідношення матеріального і процесуального права, що робить їх порівняння методологічно релевантним.

У європейських правопорядках можна виокремити дві базові моделі формальної кваліфікації судових мирових угод.

Перша модель характерна для англійського та шведського права, де судова мирова угода набуває форми судового рішення (consent judgment). У таких системах вона розглядається як акт судової влади, що формально прирівнюється до рішення суду по суті спору.

Друга модель представлена німецьким та норвезьким правом, у яких судова мирова угода кваліфікується як sui generis процесуальний акт, що не є судовим рішенням у класичному розумінні. Вона займає проміжне положення між договором і судовим актом, що зумовлює специфіку її правових наслідків.

Остаточність судової мирової угоди є базовою передумовою її процесуальних ефектів, зокрема можливості примусового виконання та виникнення ефектів res judicata або estoppel. Водночас остаточність судової мирової угоди має відносний характер, оскільки може бути поставлена під сумнів у разі порушення публічного порядку, дефектів волевиявлення або появи facta supervenientes.

В англійському та шведському праві судові мирові угоди підлягають оскарженню за загальними правилами апеляційного провадження, однак підстави оскарження адаптуються до їх договірної природи. У таких випадках аргументи щодо неправильного встановлення фактів чи застосування

норм права замінюються аргументами, пов'язаними з недійсністю договору, порушенням принципу автономії волі сторін або недотриманням вимог матеріального права.

Натомість у німецькому та норвезькому праві судові мирові угоди не підлягають звичайному апеляційному перегляду. У Німеччині вони можуть бути визнані недійсними ab initio, що тягне відновлення судового процесу, тоді як у Норвегії застосовується спеціальний механізм анулювання, близький за своєю природою до надзвичайних засобів оскарження.

Попри відмінності у процесуальних механізмах, у всіх досліджуваних правопорядках остаточність судової мирової угоди визначається передусім її відповідністю вимогам договірного права, а не процесуальним критеріям. Це підтверджує тезу про домінування матеріально-правових чинників у формуванні процесуальних ефектів судових мирових угод.

Однією з ключових ознак судової мирової угоди є її здатність породжувати прямі виконавчі наслідки. У всіх досліджуваних правопорядках судові мирові угоди визнаються самостійною підставою для примусового виконання та виконуються за процедурою, аналогічною до виконання судових рішень.

Важливим є те, що можливість оскарження виконання судової мирової угоди обмежується обставинами, які виникли після її затвердження судом (facta supervenientes). Це свідчить про високий рівень стабільності правових наслідків судових мирових угод та їх функціональну близькість до судових рішень.

У сфері примусового виконання формальна кваліфікація судової мирової угоди не має вирішального значення, оскільки її правові наслідки визначаються передусім функціональними міркуваннями ефективності правосуддя та забезпечення юридичної визначеності.

В англійському, норвезькому та шведському праві судові мирові угоди визнаються такими, що мають повні ефекти res judicata або estoppel, що унеможливлює повторне звернення до суду з тотожними вимогами. У таких системах судова мирова угода розглядається як остаточний спосіб вирішення спору, що забезпечує стабільність правовідносин і процесуальну економію.

Натомість у німецькому праві судові мирові угоди формально не мають ефектів res judicata, однак повторне звернення до суду обмежується через доктрину відсутності правового інтересу (Rechtsschutzbedürfnis). Попри формальну відмінність, функціональний результат є аналогічним: сторони позбавляються можливості повторного розгляду врегульованого спору без наявності нових істотних обставин.

Ця ситуація демонструє, що відмінності між концепціями res judicata та estoppel у контексті судових мирових угод мають не принциповий, а градуальний характер. Фактично всі досліджувані правопорядки прагнуть досягти однакової мети – запобігти повторному судовому розгляду врегульованих спорів і забезпечити стабільність правових наслідків мирових угод.

Висновки

Порівняльно-правовий аналіз інституту мирової угоди в українському цивільному процесі та європейських правопорядках засвідчує, що, попри формальну схожість функціонального призначення цього інституту – припинення спору на основі автономії волі сторін, – його правова природа, процесуальні ефекти та доктринальні інтерпретації демонструють суттєві концептуальні відмінності, зумовлені різними моделями співвідношення приватної автономії та публічно-правового начала судочинства.

У праві України мирова угода традиційно конструюється як процесуально-правовий інститут із виразним матеріально-правовим змістом, що має дуалістичну природу: з одного боку, вона є результатом приватної домовленості сторін (contractual dimension), а з іншого – набуває юридичної сили лише через її судове затвердження (procedural validation). Така модель відображає домінування публічно-правової логіки цивільного процесу, в межах якої суд виступає не лише арбітром спору, а й гарантом відповідності домовленості сторін вимогам закону, публічного порядку та прав третіх осіб. Відповідно, мирова угода в українській доктрині часто розглядається як sui generis правовий феномен, що поєднує елементи цивільного договору та процесуального акту правосуддя.

Натомість у європейському правовому просторі простежується тенденція до функціональної автономізації мирової угоди та її поступового відокремлення від виключно судової форми. У континентальних правопорядках (Німеччина, Франція, Італія, Іспанія, країни Північної Європи) судова мирова угода (court settlement, Prozessvergleich, transaction judiciaire, conciliazione giudiziale) дедалі частіше концептуалізується як процесуально легітимований приватний акт, який не стільки замінює судове рішення, скільки формує альтернативний спосіб завершення спору з еквівалентними правовими наслідками (functional equivalence to judgment). У цьому сенсі суд виступає не домінуючим суб'єктом контролю, а інституційним модератором і гарантом процедурної справедливості.

Особливого значення набуває наднаціональний вимір європейського регулювання, зокрема положення ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure, практики ЄСПЛ та доктрини альтернативного вирішення спорів (ADR). У цих джерелах мирова угода розглядається не лише як інструмент приватної автономії, а як структурний елемент сучасної процесуальної парадигми, що орієнтована на ефективність правосуддя, процесуальну економію та принцип співпраці сторін із судом (principle of cooperation). Відповідно, європейська модель тяжіє до розуміння мирової угоди як гнучкого механізму, що функціонує на перетині судового та позасудового врегулювання, а її правова сила обґрунтовується не лише актом судового затвердження, а й

принципом автономії волі сторін, підкріпленим інституційними гарантіями виконуваності.

У цьому контексті принциповою є відмінність у трактуванні процесуальних наслідків мирової угоди. В українському праві вона традиційно пов'язується з припиненням провадження та наданням угоді сили виконавчого документа, що наближає її до судового рішення, але водночас зберігає її договірну природу. У європейських правопорядках, навпаки, спостерігається тенденція до розширення спектра процесуальних ефектів мирової угоди, включно з її здатністю породжувати ефекти res judicata, estoppel та finality, а також впливати на подальші процесуальні можливості сторін у ширшому, ніж суто процесуальний, вимірі.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що інститут мирової угоди в Україні та Європі перебуває у стані концептуального зближення, однак це зближення має асиметричний характер. Українська модель залишається більшою мірою орієнтованою на судоцентричну парадигму та нормативний контроль домовленостей сторін, тоді як європейська модель демонструє поступовий перехід до постклассичної процесуальної концепції, в якій мирова угода розглядається як автономний механізм правового регулювання спору, що функціонує в межах багаторівневої системи правосуддя.

Таким чином, мирова угода в сучасному європейському правовому просторі постає не лише як процесуальний інститут, а як індикатор трансформації цивільного процесу від конфліктно-адверсарної до кооперативно-комунікативної моделі. Для українського правопорядку це означає необхідність переосмислення традиційної доктрини мирової угоди – від її сприйняття як вторинного інструменту завершення процесу до визнання її повноцінним механізмом приватно-публічного балансу, що здатний виконувати системоутворюючу функцію в структурі цивільного судочинства.

У перспективі європейської інтеграції розвиток інституту мирової угоди в Україні має відбуватися не шляхом механічної рецепції європейських моделей, а через їх доктринальну адаптацію з урахуванням національної правової традиції, процесуальної культури та конституційних засад правосуддя. Саме такий підхід дозволяє розглядати мирову угоду не лише як інструмент компромісу між сторонами, а як ключовий елемент сучасної архітектури цивільного процесу, що забезпечує баланс між приватною автономією, публічними інтересами та ефективністю судового захисту.

Анотація

У дослідженні розкрито дуалістичну природу мирової угоди як приватної домовленості, що набуває процесуальної сили через механізм судового затвердження. Здійснено критичний аналіз української судоцентричної

моделі, де суд виступає гарантом законності, порівнюючи її з європейською тенденцією до функціональної автономізації мирових угод. Особлива увага приділяється наднаціональним стандартам ELI/UNIDROIT та принципу співпраці (principle of cooperation), що домінують у сучасній європейській процесуальній парадигмі. Досліджено трансформацію мирової угоди від простого способу припинення спору до гнучкого механізму, що забезпечує баланс приватної автономії та публічного порядку. Виявлено концептуальні відмінності у процесуальних ефектах угоди, зокрема в контексті доктрин res judicata та estoppel у зарубіжному праві. Обґрунтовано перехід від конфліктно-адверсарної до кооперативно-комунікативної моделі правосуддя, де мирова угода відіграє системоутворюючу функцію. Окреслено вектори розвитку українського законодавства в умовах євроінтеграції, що передбачають доктринальну адаптацію європейських інструментів до національних правових реалій.

Ключові слова: *мирова угода, цивільний процес, правосуддя, диспозитивність, суд, судовий захист, цивільне судочинство, сторони, учасники справи, позовне провадження, рішення суду, виконавче провадження, врегулювання спору за участю судді, відмова від позову, визнання позову, примирення, процесуальна рівність сторін, примирні процедури, settlement, conciliation.*

Key words: *settlement agreement, civil process, justice, dispositive power, court, judicial protection, civil proceedings, parties, participants in the case, claim proceedings, court decision, enforcement proceedings, dispute settlement with the participation of a judge, waiver of the claim, recognition of the claim, reconciliation, procedural equality of the parties, conciliation procedures, settlement, conciliation.*

Навчальне видання

АДАПТАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ

Колективна монографія

За редакцією Н. Ю. Голубєвої

Ум-друк. арк. 36,73.
Зам. № 2607-02.

Видавець ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
e-mail: fenix-izd@ukr.net